8. ULUSAL SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

Kapitalizm ve Türkiye I • Kapitalizm, Tarih ve Ekonomi

TÜRK SOSYAL BİLİMLER DERNEĞİ
THE TURKISH SOCIAL SCIENCE ASSOCIATION

Kapitalizm ve Türkiye I

Kapitalizm, Tarih ve Ekonomi

Hazırlayanlar:
Fuat Ercan - Yüksel Akkaya

MEMLEKET HALLERİ KİTAPLARI

Kapitalizm ve Türkiye I

Kapitalizm, Tarih ve Ekonomi

- Sermaye Birikiminde Zorunlu Bir Uğrak Olarak Kriz
  Melda Öztürk
- Sınıf: Analiz İçin Bir Tasnif Aracı Değil, Dönüştürücü Bir Özne
  Özgür Narin
- Marx'ın Yapıtlarında Yabancılaşma Sorunsalının Tarihsel Gelişimi
  Tijen Demir
- Teknoloji, Kimlik ve Beden Hakkında: Bir Yaklaşım Önerisi
  Belkıs Ayhan Tarhan
- Devrim-Düzen İkileminde Osmanlı Aydını
  Özgür Adadağ
- Cumhuriyetin Kuruluş Döneminde Köycülük Tartışmaları
  Funda Gençoğlu Onbaşı
- Uygarlık Kavramına İki Farklı Bakış: Norbert Elıas ve Cemil Meriç Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma
  Berrin Koyuncu, Hilâl Onur
- Toplumsalın İçinde Kurgulanan Öznenin Kendini Dile Getirme İmkanları Olarak: Yaşam Anlatıları ve Sözlü Tarih
  Aynur İlyasoğlu
- Protestan Ahlak, Gösterişli Tüketim ve 19. Yüzyıl Osmanlı İktisat Düşüncesi: Ahmet Mithat Efendi
  D. Taner Kılınçoğlu
- Türkiye'de Kapitalizmin Gelişim Evreleri: Sermaye Birikimi / Sınıf Merkezli Bir Çerçeve
  Koray R. Yılmaz
- Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim: Bir Girdi- Çıktı Analizi
  G. İpek Tunç
- Finansal Krizler: Türkiye, Meksika ve Güney Kore Deneyimleri
  Nilgün Erdem
- Dünya Ticaretindeki Yeni Eğilimler ve Türk Dış Ticareti Açısından Değerlendirilmesi
  Dilek Seymen
- Tarihsel Perspektifle Küçük Üreticilik ve Sanayileşme: Fransa ve Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme
  Muammer Kaymak
- Türkiye'de Yapısal Reformlar
  Fuat Ercan

KİTAP

dipnot yayınları
Selanik Caddesi 82/32 Kızılay - Ankara

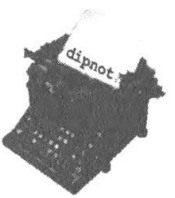
ISBN 975-9051-06-0
9 789759 051068

■ ■ ■

KAPİTALİZM VE TÜRKİYE I

Kapitalizm,Tarih ve Ekonomi

Hazırlayanlar:
Fuat Ercan – Yüksel Akkaya

Bu Kitap Türk Sosyal Bilimler derneğinin 3-5 Aralık 2003 tarihinde düzenlediği 8. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bildirgelerden yapılan seçmelerden birini oluşturmaktadır.

Bu seriden çıkan kitaplar şunlardır.

KAPİTALİZM VE TÜRKİYE I
Kapitalizm,Tarih ve Ekonomi

KAPİTALİZM VE TÜRKİYE II
Emek, Siyasal Yaşam ve Bölgesel Kalkınma

■ ■ ■

Türk Sosyal Bilimler Derneği
Hava Sok.No:25/1 Çankaya/ANKARA
Tel: (0 312) 441 45 24 Faks: (0 312) 441 45 96

© Dipnot Yayınları
Sayfa Düzeni: Sinan Solmaz

Baskı ve Cilt: Mattek matbaası

Dipnot Yayınları 5
Memleket halleri dizisi 3

1. Baskı 2005 / Ankara
ISBN 975-9051-06-0
ISBN 975-9051-05-2 (Tk.No)

■ ■ ■

DİPNOT YAYINLARI
Selanik Cad. No: No: 82/32 Kızılay / ANKARA
Tel: (0 312) 4192932 ■ Faks: (0 312) 4192932
E-posta: dipnotkitabevi@yahoo.com
www.dipnotkitabevi.com

İÇİNDEKİLER

İçindekiler 3
Sunuş 5
Önsöz 9
Prof.Dr.Korkut Boratav

Kapitalizm 11

Sermaye Birikiminde Zorunlu Bir Uğrak Olarak Kriz ... 13
Melda Öztürk

Sınıf: Analiz İçin Bir Tasnif Aracı Değil, Dönüştürücü Bir Özne 37
Özgür Narin

Marx'ın Yapıtlarında Yabancılaşma Sorunsalının Tarihsel Gelişimi 75
Tijen Demir

Teknoloji, Kimlik ve Beden Hakkında: Bir Yaklaşım Önerisi 97
Belkıs Ayhan Tarhan

Türkiye: Tarih 111

Devrim-Düzen İkileminde Osmanlı Aydını 113
Özgür Adadağ

Cumhuriyetin Kuruluş Döneminde Köycülük Tartışmaları 137
Funda Gençoğlu Onbaşı

Uygarlık Kavramına İki Farklı Bakış: Norbert Elıas ve Cemil Meriç Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma 153
Berrin Koyuncu, Hilâl Onur

Toplumsalın İçinde Kurgulanan Öznenin Kendini Dile Getirme İmkanları Olarak: Yaşam Anlatıları ve Sözlü Tarih 167
Aynur İlyasoğlu

Protestan Ahlak, Gösterişli Tüketim ve 19. Yüzyıl Osmanlı İktisat Düşüncesi: Ahmet Mithat Efendi..... 183
D. Taner Kılınçoğlu

Türkiye Ekonomisi 209

Türkiye'de Kapitalizmin Gelişim Evreleri: Sermaye Birikimi / Sınıf Merkezli Bir Çerçeve..... 211
Koray R. Yılmaz

Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim: Bir Girdi-Çıktı Analizi 239
G. İpek Tunç

Finansal Krizler: Türkiye, Meksika ve Güney Kore Deneyimleri 269
Nilgün Erdem

Dünya Ticaretindeki Yeni Eğilimler ve Türk Dış Ticareti Açısından Değerlendirilmesi..... 295
Dilek Seymen

Tarihsel Perspektifle Küçük Üreticilik ve Sanayileşme: Fransa ve Türkiye Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme 335
Muammer Kaymak

Türkiye'de Yapısal Reformlar..... 369
Fuat Ercan

SUNUŞ

Fuat Ercan & Yüksel Akkaya

Türkiye'de sosyal bilimle uğraşanlar için Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin (TSBD) iki yılda bir düzenlediği *Ulusal Sosyal Bilimler Kongre*'leri tam bir şenlik havası içinde geçiyor. Ulusal Sosyal Bilimler Kongre'leri heyecan duyan ve heyecanlarını paylaşmak isteyen sosyal bilimciler için anlamlı bir buluşma. Sosyal bilimciler özellikle de eğitim ve bilme faaliyetlerinin sistematik olarak gerçekleştiği kurumlar olarak üniversiteler, her geçen gün daha bir piyasa mekanizmasının içine çekiliyor. Piyasa mekanizmasının belirleyiciliğinin artması merkezi siyasal iktidarın üniversiteler ve sosyal bilimciler üzerindeki denetim ve müdahalesinin azalması anlamına gelmiyor, belki daha da kötüsü merkezi siyasal iktidarların müdahalesi farklı yöntemlerle olsa bile daha bir etkinleşiyor. Bilme etkinliğini piyasanın pragmatik isteklerine bağlayan anlayışın artan egemenliği, sosyal bilimcileri, ama sadece eleştirel sosyal bilimcileri değil, sosyal bilimlere yeni başlayanları da dışarıda bırakıyor, izole ediyor. Bilme etkinliğinin pragmatik ve rekabetçi bir biçimde gerçekleşmesi, bilgi edinme süreci ve sonuçlarının paylaşılmasını engellediği gibi, sosyal bilimlere yeni başlayanların heyecanını, var olma sevincini azaltıyor. Heyecan ya da enerji azalışına yol açan "izole" edilme halinin bir diğer kaynağı, "üniversitelerin" sağlam bir "kale" olma konumundan birer "hücre"ye dönüşmeleridir. Sosyal bilimciler artan uzmanlaşmaya bağlı olarak her geçen gün yalnızca kendilerine ait bir dil, alan geliştirmiyorlar, daha çok kendilerinin etrafına duvarlar örüyorlar. Yalnızlaşmayı arttıran duvarlar. Oysa dışımızdaki sosyal gerçekliği oluşturan bileşenler arasında, içsel bağlantıların, bir birbirleriyle ilişkilerinin giderek yoğunlaştığı bir dönemden

geçiyoruz. Değişim değerinin egemenliği yaşamın tüm unsurlarına sızıp, kendine özgü kodlamasını harekete geçirirken, sosyal bilimlerden kısa erimli ve daha çok mekanizmanın "sadece belirli kısımlarının" ama özellikle de piyasanın "aksayan kısımlarının" bilgisi istenmekte. Sosyal bilimciyi bilme eyleminden, teknisyen konumuna indirgeyen bu yeni eğilimler bilmeye ilişkin "heyecan ve enerjiyi" azaltıyor. Bu yüzden ulusal düzeyde gerçekleşen tek kongre olduğu için *Sosyal Bilimler Kongre'si* oldukça önemli bir yere sahip. Ama Sosyal Bilimler Kongresi'nin önemi sadece ülke düzeyinde sosyal bilimcileri bir araya getirmesi değil, çok daha önemlisi Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin, son yıllarda gerçekleşen bu olumsuz gelişmelere karşı bir tutum sergilemesidir. Bu yıl (2005) düzenlenecek olan 9.Kongre çağrı metninde şu ifadelere yer verilmiştir. "Bilindiği gibi, TSBD tarafından düzenlenen Ulusal Sosyal Bilimler Kongreleri bilimsel tartışma ve iletişim ortamını zenginleştirmek amacıyla oluşturulmuş ve özellikle gelişmekte olan üniversitelerimizdeki genç öğretim elemanlarının bilimsel ürünlerini sunmalarına olanak sağlamıştır. ... Katılımcılar kendi uzmanlık alanları içinde herhangi bir konuyu seçmekte serbesttirler." TSBD'nin düzenlediği kongrelere sosyal bilimcilerin, ama özellikle heyecan ve enerjisini kaybetmeyen sosyal bilimcilerin ilgisinin arttığını söyleyebiliriz. 1980 yılında gerçekleştirilen 1. Kongre'ye 60 bildiri sunulurken, 2003 yılında 8.Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde bu sayı 240 bildiri ve 60 oturuma yükselmiştir. Tanışma, tartışma ve iletişim kanallarının kurulması açısından özel bir önem arz eden buluşmaların temel belirleyeni çoğunun "fırından yeni çıkmış" bildiriler olmasıdır. Kongre'den aylarca önce başlayan sunuş heyecanı,sıkıntısı, korkusu, Kongre'de gerçekleştirilen sunumla paylaşılıyor. Her Kongre esnasında, gerçekleştirilen sunumların derli-toplu bir şekilde bir araya getirilmesinin önemi, arkadaş ortamlarında konuşulur. Sekizinci Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde (3-5 Aralık 2003) heyecanlı bir oturum sonrası sunuşlar üzerine düşüncelerini bizimle paylaşan Korkut Boratav hocamız "harcanan tüm bu emeklerin kalıcı olması için yazıya dökülmesinin oldukça anlamlı olacağını"

belirtti. 2004 Yılının Ocak ayında Ankara'da Sekizinci Kongre'nin değerlendirilmesi yapılırken, Kongre'ye sunulan bildirilerin basılması için gerekli çalışmalarının başlatılması kararı alındı. Bu kararı hayata geçirecek kişiler olarak da bizler seçildik. Hemen belirtmemiz gerekir ki, heyecanla kabul ettiğimiz bu görevin çok da kolay olmadığını gördük. Zorlukları ve eksikliklerimizi kısaca sizlerle paylaşmak istiyoruz. Kongre'ye 240 bildiri sunulmuştu. Ne var ki kitaplaştırmada, kitap sayısı ve sayfa sınırı işimizi zorlaştırdı. En zor aşama ise, 240 bildiri içinden hangilerinin seçileceği ve hangi ölçülere göre seçileceği idi. Akademik dünyanın kırılgan yapısını göz önüne alarak, tüm bildiri sahiplerine yayın kararımızı bildirdime yönünde bir yol seçtik. Dernek, hazırladığımız çağrı metnini tüm bildiri sahiplerine elektronik ortamda iletmeyi üstlendi. Belirlediğimiz tarihte ise bize ulaşan bildiri sayısı 83 idi. Bildirileri incelemeye alıp, hakemlik belirleme süreci başladığında, bazı arkadaşlar bu duyurunun kendilerine iletilmediğini bize bildirdiler. Bu ilk teknik hataşaşkınlığımızı oluşturdu. Elektronik adres listesinde sorun olduğu için, bazı arkadaşlara ulaşamamıştık. Süreci yeniden başlatmak için ek zaman verdik. Araya zaman girip, derleme işi uzadığında haklı olarak bazı arkadaşlar, başka yerlerde değerlendireceklerini ifade ederek, metinlerini çektikler. Her kitabın bir öyküsü var, ama bu kitabın öyküsü biraz uzun sürdü, nihayet bu iki kitabı yayınlama aşamasına geldik. Tüm bu çabaların-tembelliklerin sonucu Kapitalizm ve Türkiye başlığında toplanan iki ciltlik kitap oluştu. Planlanan bir kitaplık projenin iki kitaba dönüşmesine rağmen, elimizdeki tüm çalışmaları yayınlayamadık. Elimizdeki tebliğlerden seçim yaparken, iç bütünlüğü olan birkaç grup oluşturduk. Bazı tebliğler bu iç bütünlüğe uymadığı için derlemeye alınamadı, bazı tebliğler ise daha çok konuşma metni olarak hazırlandığı için derlemeye alamadık. Ama her durumda bir seçim yapmak zorunda kaldık. Umarız kongrenin "şenlik havası" bir nebze de olsa derlemede hissedilir. Tebliğlerin farklı disiplinler ve üniversitelerden olması, Kongre'deki zenginliği bir ölçüde yansıtmaya çalışıyor. Diğer yandan dikkat edilirse metinlerin çoğunluğu, akademide görece yeni

olan arkadaşlar tarafından yazılmış. Bu bile kendi başına anlamlı ve önemli. Sunuş yazısı aynı zamanda bir iç dökmede olduğu için, yazılarını derlemenin akademik dünyamızın değerli hocalarımızdan gerekli destek ve ilgiyi görmediğimizi de satır arasında belirtmeden edemeyeceğiz. Umut ederiz ki, derleme sosyal bilimlerde süregelen "kendi çevresine duvar örme eğilimini" bir ölçü de olsa kırmıştır, ve yine umarız ki "heyecan" ve bunu izleyen "enerji azalışına yol açan", "izole" edilme halinden bizleri biraz daha "birbirimize yakın" ve biraz daha "güçlü" kılmıştır.

ÖNSÖZ

Prof.Dr.Korkut Boratav
Türk Sosyal Bilimler Derneği Başkanı

Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin bir süreden beri iki yılda bir düzenlediği ulusal sosyal bilimler kongrelerinden dokuzuncusu Aralık 2005'te Ankara'da toplanacak. Bu kongreler, farklı disiplinlerden ve özellikle genç kuşaklardan gelen sosyal bilim insanlarının, ürünlerini, katkılarını, düşüncelerini sundukları, tartışmaya açtıkları bir bilim şöleni özelliğini taşımaktadır. Ulusal kongrelerde sunulan ve tartışmaya açılan bildirilerin, Türkiye'de sosyal bilim haznesine kalıcı katkılar haline dönüşmesi için, yayımlanması gerekir. Yıllardan beri kongre bildirilerinin küçük bir bölümü bilimsel dergilerde ve bazen kitaplaşan derlemelerde yayımlanmaktadır. Bu, sevindirici bir durumdur; ancak yeterli değildir. Zira, 2001 kongresine sunulan bildirilerin sayısı iki yüzler eşiğine ulaşmış, 2003'te ise bu eşiği aşmıştır. Bu gereksinimi karşılamak amacıyla Derneğimiz dördüncü (1995) ve yedinci (2001) ulusal kongre sunulan bildirilerden bir bölümünü yayımlamıştır. Elinizdeki iki ciltlik kitap Derneğimizin aynı doğrultudaki yeni bir katkısını oluşturmakta ve Aralık 2003'te toplanan Sekizinci Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'ne sunulan 241 bildiriden seçilen 33 incelemeyi içermektedir. Kongre bildirileri, sunuş anında çoğu kez bilimsel üretimin ara aşamalarıdır. Kongre tartışmaları ile başlayan bir süreç bildirilerin yayına ulaşacak biçimde olgunlaşmasına adım adım katkı yapar. Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin iki üyesi, Yüksel Akkaya ve Fuat Ercan sekizinci kongre bildirileri içinden bir bölümünün yayına dönüşmesi için zorunlu olan seçme görevini üstlendiler. Bunun bir "ayıklama" değil, "seçme" ça-

bası oluşturduğunu vurgulamak isterim. Yayına sunulan çalışmalar içinden biçim ve içerik açılarından "yayımlanmaya değer" bulunan çalışma sayısının elinizdeki iki ciltlik derlemede içerilen 33 çalışmanın çok üstünde olduğunu söyleyebilirim. Derneğimizin sınırlı olanakları, "tematik bütünlük" arayışının ek bir ölçüt olarak seçme sürecinde kullanılması sonucunu verdi. Böylece, "Kapitalizm ve Türkiye" ana tema'sı, elinizdeki derlemede seçim sürecini belirleyen bir diğer ölçüt olarak kullanıldı. "Kapitalizm Tarih ve Ekonomi" birinci ciltte, "Emek, Siyasal Yaşam ve Bölgesel Kalkınma" ise ikinci ciltte içerilen çalışmaları birleştiren alt-temalar olarak belirlendi. Türk Sosyal Bilimler Derneği'nin tüm çalışmalarında ve ulusal kongrelerede izlenen temel yaklaşım, yani sosyal bilimlerin tüm disiplinlerinin temsili, Kapitalizm ve Türkiye I ve II başlıkları altında yayımlanan bu derlemede de izlenmiştir. Derneğimiz, sosyal bilimlerde aşırı uzmanlaşmadan kaynaklanan disiplinler-arası iletişimin kısırlaşma eğilimlerine öteden beri karşı durmaktadır. Ulusal kongreler ve elinizdeki derleme bu doğrultudaki çabalarımızın ürünleridir. Bu satırların yazılmasından kısa bir süre sonra toplanacak olan dokuzuncu ulusal kongreye sunulacak bildirilerin de Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişimine önemli katkılar getireceğini bekliyorum.

Kasım 2005

Kapitalizm

SERMAYE BİRİKİMİNDE ZORUNLU BİR UĞRAK OLARAK KRİZ

*Melda Öztürk**

"Kapitalist üretimin gerçek engeli, sermayenin kendisidir" (Marx, Kapital-III, 221)."... sermaye, doğası gereği, emek ve değer yaratımı için bir sınır koyar, bu sınır onun bunları sonsuzca büyütme eğilimi ile çelişki halindedir. Hem kendine özgü bir sınır koyması, hem de öte yandan bütün sınırların ötesine doğru çabalaması canlı bir çelişkidir."

GİRİŞ

Türkiye'de ve dünyada son dönemde birbiri ardına krizlerin yaşanmış olması, krizlerin nasıl açıklanması gerektiği sorununu gündeme getirmiş; krize dair yazılanların hacmi başlı başına bir literatür oluşturacak denli büyümüştür. Bununla birlikte, krizlere getirilen açıklamaların çoğunda kriz anlık bir patlama, geçici bir dengesizlik, bir 'kaza' olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle analizler genellikle krizin gerçekleşme biçimleriyle sınırlı kalmakta, krizi vareden esas dinamikler gözardı edilmektedir. Krizlerin sermaye birikimi sürecinin zorunlu bir uğrağı olarak görülmemesi, nasıl ortaya çıktıklarını açıklamayı da güçleştirmektedir.

Türkiye'de krize yönelik çalışmalarda da, genellikle krizin ortaya çıkma *biçimlerinin* öne çıkartıldığını görüyoruz. Kriz anı tarif ediliyor ve onu önceleyen süreçteki gelişmeler anlatılıyor. Kriz, genellikle, finans krizi olarak nitelenip, analiz finansal alanla sınırlandırılıyor. Krizin

* 19 Mayıs Üniversitesi

nedenlerine ilişkin olarak ise, bir dizi farklı açıklama getirilmektedir : finans piyasalarının işleyişindeki aksaklıklar[1], Türkiye'nin -denetim ve şeffaflık eksiklikleri vb - demokratik eksiklikleri[2]; kötü politika tercihleri[3], ihmaller, yolsuzluklar; IMF programları ve IMF'nin dayatmaları[4] gibi. Sıralanan tüm bu problemlerin krizi derinleştirme ve hızlandırmada önemli olduğu söylenebilir. Fakat krizin birikimin hangi aşamasında, hangi çelişkiler sonucunda ortaya çıktığı genellikle gözardı edilmektedir. Bu bağlamda, John Weeks'in, eksik-tüketimci yaklaşımın yanılgısı, krizin aldığı biçimle aslını karıştırmasıdır (Weeks, 1977), tespitiyle paralellik kurarak, Türkiye'de krize getirilen açıklamaların çoğunun, krizin aslını incelemek yerine, aldığı biçime odaklandığını söyleyebiliriz.

Buna karşılık, krizlerin oluşma mekanizmasını anlayabilmek için, krizi sermaye birikiminin asli bir özelliği olarak kavramak gerekir. Sermaye birikimi, içerdiği çelişkilerin olgunlaşmasının ifadesi olan krizlerle ilerler. Kriz, bu çelişkilerin hem sonucudur; hem de bir çözüm olanağını ortaya koyar. Bu çerçeveden hareketle, bu çalışmanın amacı krizlere dair genel bir kavrayış oluşturmanın ipuçlarını yakalamaktır. Bunun için, başlıca kriz yaklaşımları kısaca ele alınıp, değerlendirilecektir. Alternatif bir kriz açıklaması sunulmaya çalışılmayacak; krizin sermaye birikiminin temel bir bileşeni olduğu hatırlatılacaktır.

Kriz Yaklaşımlarının Gözden Geçirilmesi : Bir Bellek Yineleme

Kapitalist krizlerin nasıl kavrandığı, kapitalist üretimden ne anlaşıldığıyla yakından ilişkilidir. Wood'un "Kapitalizmin tarihini anlayış şeklimizin bizatihi kapitalizmi anlayış şeklimiz üzerinde büyük bir etkisi vardır" (2003, 42) sözünü tersten okuyarak krize uyarlarsak, kapitalizmi nasıl anladığımız, krizleri nasıl anlayacağımızı da belirleyecektir.

---

[1] Örneğin bkz : Celasun, 2001
[2] Bkz : Alper & Öniş, 2001
[3] Bkz :Kirmanoğlu, 2001
[4] Bkz : Somcağ, 2002; Boratav, 2002

Genel bir 'kriz' kavrayışı oluşturmada ve farklı kriz analizlerini değerlendirmede, böylece, kapitalizme dair kabullerin neler olduğu belirleyici olacaktır. İlk hareket noktası belki şöyle konulabilir : *kapitalist üretim krizleri içerir mi; yani krizler sermaye birikiminin karşısında, dışında, ona rağmen mi varolurlar, yoksa aksine bizatihi birikim sürecine içkin midirler?*

Egemen İktisatta Kriz Yaklaşımları

Egemen iktisat içerisinde yer alan teorilere bu çerçeveden yaklaştığımızda, genel olarak krizin kapitalizmin asli ve önemli bir momenti olarak kabul edilmediğini görüyoruz. Klasik iktisatta arz ve talep güçlerinin serbest işleyişi sürekli bir dengeyi garanti eder. Kriz, yalnızca, piyasa güçlerinin işleyişinin önüne çıkan engellerden kaynaklanan geçici bir dengesizlik olabilir. Bu engellerin ortadan kaldırılmasıyla kriz de ortadan kalkacaktır. Ya da, neo-klasik iktisatta kapitalist işleyiş sürekli bir denge nosyonu üzerinden analiz edildiği için, kriz ancak rastlantısal bulunabilir. Denge kuramsal olarak otomatikman kurulduğu için, kriz mantıken olanaksızdır. Böylece, kriz kavramsallaştırılamaz.

Malthus ve Sismondi'nin katkıları, bu genel çerçeveden farklılaşmaları açısından anılmayı hakediyor. Bu yazarlar elbette ki birikimin çelişkili doğasını analiz etmemişlerdir; fakat tüketim yetersizliğini kapitalizmin sürekliliği açısından bir tehdit olarak görüp, kapitalizmde bir aşırı üretim eğiliminin varlığına dikkat çekmeleri önemlidir. Malthus 1820'lerde talebin üretimdeki önemine işaret etmiş, "Her şeyden önce ihtiyaç duyulan şey..., her türlü sermaye ve nüfus artışından da önce, bir efektif ürün talebidir" demiştir (Denis, 1973, 354). 'Say yasası'nın her zaman geçerli olamayacağını işaret edercesine, ek üretimi karşılayacak ek talebin ne ek işçilerden, ne de kapitalistlerden geleceğini vurgulamış; Ricardo ve Mill'i, birikimin talebi garantilediğini düşündükleri için eleştirmiştir[5]. Malthus yükselen burjuva sınıfının karşısında

[5] "... [Ricardo ve Mill'in] en önemli hatası, birikimin talebi garantilediğini düşünmeleridir; veya ... işe aldıkları işçilerin tüketiminin, üretimde

aristokrasinin bir savunucusu olarak, işçilerce karşılanamayan talebin soyluların lüks tüketimiyle doldurulacağını iddia eden ve bu sınıfın varlığının devamlılığını savunan düşünceleriyle de döneminin klasiklerinden ayrılır. Sismondi ise gelir dağılımına odaklanır ve kapitalizmin işçileri daha da yoksullaştıracağını; bunun da krizlere yol açacağını söyler. Buna göre krizler, kapitalizmde ürünlerin topluma yararlı olup olmadığına ve bu malları alacak olan nüfusun büyük kısmının satın alma gücüne bakılmaksızın, sadece kâr amaçlı üretim yapılmasından doğmaktadır. Böylece Sismondi, kapitalist üretimin sınırlılıklarına dair bir kavrayış geliştirmiştir[6].

Klasik iktisatta kriz tanımına yaklaşan çabalar esasen çevrim analizleri olarak karşımıza çıkar. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ekonomik çalkantıların gözle görülür bir dönemsellik kazanması; refah ve bunalım dönemlerinin sürekli olarak birbirini izlemesi, Jugglar'ı, 1860'ta, ilk olarak, krizi birbirini izleyen 6-11 yıllık çevrimler süreci olarak tanımlamaya itti[7]. Jugglar'ın krizlerin dönemselliğini ortaya koymasının ardından, kimi iktisatçılar, yarım yüzyıla varan salınımların varlığını öne sürdüler : Lescure, Kondratieff, Schumpeter gibi. Bu döngüsel hareketin arkasındaki mekanizmalar irdelenmeye başlandığında teknolojik yeniliklerin bu işleyişteki önemi fark edildi. Schumpeter bu ilişkiyi sistematik bir biçimde ele alan ilk iktisatçılardan biridir. Kitlesel yenilik dalgalarını çevrimlerle ilişkilendirmiş ve bunalımları '*yaratıcı yıkım*' süreci olarak tanımlamıştır[8]. Bütün bu yaklaşımlar teknolojiyi dışsal bir unsur olarak görmeleri, birikimin temel çelişkilerine odaklanmamaları nedeniyle eleştirilirse de, kapitalist işleyişi kurulan-dağılan-yeniden kurulan bir süreç olarak görmeleri önemlidir.

---

sürekli bir artışı cesaretlendirecek miktarda efektif talebi yaratacağını sanmalarıdır. " (Aktaran Bleaney, 1976, 53).

[6] Marx, Sismondi'nin sermayeye dayalı üretimin sınırlılığını Ricardo'dan daha iyi kavradığını belirtiyor (1999a, 311).

[7] (Rosier, 1991, 21). Rosier Jugglar'dan aktarıyor : "Bunalımın tek nedeni refahtır".

[8] Kitlesel yenilik dalgaları, Kondratieff için buhar makinası, Lescure için demiryolları idi, Schumpeter için patlamalı ve elektrikli motorlardır.

Kriz analizlerinde 1929 Büyük Bunalımı bir milat olarak görülebilir. Büyük Bunalım, o döneme dek yaşanan çevrimsel krizlerden farklı bir nitelikteydi ve ekonomik ve sosyal açıdan büyük yıkımlara sebep oldu[9]. Bu dönemde ve izleyen süreçte, kriz tartışmaları önemli bir boyut kazandı. Kriz, sonuçları itibariyle aşırı üretim biçiminde patlak vermişti. Marksist yazında kriz eksik-tüketim krizi olarak nitelendi; liberal iktisatçılar ise tüketimi kapitalist üretimin devamı açısından yeniden ele almaya giriştiler. Keynes'in krize bu çerçeveden getirdiği yorum, klasik iktisadın temel öncüllerinden ayrılmadan, uzun dönemli tam istihdam dengesine ulaşmak üzere, geçici eksik istihdam dengesinin, devletin ekonomiye aktif katılımı ile kurulmasını öneriyordu.

Keynes'in teorisinin önemini anlamak için, dönemin koşullarına bakmak gerekiyor. Savaş koşullarının teknolojik yenilikleri ve dolayısıyla emek üretkenliğini arttırması, dayanıklı tüketim malları üretiminin boyutlarını büyütmüş ve arzı muazzam arttırmıştı. Fakat buna karşılık, kitlelerin tüketiminde önemli bir gelişme kaydedilmiyordu. Diğer yandan, Batı Avrupa'da yükselen işçi mücadelesi, kapitalist sisteme ciddi bir tehdit haline gelmişti. 1917 Bolşevik Devrimi'yle beraber düşünüldüğünde, işçi sınıfını denetim altına almanın, kapitalist sınıf açısından daha da acil ve zorunlu hale geldiği anlaşılacaktır[10]. Bir yandan artan üretime cevap verecek 'efektif talep'i yaratmak gerekliliği; öte yandan işçi sınıfını tehdit olmaktan çıkarmanın zorunluluğu, sermayenin yeniden yapılandırılmasını zorunlu kılmaktadır. Devlet bu düzenlemelerde baş aktör olarak devreye girecektir : kendiliğinden tam istihdamda dengeye gelemeyen ekonominin, eksik istihdamda dengesinin kurulmasının koşullarını oluşturacaktır.

1970'li yıllara dek Keynesyen politikalar egemenliğini sürdürdü ve İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yaklaşık

---

[9] 1929-32 arasında dünya sanayi üretimi yarıdan fazla, toptan fiyatlar üçte birden fazla gerilemiştir. Sanayileşmiş ülkelerde işsiz sayısı 1933'te 30 milyona ulaşmıştır (Rosier, 1991, 47).

[10] Negri, Keynes'in teorisinin temelinde, işçi sınfının hareket tarzını anlamaya ve proleter devrimi kontrol altına almaya çalışan bir anlayış olduğunu söylüyor (2003, 75).

yirmi yıl boyunca göreli bir 'krizsiz' dönem yaşandı. Aslında 1960'ların sonlarına doğru sanayileşmiş ülkelerde kâr hadleri düşmeye başlamıştı. 1970'lerin ortalarında patlak veren yeni kriz, Keynesyen çözümleri değillercesine, yüksek enflasyona eşlik eden durgunluk biçimindeydi. Keynesyenler, krizi petrol bunalımı olarak tanımlıyor ve 1973'teki hammadde fiyatı artışlarından kaynaklandığını öne sürüyorlardı. Doğru politikalarla istikrarsızlık bertaraf edilebilirdi. Bununla birlikte, kriz sonrasında yeniden yapılandırılan sermaye birikimi süreçlerinde yetersiz bulunan Keynesyen politikalar terkedildi.

Neo-liberal yaklaşımlar iflas eden Keynesyen politikalardan doğan boşluğu doldurdu. Bu yaklaşımlar krizi Keynesyen önerilerle ve devletin ekonomideki baskın konumuyla ilişkilendirdi. Örneğin, ABD'de arz iktisatçıları devlet müdahalelerinin krizin temel sebebi olduğunu söylüyordu : devlet, aşırı vergi baskısı uygular ve sosyal kesintiler yapar; bu politikalar sermayenin kazancını azaltır, yatırımı engeller. Buna karşılık arz iktisatçılarının iki temel politika önerileri vardır : ilki vergilerin azaltılmasıdır, bu, üretimi teşvik edecek, yatırımları artıracaktır; ikincisi, asgari ücretin, işten çıkarma süreçlerindeki kuralların kaldırılması, sosyal ve çevresel korumanın hafifletilmesidir[11]. Monetaristler de Keynesçi para politikalarını eleştirir; yüksek enflasyonun nedenini bu politikalara bağlar. Friedman 1974-75 bunalımının, aslında iki uzun dönem arasındaki geçici bir dalgalanma iken, hatalı ekonomik politikalar ve enflasyonla, ağır bir durgunluğa dönüştürüldüğünü iddia eder (De Brunhoff, 1988).

Krizi farklı biçimde tarif edip farklı reçeteler sunmalarına karşılık, neo-liberaller ve Keynesçi kuramın öncülleri benzerdir. Kriz, her iki anlayışta da devletin müdahalesi açısından incelenir; devlet ise dışsal bir konuma yerleştirilir. Her iki durumda da ekonomik bunalım (her ne kadar farklı biçimlerde nitelense de) denge durumuna göre

[11] Emek-sermaye arasındaki çıkar çatışması reddedilir : gelir ne denli yeniden dağıtılırsa, servet yaratılması o denli engellenmiş olur. İddialarına göre, işçilerin tüketimlerinin azaltılması, nihai olarak işçilerin yararınadır. (Campen & Macewan, 1988, 417)

düşünülür : neo-liberallerde piyasa mekanizmalarıyla ortadan kaldırılabilecek geçici dalgalanmaların yaşandığı uzun dönemli denge; Keynesyenlerde, devletin müdahalesi ile kurulacak eksik istihdam dengesi. Her iki yaklaşımda da krizler kapitalist birikimin zorunlu bir uğrağı olarak görülmez : krizler ya devletin aşırı müdahalesinin -neo-liberaller- ya da hatalı müdahalesinin -Keynes- sonucudur[12].

Marksist Kriz Teorileri

Başta kurduğumuz çerçeveden hareketle, Marksist yaklaşımlarda, temel olarak, krizin kapitalist üretime içkin kabul edildiğini söyleyebiliriz. Marksist analizlerde kapitalist üretim çelişkili doğasıyla ele alınır ve krizler de bu çelişkilerden hareketle açıklanır. Bununla beraber birikimin farklı yönlerine eğildikçe, kriz teorileri farklılaşmaktadır. Bu aşamada, ikinci hareket noktasını şöyle tanımlayabiliriz : *kapitalist üretime özgüllüğünü veren dinamikler nelerdir ve bunların krizle ilişkisi nasıldır?*

Kimi yaklaşımlarda asıl dinamiklerin analizinden uzaklaşıldığı, temel eğilimlerin ikincil unsurlarla ikame edildiği; ya da krizin kendisinden ziyade, ortaya çıktığı biçimiyle ilgilenildiği görülmektedir. Marksist tartışmalarda uzun bir süre etkinliğini sürdüren eksik-tüketimci kriz kuramı ve neo-Rikardiyan teoriyi, bu çerçevede değerlendireceğiz[13]. Bu iki yaklaşımın karşısında kâr oranlarının düşme eğilimini temel bir eğilim olarak alacağız. Eksik-tüketim yaklaşımı, sermaye birikiminin dinamiğini tüketimde aramaktadır. Açıktır ki krizlerde çoğu zaman satılamayan, efektif talep olarak karşılığını bulamayan meta bolluğu görülür. Fakat asıl sorun, krizin nedeninin, tüketimi de belirleyen süreçlerde nasıl açıklanacağıdır. Neo-Rikardiyan analiz ise, değer teorisinden uzaklaştıkça

[12] Detaylı bir açıklama için bakınız : De Brunhoff, 1988

[13] Bu çalışmanın sınırları düşünülerek, Makoto Itoh tarafından geliştirilen, 'emek nüfusuna oranla, sermayenin aşırı üretimi' ne dayanan kriz teorisi ve Ernest Mandel'in geliştirdiği 'uzun dalgalar' kuramı ele alınmamıştır. Bu yaklaşımlar için bkz : Itoh,Value and Crisis, MR Press, 1986, ve Mandel, Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları, Yazın Yayıncılık, 1991

sermaye birikiminin temel kategorileri olan değer / artık-değer yerine, bunların aldığı biçimler olan fiyat / kâr kategorilerini kullanır ve analizi üretim alanından bölüşüm ilişkilerine kaydırır. Krizleri sermaye birikiminin asli bir ögesi olarak görmekle birlikte, bu iki yaklaşımın temel problemi, sermaye birikiminin temel işleyiş mekanizmalarını incelemek yerine; yani artı-değer üretiminin çelişkili doğasına odaklanmak yerine, bölüşüm ve dolaşım ilişkilerine eğilmeleridir. Marx'ın vurguladığı gibi " belirli bir üretim, belirli bir tüketimi, bir bölüşümü, bir değişimi ve *bu farklı uğrakların karşılıklı ilişkilerini* belirler." (Marx, 1999a, 36).

Marksist kriz kuramlarını incelemeye başlamadan önce, Marksizm içinde krizin ilk başlarda nasıl kavrandığını ve krize yaklaşımlarda ilk kuramsal ayrımların nasıl ortaya çıktığını gözden geçirmek, özellikle eksik-tüketimci kuram için daha sonraki tartışmaların öncülleri bu ilk dönemde içerildiğinden, yararlı olabilir.

Marksizmde kriz teorileri, İkinci Enternasyonal'daki revizyonizm tartışmalarına dek sınırlı bir öneme sahipti. Engels'in Eugen Duhring'in tezlerini eleştirdiği Anti-Duhring, bu ilk tartışmalarda önemli bir kaynak olmuştur. Engels, Duhring'in bunalımları "..'normal'den rasgele sapmalar" olarak görmesini ve bunlara "..ulusal tüketimin geride kalması" biçiminde bir açıklama getirmesini eleştirir. Buna karşılık, krizi kapitalist üretimin anarşik doğasına dayandırır. Rekabetin kapitalistleri makinaları ve üretici güçleri geliştirmeye ittiğini söyler. Üretimi büyütmek kapitalist için zorunlu bir kuraldır; fakat buna karşılık pazarlar yetersiz kalmaktadır (Engels, 1977, 450-453). Öte yandan, Engels, bunalımların döngüsel karakterini de önemser ve ardarda yinelenen krizlerle devrim arasında doğrudan bir ilişki kurar. Ayrıca, Ingiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu'nda (1845), krizleri, proleteryanın bağımsız gelişimi için en güçlü araç olarak kabul etmiştir[14].

Kautsky, Engels'in kriz teorisini, piyasaların anarşik doğasının yol açtığı sürekli bir aşırı-üretim eğilimine dö-

[14] Engels, örneğin, 1846-47'de çıkmasını beklediği krizin, işçi mücadelesini şiddetlendirip, sosyalizme yol açacağını umuyordu (1994, 285).

nüştürmüştür. Ancak Engels bu ilişkiyi kapitalizmin kendi dinamiği ile kurarken, Kautsky basitçe meta üretiminin plansızlığıyla açıklar. Krizlerin zorunluluğunu, kapitalizmin nihai olarak ortadan kalkması açısından ele alır (Clarke, 1994, 28). Kautsky'nin bu yaklaşımı, o dönemde bir dizi tartışmaya yol açmıştır. Tugan-Baranovsky, Engels ve Kautsky'e karşı, aşırı üretim eğiliminin sebebinin orantısızlıkta yattığını söylemiştir. Birikimin sürdürülebilmesi için, üretim araçları üretimi ile tüketim malları üretimi arasında uygun bir oran olması gerekir[15]. Tugan, böylece aşırı üretim eğilimini eksik-tüketim yerine, orantısızlıkla ilişkilendirmiştir. Öte yanda, Bernstein'ın 'kapitalizmin ortadan kalkması kaçınılmazdır' düşüncesine karşı çıkması, tartışmaları alevlendirmiştir. Bernstein kartellerin ve tröstlerin, kâr oranlarını arttırıp, üretimi rasyonelleştirerek piyasanın anarşik doğasının üstesinden geleceğini, kriz riskini azaltacağını iddia etmiştir. Bir yandan da iç pazarın genişlemesinin, dış pazarlara açılmanın genel bir aşırı üretim eğilimini önleyeceğini savunmuştur (Bernstein,75-87).

Bernstein'a yanıt olarak, İkinci Enternasyonal Marksistleri krizleri daha ciddi bir biçimde teorize ettiler. Luxemburg ve Hilferding'in tartışmaya katkıları, 'eksik-tüketim teorisyenleri' ile 'orantısızlık-teorisyenleri' ayrımının ilk adımlarını atmıştır[16]. Luxemburg üretilen artık-değerin realizasyonunu kapitalist üretim koşullarında sorunlu görerek, eksik-tüketimci tezlerin dayanağını oluşturmuştur. Hilferding eksik-tüketimciliğin karşısında, orantısızlık krizi teorisini geliştirmiştir. Tugan'ın eksik-tüketimci tezleri eleştirisini yineleyerek, eksik-tüketimin ancak orantısızlığın özel bir biçimi olabileceğini söylemiştir. Bu orantısızlık ilişkisi, kapitalist üretim tarzının genel

[15] Tugan piyasaların anarşik doğasının böyle bir oranı garanti edemeyeceğini; kredi sisteminin gelişmesinin dengeyi bir süre korusa da, sonsuza dek sürdüremeyeceğini belirtir (Clarke,1994, 35).

[16] Başlangıçta eksik-tüketim orantısızlığın belirli bir biçimi olarak algılanıyordu ve bu nedenle ikisi pek ayrık teoriler gibi durmuyordu. 1929 krizi ile birlikte, eksik-tüketimci tezler ağırlıklı bir yer edindi (Clarke, 1994, 6).

bir niteliği değildir; kapitalizmin finans-kapital aşamasına özgüdür[17].

Eksik-Tüketimci Kriz Kuramı

Tarihsel kökeni Malthus ve Sismondi'ye dek uzanan ve kuramsal dayanağını Luxemburg'dan alan eksik-tüketimci kriz analizi, bir dönem Marksist kriz tartışmalarına damgasını vurmuştur. Luxemburg' un eksik-tüketimci tartışmalarda önemli bir yeri olsa da kuramı aslında eksik-tüketimci sayılamaz[18]. Luxemburg'un temel tezi, genişletilmiş yeniden üretimin kapitalist koşullarda mümkün olamayacağıdır : üretimin kim için, hangi taleple gerçekleştirilmiş olacağını sorar ve bu -fazla- üretim için bir talebin söz konusu olmadığını ileri sürerek, Marx'ın Kapital'in ikinci cildinde ele aldığı genişletilmiş yeniden üretim şemalarına[19] karşı çıkar. Böyle bir talebin yokluğunda üretimi genişletmenin mantıksız olduğunu savunmaktadır :

"Bu durumda kapitalistler, üretimdeki genişlemeyi, fanatik bir şekilde, üretim için desteklemektedirler...Ancak bütün bunların uzandığı sonuç, sermaye birikimi değil, hiçbir amaca hizmet etmeden, üretim malları üretimini arttırmaktır" (Luxemburg, 1986, 257).

Aslında Luxemburg, Bernstein'e karşı kapitalizmin yıkılmaya yazgılı bir sistem olduğunu savunmak üzere, kapitalizmin varlığını sürdürmek için pazar yaratacak kapitalist olmayan alanlara ihtiyaç duyduğunu ve tüm dünya kapitalistleştiğinde artık varlık koşulunun kalma-

---

[17] Finans-kapital, banka ve sanayi sermayesinin, banka sermayesinin denetiminde birleşmesidir (Harris, 1983, 173)

[18] Bleaney'in eksik-tüketimciliği tanımında içerilen iki temel ögeden biri, bunalımın, tüketim mallarına olan talebin, bir eğilim olarak sürekli yetersiz kalmasıyla ilişkilendirilmesidir. Fakat Luxemburg özellikle tüketim malları talebine vurgu yapmadığı, bir o kadar üretim araçları talebini de göz önüne aldığı için Bleaney tarafından bir eksik-tüketimci olarak görülmemektedir (1976, 200). Aynı nedenle Desai de Luxemburg'u eksik-tüketimci olarak görmez (1983, 495).

[19] Üretim şemaları iki kesimli bir üretim sisteminden oluşur : İlk kesim üretim araçlarının, ikinci kesimse tüketim mallarının üretildiği kesimdir. Bu kesimler karşılıklı bağımlılık içerisindedirler. 1.Kesim kendinin ve 2.kesimin üretim süreci için üretim araçları üretirken, 2.kesim her iki kesimin hem işçileri hem de kapitalistleri için tüketim malları üretir .

yacağını söylemektedir. Ancak üretim-tüketim ilişkisini ters çevirmekte ve birikim itkisini taleple ilişkilendirmektedir. Oysa ki yatırımları ve böylece birikimi belirleyen kâr beklentisidir[20]. Öte yandan bu şemaların işlevini anlamamış görünmektedir : sorun saf pazar anarşisine dayanan kapitalist ekonominin, birbiriyle ilişkisiz milyonlarca farklı kararla, büyük bir kopma olmaksızın nasıl işliyor olduğudur. Mandel, "Yeniden üretim şemalarının işlevi, kapitalist üretim tarzı için varoluşun olanaklı olduğunu ispatlamaktır" der (1993, 25)[21].

Paul Sweezy, 1940'lardan itibaren, eksik-tüketimci analizi bir kriz kuramı olarak geliştirir. Amacı kapitalizmde, tüketim malları üretiminin, bu mallara olan talepten daha hızlı gelişme eğiliminde olduğunu göstermektir. Talep açığı kavramına dayanarak, efektif talebin yetersizliğini araştırmaya yönelir. Eksik-tüketim kuramı en geniş ifadesini Sweezy ve Baran'ın 'Tekelci Kapitalizm'inde bulur. Sweezy ve Baran Marx'ın 'kâr oranlarının düşme eğilimi yasası'nın kapitalizmin rekabetçi koşullarında geçerli olduğunu; bunun tekelci dönemde artığın yükselme eğilimi yasasına yerini bıraktığını savunurlar. Tekelci dönemde, sermayenin organik bileşimi görece kararlı, ya da çok az artma eğiliminde olduğu için, artık artmaktadır; dolayısıyla sorun, artığın yaratılmasından ziyade emilmesidir. Bu da gerçekleşme sorununu acil bir sorun haline dönüştürür.

Sweezy ve Baran kapitalizmi rekabetçi ve tekelci dönem olarak iki döneme ayırmakla kalmaz, kapitalist toplumsal ilişkilerin ifadesi olan değer teorisinden uzaklaşır ve kapitalist ilişkileri neo-klasik iktisat ve keynesyen terimlerle analiz ederler[22].

Öncelikle 'rekabet'in önemini doğru kavramak gereklidir. Rekabet kapitalizmin belli bir döneminin geçerli

---

[20] "..üretim genişlemesinin ölçütü sermayenin kendisidir, ... kapitalistlerin kendilerini zenginleştirmek ve sermayelerini genişletmekteki sınırsız arzularıdır, ama hiçbir biçimde tüketim değildir." (Marx, 1999b, 473).

[21] John Weeks, Marx'ın bu şemalarla realizasyonun soyut olanaklılığını gösterdiğini; tam olarak gerçekleşmeyen realizasyonunsa değerlerdeki değişikliklerden kaynakladığını işaret ettiğini belirtiyor (Weeks, 1982).

[22] Bkz, Ercan, 2004, 77.

kaidesi değil, sermayenin sürekli genişleme ve artık-değer üretme zorunluluğunun ifadesi olan ilişkidir:

"Rekabet sermayenin içsel yasalarını uygular; herhangi bir sermayeye karşı onları zorunlu yasalar haline getirir, ama onları bulmaz. Onları gerçekleştirir. Bu yüzden onları yalnızca rekabetle açıklamaya kalkmak, onların anlaşılmazlığını kabul etmek anlamına gelir" (Marx 2003, 216).

Sweezy ve Baran, bu yasaların, dolayısıyla değer teorisinin, artık geçerli olmadığı sonucuna ulaşırlar. Weeks, tam bir realizasyon varsayımının olmaması, Sweezy'de olduğu gibi değer teorisinden uzaklaşma sonucunu doğurur; farklı bireysel emeklerin sonucu olan ürünlerin ancak soyut emeğe indirgenerek toplumsallaşabileceği gerçeği bir yana bırakılmıştır, demektedir[23].

Eksik-tüketimci kuram kapitalist toplumda artık-değer üretme koşulları ile artık-değerin gerçekleşme koşulları arasındaki içsel çelişkiden hareket eder. Artık-değer arttıkça, talebin de artması gerekmektedir. Fakat işçiler tüm ücretlerini harcadıklarında dahi, net ürünün ancak bir kısmını alabilirler : işçilerin bu 'yetersiz' tüketimi, daima talep açığı bırakır. Sonuç olarak artık-değerin bir bölümü gerçekleşmeden kalacaktır[24]. Kapitalistler artığın tümünü kendi tüketimlerine harcasalar, açık kapanacaktır; fakat bu durumda da genişletilmiş yeniden üretim mümkün olmaz; kriz kaçınılmazdır.

Tüketime yapılan vurgu önemlidir. Tüketim, Marx'ın deyişiyle ürünün son 'finish'ine kavuştuğu süreçtir : "Üzerinde trenlerin işlemediği, dolayısıyla yararlanılmayan, tüketilmeyen demiryolu yalnızca potansiyel anlamda bir demiryoludur; fiilen değil" (Marx, 1979, 153). Fakat eksik-tüketimci yaklaşım, ne krizi kapitalist birikimin temel

[23] Weeks eksik-tüketimci tezlerin eleştirilmesinin salt belli bir kriz teorisi eleştirisi olmadığını; ayrıca değer teorisinin savunulması anlamına geldiğini vurgular (1982). Eksik-tüketimci hipotez değer teorisiyle uyuşmaz; bu nedenle Sweezy ve Baran'ın analizlerinde değer teorisine yer vermemeleri tutarlıdır, demektedir.

[24] Desai eksik-tüketimi şu şekilde tanımlıyor : "Tüketim mallarındaki talep düşüşünün, sistematik eğilimler yüzünden artması ve sürekli hale gelmesidir" (1983, 495).

dinamiğinden hareketle açıklayabilir, ne de, kapitalist üretimin temel dinamiklerini doğru saptayabilir. Bu çerçevede temel olarak iki problemi işaret edebiliriz : kapitalist üretimde üretim alanının başat rolü anlaşılmadığı için, krizin sebebi, dolaşım alanında aranır ve talep açığı nedeniyle artık-değerin realize edilememesine indirgenir. İlkini de belirleyen ikinci ve asıl sorun, eksik-tüketimcilerin kapitalist birikimin doğasını yanlış anlaması, üretimin motor gücünü bireysel tüketimin gelişmesine vermesidir : gerçekte, birikimin hızı ve gelişmişliği, istihdam düzeyini ve emek-gücünün değerini belirleyerek, tüketimi belirlerken, burada asıl mekanizma ters çevrilmiştir.

1960'ların sonlarında eksik-tüketimciliğin baskınlığı sona erdi; çünkü artık Keynesyen politikalarla önü alınamayan, eksik-tüketimci tezlerle analiz edilemeyen, yeni bir kriz ortaya çıkmıştı. Kriz düşen kâr oranlarında kendini ifade ediyordu; tartışmalar kâr oranlarının düşme eğilimi yasası çerçevesinde dönmeye başladı.

Krizi Kâr Oranlarının Düşmesi ile İlişkilendiren Yaklaşımlar

Marksist kriz kuramları içerisinde iki temel eğilim krizleri kâr oranları ile ilişkili olarak ele alır. İlki doğrudan Marx'ın kâr oranlarının düşme eğilimi (KODE) yasasından hareket eder. Kendi kendine genişleyen değer olarak sermaye için asıl olan artık-değer üretimidir. Artık-değer oranının gerçekleşme biçimi olarak kâr oranı, birikimin temel amacı ve belirleyicisidir. Kapitalistin amacı, artık-değer üretimini arttırmaktır. Artık-değerin üreticisi olarak emek-gücünün fiziksel sınırlarının olması[25], artı-değeri arttırmak için makinalaşmayı temel eğilim haline getirir. Teknolojik gelişmeler ve makinalaşma emeğin üretkenliğini arttırırken, diğer yandan değişmez sermayenin değişen sermayeye oranını, yani teknik bileşimi yükseltir. Marx bunun değer cinsinden ifadesini, serma-

[25] İşgününün uzunluğu belli değeri aşamaz (işçi hiçbirşey yapmadan çalışsa bile 24 saati geçemez) ve emek-gücünün değeri belli değerin altına düşemez (en azından iş-gücünü yeniden üretimini sağlayacak temel ihtiyaçları karşılamaya yetmelidir).

yenin organik bileşimi olarak tanımlar[26]. Bu durumda artık-değerin tek kaynağı olan emek-gücünün, sabit sermaye ve hammaddelerin toplamına oranı giderek azalır. Bu da kâr oranlarının düşme eğilimini ifade eder.

KODE yasasının işleyişi karşı eğilimlerle birlikte düşünülmelidir. En temel karşı eğilim, sömürü haddinin yükselmesidir. Organik bileşimin yükselmesi, ücret malı üreten sanayilerde üretkenliği arttırır. Üretkenlik artışıyla birlikte ücret malları ucuzlayacağı için, değişen sermaye ögeleri ucuzlayacaktır ve reel ücretler yükselmezse, sömürü haddi yükselme eğiliminde olacaktır. Üretkenlik artışı, aynı zamanda, sermayenin değer bileşimi açısından önem taşır. Sermayenin teknik bileşimindeki artışlar değer bileşimini yükseltmeyebilir; hatta yükselen üretkenlik sermaye mallarını ucuzlatacağı için, sabit sermaye ögeleri ucuzlayabilecektir[27].

Yasanın güçlü savunucularından olan Yaffe, teknik bileşimdeki artışın, değer bileşimini yükselteceğini söyler. Birikim zorunlu olarak teknik bileşimi yükseltir; böylece değişmez sermaye, değişen sermayeye oranla daha hızlı büyür. Değer bileşimi, teknik bileşimden daha yavaş büyüse de uzun dönemde artış kaçınılmazdır. Bu artış, sömürü haddindeki artışla dengelenemez; çünkü sömürü haddinin de, artık-değer üreten işgücünün fiziksel koşullarına bağlı bir sınırı vardır. Teknik ilerlemelerle kâr oranının azalması eğilimi sınırsızca işleyebilirken, sömürü haddinin artmasını sağlayacak faktörler sınırlıdır. Bu yüzden, KODE yasası işler (Bullock ve Yaffe, 1988).

Sınırsızca genişleme eğiliminde olan sermaye üretim güçlerini sonsuza dek geliştirme hedefindedir. Emek üretkenliğini arttırmak üzere sermayenin organik bileşimini yükselten tekniklerin uygulamaya sokulması, bu

---

[26] "...sermayenin değer bileşimine, bunun, sermayenin teknik bileşimi tarafından belirlenmesi ve bu bileşimdeki değişmeleri yansıtması açısından, sermayenin *organik bileşimi* diyorum" (Marx, 1997a, 584). Fine & Harris, Marx'tan hareketle, sermayenin üç farklı bileşimini ayırdeder : teknik bileşim, yani, fiziksel, materyal niceliksel bileşim, değer bileşimi ve organik bileşim (Fine & Harris, 1979) .

[27] Meek bu iki eğilimin basitçe karşı eğilimler olmadığını, organik bileşimin yükselmesinin asli birer unsuru olduklarını savunur (Meek, 1960).

anlamda sermayenin temel bir eğilimi olarak belirir. Yükselen organik bileşimde ifadesini bulan bu eğilim, uzun vadede kâr hadlerini düşürerek, birikimin önüne engel olarak çıkacaktır. KODE bir eğilimin yasasıdır ancak rastlantısal bir eğilimin değil, yapısal olarak sermaye birikimine içkin olan bir eğilimin yasasıdır.

Neo-Rikardiyan 'kâr sıkışması' yaklaşımı ise krizleri kâr oranlarının düşmesiyle ilişkilendirmekte; ancak artan organik bileşimin kâr oranlarının düşmesi için temel olamayacağını savunmaktadır. Kâr oranlarını düşüren KODE gibi yapısal bir eğilim değil, bizatihi işçi sınıfı mücadelesidir. Ücretler üzerinde yapılan sınıf mücadelesi, işçi sınıfı lehine sonuçlandıkça, kapitaliste giden pay azalacak; yani kâr oranları düşecektir. Ücret-kâr ilişkisine, yani bölüşüm ilişkilerine odaklandığı için bu yaklaşım neo-Rikardiyan olarak nitelenir.

Krizleri ve dolayısıyla kapitalizmin dinamiğini sınıf savaşımını içerecek biçimde ele alması bu yaklaşımın en önemli yönüdür. Ancak, öte yandan Marksist değer teorisinin yetersiz ya da yanlış olduğu kabulünden hareket edilmektedir. Bu kabul, Sraffa'nın geliştirdiği lineer üretim fiyatları modeline ve bazen de Okishio'nun kendi adıyla anılan teoremine dayanır[28]. Kâr sıkışması teorisinin orijinal biçimini Glyn ve Sutcliffe formule etmiş; işçi sınıfı militanlığının ücretleri yükseltmede ve böylece krizleri başlatmadaki rolüne odaklanmışlardır[29]. Glyn ve Sutcliffe KODE'nin geçersizliğine dair bir ispata girişir ve karşıt eğilimlerin baskın geleceğini öne sürerler[30]. Teknik bileşimdeki artış, zorunlu olarak artan bir organik bileşimi içermez; organik bileşim yükselse bile, kâr oranında zorunlu bir düşmeye yol açmaz.

Neo-Rikardiyanlar KODE ve karşı eğilimlerin etkilerinin toplamının kâr oranında düşmeye yol açıp açmadığını

---

[28] Okishio teoremi, kapitalistin emek üretkenliğini arttırmak için değil, birim üretim maliyetlerini düşürmek için teknik yeniliklere gideceğini öne sürer. Buna göre kapitalistler kâr oranını düşürecek bir teknik yeniliği zaten uygulamaz (Cullenberg, 1994, 51).

[29] British Capitalism, Workers and Profit Squeeze (1972).

[30] Hodgson bu tezi daha ileriye götürür ve karşıt eğilimler asıldır ve KODE bağımlı, tesadüfü bir eğilimdir, der (Fine & Harris, 1979, 75).

araştırırlar : basit matematiksel bir toplamayla ve ilişkinin nicel yanıyla ilgilenirler. Problemin temeli, artık-değer oranını, bunun gerçekleşme biçimi olan kâr/ücret oranına eşitlemelerinde yatar[31]. Weeks, bu eşitlemeyi önceleyen bir soruna dikkat çeker : bir yanda artık-değer ve değişen sermaye, diğer yanda, kâr ve ücretler vardır. Farklı soyutlama derecelerinde yer alan bu kategorilerin arasında ayrım yapılmaması, kâr ve ücretleri anlamayı zaten olanaksız kılar (Weeks, 1979).

Neo-Rikardiyan tezin kökenleri, Marx'la Ricardo'nun değer teorilerinin arasındaki temel farklardan birinde bulunabilir. Marx metayı kullanım değeri ile değişim değerinin birliği olarak ele alır. Metanın bu ikili karakteri, temel bir çelişkiyi içinde barındırır : bir yandan ürün olarak tikel bir doğası vardır, kullanım değeri bunun ifadesidir; diğer yandan değişim değeri olarak, toplumsal ilişkiler dolayımıyla, evrensel bir nitelik kazanmıştır. Bu ilişki, kapitalizmde emeğin ikili karakteriyle, somut ve soyut emek olarak ayrışmasıyla mümkündür. Soyut emek kategorisiyle, bireysel emeklerin somut özelliklerinden ortaya çıkan farklılıklar silinmiştir. Metanın değişim değeri, metayı üreten tikel emeğin bütün somut özelliklerine kayıtsız kalmakta ve meta '*soyut emek*' ürünü haline gelmekte; böylece bütün metalar soyut insan emeği olma niteliğiyle eşitlenmektedir. Değer bu toplumsal ilişkinin ifadesidir - genelleşmiş meta üretimi olarak kapitalist üretim koşullarında, tekil üreticiler arasındaki toplumsal ilişki, değişim aracılığıyla kurulur. Bu değişim ilişkisi ise, metaların soyut emeğin cisimleşmesi biçiminde varolmalarıyla mümkün olur.

Ricardo için değer biçimi toplumsal üretimin doğal biçimidir. Bu nedenle sadece değer büyüklüğünün analizini yapmıştır. Ricardo değer ilişkilerinin niteliksel yanıyla değil, farklı emek büyüklükleriyle, yani metaların içerdiği emek miktarı demek olan niceliksel yanıyla ilgilidir (Rosdolsky, 1977). Neo-Rikardiyanlar da, bu nedenle, 'değer biçimi' sorununu ihmal ederler; emek-zaman ve

[31] Bkz, Shaikh, 1988

değer arasındaki temel ayrılığı ortadan kaldırırlar (Clarke, 1988).

Neo-Rikardiyanlar için bölüşüm, ücret hareketleri birincildir. İstihdamın artmasıyla proletaryanın gücünün de artması, ücret artışına sebep olur. Fakat sermaye birikiminin kendisi açıklanmaz, birikim dürtüsünün ne olduğunu anlayamayız. Marx içinse, sermaye birikimi birincildir, ücret hareketleri türevdir. Eğilimin kaçınılmazlığı, sermayenin doğasında yatmaktadır : sermaye kavramı çelişki yüklüdür; kendi kendine genişleyen değer olarak sermaye, zorunlu olarak sınırsız bir biçimde genişlemek uğraşındadır. Fakat bu genişleme işçi emeğine bağlıdır ve o da işgünü ve nüfusla sınırlıdır. Bu çelişkinin çözümü olarak sermaye, bu sınırdan bağımsız olmak üzere, teknik bileşimi olabildiğince artırmak eğilimindedir. Bu da sermayenin organik bileşimini artıracaktır. Neo-Rikardiyanlar ise bu çelişkiyi ücret savaşı ile tanımlayıp, sınırlarlar : bütün bir üretim sürecini bununla açıklamaya çalışırlar.

DEĞERLENDİRME

Giriş bölümünde, krize dair kavrayışın, kapitalizmin nasıl anlaşıldığıyla ilişkili olduğunu söylemiştik. Kriz teorilerini öncelikle krizi kapitalizme içkin olarak görüp görmemeleri açısından ele aldık. Egemen iktisat adı altında ele aldığımız yaklaşımlarda krizin kapitalizme dışsal, rastlantısal bir nitelik taşıdığını belirttik. Bu durumda bu ve benzeri yaklaşımların krizin temel mekanizmasını açıklamasını beklemek, çelişkili olacaktır.

Bununla birlikte Marksist teorilerde krizin sermaye birikiminin asli bir bileşeni olarak ele alındığını gördük. Bu başlık altındaki tezleri de birikimin temel dinamiklerini ele alıp almaması çerçevesinde değerlendirdik. Eksiktüketimci kriz yaklaşımı, birikim itkisini tüketim mallarına olan taleple ilişkilendirmektedir. Talep eksikliği nedeniyle, artık-değerin realizasyonunu sorunlu görmekte; krizi realizasyon problemi olarak açıklamaktadır. Kuram, sermaye birikiminin temel dinamiğinin kâr beklentisi olduğunu gözardı ettiği için, sermaye birikimini hatalı kavramakta ve dolayısıyla krizi de hatalı analiz etmekte-

dir. Birikim sürecini bu hatalı biçimde ele alış, Sweezy ve Baran'da olduğu gibi, kuramcıları 40'lı yıllardan itibaren kapitalizmi, yeni bir aşama olarak, 'Tekelci Kapitalizm' olarak nitelemeye ve değer teorisini terketmeye götürmüştür.

Kâr sıkışması yaklaşımı krizi işçi sınıfı mücadelesi çerçevesinde ele almış ve bu mücadelenin kâr oranlarını düşürerek, krize yol açtığını savunmuştur. Kâr sıkışması kuramı Rikardo'yu izleyerek bölüşüm ilişkilerine odaklanmış ve kapitalist birikimin yapısal sınırlılıklarını gözardı etmiştir. KODE gibi temel eğilimlerin yadsınması, aslında kuramın değer teorisinin hatalı olduğu kabulüyle ilişkilidir. Bu yaklaşımda birikimin temel dinamiklerinin analizine yer verilmemesi, krizin ortaya çıkma mekanizmasını açıklamayı güçleştirmektedir.

Marx sermaye birikimini çelişkilerle işleyen bir süreç olarak ele alır ve krizleri de bu çelişkilerin keskinleştiği anlar olarak tarif eder. Marx'ta özel bir kriz analizine rastlamayız; fakat kriz analizi sermaye birikiminin analizi olarak karşımıza çıkar. Ya da daha kesin bir ifadeyle, sermaye birikiminin analizi, krizin analizini içerir. Bunun başka bir biçimde ifade edilişini, Paul Mattick'in, Marx'ın değer teorisi, genel bir birikim teorisi, aynı zamanda özel bir bunalım teorisidir; ne biri, ne öbürü tek başına ele alınabilir, sözlerinde görebiliriz (Mattick, 1974, 98).

Marx krizleri, kapitalist üretimin en önemli çelişkilerinin en dramatik bir biçimde ortaya çıktığı 'an' lar olarak niteler. Sermayenin aşırı birikim eğilimine karşılık, bunu sağlayacak koşulların, olanakların varolmaması, krizin temel belirleyenidir. Sürekli genişleme arzusundaki sermaye, üretim güçlerini geliştirmek yoluyla, emek üretkenliği yükseltme eğilimindedir. Bu da, üretkenliğin yükselmesi ve üretim miktarında artış demek olan, yükselen organik bileşimde ifadesini bulur (Clarke, 1994, 260). Organik bileşimin yükselmesi, uzun vadede kâr oranını düşürecektir. KODE yasası, dolayısıyla, aşırı birikim eğiliminde olan sermayenin karşısına çıkan temel bir sınırdır. Marx, KODE yasasını, "... her bakımdan modern ekonomi politiğin en önemli yasası ve en güç ilişkilerin anla-

yılması için en başta gelen yasadır" (2003, 213) diye niteler.

Kriz sermayenin çelişkilerle işleyişinin bir tezahürü olmakla birlikte, bu çelişkilerin çözümünü de içerir. Krizle sermaye birikiminin verili koşulları değiştirilir. Krizin diyalektik rolüyle kastedilen budur: kriz toplumsal bir ilişki olan sermayenin içsel çelişkilerinin hem sonucu hem de bunların üstesinden gelmek üzere sermayenin bir üst seviyeye taşınmasının yoludur. Bunu sermaye birikimi açısından anlamı, bir yandan eski üretim tekniklerini ortadan kaldırıp, yenilerini hayata geçirerek; bir yandan da verimsiz sermayeleri ortadan kaldırarak, ortalama kâr oranını, emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltmesidir. De Brunhoff, krizin, bu anlamda, 'olumsuzluğun eylemi' niteliğiyle olumlu bir işlevi olduğunu söyler (1988, 397). Bu yeni birikim koşullarının yarattığı yeni çelişkiler, sonraki krizlerin potansiyelini taşır.

"Ancak, sermayenin bu türden her sınırı [kendisine] bir engel olarak koyması, ve böylece, *idealde* onun ötesine geçmesi olgusu, *gerçekte* de bunun üstesinden gelmesi sonucunu vermez; ve bu türden her engel onun karakteriyle çeliştiği için, sürekli olarak aşılan, ama sürekli olarak da koyulan çelişkiler içinde sermayenin üretimi devam eder" (Marx, 1993, 410).

Son olarak, yukarıdaki çerçeveden hareketle, dünyada ve Türkiye'de son dönemde yaşanan krizlere dair ne söyleyebiliriz?

Son dönemde yaşanan krizlerin nedenleri, 1970'lerde ortaya çıkan krize kadar uzanır. Gelişmiş kapitalist ülkelerde sermayenin yeni kârlılık arayışları, 'az-gelişmiş' ülkelerin kendi iç birikim süreçlerinin girdiği tıkanıklıklar ve döviz ihtiyacında karşılık bulmuş ve kriz sonrasında sermaye birikimi dünya genelinde yeniden yapılanmıştır. Bu yeni entegrasyon biçiminde para sermaye artan bir önem kazanırken, finansal yapılar dünya ölçeğinde bütünleşmiştir.

1970'lerin başından itibaren kapitalist ülkelerde kâr hadlerinin düşük seyretmesiyle birlikte, sermaye birikimi yavaşlamıştır. Bu süreç artı-değer üretiminin çelişkili karakteriyle açıklanabilir. Birikimin hızını belirleyen ar-

tık-değerdir. Kaptalistler, elde ettikleri artık-değerin büyük kısmını ek sermaye ve işgücü alımlarıyla yeniden yatırıma dönüştürerek, birikimi sürdürürler. Kâr hadlerinin düşmesiyle birlikte, ele geçirilen artık-değer azalacak, ve birikim yavaşlayacaktır. Eldeki sermaye genellikle riski artan üretken yatırımlara yönelmek yerine, para sermaye olarak değerlendirilecektir[32].

Benzer biçimde, 70'lerin azalan kâr hadleriyle ortaya çıkan bunalım koşullarında üretken yatırımlar cazibesini yitirmiştir. Bunun en önemli sonucu, gelişmiş kapitalist ülkelerde azalan yatırımların kredi talebini düşürmesi ve elde atıl-sermaye birikimidir. Sermayenin yüzü, yeni kârlı alanlar arayışıyla 'az-gelişmiş' ülkelere yönelmiştir. Aynı dönemde bu ülkelerin cari açıkları ve yüksek seviyelere varan borçlanmalarıyla, sermaye gereksinimleri artmıştır[33]. Bu iki ihtiyacın kesişmesiyle, kriz sonrası sermayenin yeniden yapılanmasında, dünya ölçeğinde yeni bir işbölümü ortaya çıkmıştır. Gelişmiş kapitalist ülkelerden, az-gelişmiş ülkelere kredi ihracının ön plana çıktığı; bunun yanısıra, sermayenin G.Kore, Tayland gibi ülkelerde üretken yatımlara yönelirken, Türkiye, G.Amerika gibi ülkelerde doğrudan para sermaye olarak değerlendiği görülmektedir (Ercan, 2002, 50). Uluslararası kapitalizmle bu yeni entegrasyon biçimi, Türkiye, G.Asya ülkeleri ve G.Amerika ülkelerini finansal sermayeye çok daha bağımlı kılmış, para sermayenin ve buna ilişkin kurumların yeniden yapılandırılmasını gündeme getirmiştir. 1970'lerdeki kriz sonrasında sermaye birikiminin yeniden yapılanmasının yarattığı çelişkiler, dünya genelinde kriz potansiyelleri yaratmıştır[34].

---

[32] Bkz : Satlıgan, 1988.

[33] Detaylı bir ele alış için bakınız : Balkan, 1994.

[34] Türkiye'de içe yönelik sermaye birikimi modeli 1970'lerin sonlarında krize girmiş ve kriz döviz krizi biçiminde açığa çıkmıştır. Sermayenin kârlılık ve döviz krizini aşmak üzere artı-değer üretimini arttırma arayışları, dışa dönük sermaye birikimi modeline geçilmesiyle sonuçlanmıştır. Bunun için gerekli sermaye donanımını oluşturmak, ülke ekonomisini dünya ekonomisiyle daha da bütünleştirecek bir döviz ihtiyacına yol açmış ve sermaye içi çelişkiler, dünya genelindeki birikim süreçlerine daha bağlı hale gelmiştir (bkz : Ercan, 2002).

Türkiye'de yaşanan 2000-2001 krizleri gibi, son dönem yaşanan krizler finans krizi olarak ortaya çıkmaktadır. Sermaye birikiminin kredi sistemine dayalı olduğu günümüzde, bir yandan alınan borçların geri ödenememesi, diğer yandan hayali değerlerin reel değerlere dönüştürülememesiyle, krizlerin para ya da finans krizi biçimini alması doğaldır[35]. Fakat, krizi basitçe ülke içindeki finans hareketlerine ya da politika tercihlerine göre değerlendirmek, krizi vareden zemini ve çelişkileri görmezden gelmek olacaktır. Kriz, dolayısıyla, dünya ölçeğinde işleyen sermaye birikimi süreçleri çerçevesinde ve uzun erimli dinamiklerden hareketle analiz edilmelidir.

KAYNAKÇA

1. Alper C.Emre & Öniş Ziya, *"Finansal Küreselleşme, Demokrasi Açığı ve Yükselen Piyasalarda Yaşanan Sürekli Krizler : Sermaye Hareketlerinin Liberalleşmesi Sonrasında Türkiye Deneyimi"*, Doğu Batı, Sayı :17, 2001-2002
2. Balkan Neşecan, *Kapitalizm ve Borç Krizi*, Bağlam Yayınları, 1994.
3. Bernstein Eduard, *Evrimsel Sosyalizm*, Kavram Yayınları, ?
4. Bleaney M.F, *Under-Consumption Theories*, Lawrence and Wishart, London 1976
5. Boratav Korkut, *"Finansal Krizler IMF'nin Eseridir"* (2002), www.bagimsizsosyalbilimciler.org, indirme tarihi, 05.09.2003
6. Bullock Paul & Yaffe David, *"Enflasyon, Bunalım ve Savaş-Sonrası Genişleme"*, Dünya Kapitalizminin Buna-

[35] Kredi mekanizması bir yandan kapitaliste kendi bireysel sermayesi dışında, ödünç alınan parayla yatırım olanağı verirken, diğer yandan da birikim sürecinde yeni çelişkilerin doğmasına yol açar. Yeniden üretimin kredi mekanizmalarına bağlı olduğu bu aşamada, kredi mekanizması reel yapılardan bir ölçüde bağımsız hale gelmiştir (Ercan, 1997). 'Hayali' demekle, sermayenin gerçek değerlenme sürecinden bu kopuşu anlatılmaktadır. Marx'ın analizinde krizin para biçimine bürünmesi, değerin kapitalizmde meta ve para biçiminde açığa çıkması ile yakından ilişkilidir. Değer, üretim sürecinde meta kimliğine bürünse de, kapitalist üretimin asıl amacı metanın değişim değeridir. Fakat bu değer ancak 'evrensel eşdeğer' olarak sosyalleştiği, yani para biçimine dönüştüğü ölçüde realize olur. Marx'ın ifadesi ile bu metanın "salto mortale"si yani *ölüm perendesi*dir.

lımı içinde, (der. Nail Satlıgan & Sungur Savran), Alan Yayıncılık, Istanbul 1988
7. Campen James T. & MacEwan Arthur, *"ABD'de Bunalım Üzerine Muhafazakar Tartışmalar"*, *Dünya Kapitalizminin Bunalımı* içinde, (der. Nail Satlıgan & Sungur Savran), Alan Yayıncılık, Istanbul 1988
8. Celasun Merih, *"Gelişen Ekonomilerin Dış Kaynak Kullanımı, Finansal Krizler ve Türkiye Örneği, 2001"*, Doğu Batı, Sayı :17, 2001-2002
9. Clarke Simon, *Marx's Theory of Crisis*, St.Martin's Press, London 1994
10. Clarke Simon, *"The Basic Theory of Capitalism : A Critical Review of Itoh and the Uno School"*, Capital & Class, 1988
11. Clarke Simon, *"The Globalisation of Capital, Crisis and Class Struggle"*, Capital & Class, 2001
12. Cullenberg Stephen, *The Falling Rate of Profit*, Pluto Press, London 1994
13. De Brunhoff Suzanne, *"Kapitalist Bunalım ve Ekonomik Politika"*, Dünya Kapitalizminin Bunalımı içinde, (der. Nail Satlıgan & Sungur Savran), Alan Yayıncılık, Istanbul 1988
14. Denis Henri, *Ekonomik Doktrinler Tarihi*, Cilt.1-2, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1973
15. Desai Meghnad, *"Underconsumption"*, A Dictionary of Marxist Thought içinde, (ed. Tom Bottomore, Laurence Harris, V.G. Kiernan, Ralph Miliband), Blackwell Publisher, Oxford 1983
16. Engels Friedrich, *Anti-Duhring*, Sol Yayınları, Ankara 1977
17. Engels Friedrich, *Ingiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, Sol Yayınları, Ankara 1994
18. Ercan Fuat, İktisat Dergisi, Sayı : 451, Temmuz, 2004
19. Ercan Fuat, *Para ve Kapitalizm*, Ceylan Yayınları, 1997 İstanbul
20. Ercan Fuat, *"Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi (1)"*, Praksis 5, 2002.
21. Fine Ben & Harris Laurence, *Rereading Capital*, Macmillan Press, London 1979
22. Grahl John, *"Marxism and International Recession"* , Marxism Today, March 1979
23. Harman Chris, Explaining the Crisis, Bookmarks, London 1987

24. Harris Laurence, *"Finance Capital"*, A Dictionary of Marxist Thought içinde, (ed. Tom Bottomore, Laurence Harris, V.G. Kiernan, Ralph Miliband), Blackwell Publisher, Oxford 1983
25. Hodgson Geoff, *"The Theory of Falling Rate of Profit"*, New Left Review, Mart-Nisan 1974
26. Itoh Makoto, *"The Formation of Marx's Theory of Crisis"*, Science & Society, Summer 1978
27. Itoh Makoto *"Marxist Theories of Crisis"*, Value and Crisis içinde, MR Press, 1980
28. Kirmanoğlu Hasan, Yuvarlak Masa : Krizin Yapısı ve Geleceği, İktisat Dergisi, Sayı : 410-411, Şubat-Mart 2001
29. Laibman David, *"Technical Change, Accumulation and the Rate of Profit to Fall"*, Review of Radical Political Economics, vol.28, 1996
30. Luxemburg Rosa, *Sermaye Birikimi*, Alan yayıncılık, İstanbul, 1986
31. Mandel Ernest, *Late Capitalism*, Verso, NewYork 1993
32. Marx Karl, *Kapital I*. Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1997a
33. Marx Karl, *Kapital II*. Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1997b
34. Marx Karl, *Kaptal III*.Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1990
35. Marx Karl, *Grundrisse I*.Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1999a
36. Marx Karl, *Grundrisse II*.Cilt, Sol Yayınları, Ankara 2003
37. Marx Karl, *Artı-Değer Teorileri II*.Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1999b
38. Marx Karl, *Grundrisse*, Birikim Yayınları, İstanbul 1979
39. Marx Karl, *Grundrisse*, Penguin Books, 1993
40. Mattick Paul, *Marx and Keynes*, Merlin Press, 1974
41. Meek Ronald, *"The Falling Rate of Profit"*, *Science and Society*, Winter 1960
42. Negri Antonio, *"Keynes ve Kapitalist Devlet Teorisi"*, *Dionysos'un Emeği* içinde (der. Michael Hardt, Antonio Negri), İletişim Yayınları, İstanbul 2003
43. Reuten Geert, *"Accumulation of Capital and the Foundation of the Tendency of the Rate of Profit to Fall"*, Cambridge *Journal of Economics* vol.15, 1991
44. Rosdolsky Roman, *The Making of Marx's* Capital - 1, 1977
45. Rosier Bernard, *İktisadi Kriz Kuramları*, İletişim Yayınları, 1991

46. Satlıgan Nail, *"Günümüz Kapitalizminin Pamuk İplği : Hayali Sermaye Spekülasyonu"*, *Dünya Kapitalizminin Bunalımı* içinde, (der. Nail Satlıgan & Sungur Savran), Alan Yayıncılık, Istanbul 1988
47. Shaikh Anwar, *"Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş"*, Dünya Kapitalizminin Bunalımı içinde, (der. Nail Satlıgan & Sungur Savran), Alan Yayıncılık, Istanbul 1988
48. Somçağ Selim, *"Türkiye'nin Ekonomik Krizi : Oluşumu ve Çıkış Yolları"*, (2002), www.bagimsizsosyalbilimciler.org, indirme tarihi, 05.09.2003
49. Sweezy Paul, *Kapitalizm Nereye Gidiyor*, Ağaoğlu Yayınevi, 1970
50. Sweezy Paul & Baran Paul, *Tekelci Kapitalizm*, Doğan Yayınevi, 1970,
51. Weeks John, *"The Sphere of Production and The Analysis of Crisis in Capitalism"*, *Science and Society*, Fall 1977
52. Weeks John, *"A Note on Underconsumptionist Theory and Labour Theory of Value"*, *Science & Society*, Spring 1982
53. Weeks John, *"The Process of Accumulation and 'Profit Squeeze' Hypothesis"*, *Science & Society*, Fall 1979
54. Wood Ellen Meiksins, *Kapitalizmin Kökeni*, Epos Yayınları, 2003, Ankara

SINIF: ANALİZ İÇİN BİR TASNİF ARACI DEĞİL, DÖNÜŞTÜRÜCÜ BİR ÖZNE

Özgür Narin[*]

"Ekonomi politik [burjuva] ufuk içinde kaldığı sürece, yanikapitalist rejim, toplumsal üretimin evriminin geçici birtarihselevresi olarak değil de, mutlak son biçimi olarak görüldüğü sürece, sınıf savaşımı su yüzüne çıkmadığı ya dakendisini ancak dağınık ve tek tek olaylarla ortaya koyduğu sürece, ekonomi politik, bir bilim olarak kalabilir"
(Marks, Kapital I, Almanca 2. Baskıya önsöz)

Bu çalışma, sınıf analizinin geçerli ve önemli olduğunu veri almakta, bu analizi benimseyen literatürü genel olarak tarama iddiasından çok uzak olmakla birlikte, başlangıç niteliğinde gözlemlerin derlenmesi amacını gütmektedir.

Her sınıflama, "sınıflar"; yani kümelendirir ve bir tasnif amacını, doğası gereği güder. Her sınıflamanın ölçüsü, kriteri olduğu sürece açık ya da örtülü bir perspektifi ve amacı, verili kabulleri vardır. Piyasa koşulları, piyasa şansları üzerine yapılan bir tasnif, sınıf ölçüsünü piyasada yer tutma şansı olarak belirleyen bir yaklaşım, piyasayı verili kabul olarak ele alır bu perspektifle bakar. Sermaye birikiminin sadece bir veçhesi, uğrağı olan dolaşım alanının yani piyasanın verili kabul olarak ele alınması, tasnifin buna göre yapılması mümkündür. Gelir dağılımının, tüketim niteliklerinin ya da teknik vasıf, beceri düzeyleri,

[*]19 Mayıs Üniversitesi

emek sürecinin örgütlenmesinde kontrol düzeyi gibi niteliklere göre insanları sınıflandırmak da mümkündür.

Peki sınıflama, sınıfların çıkarlarına, verili durumlarının eşitsizliklerine işaret ettiği kadar, analitik bir çalışmanın verili parametreleri olarak kaldığı durumda salt tasnif eder duruma düşebilir mi? Daha da ötesi sınıflama sınırlandırabilir, sınırlayıcı olabilir mi?

Sınıfları mücadele içinde tanımlama, sınıflar arasında birinin diğerini dışlayıcı, eşitsiz ilişkisinden söz etme, sınıf analizinin tasnif edici bir anlayışa düşmemesi için yeterli midir?

Bu çalışmanın temel önermesi, kapitalist meta üretimi ve artı-değer sızdırma mekanizmasının toplumsal ilişkilerin üzerine örttüğü örtünün altında kalan sınıfların, sosyolojik bir tasnif aracı olmaktan öte anlamı taşıdıklarıdır. Burada bir ayrım koymak gerekir. Anlamak için bütünü parçalara ayırmak zorunludur. Zaten her anlama süreci, parçaları algılayarak başlar. Anlama, en yalın ve ilk haliyle sınıflar, karşılaştırır. Her sınıf analizi, sınıflar; belirli ölçülere göre değerlendirir. Önemli olan sınıf analizinin dayandığı sınıf teorisinin içeriğidir. Eğer bu teori, sınıfları üreten sürecin tarihselliğini ve geçiciliğini anlamlandıramıyorsa, yani bu sınıfları üreten ilişkiyi açığa çıkartamıyorsa, bu teoriye dayanan sınıf analizi, eldeki analitik amaçlara göre belirli insan topluluklarını kümelendirmeye yarayacaktır. Örneğin tüketim profillerini belirleyen ilişkinin nedeni gelir dağılımı mıdır yoksa bu gelir dağılımını da belirleyen bir ilişki var mıdır? Birinci önermede kalan ve bunu toplumun bir arızası olarak gören sınıf teorisi, tüketim profilleri ile gelir dağılımları arasındaki ilişkiden bir ölçü çıkaracak, sınıf analizini buna göre yapacaktır. Bu, sınıfları birer tasnif aracı olarak görme, toplumu farklı ölçülere göre yerleştirilmiş "kutucuk insanları" (box people) olarak görmenin bir örneğidir (Allman, P., McLaren, P. & Rikowski, G. , 2002). İkincisi ise sınıfları kendilerini belirleyen toplumsal yeniden üretim süreci tarafından belirlendiği gibi, bu ilişkileri dönüştürme kapasitesine sahip dönüştürücü özne olarak anlayan sınıf teorisine dayanan bir analizi savunmaktadır. Analiz, sınıfı dönüştürücü niteliğiyle kavramayan bir sınıf teorisine

dayandığında, salt tasnif eder, toplumu kutucuklara ayırır duruma düşmektedir. Sınıfları salt tasnif aracı olarak gören kavrayışın tarihsel gelişimine işaret etmek, sınıfları dönüştürücü nitelikleriyle kavrayan bir sınıf teorisine dayanan analizin önemini gösterecektir. Sınıfın günlük dilde kullanıldığı bir dönemden, ölümünün ilan edildiği günümüze kadar geçen tarihte kuşbakışı genel bir dönemlendirme, bu analizlerin geçirdiği evrime değinmek için gerekli.

18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında kapitalizmin gelişmeye başladığı ülkelerde herhangi bir gazeteyi, ekonomiyle, tarım ya da vergilendirme ile ilgili bir incelemeyi eline alanlar herhalde, ya içinde "sınıf" sözü geçen haber, cümlelerle ya da toprak sahipleri, "sermaye" sahipleri ile emekçiler gibi sınıfları ayırt eden kavramlarla karşılaşmadan yapamazlardı.[1] Fransız Devrimi'nde monarşiyi ve aristokrasiyi temsil eden temel kurumlardan biri "etat generaux" olarak bilinen tabakalar meclisi idi. Fransız Devrimi, soyluların ve ruhbanların oluşturduğu tabakanın dışında yer alan üçüncü tabaka (Tiers etat) meclisinden başladı dense yeridir. Tabakaların yerinde artık sınıflar vardı, devrimi başlatan nedenlerden biri, yeni gelişen ve o zaman adına yer yer "orta sınıf" yer yer burjuva (kent soylu) denilen sınıfın verdiği vergilere karşılık iktidardan pay alamamasıydı.

1817'de Ricardo, Politik Ekonominin ve Vergilendirmenin İlkeleri adlı kitabının önsözündeki ilk cümlesinde amacını şöyle açıklıyordu: "Yeryüzünün ürünleri, emeği, makineyi ve sermayeyi bir araya getirerek yerkürenin yüzeyinden elde edilen her şey, toplumdaki üç sınıf arasında paylaşılmaktadır: yeryüzünü ekebilmek için gerekli olan toprağın sahipleri, sermaye sahipleri ve emeğiyle yeryüzünü eken emekçiler."(Ricardo,1997: 23)

---

[1] İngiliz Maliye Bakanı 1 Mart 1852'de seçmenlerine şöyle sesleniyor: "Bu krallığın esenliği üzerinde son yıllarda çok zararlı etkiler yapan *sınıflararası çatışmaları* sona erdirmek için çabalayacağız.". 5 Mart 1852 tarihli *The Times* ise şunu yazıyor: "... eğer bu ülkede, sınıfları, uzlaşamayacak ölçüde bölecek ve adil ve onurlu bir barış için hiçbir şans bırakmayacak bir şey varsa, bu ithal tahıldan vergi almaktır" Akt. Marks (Marks-Engels, 1995 :73)

Marks da sınıf konusunda en can alıcı soruları sorduktan sonra tamamlanamayan "Sınıf" üzerine bölüme şu cümlelerle başlıyordu:

"Gelir kaynakları, sırasıyla ücret, kar ve toprak rantı olan, sırf emek gücü sahipleri, sermaye sahipleri ve toprak sahipleri, kapitalist üretim tarzına dayanan modern toplumun üç büyük sınıfını oluştururlar." (Marks, 1990)

Bu üç temel sınıf, dönemin iktisat yazını içinde önemli bir yer tutuyor, dahası temel anlamlarını burada bulunuyordu. Feodal dönemde belli başlı yeri tutan tarımın yanında gelişmeye başlayan ticaret ile birlikte -özellikle, Amerika'da altın madenlerinin bulunmasıyla birliktezenginliğin birimi ve kaynağı sürekli tartışma konusu olmuştur. Fizyokratlar gibi iktisat akımları toprağı zenginlik kaynağı olarak görürken bu kaynağı ticaret ve temel birimini para olarak gören Merkantilistler'den sonra, Smith ve Ricardo üretimin ve emeğin de toprak kadar zenginlik kaynağı olduğunu belirtmişlerdir. Tüm bu tartışmalar, bu zenginliğe sahip çıkan, onun "yaratılmasında" asli aktör olan toplumsal sınıfların adı açık açık belirtilerek gelişmiş ve klasik iktisadın o dönem kabul ettiği üç temel sınıf, yaşamın içinde nesnel ve reel bir güç olarak varolduğu gibi temel iktisadi metinlerde de yerlerini almışlardır. Bu üç sınıf, zenginliğin üç biçimine, gelir kaynağından aldıkları paya göre konumlandırılmışlardır. Ücret, kar ve ranta karşılık gelen kaynaklar, emek, sermaye, topraktır, bu zenginlik şu üç temel sınıf tarafından bölüşülmektedir: emek gücü sahipleri, sermaye sahipleri, toprak sahipleri. Bu üç temel sınıf Marks ve Weber'e kadar iktisat ve toplum bilimi içinde genel kabul gören, nesnel bir gerçeklik olarak varolan, görünebilen (bu tarih kitaplarına, günün tarihsel değerlendirmelerine de açık olarak yansımaktadır) sınıflar olmuşlardır. O tarihlerde yaşayan biri için bunların öznel yargılar, kendi hisleri ya da duyguları olmadığı açık olmalıdır, çünkü onun gibi ait olduğu sınıfın pek çok bireyi aynı hisleri, yakın öznel yargıları taşımaktadır. Stendhal'in romanlarında detaylarıyla çizilen saray entrikalarının kahramanlarının yani soylu ve ruhban sınıfın, kral çevresinin yargıları ortaktır ki, yazar bunları o döneme hitabeden, o dönemi tasvir eden konu-

lar olarak ele almıştır. Victor Hugo'nun "Sefillller" kitabının kahramanları, belirli sınıfa ait ortak değerleri, yargıları, davranış biçimini taşırlar, yoksul çocuk Gavroş, soğuktan korunmak için Paris'in ortasında aristokrasinin görkemli döneminde yapılmış tahta bir filin içindeki bölmede yaşarken, soylular ve tüccarlar ile apayrı bir yaşamı paylaşmaktadır. Eski bir Rus deyimiyle "aynı gökyüzünün altında yaşamakta, aynı güneşe bakmaktadırlar ama aynı biçimde yaşamamaktadırlar"

O dönem sınıflar temel bir kavram olarak kullanılabilmekte iken, bu dönemde sınıf analizi, iktisat ve sosyal bilimlerde eskisi kadar önemli ya da geçerli değildir. Peki bu sınıfın nesnel bir gerçeklik olarak ortadan kalkması ile mi ilgilidir, toplumun gelişiminde eskiden taşıdığı önemi yitirmesi ile mi ilgilidir, yoksa sınıfların yerini artık farklı tabakalaşmaların, eşitsizlik biçimlerinin almasıyla mı ilgilidir?

Geçmiş ile bugün arasındaki bu farklılık ve sınıf kavramının, sınıf analizinin eski önemini taşıyıp taşımadığı sorusuna verilecek yanıt, üzerinde titizlikle durulması ve incelenmesi gereken bir konudur. Sınıfların yok olmadığı, yeni eşitsizlik biçimlerinin ise belirleyici duruma geçmedikleri, 20. yüzyılın sonundaki ve yeni girdiğimiz yüzyılın başındaki olgular da değerlendirilerek, bu dönemdeki çalışmalarda tartışıldı.[2] Yani bu çalışmanın değinmeye çalıştığı sınırlar içinde sınıfları "tasnif" edenler bile kendileri tasnif edilip değerlendirildiler.

Sınıfın neredeyse "sokakta dolaştığı", kendini baldırıçıplaklar, çıplak kollular[3], soylular ya da ruhban sınıfı olarak gösterdiği zamanlardan bugüne[4] gelene ka-

---

[2] Sınıf tartışmalarının kapsamlı bir değerlendirmesi Öngen(1994) de, tarihsel bir değerlendirmesini ise Wood (1992) da bulmak mümkün.

[3] Bras nus: çıplak kollular. 19. yüzyılın ünlü Fransız tarihçisi Michelet, Fransız devriminin dükkancı, esnaf ve burjuva aktörleriyle (Baldırıçıplaklar, Sans-culotte) kol işçilerini ayırmak için ikincilere çıplak kollular diyordu. Fransız devriminin bu işçileri, ağır el emeği ile geçindikleri için kolları çıplak giysiler giyiyorlardı (Guerin, 1986).

[4] Sınıf terimleri, Türkiye'de bugün yerini, adeta, "Doğan grubu", "Uzan grubu", "ordu", "Tüsiad" ya da STK'lar, "silahlı, silahsız kuvvetler" gibi grup adları ya da kimliklere bırakmış durumda.

dar sınıf kavrayışı önemli değişikliklerden, tarihsel dönemeç ve kırılma noktalarından geçti.

Sınıf tartışmalarında belli başlı dönemler, bize bu tartışmaların yön değiştirme biçimleri ve nedenleri konusunda bazı ipuçları vermektedir. Çünkü tartışmalardaki bu kırılma, yön değiştirme noktaları aynı zamanda belirli toplumsal gelişmelerden, toplumsal hareketteki kırılmalardan bağımsız değildir.[5] Konumuz açısından sadece birkaç can alıcı dönüm noktasına değinmek yeterli olabilir. Yapmaya çalışacağım sadece tarihsel bir değinme, hatırlatma, sahne ışıklarını bir amaç için belirli tarihsel kesitlere çevirmek olacak.

Birincisi, ilk kez en güçlü ve kabul gören biçimde sınıf tartışmalarını ***ekonomik*** ve ***sosyal düzeni ayırarak*** yapan Max Weber'in düşünsel dönemeci ile içinde yaşadığı tarihsel dönemdir. İkincisi, iki dünya savaşı arasındaki kriz ile başlayan ve meyvelerini ikinci dünya savaşından sonraki on yıla damgasını vuran tartışmalarda gösteren, "yeni orta sınıf" tartışmalarıdır. Üçüncüsü ise '70'lerin kriz ortamında, ABD'nin "yeni ekonomik düzen" söyleminde simgelenen tarihsel evre ile başlayıp, SSCB'nin dağılması ve küreselleşme söyleminin yükseldiği evre ile biten dönemdir. Zira, sınıfların ortadan kalktığı, belirleyiciliklerini yitirip meydanı terk ettiği, kimlik siyaseti ile yeni eşitsizliklerin meydanı ele geçirdiği nidaları bu dönemde yükselmiştir. Elbette ki, bu sadece taslak bir döneme ayırmadır ve bu dönem aralarında kuşkusuz bir çok ayrılma ve kırılma, tartışma noktalarında farklılıklar yaşanmıştır. Ancak bu üç dönemin sadece kendileri bile önemli tarihsel veriler sunarlar.

Weber'in içinde yetiştiği Prusya ve Avrupa, 1848 sınıf hareketlerinin sermaye birikimi lehine, alt sınıflar aleyhi-

[5] Her dönemlendirme, belirli bir perspektife göre önemli noktaların ve bu perspektifin hareket noktalarının tarihsel olarak ortaya serilmesini amaçlar. Yapmaya çalıştığım, ne genel bir dönemlendirme arayışıdır, ne de tamamına ermiş, varılmış bir sonucu açıklamaktır. Olsa olsa, aktarmaya çalıştığım sınıf analizi perspektifinden, tarihsel kırılma noktalarına ve bunun tarihsel arka planına kısaca değinmektir. Yoksa, bu tarihsel kesiklilikler, kopmaların kendisi bile başlı başına köklü ve kapsamlı bir çalışma konusudur.

ne bir dengeye ulaştığı, Bismarck'in deneyimli bir lider ve sermaye (aynı zamanda toprak sahibi junkerler) sınıfının temsilcisi olarak yükseldiği; bir yandan da diğer liderlerce örnek alındığı Avrupa'dır. Ağır ekonomik kriz ve bu dönem içindeki 1871 Paris Komünü hareketi, Prusya orduları ile birlikte bu hareketin dağıtılması, Almanya'nın birliği gibi olaylar kıta Avrupasının koşullarını ve sınıfsal yapının yeniden yapılanmasını belirlerken, Amerika'da şirket ortaklığı ile sermaye sahipliğinin, üretim aracı sahipliğinin görüntüdeki ayrılması, karmaşıklaşması, nitelikli işgücünün bileşiminin değişmesi henüz yeni yeni başlamıştır ama canlı bir biçimde okyanusu aşarak kapitalist yapının diğer hücrelerine nüfuz etmektedir. Bu koşullarda "ekonomik" ve "sosyal" alanın ayrılması hem gerçek hem de görüntüdür. Böyledir çünkü sermaye birikim döngüsünün genişlemesi ve dolayımlanması, sınıf bileşimini de karmaşıklaştırmaktadır. Sosyal olan ile ekonomik olan bunun sonucunda ayrı gözükmekte, giderek özerk varlıklara sahip görünmektedirler. Weber böyle bir tarihsel koşulda, belirleyici olarak ekonomik sınıfları değil, toplumdaki güç dağılımının partilerin yanı sıra diğer özneleri olan, statü gruplarını incelemiştir.

İkinci dönemeç noktasında sahne ışıklarını özellikle 1945 sonrası Avrupa'nın sol partilerinde başlayan sınıfın bileşimi tartışmalarına çevirmek istiyorum. Özellikle De Gaulle ile birlikte Alman işgaline karşı direnmiş olan Fransız Komünist Partisi'nin başlattığı, hizmet sektöründe çalışanların, işçi sınıfına dahil edilip edilmeyeceği yönündeki tartışmalar, bu dönemdeki kırılmanın simgesidir.[6] Koşullar dünya açısından ve Fransa özgülünde son

[6] Sınıf bileşiminin değişimi sorunu, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika ve Avrupa'da sosyal bilim içinde tartışılmaya başlanmıştı. Ancak ışığı buraya tutmam "maksatlı"dır, çünkü tam da bu dönemden sonra, bu ülkede "sınıf bileşimi" dışında da kapsamlı tartışmalar giderek yaygınlık kazanmış ve bu tartışmalar, kimilerini etkinlikleriyle kimilerini de tartışmalara farklı bir perspektiften bakma çabasıyla, birçok aydını etkilemiştir. Söz konusu olan aydınlar, Althusser, Poulantzas gibi hareketin içinde olup da etkileri bugün bile hissedilenler oldukları için önemlidir. Althusser'in meslek arkadaşları, Foucault, Derrida son zamanlarda Deleuze, Guattari ve Boerdieu'nün de bu coğrafyada yaşadık-

derece önemli ve yapısal değişikliklere gebedir. Bu dönemde sermaye birikimi ve dolayısıyla sınıflar açısından, (hem nesnel konum olarak sınıflar hem de mücadele içindeki sınıflar açısından) yeniden yapılanma dönemidir. Dünya ölçüsünde iki dünya savaşı sonrasında gerçekte kapitalist sermaye birikimi ile piyasa düzeninin (baskı altında olsa da) kazandığı bir lehte denge durumu ve hakimiyet bulunmaktadır. Dahası, Rus Devrimi ile tehdit oluşturan işçi hareketi, artık dönüştürücü bir tehdit olmak yerine baskı yaratan bir güce evrilmiş, teknolojik gelişme ve sermaye birikiminin hızlanan temposu sermaye birikiminin yeniden yapılanmasını getirmiştir. Fransa ise Alman işgalinden ABD ve müttefik güçler tarafından kurtarılması, Alman işgaline karşı direnişte ve savaş sonrasında Fransız çalışanları, ulusal hükümetin kurulmasında ve sermaye birikimi temelinde yeniden yapılanmada genel çerçevede işgal sonrası Fransa'nın tekrar kurulması için "birlikte" çalıştığı dönemlerdir. Sömürgelerdeki savaşların yarattığı siyasal bunalım, bu savaşlara karşı büyüyen tepkiler, emekli olmuş De Gaulle'ün darbe ile başa geçmesini getirir; 5. Cumhuriyet dönemiyle başkanlık sistemine geçiş ile birlikte bu birlikteliğin biçimi de değişmiştir. Bu sadece sermaye birikim sürecinde değil, sınıf ilişkilerinde bir yeniden yapılanmadır.

Üçüncü dönemeç ise sınıfların belirleyiciliğinin ortadan kalktığı, kimlik politikaları ile farklı eşitsizliklerin belirleyici olduğu yönündeki tartışmalardır. Bunlar ise sınıf hareketinin Marks'ın başlangıçta kullanılan ifadesiyle "sınıf savaşımının su yüzüne çıkmadığı" hatta derinliklerde olup olmadığının bile tartışıldığı bir dönemde, içinde yaşadığımız dönemde gündeme gelen tartışmalar. Bu dönemin tarihsel koşulları birçok araştırmanın konusu oldu. Ama bu dönemi belirleyen özellik de yapısal anlamıyla bir yeniden yapılanmadır, sadece dar anlamıyla '70 krizi sonrası sermaye birikimi değişimi ile değil, geniş anlamıyla sermaye birikimi döngüsündeki dolayımlanmanın daha da karmaşıklaşması, bununla

---

ların, az ya da çok fikir oluşumlarında bu tartışmaların olumlu/olumsuz, dolaylı-dolaysız etkileri olabileceğini unutmamak gerek.

birlikte sınıfların da yeniden yapılanmasıdır söz konusu olan.

Bilgisayar ve iletişim teknolojilerindeki sıçrama, genetik bilimindeki gelişme gibi örnekleri açık seçik görülen teknolojik ve bilimsel gelişmelerin hızı, bu gelişmelerin öznesi olan özgül sosyal ilişkiler içindeki insanı bile kendi yaratısına karşı körleştirmekteyken, yeni totemler yaratılmaktayken, bugün toplumsal algıdaki en belirgin kanı, kapitalizmin mutlak son biçim olarak algılanması haline gelmiştir. Kapital'e yazılan önsözde sarf edilen ilk koşul, yani kapitalizmin toplumsal üretimin geçici bir evresi değil "mutlak son biçimi olarak görül"mesi koşulu yaygın kanıdır, ikinci koşul yani "sınıf savaşımının su yüzüne çıkmadığı ya da kendisini ancak dağınık ve tek tek olaylarla ortaya koyması" durumudur ki, bu da yaygın bir görüngüdür. Bugün yaşanan ise o satırlarda belirtilen durumu yansıtır gibidir: "sınıf" toplumsal yapı içinde dönüşürken, dönüştüren bir özne değil, sosyolojik analizin tasnif birimi haline geldiği bir araç olmuştur. Böyle bir "bilim" ise sadece sınıflayıcı, belirli ve mutlak kriterlere göre tasnif edici bir bilimdir.

Sınıfın dönüştürücü bir araç olarak kavranmasından uzaklaşılıp sosyolojik bir tasnif, derleme aracına dönüşmesinde, analiz düzeyinde belirleyiciliğinin ortadan kaldırılmasında, verili yapıyı tarihsel değil, mutlak kabul eden araştırma yönteminin yaygınlaşmasında, birbirini nedensel olarak izleyen ve toplumsal ilişkilerin çok boyutluluğu içinde giderek karmaşıklaşan bu üç tarihsel dönemin çok önemli etkileri olmalıdır. Çünkü sınıf analizinin, kabul edilen bir veri olarak sosyal araştırmanın içine girmesi, giderek dönüştürücü işlevinden çıkması, tasnif aracına dönüşmesi bu üç dönemde ayrı bir ivme ve biçim kazanmış, adeta her bir dönemde kendisini farklı bir düzeyde yeniden üretmiştir.[7] Bu üç döneme işaret etmemin

[7] Böyle bir sürecin sonucunda başlangıçta toplumsal hareket ile olan bağı ile birlikte dönüştürücü bir özne olan sınıfların analizinde, sınıflar tasnif aracına dönüşmekle kalmamış kamuoyu araştırmalarının, piyasa işlerliğini artıracak dönüşüm için tasnifin ve hatta sermaye birikimi sürecinin hegemonyasını güçlendirecek araştırma birimine dönüşür hale gelmiştir.

nedeni, bu dönemler arasındaki sürekliliklerin ve en az bunun kadar kırılmaların araştırılmaya değer olduğunu düşünmemdir.

Bunun için, sınıf kavramının içeriğindeki belli başlı değişimler hakkındaki kısa bir tarihsel ve kuşbakışı göz atışa geçmeden önce önemli gördüğü bu üç tarihsel döneme değinmeye çalıştım. Elbette ki sınıf analizinin geçmişi ile ilgili sunmaya çalışacağım kısa tarihsel özet, belirli bir amacı ön plana çıkarmaya çalışacak, böyle bir çabanın eksikliklerini de taşıyacaktır.

SINIF ANALİZİNİN GEÇMİŞİNE KUŞBAKIŞI BİR GÖZ ATIŞ

Toplumsal gelişimi analiz etme ve izleme açısından sınıf analizinde tarihsel olarak ilk başvurulabilecek iki önemli uğrak Marks ile Weber'dir. Marks sınıf çatışmalarının en yoğun olduğu dönemde yaşamış, bu dönemde toplumun tarihinin sınıf mücadelelerinin tarihi olduğunu söylemiştir.

Sık sık söylenegeldiği gibi Marks'ta sistematik bir sınıf analizi yoktur ancak sınıf Marks'ın kuramının temelinde durmaktadır. Üretim ilişkilerinin, nesnel yapısı olduğu kadar, tarihsel süreç içinde üretici güçlerin gelişmesinin de öznesi, verili toplumu dönüştürme dinamiklerini içinde taşıyan sürece dair bir kavramdır. Marks, üretim araçlarına sahiplik gibi bir sınıf ölçüsü getirdiği gibi sınıfları durağan olarak kavramaz, sınıfın bir diğer sınıf ile mücadele içinde sınıf haline gelmeye başladığını söyler.[8] Sınıfların politik yönelimleri, davranışları, tek tek sınıf üyelerinin algılarıyla değil, sınıf mücadelesi ile belirlenir. Sınıf mücadelesinin üzerinde oturduğu temel ise üretici güçlerin gelişkinlik düzeyiyle de belirlenen üretim ilişkileridir. Marks'a göre tarih sınıf mücadeleleri tarihidir. Toplumsal üretimde ortaya çıkan artık farklı biçimler alsa da, bu artığa el koyma biçimi üretim ilişkilerini olduğu kadar,

[8] Bottomore, Marks'ın sınıf teorisinin en önemli özelliğinin, üretim sürecindeki bireylerin gerçek durumları ile kendi durumlarına ve kendilerine açık olan politik, sosyal eylem hatlarına dair kavrayışlarının birbiriyle karşılıklı ilişkili ve etkileşimli olarak ele alınması olduğunu söylüyor (Bottomore, 1991: 10),

toplumdaki sınıfları da belirlemiştir. Feodal dönemde toplumsal artık, artı-ürün idi ve toprakbeyi tarafından doğrudan bir biçimde serfin, marabanın artı-ürününe ya ürünün bir payı, ya da belirli bir dönem beyin topraklarını işletmek (angarya) olarak el konuluyordu. Bu toplumda sınıfları belirleyen temel ilişki bu el koyma ilişkisi idi. Kapitalist toplumda ise artık biçim değiştirerek, artı-emek ve artı-değere el koyma biçimine dönüşmüş, üretim araçlarına sahip olan kapitalist sınıf ile geçinmek için emek gücünü satmaktan başka bir yolu olmayan işçi sınıfı arasında, birincisinin üretim sürecinde işçinin yarattığı artı-değere el koyduğu bir ilişki oluşmuştur. Ticaretin etkin olduğu ilk dönemlerde sanıldığı gibi, piyasada el değiştirip satılan malların değişimi sırasında bir değer yaratılmamakta, burada eş değerler alınıp satılmaktadır. Kapitalist toplumda işçi ile üretim aracı sahibi kapitalist arasındaki ilişki sözleşme ilişkisidir. Artı-değere el koyma üretim süreci içine gizlenmiştir. Kapitalist toplumda el konulan artı-değeri cisimleştiren üretilmiş meta, üretimden çıkıp dolaşım, tüketim ile değerlenme sürecine girer ve kapitalist toplumu sermaye birikimi açısından yeniden üreten sermayenin yeniden üretimi döngüsünü kurar. Dolayısıyla Marks'a göre bu toplumun iki temel sınıfı üretim aracına sahip olan burjuva sınıfı ile sahip olmayan ve artı-değer sızdırılan işçi sınıfıdır. Bu iki sınıfın arasında orta sınıf bulunmaktadır. Marks kapitalist toplumun ilk evrelerinden beri sermayenin giderek sınırlı bir elde toplanması ile daha çok insanın emeğini satmaya mecbur edilmesi sürecini (proleterleşme, mülksüzleşme) incelemiştir. Sermaye birikim döngüsü de piyasa mekanizmasını genişletmeyi, daha çok işçiyi (canlı emeği) ölü emeğe yani makinelere bağlamayı gerekli kılar. Proleterleşme, toplumun giderek daha fazla bir biçimde iki karşıt sınıfa, burjuvazi ile işçi sınıfına sadeleşmesi, Marks'ın 1840'lardaki eserlerinden beri vurguladığı bir özelliktir.

Marks'ın içinde yaşadığı dönem, "sınıf savaşımının yer yer" değil, inişli çıkışlı da olsa, yoğun olarak kendisini ortaya koyduğu dönemlerdir ve bu dönemde kapitalist toplumda proleterleşme sürecinin sonuçları ve etkileri politik olarak belirleyicidir. Marks verili toplumdaki sö-

mürü ilişkilerinin değişeceği ve bunda da işçi sınıfının dönüştürücü rolünü üstleneceğine dönük güçlü bir umuda sahiptir. Hem incelemeye zamanının yetmemesi nedeniyle hem de henüz tüm görünümleriyle kendilerini net olarak ortaya çıkarmamış olmaları nedeniyle sermaye birikim döngüsünün, artı-değer sızdırma mekanizmasının değişik görünümleri ve dolayımlanmalarının diğer ayrıntılarını inceleyemez. Ama zamanının yetmediği bu alandaki çalışmaları ileriye dönük ipuçları vermektedir.

Örneğin, her ne kadar belirleyici olanın iki karşıt sınıf olduğunu ve toplumda bu sınıflar yönünde bir sadeleşme yaşanacağını söylese de "Artı-değer Teorileri"nde "bir yanda işçiler öte yanda kapitalistler ve toprak sahipleri arasında tam ortada yer alan, ... bütün ağırlığıyla çalışan alttakilerin üstüne yayılıp bir yandan da en tepedeki on binin toplumsal güvenliğini ve gücünü arttıran... orta sınıfların sayısındaki sürekli artış" tan da bahseder (Marks, 1999: 549). Aynı şekilde sermaye birikim sürecinin dolayımlanan döngüsü içinde üretimin farklı alanlarının fabrikadan ayrılarak uzmanlaşması sürecinin ipuçlarını verircesine "kolektif işçi" tanımı yapar, üretken emek tartışmaları ile hizmet sektörüne yönelik temel kavramsal ipuçları verir.

"Tek bir insan, kendi beyninin denetimi altında gene kendi kaslarını harekete geçirmeksizin doğa üzerinde bir iş yapamaz. Doğal bedende kafa ile elin birbirlerine bağlı olması gibi, emek-süreci de el emeğini kafa emeği ile birleştirir. Sonraları bunlar birbirlerinden ayrılırlar, hatta can düşmanı olurlar. Ürün, bireyin doğrudan ürünü olmaktan çıkar ve, kolektif emekçinin ürettiği toplumsal bir ürün, yani her biri, emek konusu üzerindeki işlemlerin az ya da çok bir parçasını yapan bir emekçi topluluğunun ortak ürünü halini alır. Emek-sürecinin bu ortaklaşa niteliği, gitgide daha belirli hale geldikçe, bunun zorunlu sonucu olarak, bizdeki üretken emek ve bunu sağlayan üretken emekçi kavramı genişlik kazanmış olur. Üretken biçimde çalışmak için artık el ile çalışmanız da gerekmez, kolektif emekçinin bir parçası olmanız, onun yerine getireceği alt işlevlerden bir tanesini yapmanız yeterlidir. Üretken emeğin yukarda verilen ilk tanımı, yani maddi

nesnelerin üretiminin asıl niteliğinden çıkartılan tanımı, bütünüyle alındığında, kolektif emekçi için de hala doğrudur. Ama onu oluşturan üyeler teker teker alındığında artık geçerliğini yitirir.

"...öte yandan, bizim üretken emek kavramımızda bir daralma oluyor. Kapitalist üretim, yalnızca meta üretimi değil, esas olarak artı-değer üretimidir. Emekçi kendisi değil sermaye için üretir. Bu nedenle artık yalnızca üretmesi yetmez. Artı-değer üretmek de zorundadır. Bir tek, kapitalist için artı-değer üreten, böylece sermayenin kendisini genişletmesi için çalışan emekçi üretkendir. ... Demek oluyor ki, üretken emekçi kavramı, yalnızca, iş ile yararlı etki arasındaki, emekçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiyi anlatmakla kalmıyor, aynı zamanda, tarihsel gelişmeden doğan ve işçiye, doğrudan doğruya artı-değer yaratma aracı damgası vuran özgül bir toplumsal üretim ilişkisini de anlatıyor." (Marks, 1993: 520)

Ayrıca Kapital'e ek bölüm olan "Dolaysız Üretim Sürecinin sonuçları" bölümünde ve Artı-değer teorilerinde "Kolektif işçi" kavramı kullanılmıştır.

Burada sınıfsal yeniden yapılanma ve üretim koşullarının değişmesiyle birlikte sınıfsal bileşimin de değiştiği tarihsel dönemeç noktalarını tekrar hatırlamak yararlı olacaktır. II. Dünya savaşından sonrasını belirleyen, yöneticiler, teknik kadrolar, idareciler ile ilgili katmanlaşmaya dair temeller Marks'ın özellikle fabrika sonucunda oluşan işbölümünün gelişmesiyle ilgili anlattıklarında vardır:

Kapital I'de Marks Fabrika ile ilgili bölümde önce fabrikadaki makine işinin, işçiyi makinenin kölesi haline getirdiğinden, işçinin giderek vasıfsızlaştığından ve işin mekanik bir hale döndüğünden bahsederek, bu işi bir Sisyphus çilesine benzetir. Sonra şunları söyler:

"Her türlü kapitalist üretim, yalnızca bir emek süreci olmayıp, aynı zamanda bir artı-değer yaratma süreci de olduğu için, şu ortak özelliği gösterir: emek araçlarını kullanan işçi değildir; tersine işçiyi kullanan emek araçlarıdır. Ne var ki, bu tersine dönüş ilk kez yalnız fabrika sisteminde teknik ve somut bir gerçeklik kazanır. Otomat haline dönüşen emek aracı, emek sürecinde işçinin karşı-

sına canlı emek gücüne egemen olan ve onu bitirip tüketen sermaye ve ölü emek şeklinde çıkar. ***Üretimin zihinsel güçleri***nin el emeğinden ayrılması ve bu güçlerin sermayenin emek üzerindeki kudreti haline dönüşmesi, ..., en sonu makine temeli üzerinde yükselen büyük sanayi tarafından tamamlanmıştır." (Marks, 1993: 435)

"fabrikada tam bir sistem halini alan bir kışla disiplini yaratarak daha önce de sözü edilen denetim ve gözcülük işini ayrı bir uğraş haline getirir, ve böylece, çalışanları işçiler ve gözcüler ya da sanayi ordusunun erleri ve çavuşları diyen sınıflara bölmüş olur." (Marks, 1993: 436)[9]

İşte işbölümünün gelişmesi ve sermaye birikiminin hızlanması ile birlikte genişletilmiş yeniden üretim Marks'ın anlattığı dolaysız üretim sürecindeki tüm alanlara daha fazla nüfuz eder hale gelmiş, dolaylandığı alanlar ve boyutlar artmıştır. Bunun işçi sınıfı içinde ve sermaye sahipleri ile ara sınıf içinde yarattığı değişim ise, daha sonra gelen toplum bilimcilerin önüne önemli sorunlar çıkarmıştır

Peki Marks'ın analizinin temelini oluşturan sınıf teorisinde sınıfları dönüştürücü bir özne olarak algıladığını gösteren ayıt edici özellikler neler olabilir? Burada üç noktayı ön plana çıkarmak yerinde olabilir. Marks'ın Weydemer'e 5 Mart 1852 tarihli mektubu (Marks-Engels, 1995 :73) sık sık kullanılır. Marks burada sınıfları kendisinin bulmadığını söyler ve kendi yaptığını açıklar: Verili toplumun içindeki çelişkileri ve sınıf çelişkisini görmek, bunun gelmesi gereken yeri göstermek. Marks verili toplumun çelişkilerini yaratan süreci Kapital de, artı-değer sömürüsünü serimlerken, sermaye birikim döngüsünü de anlatarak göstermiş, sınıf çelişkilerinin en temel belirleyeninin ise sermaye ile ücretli emek arasındaki çelişki

[9] İşin vasıfsızlaşması üzerine bu görüşler Braverman tarafından yeniden hatırlatılmış ve geliştirilmiştir. Üretimin zihinsel güçleri ile el emeğinin ayrılması o yıllardan bu günlere çok daha fazla dolayımlanmış ve bu dolayımın araştırılması ihtiyacını daha da artırmıştır. Son olarak ise sınıf için bileşimin karmaşıklaşması, (çavuşlar, erler..) bugün çok daha fazla ilerlemiştir. Bu tartışmaların üçüncü tarihsel dönemimizi yani '70 sonrasını ilgilendiren boyutları için bkz. Wardell, Steiger ve Meksins, 1999

olduğunu söylemiştir. Ancak onun değer teorisini kurarken yaptığı analiz biçimi ve Gotha Programı'nı kenar notlar ile eleştirirken daha da açıkladığı noktalar, tarif edilen üretim ilişkilerini devindiren dinamiklerin nereye varacağına dair temel dayanaklara işaret eder. Marks, dönüştürücü bir sınıf analizinin temel bileşeni olan dönüşmenin verili toplumsal ilişkilerden bütünsel olarak kopan uğrağını[10] tarif etmiştir. Gerek Gotha programının eleştirisinde yer yer açıklanan, gerekse de Kapital'de değerin ikili niteliğinin anlatıldığı ilk bölümde tarif edilen temel bir noktaya işaret etmek, dönüştürücü analizin tarif ettiği dönüşüm uğrağını açık hale getirmek için burada önem kazanıyor. Marks'ın sınıfsız toplumun iki aşaması arasındaki ayrım olarak gösterdiği evre şudur: metaların, sarfedilen emek miktarı ile değişiminde, toplumsal fon düşüldükten sonra gerçekleşecek olan eşit değerlerin değişimi ilkesinin de artık gereksizleşeceği evre. Marks'ın "eş değerler değişiliyor" diyerek burjuva hukukunun bu noktada hala geçerli olduğunu söylemesinden yola çıkılarak bu evre, sık sık sadece şu yönleriyle tartışılmıştır: sosyalist toplumda hukuk hatta devlet olacak mı? Zor kullanılacak mı?[11] Ama Marks gerçekte farklı niteliklerin, farklı somut emeklerin, farklı beceri ve kapasitelerin ve sonuçta farklı bireylerin karşı karşıya getirilip eşitlendiği bir değer anlayışından, eşitlik ilişkisinin kurulmasına gerek kalmayan bir değer anlayışına geçişi savunmaktadır.[12]

---

[10] Kapitalist üretim ilişkilerinin bitip yeni bir üretim ilişkisinin başlaması anlamında bir uğrak.

[11] Bu ayrımı simgeleyen şiarlar şunlar idi: "herkese çalıştığı kadar" ile "herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinimine göre".

[12] Neden farklı nitelik, yetenek ve potansiyele sahip insanlar, metalar dolayımıyla eş bir ölçme sisteminin cenderesi altına sokulmaktadırlar? Üretimin sonuçlarının herkese yetebileceği bir bolluk toplumunda neden hala a kadar x malı = b kadar y malı denilerek somut insan emeğinin bir ürünü olan farklı mallar soyut insan emeğinin karşılaştırıldığı bir piyasada tek bir ölçü altında bir araya getirilsinler? Marks'ın "eşitlik" hala burjuva hukukunun sınırları içindedir derken, ulaştığı sonuç şu anlama gelir: böyle bir eşitlik, toplumun kapasitesini ve toplumsal ilişkileri metalar arası ilişkilerden hala tümüyle kurtaramamaktadır, bu eşitlik ilişkisi aşılmalıdır.

Yeryüzünde yaşayan insanların farklı yaşamlarının, farklı düşüncelerinin, kısacası farklılıklarının bir ürünü olan somut emekten, kapitalist artı-değer birikimi aracılığıyla toplumsal soyut emeğe giden yol, bu farklılıkları sermaye birikim döngüsünün girdabına sokan tarihsel ve özgül bir üretim sürecidir. Bu girdap, metalaşmanın genişlemesinde yaşandığı gibi toplumdaki farklılıkları, katı ve acımasız bir eşitlik ilişkisinin tarafları haline getirmektedir. Farklı nitelikteki emekler bu eşitliğin iki tarafında saf dizilerek, belirli bir eşdeğere göre sıralanmaktadır. Bu acımasız eşitliğin oluşturduğu ilişki, "doğal" ve mutlak değildir. Kapitalist artı-değer sızdırma süreci ve meta üretimi tarafından "oluşturulmaktadır". Artı-değer sızdırma amacıyla değer yaratma sürecinin bu acımasız eşitliğe verdiği nitelik, sınıfları belirleyen temel motorlardan biridir. Alman İdeolojisi'nde henüz soyut ve felsefi düzeyde de olsa sınıfsız toplumda bireyin ancak, gerçekten farklılığı ile birey olacağının uzun uzun anlatılması da zincirin ilk halkasını oluşturur. "Herkesin ihtiyacına göre" toplumun ortak ürünlerinden istediği kadarını aldığı bir toplumun bilinci kuşkusuz bugünkünden farklı olacaktır ve bu, Kapital'in ilk bölümünde ayrıntılı anlatılan mübadele eşitliğinin de matematiksel "eşitlik" olarak ortadan kalkmasını getirecektir. Marks'ın sınıf çelişkilerinin varacağı sonuç olarak açıkladığı uğrak burası olmalıdır. Bu uğrak ile dönüştürücü araç olarak sınıf analizi arasında dolaysız bağlantılar vardır. Artı-değerin kendisinden sızdırıldığı sınıf olan işçi sınıfı aynı zamanda bu değersızdırma ilişkisi (yani sömürü ilişkisi) ile birlikte tüm değer ilişkilerini de ortadan kaldırma dinamiğini elinde taşıyan sınıf olarak analiz edilmekte, daha doğru bir ifadeyle analizin sonuçları, gelecek toplumun içindeki temel dinamikleri göstermektedir.

Toplumun farklı bireylerinin somut emeklerinin bir eşitliğin tarafları olarak karşı karşıya gelmeleri süreci aynı zamanda kapitalist toplumun özgül bir sonucunu yaratır.

İkinci nokta ise Marks'ın dönüşümü sadece dolaşımda açıklamaması ile ilgilidir. Marks "gelir dağılımı" ile ya da "adil paylaşım" ile ya da "piyasa şansları, konumları" ile

değil, bir bütün olarak sermeye birikim sürecinin, artı-değer sızdırma mekanizmasının kaldırılması ile ilgilenmektedir. Dağıtım ve tüketim, üretim ile bir bütünü oluşturur ve üretim koşullarından bağımsız değildir, onun tarafından belirlenir.

"... yine de şu paylaşma diye adlandırılan şey üzerinde bu kadar söz edilmesi ve bunun vurgulanması bir hatadır.

Bütün çağlarda tüketim maddelerinin dağıtımı, bizzat üretim koşullarının dağıtılış tarzının bir sonucundan başka bir şey değildir. Ama bu dağıtılış, üretim tarzının kendisinin bir niteliğidir. Örneğin, kapitalist üretim tarzı, yığınlar, ancak üretimin kişisel koşullarına: işgücüne sahip bulunurken, üretimin maddi koşullarının çalışmayanlara kapitalist mülkiyet ya da toprak mülkiyeti biçiminde sunulmasını buyurur. Eğer üretimin unsurları bu biçimde dağıtılırsa, tüketim maddelerinin bugünkü dağıtımı, bundan kendiliğinden çıkar... Vülger sosyalizm burjuva iktisatçılarından, dağıtımı üretim tarzından bağımsız bir şey sayma ve bu yüzden de sosyalizmin özünde dağıtım çevresinde dönüp dolaştığını hayal etme adetini miras almıştır. Gerçek ilişkiler uzun zamandan beri açıklığa kavuşturulmuş olduğuna göre, bunlara bir kez daha geri dönmek neye yarar?" (Marks-Engels, 1989: 32)

Dolayısıyla Marks, sınıfları gelir dağılımından aldıkları paya göre tanımlamaz, "adil paylaşım" verili üretim ilişkilerini değiştirmedikçe "dönüştürücü" olarak görmez ve paylaşım, yani dolaşım alanı üzerinden ele almayı eleştirir (Marks-Engels, 1989)[13] Ancak gerçek ilişkiler, Marks'ın tarif ettiği zamandan bugüne epey uzun bir dönem yine karanlıkta kalmış olmalıdır ki, bunlara bir kez daha geri dönmek gerekebiliyor... Piyasa temelli sınıf analizleri, gelir dağılımının iyileştirilmesi temennisinde bulunan analizler bugün varlıklarını sürdürüyorlar.

Yukarıdaki alıntı, piyasa fırsatları, dağılım ve dolaşım üzerinden sınıf ve statü tanımlamalarına giden Weberci analiz için de önemli bir ipucu vermektedir. Marks için

[13] Yukarıda birinci noktada belirtilen eşitlik, farklı düzeydedir; o, üretim ilişkileri değiştikten sonraki eşitliktir ve Marks burada da kalmanın doğru olduğunu düşünmez.

piyasa ve tüketim, üretim ile bir bütündür ve buranın hareketini belirleyen üretimdir.[14]

Üçüncü nokta ise tüm bunlarla bağlantılı ve iç içe geçmiştir. Marks'ın sınıfı dönüştürücü bir araç olarak görmesi, onda o potansiyeli varlık koşulu ve kapasitesi ile görmesidir. Çalışanlar, yoksullukları ve sefaletleri nedeniyle "dönüştürücü" değillerdir, sınıf bilincine bu nedenle ulaşmazlar. Bir sınıf olarak kendi varlık koşulu, artı-değer sömürüsünün varlık koşuluna dolaysız bir biçimde bağlı olduğu için işçi sınıfı bu potansiyele sahiptir. Çünkü çalışanlar Braverman'in de gösterdiği gibi niteliksizleşmekte, yani farklı yetenek, beceri ve potansiyellerine karşılık tek bir değer "eşitliği" ve üretim mekanizması altında niteliklerini kaybetmektedirler. Kendi varlık nedenlerini ortadan kaldırmaları bu farklılıkların açığa çıkmasını da sağlayacaktır. Bu anlamıyla, bu ilişki gelecek toplumun dinamiğini de bugünden barındırmaktadır.

Bu üç nokta Marks'ın sınıfı dönüştürücü bir araç olarak kavrayan analizinin ayırt edici özellikleri olarak ele alınabilir.

Marks'tan sonra sınıf tartışmalarında belirleyici uğrağı Weber oluşturmaktadır. Weber'in Marks'ın sınıf analizine yönelttiği en temel meydan okuma, "sınıf" olarak tabakalaşma ile sosyal prestij ve statü açısından tabakalaşmayı birbirinden ayırması yani, ekonomik ile sosyal düzeni birbirinden ayırmasıdır.

Prestij açısından tabakalaşma sınıf sistemini iki temel biçimde etkiler: ilk olarak sınıf yapısının aşırı uçları arasındaki uçuruma köprü kurar tarzda iki temel sınıf arasına bir dizi statü grubu oluşturarak, ikincisi ise toplumun az ya da çok, net biçimde tarif edilebilen statü konumlarının bir sürekliliği biçiminde göründüğü yönündeki toplumsal hiyerarşinin tamamen farklı bir kavrayışını öne sürerek; öyle ki statü gruplarının bu görünümü, sadece

[14] Grundrisse'deki serbest zaman, ölü zaman kavramlarına bakıldığında Marks'ın üretimi, dar anlamıyla üretim yeri ile sınırlamadığı, yaşamın yeniden üretilmesine de genişlettiği görülebilir. Her ne kadar bu sistematik bir düzeyde geliştirilmemişse de, üretim teknik bir nesneden nesne yapma süreci değildir, aksine bu nesneleri yapanların yaşamını belirleyen toplumsal yaşamın yeniden üretimidir.

mülkiyet ilişkileri ile değil çeşit çeşit faktör tarafından belirlenmektedir. Bottomore'un da belirttiği gibi, orta sınıfın sayısındaki büyüme ile birlikte, toplumsal hiyerarşinin kesin ve net çelişki ve ayrılıklardan uzak, prestij ve statü gruplarının bir sürekliliği olduğu biçiminde açıklanmasına dair bu bakış, sosyal düşüncede giderek güç ve etki kazanmıştır (Bottomore, 1991: 16). Yukarıda belirttiğimiz gibi Marks'ın orta sınıfın sayısındaki artış konusundaki kısa değinmesinin ve sermaye birikim sürecinin dolayımlanmalarının geliştirilememesi, bu orta sınıf konusunda gelişen tahayyülün daha da yaygınlaşması, etki kazanmasını da beraberinde getirmiştir.

Weber sınıfı mülkiyet ilişkisi ve zenginlik üzerinden ve bu zenginliklerle ilişki (relation to assets), servete erişim ve erişememe üzerinden tanımlar. Zenginliğe erişme ve erişememe ekonomik düzen çerçevesinde yaşanır. Buradan sınıflı toplum yapısını kurar. Fakat tanımladığı sınıfları bir sosyal topluluk olarak görmez. Weber'de mülkiyet ilişkisi sahiplikle ifade edildiği için, bu ilişki, eş zamanlı olarak, diğer sosyal birimlerle ve nesnelerle kurulu bir ilişki olarak belirir. Yani Marks'ın gerçekte üretim koşullarının bir sonucu olarak ifade ettiği toplumsal ilişkilerin "meta fetişizmine" dönüşmesinin bir sonucu olan olgu Weber'de verili olarak alınmıştır. Bu olgu, insanların arasındaki ilişkilerin aynı zamanda zenginlik anlamına da gelen nesneler dolayımıyla insanların kurdukları ilişkilerin piyasa ilişkilerine indirgenmesidir. Bu noktadan itibaren, mülkiyet ilişkisinde Weber için asıl olan, bu mülkiyet biçimlerine sahiplikle elde edilen bir takım hak ve donanımlarla belirlenen statü konumlarıdır.

Weber toplumdaki güç ilişkilerini araştırır[15], bireyin belli nesnelere sahip olmasının piyasa mekanizmasında nasıl güç ilişkileri kurduğuna bakar; bu dolayım üzerinden sosyal ilişkileri nasıl yaşadığıyla ve bunun piyasadaki açılımıyla ilgilenir. Böyle tanımlandığında mülkiyet ilişkisi bir içerme ve dışlama[16] mekanizması olarak işlev görür:

---

[15] "'Sınıflar', 'Statü grupları' ve 'partiler' bir topluluk içindeki güç dağılımıyla ilgili olgulardır"(Weber, 2002: 269)

[16] Bu içerme/dışlama ilişkisi, sınıf, statü grubu gibi herhangi bir sosyal grubun tanımlanmasında temel rol oynar. Sosyal kümelenme (social

mülkiyete sahip olanlara belli haklar ve fırsatlar sağlarken, buna sahip olmayanları da bu hak ve fırsatlardan dışlar.

Buradan da görülebilir ki, Weber bir statü sistemi olarak sosyal düzeni ekonomik düzenden ayırmaktadır. Bu kuram alanında önemli etkileri olan bir ayrımdır. Weber'in ayrımı, ekonomik olan ile sosyal olanın ayrımının kuramlaştırılmasında önemli bir dönemeçtir. Buradan çıkarak, bu iki alana dair giderek kendi kendilerine yeterli ya da kısmi olarak özerk varoluşlara giden kuramların soyağacını Weber'den ve onun özel tarihsel döneminden başlatmak önemli olsa gerektir.[17]

Weber, ekonomik alanda gördüğü sınıfı şöyle tanımlar:

"Sınıf konumu, kişilerin mal, yaşam koşulları ve kişisel yaşantılar için sahip oldukları tipik olanaklar demektir. Bu olanaklar ise verili bir ekonomik düzen içinde gelir sağlamak üzere mal ya da beceri harcama gücünün dere-

---

clustering), kapalılık (closure) ve bu kapalı gruplar arası toplumsal hareketlilik (social mobilization) sınıf ve sosyal gruplaşma analizlerinin temel özelliklerini oluşturur. Her sınıflama, bir içerme (kümelenme) ve dışlama (kapalılık) ilişkisini kapsar.

[17] Weber'in çeşitli çalışmalarında öne sürdüğü tezler yaşadığı dönem ile koşutluk içindedir: Weber, 1864 ile 1920 arasında Bismarck (Demir Şansölye) döneminin Almanya'sında yaşamış, Bismarck'ın son zamanlarında hukukçuluğa başlamıştır. Bismarck, 1871'den 1890'a kadar Alman şansölyesi, yani başbakandır. 1870-71'de Fransa'ya karşı savaşlar düzenler, Paris Komünü'nün bastırır ve bu savaş, Almanya'nın birliğini kurulmasında temel bir yere sahiptir. Sadece Almanya'nın birliğini kurmaktaki lider rolüyle değil, aynı zamanda işçi hareketinin yükselmesi karşısında bürokraside ve devlet içinde aldığı önlemler ile Avrupa burjuvazisi için en ileri ve model bir lider olarak tanınmıştır. Bu arada, Katolik kilisesinin nüfuzunu kırmak için Protestan ahlakını savunduğu bir düşünceyi teşvik ederek Kulturkampf adı verilen bir program yürütür. Tesadüf değildir ki, bu koşullarda Weber bürokrasinin rasyonelliğinden ve işlevliliğinden bahseder, böyle bir devlette hukuk çalışır. Weber'e göre, kapitalizmin gelişiminde dinin ve ahlakın etkisi olmuştur. Protestanlığın gelişiminin kapitalizmin gelişimine etkisi olduğunu söyler, doğudaki dinlerin orada kapitalizmi -şartlar olgun olmasına rağmen- engellediğini söyler (Doğu'nun Dinleri adlı dizi kitabında). Avusturya Macaristan Kraliyet Ordusu'nun "Düşman Propagandasına Karşı Savunma" bölüğüne "Sosyalizm"e karşı alınması gereken tavrı anlattığı 1918 tarihli seminer (Weber, 1994) ve çeşitli tarihlerde "radikal partilerin" bir tehlike oluşturmadığı yönündeki uyarıları onun sosyalizme karşı tutumunun göstergeleridir.

cesi ve türü ya da bu gücün yokluğu tarafından belirleniyor olmalıdır. 'Sınıf' terimi, aynı sınıf konumunda bulunan insan grubu anlamına gelir" (Weber, 2002: 270)

"(1)Bir grup insanın yaşam olanaklarının belli bir nedensel öğesi ortak ise, (2) bu öğeyi, mal sahibi olmak ve gelir sağlamak gibi salt ekonomik çıkarlar temsil ediyorsa, (3) bu öğe,meta ve işgücü piyasalarının koşullarında temsil ediliyorsa, 'sınıf'tan söz edilebilir." (Weber, 2002: 270)

Ona göre, ekonomik düzen sınıf sistemidir, bu alanda sınıflar arasında çelişki söz konusudur.[18] Ekonomik düzen sadece ekonomik mal ve hizmetlerin dağılım ve kullanım sistemidir. Sosyal düzen ise ekonomik düzen tarafından geniş ölçüde belirlenmemiştir. Sosyal düzen statünün gruplar arasında dağılımı ile belirlenir (Sencer,1974: 74).

Weber'e göre sınıf gerçek bir topluluk değildir, sadece topluluk eylemi için olanaklı temelleri ortaya koyan bir gruplaşmadır.

"Bizim terminolojimizde 'sınıflar', 'sosyal topluluklar' değildir; yalnızca toplumsal eylemin mümkün ve muhtemel temellerini temsil eder" (Weber, 2002: 269)

Weber'e göre en temel ekonomik olgu, bir çekişme düzeni içinde piyasada mal değiştirme amacıyla bir araya gelen insanlar arasında maddi mülkiyetin dağılım biçiminin özel ve farklı şans ve fırsatlar yaratmasıdır. Bir kimsenin sınıf durumu, sonuç olarak onun "piyasa durumu"dur.

Sosyal düzende belirleyici olan ise statü gruplarıdır. Ekonomik düzende sınıflar arasında çelişki belirleyicidir. Sosyal düzen için ise bu farklıdır. Farklı düzeylerdeki statü grupları arasındaki ilişkiler rekabet ve öykünme, taklit etme (emulation) ilişkileridir, çelişkili ilişkiler değildir. Statü grupları, toplumsal olarak sınıfın aksine daha görünürdür ve toplumsal oluşum olarak fark edilebilirler.

---

[18] Weber sık sık kullandığı yaşam olanaklarını (life chance) şöyle anlatıyor: "Değişim amacıyla piyasada rekabet eden insanlardan oluşan bir toplulukta maddi mülkler üstündeki tasarruf hakkının dağılım biçiminin kendiliğinden belirli yaşam olanakları yarattığı, en temel ekonomik gerçeklerden biridir" (Weber, 2002: 270)

Weber'in sınıf analizi, kuramsal çerçevesinin farklılığı ile Marks'tan ayrılır. Çünkü iki kuram arasında bilgi kuramsal (epistemolojik) olarak iki farklı temel bulunmaktadır. Weber çalışmalarında toplumun hukuksal kuruluşu, yapısı ile ilgilenmiş, toplumsal ilişkileri hukuksal ilişkilerin yerleşmesi ve oturması açısından incelemiştir. Kendinden önceki Alman düşünürleri Hegel, ve Sol hegelciler için de devlet ve hukuk felsefesi çalışmalarının temel kalkış noktalarından önemlileri olmuştur.[19] Bunun altında yatan temel neden, Almanya'nın ilk bölümde anlatılan yapısı, burjuvazinin yerleşen egemenliğinin siyasal ve hukuksal çerçevede oluşması, tamamlanması ve yerleşmesi ile yakından ilgilidir. Marks, toplumsal yapının ve ilişkilerin oluşmasını üretim sürecinde yaşanan, öznesinin karşıt sınıflar olduğu dinamik süreçlere bağlarken, Weber, farklı bir epistemolojik çerçeve gözetmiştir. Bu çerçeve, toplumu oluşturan üyelerin nesnel olarak nasıl belirlendiklerinden çok, kendileri hakkındaki yargı ve algıları ile ilgilidir, yani "öznelcidir". Weber'in daha sonra sınıf analizinin temelini oluşturacak olan statü kavramı da bu sübjektivist yöntemin bir ürünüdür. Weber'de "ekonomik alan" ile "sosyal alan" birbirinden ayrıdır. Ekonomik alanı tanımlayan mülkiyet ilişkileridir, ancak sosyal alanı tanımlayan "statü" gibi ölçülerdir. Ekonomik alanın özel bir belirleyiciliği yoktur. Aksine temel olarak toplumları, hukuksal ve statülerine göre inceleyen Weber için "sosyal alan"ın belirleyiciliği daha fazladır. İşte bu nedenle, Weber'in sınıf analizi öznelcidir (sübjektivist). Gerçekte toplumsal ilişkilerde ilineksel olanı genelleyerek, toplumsal teori düzeyine çıkarmaktadır. Weber için ekonomik alan bireylerin adeta yarışa "başlangıç" koşullarını oluşturmaktadır; oysa yaşam sahnesindeki rollerini belirleyen "statü"leri ve "yaşam şansları"dır, yani verili olandan başlayarak, yaşam fırsatlarını ne derece kullanabildikleri, eğitim ve beceriye kavuşup kavuşmadıkları, kavuştukları beceriler ile zenginliğe ulaşma fırsatlarını ne

[19] Kant'da yer yer hukuksal oluşum, haklar ve uluslararası hukuk ile ilgilenmiştir. Bugün Birleşmiş Milletler'in Kant'ın adını anarak hatırlattığı fikri, ulusların barış içinde yaşadığı bir uluslararası federasyon ile "kalıcı barış"ın sağlanması fikrini savunmuştur.

derece kullanıp kullanmadıklarıdır. Dolayısıyla Weber'in toplumsal bireyini tanımlayan içinde bulundukları ortama dair tanımlar, algılar, bu ortamın yarattığı etki ve görüntülerdir. Yaşam şansları, bu statüyü yaratmak geliştirmek için olanaklar kümesidir. Bu kullanılabildiği sürece statü oluşur, pekişir. Ne verili olan koşullar, ne de yaşam şansları kullanılarak yaratılan ekonomik koşullar, karşıt sınıflar, ilişkiler oluşturmazlar.

Weber'in çerçevesi öznelcidir ancak çalışmaları şu açıdan önemlidir: Gerek hacimli eseri "Ekonomi ve Toplum"da, gerekse de en başından sonuna kadar çalışmalarında Weber, toplumsal ilişkilerin sosyal görüntüleri ve hukuksal yapısı ile ilgili önemli veriler verir. Bunları detaylı ve kapsamlı bir biçimde inceler. Toplumdaki hukuksal ilişkilerin oluşması, yerleşmesi, bireyler arasındaki ilişkilere yansıması, statü, beceri ile gelen saygınlık ilişkilerinin toplumsal yapıda değişmesi, yerleşmesi, "rasyonel"leşmesi, Weber'in çalışmalarında önemli yer tuttuğu gibi aynı zamanda incelenmesi ve dikkate alınması gereken verilerdir. Weber, toplumdaki ilineksel görüngüleri detaylı ve kapsamlı incelemiş, değişim ve gelişim süreçlerini ele almıştır. Bu ilişkilerin ilineksel olması, kendi doğaları gereği değildir, aksine onların altında yatan ve onları maddi olarak belirleyen yapıların bir teorinin genel çerçevesi temelinde soyutlanamaması ve "tikel"e indirilememesi ile ilgilidir. İşte sınıf analizinin karşıt sınıfların öznesi olduğu, maddi ve toplumsal ilişkiler temeline dayandırılması, bu "tikel"i, yani statülerin, kontrol ilişkilerinin temelinde oluşan derin sınıfsal yapıyı, üretim ilişkilerini kullanarak açıklamak için önemlidir. Önemli olan bu ilineksel görüngüleri harekete geçiren, bunların değişimini ve gelişimini belirleyen "hareket ettirici ve dönüştürücü dinamikleri" yakalamaktır. Marks'ta bu, "hareket yasaları"dır.

Weber'den sonraki sınıf analizi, iki temel argümandan yola çıkar: İlk argüman şudur: Endüstriyel toplumlarda sosyal geçişkenlik öyle öne çıkmıştır ki, Marks'ın dediği anlamda sınıfların oturmasını ve sürmesini engeller. Aksine toplumu, prestij ve statü hiyerarşisinden kurulu basamaklar gibi gösterir.

İkinci argüman ise politik gücün dağılımı ile sosyal tabakalaşma arasındaki ayrımdır. Bu daha sonra Dahrendorf tarafından 1950'lerde daha da geliştirilir. 1959 yılında Dahrendorf güçlü terimlerle ekonomik ile politik olanın ayrımını belirtir. Dahrendorf için ekonomik çelişki ile politik çelişkinin örtüşmesi Marksist teorinin temeliydi ancak post kapitalist toplumda bu örtüşme sona erdi (Bottomore, 1991:), (Giddens, 1994:56).

1950'li yılların yazıda bahsettiğim dönemlendirmede ikinci yeniden yapılanma dönemi olduğunu dikkat çekmek gerek. 1950'de Raymond Aron Marks'ın sınıf egemenliği terimi yerine elitlerin hakimiyeti, hakim elit kavramı ve elitler arası politik güç mücadelesini koyar.

Aynı dönemde daha ileri eleştiriler de geldi. Bu eleştiriler şöyle özetlenebilir: Artık klasik burjuvazi gibi kendi içinde birbirine bağlı, kapalı ve süregiden (kalıcı) bir grup yok, mülkiyetin ve sahipliğin dağılması ile birlikte o da çözülmektedir. Sosyal geçişkenlik, mülkiyet sahipliğindeki değişme, bu sınıfın yapısını, bileşimini ve kararlılığını çözmekte, hatta artık burjuvazinin yönetici bir sınıf olduğu bile söylenemez çünkü böyle belirli ve kapalı bir sınıf yoktur (Bottomore, 1991: 17).

Daha sonra Goldthorpe ile Lockwood 1963'teki çalışmaları "working class affluence" gelmektedir. Yazarlar burada "proleterleşme"nin aksine işçi sınıfının refahından ve giderek bir kısmının burjuvalaşmasından bahsediyorlar. Böylelikle işçi sınıfı içindeki değişimin ekonomik, normatif ve ilişkisel yönlerini inceliyorlar.

1975'te Serge Mallet'nin çalışması, Goldthorpe ile Lockwood'un bazı sonuçlarını destekledi ancak o işçinin üretim ile tüketim alanındaki durumu arasında **önemli** bir ayrım yaptı. Bottomore'a göre ise tüm bunlar sırasında uzun bir süre Batı marksistleri orta sınıf ve işçi sınıfının değişen yapısını incelediler ama kapitalist sınıfa ilgi göstermediler (Bottomore, 1991: 20)

Marksist akım içinde daha sonra Frankfurt okulu işçi sınıfını politik rolünden şüpheye düştü. Proletaryasız Marksizme vardı ayrıca Marks'ın kapitalizm anlayışından da uzaklaşarak teknolojik topluma yöneldiler. Bilimsel ve

teknolojik ilerlemeyi düşüncelerinde öne almaya başladılar.

1982 yılında Roemer ve 1985'de ise Wright sınıf analizi için çerçeveyi, belirli mülkiyet ilişkileri içinde ve onunla belirlenen sömürü kavramını temel alarak ele aldılar. Üretim ilişkileri yerine bu mülkiyet ilişkilerini ele aldılar. Wright çelişkili sınıf konumlarının analizine girişti.

Bu süreç aslında dönüştürücü bir araç olarak sınıftan bir tasnif aracı olarak sınıfa yönelmeye dönük adımların da geliştiği bir dönemdir. Özellikle orta sınıfın genişlemesi, sınıf konumları ve sınıfın sınırları üzerine tartışmalar, sosyal analiz için "dönüşüm"ü farklı bir boyuta taşıdı. Bu dönüşüm sınırlıydı, verili olan piyasa ilişkilerinin temel olarak kalıcı algılanmasına ya da, tarihsel durumun geçiciliğinin, iç çelişkilerinin gözden kaçırılmasına yol açıyordu. "Sosyal dönüşüm", sınıf mobilizasyonu ile sınıfların kendi içlerindeki ve birbirleriyle aralarındaki değişim ile hareketliliğin incelenmesine dönüştü, tasnif ölçüleri değişebiliyor, mülk sahipliğine mesleki beceri, kontrol özelliği, vasıflılık gibi nitelikler eklenebiliyordu.

Oysa sermayenin yeniden üretim döngüsü, bir toplumsal ilişkinin yeniden üretim döngüsü idi ve bu döngü, sınıf mücadelesi ile, üretim güçlerinin tarihsel gelişimi ile giderek dolayımlanıyor idi. Tüketim, dolaşım alanı, üretim süreci karmaşıklaşıyordu. Bununla birlikte sınıfların iç bileşiminin ve birbirleri arasındaki hareketliliklerin, sınırların da karmaşıklaşmaması beklenemezdi. Sadece sınıfların hareketliliğinin, mobilizasyonunun artması değil, işin bile geçicileşmesi, düzensizleşmesi, enformelleşmesi, kafa emeği ile kol emeği ayrımının daha da karmaşıklaşması süreci giderek karmaşıklaşırken, sınıf analizinin de bu dolayımlanmanın karmaşık sonuçlarına göre yeniden üretilmesi gereklidir.

"ELDEKİ ANALİTİK AMAÇLARA GÖRE BİR SINIF ANALİZİ" Mİ?

Yukarıda geçen tarihsel hatırlatmadaki üç farklı dönemden sonuncusuna, yani bugüne gelindiğinde durum (en azından toplumbilimde egemen olan anlayışlar açı-

sından), pek iyi gözükmemektedir. Bugün ya sınıfların varlığı kabul edilmemekte, önemsenmemekte, bunların yerini yeni eşitsizlik biçimlerinin aldığı öne sürülmektedir[20] ya da sınıf analizi kavramı, sosyal bilimsel gruplama yöntemi olarak, sınıf sayılarını belirleme yönünde kullanılmaktadır. Son zamanlarda yaşananı çarpıcı bir biçimde göstermesi açısından şöyle bir giriş yapılabilir: bugün, neo-marksist akımın temsilcisi olarak Wright da, neo-weberci akımdan Goldthorpe da aynı soruyu soruyorlar "modern toplumda kaç tane sınıf bulunduğunu söylemek mümkün müdür?" Wright iki ila on sınıf, Goldthorpe ise üç ila otuz altı sınıftan bahsediyor (Wright, 1978), (Wright, 1985), (Edgell,1998).

Bu varolan toplumu, durağan bir biçimde sınıflamaya, onu belirli bir ölçüm skalası, cetveli içine sığdırmaya benzemektedir. Peki sınıf analizi neden yapılıyor? Toplumu dönüştürmek için mi? Eşitsizlikleri yumuşatmak ya da gidermek için mi? Kişilerin piyasa ile ilişkilerine, cinsiyetlerine, ırklarına, deri renklerine göre nasıl "kapalılık ve kümelenme", sınıflanma özelliği gösterdiklerini belirleyerek seçmen tercihlerini, pazar/piyasa tercihlerini, tüketim özelliklerini mi bilmek istiyoruz? Yoksa klasik sanayi öncesi toplumda ve ilk sanayi toplumunda varolan sınıfların nasıl biçim değiştirdiklerini görmek, şekilsizleştiklerini, farklılaştıklarını hatta giderek silikleştiklerini görüp, göstermek için yapılan "sosyal bilimsel bir araştırma"yı tamamlamak için mi?

Sınıf bir inceleme aracı mıdır? Birden fazla sayıdaki kişilerin, grupların (piyasa için, tüketim için, seçimlerdeki tercihlerini belirlemek için vs. vs.) ortak davranış reflekslerini, tarzlarını belirlemek için kullanılan bir araç mıdır? Verili olan toplumu devindiren özsel dinamiklere dair bir sınıf kavramı kullanılmadığı sürece, sınıf, sadece incele-

[20] Pakulski, "Sınıfın Ölümü" adlı kitabından sonra Wright'ın derleme kitabına yazdığı bir makalede bu görüşünü sürdürüyor. Pakulski'ye göre, metalaştırma ve melezleştirme artık sınıfların belirleyiciliğini ortadan kaldırmıştır; yeni ve daha kompleks eşitsizlik biçimlerinin analizinin yapılması gerekmektedir. Pakulski, bu yeni eşitsizlik biçimlerinin analizlerinin, sınıf analizlerinin sınırlarını ve kapasitesini daha iyi belirleyeceğini de ekliyor (Pakulski, ?).

menin ve derlemenin bir aracı olabilir ancak. Yani sınıf kavramını dönüştürücü yönünden ayıran her inceleme verili toplumu ön kabul almanın ötesinde, onun tarihsel olarak geçiciliğini, sonlu olma özelliğini göz ardı eder, mutlaklığını kabul eder.[21] Verili toplumsal ilişkiler içinde sınıfı bir araç olarak kullanarak insanları eşitsizlikler, piyasa ile ilişkiler gibi farklı ölçütlere göre derlemeye girişir. Amacı ise verili toplumun belirli bir ihtiyacını gidermektir. Sınıfların hareketliliğini, sınıf mobilizasyonunu ölçerek, göçün, enflasyonun, ekonomik gelişmenin, dışa açık büyümenin toplumda yarattığı değişiklikler ya da sınıflar arası geçişlilikte köyden kente geçişin etkisi ya da potansiyel müşteri projeksiyonunu, seçmen profilini çıkarmak ve bunlardan sosyolojik anlam ifade eden veriler elde etmek gibi...

Goldthorpe bunu farklı bir vesileyle söylüyor: Ona göre, sınıf sayısı konusunda verilebilecek "tek anlamlı" yanıt, "eldeki analitik amaçlar için ampirik olarak ayrılması gerekli görüldüğü kadar"dır (Edgell, 1998:)[22]. Değinilen bu son nokta önemlidir: "eldeki analitik amaçlar" nedir? Amaç, sermaye birikiminin farklı veçheleri, uğrakları

---

[21] İleride açıklanacak olan "dönüştürme" tanımı, burada sisteme dair yapısal bir dönüşümü sağlayan anlamında kullanılmaktadır. Sermaye birikim sürecinde artı-değer çekme ve bunu değerlendirme mekanizmasına hakim olan sermaye sınıfı açısından "dönüştürme" kendi bütünsel sistemine dair bir dönüştürme anlamı taşırken, sınıfsal alandaki bir yapısal düzenleme ile sonuçlanır. Sermaye içi çatışmaların yapıyı belirlemesi, ancak sermaye ile işçi sınıfı arasındaki yapısal gerilimlerin sınırları içinde mümkündür, nihai olarak bu çatışmaların yapısal kurumlaşmalara yansıması sermaye ile işçi sınıfı arasındaki gerilim dolayımı ile olur.

[22] "...endüstriyel kapitalist toplumlar ne tamamen uyumlu ne de tamamen çatışmalı olduklarına göre, sadece bu iki varsayımdan birine dayalı olan sınıf şemaları gerçekçi değildir. Başka bir deyişle, sınıf yapıları paylaşılan değerleri ve çatışan çıkarları yansıtmaktadır. Dolayısıyla, modern toplumsal yapının bu iki boyutunu birleştiren bir sınıf şemasına ihtiyaç vardır. 'Önemli olanın öncüller değil sonuçlar' olduğu iddia edilse de (Erikson ve Goldthorpe ...), herhangi bir şemanın başarılı olup olmadığına karar vermek hem kuramsal hem de ampirik değerlendirmeleri gerektirir (Pawson 1989). Açık olan şudur ki, hiçbir şema avantaj ya da dezavantaj tekeline sahip değildir; bunlar araştırma hedeflerine bağlıdır." (Edgell, 1998:56) Ne kadar şemalaştırılsa da aslolan "araştırma hedefleri" olarak kalıyor.

(üretim, dolaşım, tüketim) veri kabul edilerek bu alanlar içinde toplumu tasnif etmek midir? İster tüketim süreci içinde alınan öznel konumlar (tüketici davranışları) ister üretim sürecindeki (kendi başına bir alan olarak üretim süreci, meslek, üretim aracı sahibi olup olmadığı, emek örgütlenmesinde kontrol özelliğine sahip olup olmadığı veri alınarak) konumlar veri alınarak yapılan bir tasnif olsun bu yetersizdir.

Sınıf analizleri de bu noktada yöntem sorununa gelmektedirler, çünkü yöntem sorunu ister istemez verili toplumun tarihsel dinamiklerini açığa çıkarmak, tarihsel olarak sonlu olduğunu kabul etmek ile verili toplumu esas ve mutlak almak arasında bir tercihi zorunlu kılmaktadır.

Yukarıda anlatılan yönüyle sınıf analizlerinin yapılışı adeta ilk dönemlerde yaşayan avcı derleyici toplumların yaptığı derleme işini andırmaktadır. İnsanları durağan olarak belirli ortak özelliklerine göre gruplandırmak, derlemek... Genel olarak ikiye bölünebilecek biçimiyle ilişkisel ve derecelendirmeli sınıf analizlerinin büyük bir kısmı için de aynı yargıda bulunulabilir. Derecelendirmeli sınıf analizi, verili toplum içinde insanları tanımlı ölçülere göre derecelendirdiği için dinamik olmayan, durağan özelliği daha açıktır. Ama aynı şey pekala "ilişkisel" olarak adlandırılabilecek bir analiz için de geçerlidir. Örneğin, işçinin sermaye sahibinin artı değerini sömürmesi yüzünden yoksul olduğunu söylemek, iki sınıf arasında ilişkisel bir analiz yöntemini açar. Ama bu analiz, bugünkü yapılan biçimleriyle ilişkinin sürekli bu biçimde devam etmesinin önünde bir engel değildir, yani pekala da durağan ele alabilir, sadece ilişkiyi farklı boyutları ile inceleyebilir. Elbette ki ilişkisel analiz, derecelendirmeli analiz ile kıyaslandığında göreli olarak durağan değildir, sermaye sahibinin konumu, tutumu, tarihsel koşulu değiştikçe, ilişkinin karşı tarafındaki işçinin de koşulları değişir. Bu yanıyla dinamiktir ama bu ilişkinin sürekli böyle kalmasının önüne geçecek, bu sınıf ilişkisini dönüştürecek analiz dinamiği yakalanmadığı sürece, ilişkisel analiz de verili toplumu ön ve mutlak varsayım olarak ele alan durağanlık içinde kalmaktadır.

Bu aşamada "körün fili tarifi" olarak anlatılan benzetmeyi biraz ilerletmek, toplumu hareket yasaları ve dönüştürücü dinamikleri ile birlikte kavramanın önemini anlatmak açısından yerinde olacaktır. Körün fili tarifi, onun farklı organlarını dokunarak algıladığı ölçüde bütünsellikten uzak olacaktır. Ayağını bir sütuna, filin hortumunu, bir hortuma, dişlerini başka bir nesneye benzetecektir. Bütünü kurabilmesi için tüm yönlerine bakması gerekecektir. Ama körün gerçekten iyi kullanabildiği en önemli yetisiyle, fili, her yerini yoklayıp tanıyarak, kafasında canlandırması, gerçekte onu durağan olarak tanımasıdır, bu fili tümüyle anlaması anlamına gelmez. Kafasında ayaklarını, hortumunu ve diğer tüm organlarını biraraya getirip, "bütünsel ilişkileriyle düşünüp" fili canlandırması yeterli olmaz. Filin hareketi ve bu hareketi sırasında sahip olduğu kapasite, dinamik bir anlama sürecini gerektirir, anlama, tek başına tarihsel bir kesiti, hatta ardışık tarihsel kesitlerin ilişkisini tarif etmekten öte bir şeydir. Zaten bu pratikte kendisini acı bir deneyimle gösterir: fil hareket edip körü ezip geçtiğinde, körün anlaması gereken temel bir özelliği anlayamadığını fark edebilmesi için artık çok geç olacaktır. İşte sık kullanılan benzetmeye eklenmesi gereken özellik de böyle bir şey olsa gerek. Bir ilişkiler bütününü, bir sistemi anlamak, o sistemi zaman içinde değiştiren dinamikleri anlamayı gerektirir. Sadece farklı ilişkileri genel olarak ele almak, çok sayıda ilişkiden ortak sonuçlar, genel özellikler belirlemek yetmeyecektir. O sistemi devindiren hareket yasaları kavranmalıdır.

Durağan analiz biçimi, otopsiye benziyor, canlı olmayan, durağan, ölü bir sistemi hareket ettirici ilişkilerinden koparark, en ince parçalara ayırıp değişik yönden inceleme, didiklemeye varıyor.[23] Toplumu hareket ettiren sı-

[23] Araştırmak için analiz etmek, parçalara ayırmak ya da tasnif etmek mutlaka gerekiyor. Cansız bedenlerin incelenmesinin, böylelikle organizmanın ve anatominin keşfinin tıp için önemli bir ilerleme olduğunu kimse inkar edemez. Ancak cansız beden incelemesinin sınırları kendini gösterdiğinde, canlı denekler ya da kobaylar kullanıldı. Şu gerçek kendisini tıpta bile gösteriyordu: Analiz için bütünü parçalama, bütünü canlı bir organizmada tekrar kurabilmek için eksik olan temel tutkal, yani

nıflar arası ilişkilerin, karşıt ve dinamik özü, tarih içinde farklı görünüm, biçimler olarak ortaya çıkarken ve değişik eşitsizlik biçimleri ile etkileşime girip, onları kendisine eklemler ve kurumlaştırırken, durağan sınıf analizi, bu sayısız görünüm ve biçimi olay, olgu olarak derleyip genel özelliklerini çıkarmaya çalışıyor.

Derecelendirmeli sınıf analizinde durağanlık daha belirgin iken, kimi ilişkisel sınıf analizi yaklaşımları da verili ilişkileri kırabilecek analiz öğelerini serimleyip, ortaya çıkarmadığı sürece, sınıfı dönüştürücü bir araç olarak ele alamıyor.

Wright'ın sınıf analizi böyle bir ilişkisel analiz. Wright'ın sınıf analizinde "sömürü" kavramı temel eksenlerden biridir, ancak bu analize eklediği ikinci eksen kontrol (domination), bir çok sosyal bilimci tarafından Wright'ın da neo-webercilere yaklaştığını gösteren bir kanıt olarak ileri sürülmüştür. Wright'ın üretim araçlarına sahip olup olmama, sömürü, üretim organizasyonu içindeki kontrol kapasitesi, beceri/ehliyet avantajı (credential) gibi parametreler üzerinden sınıf konumlarını belirlemesi, gerçekten de analizinin çerçevesini Weberci etkilerin belirlemesini getirmiştir. Ancak Wright'ın henüz baştan ortaya koyduğu soru[24], onun sınıfı dönüştürücü bir araç olarak analizinde kullanacağı izlenimini yaratır.

Sınıf bir özne olarak tarih sahnesinde yer almadığı, nesnel bir sürecin bir parçası olarak kaldığı sürece ekonomi politik, bir bilim olarak kalabilir. Verili oyun tahtası içinde verili kurallar, (o kuralları yaratan gerçek dinamikler sorgu ve tehdit konusu olmadığı koşullarda) geçerli olurlar ve oyun devam eder. Bilim, burada oyunu ve kuralları çözmeye çalışacaktır, ancak oyun tarihsel olarak verili kabul edilir, nasıl ve nereden geldiği irdelenmez. Marks burada bu "bilim"e hiç olumlu bakmamaktadır. Sınıf savaşımı yer yer ve parçalı olduğunda, kendini "sisteme dair bütünsel ilişkileri" dönüştürebilecek bir öznel

---

hareket dinamikleri de bu işleme katılabiliyorsa başarılı bir sonuca ulaşabilir.

[24] Wright Marksist sınıf analizinin yanıt vereceği sorunun şu olduğunu söyler: "Hangi türden mücadelelerin kapitalist ekonomik baskıyı özgürleştirici bir yönde dönüştürme potansiyeli vardır?"

varoluş içinde üretemediği sürece, (sözde ve kuramsal araştırmada ne kadar radikal olursa olsun) bu "sınıf analizi" de oyuna, "üretim faktörü, değer yaratan, sendikal basınç ile ücretler üzerinde dolaysız, ücret malları ve talep üzerinde dolaylı" etki yaratan bir aktör olarak dahil olacaktır. Ancak Marks'ın dönemindeki "bilim" ile bugün arasında bir fark vardır. O günden bugüne sınıf açısından birbirini izleyen kritik dönemeçlerde, farklı düzeylerde yeniden yapılanma dönemleri yaşanmıştır; bu yapılanmalarda sınıf savaşımının ücretli kesimler tarafı açısından aleyhte adımlar atılmıştır. Arada geçen zaman boyunca "sınıf" sosyal bilimlerin konusu, aracı olmuş ve aynı sosyal bilimin bir bölümü açısından bilimsel araştırmanın içine dahil edilmiştir. Hatta denilebilir ki, bu sınıf sınırları belirli olduğu sürece mücadele içinde bir sınıf bile olabilmektedir. Örneğin, Wright'ın (Wright, 1999) son geldiği noktada karşıt sınıfların birbirlerine karşı hamlelerini çözümlemek için oyun teorisini kullanarak sınıf mücadelesindeki uzlaşma noktalarını "analiz" etmesinde, analiz edilen sınıfların örgütlülük dereceleri bir parametredir. Aynı şekilde, iktisatta üretim faktörü olan emeğin sahibinin sendikal mücadele ile ücretler üzerinde yarattığı basınç, iktisadi analizin bir konusu olmuştur. Ancak oyun kuralları dahilinde, aktörlerin hareketi kabul edilebilir. İster üretim faktörü sahibi olsun, ister işçi sınıfı ya da ücretli emek, ücret ilişkisini ortadan kaldırmak üzere değil, bu ilişkide iki tarafın da "uzlaşma"ya varabileceği bir noktayı bulmak üzere olduğu sürece sınıflar, mücadele içinde ya da nesnel konum olarak "ekonomi politik bilimi" ya da "sosyal bilim" sınırları içine dahil edilebilirler. İşte Marks'ın da önsözde söylediği biçimiyle bilim böyle bir bilim olsa gerek, ki bu gerçekten de verili toplumun tarihsel olarak geçici olduğunu kabul etmeyen, bu ilişkileri kalıcı, kimi zaman "doğal" olarak gören "bilim" olmalıdır. Derecelendirmeli sınıf analizinin, beceri düzeyleri, meslekler, gelir dağılımındaki konumlar açısından yürüttüğü çalışma, verili ilişkilerin sonuçlarını tasnif eder bir duruma düşerek, böyle bir bilimin parçası olma sorunuyla yüz yüzedir. İlişkisel sınıf analizi ise bu ilişkiye dinamik ve bütünsel bir nitelik kazandırsa bile, dönüştürü-

cü olmadığı sürece sonuçta tasnif edici bir konuma düşecektir.

Sonuç:

Bütünlüklü bir değerlendirme için gerekli literatür çalışmasına yeterli düzeyde hakim olmasa da, bu çalışmanın değinmeye çalıştığı "dönüştürücü sınıf analizi" perspektifinden kimi sonuçlar çıkarmak mümkün. İlki sınıf analizinin geçirdiği değişim, "sınıfların" ılımlı birer analiz birimine dönüşmesi ile ilgilidir. Sınıf analizinin geçirdiği evrimin, tarihsel koşullardan bağımsız olmadığı kabul görebilecek bir değerlendirme olsa gerek. Yazıda belirtilen üç tarihsel dönem sadece bu tarihsel koşullara işaret etmeye dair kısmi örneklerdir, bunlar çoğaltılabilir, hatta ayrıntılandırılabilir.

Sınıfları dönüştürücü niteliğiyle kavrayan bir sınıf teorisi ve bu teoriye dayanan bir analiz, toplumsal değişimi anlamada yeniden önemli bir araç haline gelecektir. Bunu az da olsa canlandırmak için, üç tarihsel döneme dair kimi örnekler verilebilir. Bunun için kapitalist toplumun iki temel karşıt sınıfı olan işçi sınıfı ile burjuvazinin, sistemi yeniden üreten temel ilişki üzerinde ikisinin de dönüştürücü olduğunu hatırlatmak gereklidir. İşçi sınıfı kendi varlığını kuran artı-değer yaratma ilişkisini ortadan kaldırırsa sistemi ortadan kaldıran bir dönüştürücülük yani devrimci bir özne görevi görürken, buna karşılık burjuvazi bu gerilimli ilişkinin diğer tarafında karşıt sınıfı örgütlenme kapasitesi, nesnel koşulları ile bastırabildiği koşullarda kendi sistemini yetkinleştirerek dönüştürür. Burada sistemi yeniden üreten temel ilişkiyi dönüştüremeyen, kendisi dönüştürülür. Örneğin dönemlendirmemizde ikinci evreye denk düşen zamanda yaşanan, İkinci Dünya Savaşı sonrası Keynesci ekonomik politikalar ile anılan dönem salt ekonomik bir tercih değil, karşıt iki sınıfın sistem üzerindeki dönüştürücü kapasiteleri sonucunda ulaşılmış bir durumdur. İşçi sınıfı temel ilişkiyi dönüştüremediği durumda, karşıt sınıf sermaye birikim yapısını yeniden biçimlendirerek, kendi sistemini yeniden yapılandırmıştır. Bu sürecin sınıfsal yapıda da nesnel ve yapısal sonuçları, etkileri olmuştur. Sadece nitelikli emek, üretken olan-olmayan emek üzerine yürü-

ilen tartışmalar değil, aynı zamanda sermayenin organik bileşiminin farklı nitelikte bir artış evresine girdiği savaş sonrası dönemde teknoloji ile emek süreçleri arasındaki ilişki üzerine yürütülen tartışmalar, böylesi bir yapısal değişimin kalıcı sonuçları üzerine filizlenmiştir.

Bir diğer örnek, Türkiye'de '80 sonrası yaşanan döneme dair verilebilir. 12 Eylül sonrası yaşananların sermaye birikiminin farklı bir biçimde yeniden üretilmesi olduğunu söylemek görüngünün bir yanına işaret etmektir. Bunu tamamlayan diğer yön ise, sermaye birikimini yönlendiren sınıfın, bu birikimi yeniden yapılandırdığı, sınıfların da buna göre yeniden yapılandığıdır. Son yıllarda gündeme gelen, genel hatlarıyla üretim süreçlerinde esnekliği hedefleyen iş yasaları, yapısal bir değişim süreci olarak hem ortaya çıkardığı sermaye içi tartışmalar ile hem de işçi sınıfı için taşıdığı düzenlemeler anlamıyla önem taşıyor. Kapitalist sınıf dönüştürücü bir sınıf olarak, yani bizzat kendisi mücadele içinde bir sınıf olarak, kendi yapısal düzenlemelerini gerçekleştirmek için Türkiye'de son yıllarda alt-sözleşme, taşeronlaşma ve enformelleşme gibi düzenlemeleri kullanmış, kendi sınıf çıkarını artırmak için işçi sınıfını bölmenin, dağınıklaştırmanın nesnel zeminini hazırlamıştı. İş yasalarıyla üretim sürecindeki esnekleşme böylesi bir dönüştürme işlevini de barındırmaktadır. Sınıfları dönüştürücü nitelikleri ile kavramak, bu dönüştürücü niteliklerin açığa çıktığı yapısal durumları ve tarihsel evreleri belirlemek, sadece toplumun belirli kesimlerinin durumlarını anlamak açısından yararlı değildir, aynı zamanda bu toplumun sosyal ilişkilerini ve kendisini yeniden ürettiği yapısal ilişkileri de anlamaya dair ipuçları vermektedir.

Sınıf tartışmaları, sınıfların yeniden yapılandığı dönemlerde gündeme gelmiştir, analizin kendisi bu ihtiyaca yanıt vermek için geliştirilirken sınıf, toplumsal deney alanına verili ilişkilerin bir parçası olarak konmaya başlanmıştır. Verili toplumsal ilişkilerin tarihsel ve geçici olması, barındırdığı çelişkiler, yine verili toplumsal ilişkiler ve piyasa koşulları sınırları içerisindeki "olanaklar" ile, dağıtım ile, kimlik politikaları ile açıklanarak, sınıf analize, "analitik" bir parametre, düzeltici sınırlarda aktif

olan bir özne olarak girmiştir. İşte Marks'ın önsözde değindiği alıntı bu noktada önem kazanmaktadır, ancak bir farkla, (ki bu farkı, birçok toplum bilimci şu ya da bu biçimlerde kabul etmektedir) Marks'ın yaşadığı dönemde sınıflar, hem tarihsel koşullar nedeniyle hem de kuramsal açıdan dönüştürücü bir teorik çerçeveden kavranmaya yatkın iken, o günden bugüne yaşanan süreçte sınıflar (eğer tümüyle belirleyiciliklerini yitirdikleri, yerlerini eşitsizlik ve kimlik siyasetlerine bıraktıkları iddia edilmiyorsa) sermaye birikim döngüsünün temel çelişkilerinin sınırları dışına çıkmadan bir analiz aracı olarak ele alınmışlardır. Sınıflar artık farklı bir düzeyde bahsedilen "bilim" içine alınmışlardır. İster bu çalışmalar, sınıf terimleri kullanılarak yapılsın ya da yapılmasın, sınıf tahlili, ya gelir dağılımında haksızlık yapanları bulan, ya da yoksulu gözetmesi gereken, Dünya Bankası gibi kimi kurumlarca yoksulluk programının uygulanacağı kesimleri bulmaya ve onlara işaret etmeye yarayan bir analizin parçası olmuşlardır.

Sınıf analizleri içinde Marksist analize başvuran yazarlar genellikle "derece terimlerinden ziyade ilişkisel temeli" kullanmayı seçer. Ancak bu da yeterli değildir, zira emek ile sermaye arasında kurulan ilişki, üretim faktörleri sahiplerinden ikisi yani "işveren" ile "işgücü" arasındaki ilişkide olduğu gibi pekala klasik ekonomi tarafından da kurulmaktadır. Klasik ekonomi ve Marks'ın eleştirdiği politik ekonominin temel kabulü özel mülkiyet ve piyasadır. Öyleyse bu terimler ve "kavramsal" çerçeve içinde de ilişkisel olunabilmektedir. Demek ki maharet ilişkisel olmakta ya da analitik analizde değildir. Somut, parçalarda bütünü aşabilecek ilişkiler görülmek için parçalanıp analiz edilmiyorsa o zaman bütünü "düzeltmek, iyileştirmek" için parçalara ayıran bir analitik çalışma var demektir. İşte sınıf analizinin bir tasnif aracı olarak kullanılması da burada gerçekleşmektedir.

Sadece kuramsal düzeyde derecelendirmeli sınıf analizine karşı çıkan bunun yerine ilişkileri ve ilişkiselliği analiz eden bir sınıf analizinin sınırlılıkları var. Sınıfın dönüştürücü bir araç olarak ele alınmasının temel nedeni,

sadece ilişkisel bir analiz değil, ilişkiyi dönüştürebilecek bir analize ulaşabilmektir.

KAYNAKÇA

1. Allman, P., McLaren, P. & Rikowski, G. (2002). "After the Box People: The labour- capital relation as class constitution--and its consequences for Marxist education theory and human resistance." http://www.ieps.org.uk.
2. Bottomore, Tom
3. (1991) *Classes In Modern Society,* Londra, HarperCollins
4. (2002) "Sınıf" maddesi, Marksist Düşünce Sözlüğü, İstanbul, İletişim Yay.
5. Breen, Richard (2002) "A Weberian Approach to Class Analysis", yayınlanacak olan *Alternative Foundations of Class Analysis* içinde, ed: Erik Olin Wright,Der: Erik Olin Wright, http://www.ssc.wisc.edu/~wright/
6. Bukharin, Nikolai, (1921) Historical Materialism A System of Sociology, http://www.ssc.wisc.edu/~wright/
7. Burawoy ve Wright (2000), Sociological Marxism, Draft 3.0, http://www.ssc.wisc.edu/~wright/
8. Edgell, Stephen (1998) *Sınıf,* Çev: Didem Özyiğit, Ankara: Dost.
9. Ercan, Fuat
10. (2003a) "Yeni İş Yasası Sermayeye Ne kazandırdı?" Tes-İş Dergisi, Ağustos 2003
11. (2003b) "Neo-liberal Orman Yasalarından Kapitalizmin Küresel Kurumsallaşma Sürecine Geçiş: Yapısal Reformlar-I" İktisat Dergisi, Mart 2003
12. (2003c) "Sınıftan Kaçış: Türkiye'de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış Üzerine",
13. (2004)
14. Giddens, Anthony (1994) *Sosyoloji, Eleştirel Bir Yaklaşım,* İstanbul: Birey Yayıncılık
15. Giddens A. Ve Held David (1995) *Classes, Power and Conflict,* Londra: Macmillan
16. Goldthorpe, J. E. (1985) *An Introduction to Sociology,* Cambridge
17. Guerin, Daniel (1986) *Fransa'da Sınıf Mücadelesi 1793-95,* İstanbul: Yazın Yay.
18. Marks, Karl
19. (1993) *Kapital* I, Ankara: Sol Yayınları
20. (1990) *Kapital* III, Ankara: Sol Yayınları

21. (1998) *Artı Değer Teorileri I*, Ankara: Sol Yayınları
22. (1999) *Artı Değer Teorileri II*, Ankara: Sol Yayınları
23. Marks-Engels
24. (1989) Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi, Ankara: Sol Yayınları
25. (1995) *Seçme Yazışmalar-I*, Ankara: Sol Yayınları
26. Mayer, T. (1994) *Analyticial Marxism.* London: Sage Publications.
27. Öngen, Tülin
28. (1994) *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi*, İstanbul: Alan Yay.
29. (2003) "Marx ve Sınıf", Praksis Dergisi Sayı: 8, 9-28
30. Özoğlu Burçak, (2003) "Türkiye'de Devlet-Emek Süreçleri İlişkisindeki Değişim: Yeni Yasal Düzenlemeler" Tes-İş Dergisi, Ağustos 2003
31. Özuğurlu, Metin (2003) "Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları", Praksis Dergisi Sayı: 8, 29-50
32. Pakulski, Jan ()"Anti-Class Analysis: Social Inequality and post-modern trends" yayınlanacak olan *Alternative Foundations of Class Analysis* içinde, ed: Erik Olin Wright,Der: Erik Olin Wright, http://www.ssc.wisc.edu/~wright/
33. Pakulski J. Ve Waters Malcolm (1996) *The Death of Class*, Londra: SAGE Pub.
34. Przeworski, Adam () *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge
35. Ricardo, David (1997)*Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, Çev: Tayfun Ertan, İstanbul:Belge Yay.
36. Sencer, Muzaffer (1974), *Sosyal Sınıflar (Kriter ve Göstergeler)*, İstanbul: Gözlem Yay.
37. Wardell, M., Steiger T. Ve Meiksins Peter (1999), *Rethinking The Labor Process*, New York: SUNY Press.
38. Weber, Max
39. (1994) "Sosyalizm", *Weber: Political Writings* içinde Ed: Peter Lassman & Ronald Speirs, Cambridge: Camridge.
40. (2002) *Sosyoloji Yazıları*, Çev: Taha Parla, İstanbul: İletişim Yay.
41. Wood, Ellen. M., (1992) *Sınıftan Kaçış*, Akış Yay.
42. Wright, Erik Olin
43. (1978) Class, Crisis & the State, Verso Press.
44. (1985) *Classes*, Verso

45. (1999) "İşçi Sınıfının Gücü, Kapitalist Sınıfın Çıkarları ve Sınıf Uzlaşması", Nisan 1999, Draft 7.1, http://www.ssc.wisc.edu/~wright/
46. (1999a) "Foundations of Class Analysis: A Marxist Perspective", http://www.ssc.wisc.edu/~wright/
47. (2001) "Foundations of Class Analysis In The Marxist Tradition", Der: Erik Olin Wright, http://www.ssc.wisc.edu/~wright/
48. (2003a) "A Framework of Class Analysis In The Marxist Tradition", yayınlanacak olan *Approaches to Class Analysis (final draft: January 2004)* içinde, ed: Erik Olin Wright, http://www.ssc.wisc.edu/~wright/
49. (2003b) "Social Class", Sosyal Teori Ansiklopedisi'nde yayınlanacak, Der: George Ritzer, http://www.ssc.wisc.edu/~wright/, Ocak 2003

MARX'IN YAPITLARINDA YABANCILAŞMA SORUNSALININ TARİHSEL GELİŞİMİ

*Tijen Demir**

GİRİŞ

Bu çalışmada, Marx'ın yapıtlarında zamandizinsel sıra göz önünde tutularak, yabancılaşma sorunsalının izi sürülecektir. Marx'ın hemen hemen tüm yapıtlarında yabancılaşma olgusu, bazen açıkça incelenerek, bazen tanımlama ve betimlemelerle gönderme yapılarak, bazen de yeniden adlandırılarak, fonda yer alır. Bunun son derece anlaşılır bir nedeni vardır: İnsanlığın tarihsel gelişiminin bu evresinde, sınıflı toplumsal yapıda, emekçi sınıfın (yani geniş kitlelerin) içinde bulunduğu insanlık-dışı koşullar ve bu koşulların ortadan kaldırılma olanakları, Marx'ın temel sorunsalını oluşturur. Bu sorunsalın formüle edilmesinde, onun bir parçası olarak, çeşitli yönleriyle beliren yabancılaşma olgusu, önemli bir kavramsal referans çerçevesi sağlar.

Bu makalenin sınırlı kapsamı nedeniyle, sözü edilen kavramsal referansların en yoğun bulunduğu yapıtlar ele alınacak, Marksist ve diğer literatürdeki tartışmalara yer verilmeyecektir.[1]

---

*A.Ü S.B.F

[1] Günümüze değin Marksist yazında yabancılaşma olgusu geniş bir biçimde yer almış, bir o kadar da yabancılaşmanın ortadan kaldırılmasına ilişkin farklı görüşler öne sürülmüştür. Bütün bu tartışmaların arkaplanında ideolojik-siyasal çekişmelerin ve "dönemin ruhu"nun rol oynadığını, yabancılaşma kavramının bu söylem ve polemiklere uygun bir zemin oluşturduğunu belirtmek gerekir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için H. Lefebvre, E. Mandel, K. Korsch, W. Jahn, M. Buhr, J. Lewis, D. McLellan, S. Avineri, B. Ollman, H. Marcuse, R. Tucker, G. Lukacs, R. Garaudy, L. Althusser, G. Cohen, L. Séve, A. Cornu, E. Botticelli,

Önceki düşünce dizgelerinde yabancılaşma, kavram veya olgu olarak çeşitli biçimlerde ortaya konmuş olmasına karşılık, Marx'ın getirdiği bazı büyük yenilikler vardır. Diğer düşünürlerin büyük bölümü idealizmin farklı boyutlarının etkisi altında olduklarından yabancılaşma sorunsalı, "aşkın varlık(lar)ın" duyumsanır dünyadaki yabancılaşması ve/veya soyut-somut çelişkisinin aşılamaması nedeniyle bulunan kurgusal bir durumdur. Bu kurgusal durumun sonucunda da yabancılaşan; "Mutlak", "tin", "idea", "form", "evrensel", "gerçek", vb. adlandırmalarla ifade edilen soyut, var-olmayan varlıktır.

Feuerbach bu algılamayı tersine çevirmiş, yabancılaşmanın insanın kendi ürettiği, insana ait bir olgu olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ancak yine idealizmin kalıplarından kurtulamadığı için, insanlığın (ontolojik insanın) bu (dinsel) yabancılaşma içindeki durumunun, bilişsel gelişimi için zorunlu ve gerekli bir aşama olduğunu söylemiş; zaman ve uzamdan bağımsız bir insanlık durumunu incelemiştir.

Marx'ın getirdiği yeniliklerden biri, tamamen materyalist ve diyalektik bir bakış açısıyla, insanlığın toplumsal tarihinin ürünü olan verili toplumun üretim tarzından kaynaklanan toplumsal ilişkiler içinde yaşayan, eyleyen insanın yabancılaşmasını incelemektir. Çalışmaları toplumsal düzenin, dinin, idealist-kurgusal (spekülatif) felsefenin, çağdaş düşüncelerin eleştirisinden, politik-tarih incelemelerine, ekonomi-politik araştırmalarına ve ulaşılan özgül toplumsal formasyon olan kapitalizmin eleştirisine doğru evrildikçe, yabancılaşma olgusuna yaklaşımı da buna koşut olarak değişerek, kapitalist üretim tarzına ait çözümlemelerin içeriğinde yer alır. Diğer deyişle ekonomi-politiğin bilimsel bakışıyla, yasalılıklarıyla yabancılaşma sorunsalını irdeler.

Marx'ın getirdiği bir başka yenilik ise kapitalizm koşullarında, işçi sınıfının, ürettiği zenginlik arttıkça yoksullaştığını, ürettiği artı-değere el konularak sömürüldüğünü

J.Hyppolite, E. Fromm, K. Axelos, Y. Davidov, K. Kosic, S. Landshut ve G. Mayer, J. Habermas, G. Novack, İstvan Mészaros, P. Esin, B. Tolan, vd. ne bakılabilir.

sergilemesinin ardından, bunun sonsuza kadar değişmeyecek bir yazgı olmadığını, bilinçlenen işçi sınıfının savaşımıyla gerçekleşecek yeni bir üretim tarzı ve toplumsal formasyonda yabancılaşmanın ortadan kalkacağını göstermesidir. Böylece yabancılaşma olgusu sadece durum saptaması olmaktan çıkarılmış, işçi sınıfının kurtuluşuyla birlikte tüm insanlığın kurtuluşu anlamına gelen, devrimci bir boyuta eklenmiştir.

Yabancılaşma kavramı, dinsel-ahlaki veya inanca ait ideolojilerde, hukuksal-toplumsal terimlerde farklı anlamlarda kullanılmasına rağmen, günümüzde en yaygın biçimde toplumsal çürümüşlük, yozlaşma, anlamsızlaşma, değersizleşme, edilgenlik, geri çekilme, katılmama, kendinden saymama gibi durumları ifade etmek; diğer yandan ayrı düşme, uzaklaşma, kendini dışında duyumsama gibi algılamaları anlatmak ereğiyle kullanılmaktadır.

Marx'ın terminolojisinde yabancılaşma kavramından, insanın kendi emeğiyle ürettiği ürünlerin onun karşısında yabancı ve üstün (yaptırımcı) güçler olarak yer alması, artık kendi sahip olmadığı ve olamayacağı bu yabancı güçlerin (metaların) temel aktör olarak rol aldığı ekonomik dizgede, istemediği, mutlu ve tatmin olmadığı, emeğinin yarattığı değerin karşılığını almadığı işlerde çalışarak, kendini eğitme, geliştirme olanaklarını bulamadığı, ekonomik olarak insana yaraşan koşullarda yaşamadığı, kendisinin ve ailesinin sefaletinin gün geçtikçe, çalıştıkça, ürettikçe arttığı bir ortamda, kendi emeğine, emeğiyle yarattığı ürününe, çalışırken müdahalede bulunamadığı üretim sürecine, kendi insanlık türüne ve kendi kendine karşı duyumsadığı yabancılık, ait olmama biçiminde ortaya konabilecek öznel-yapısal durum anlaşılmalıdır. Bu tanımlama biçimi ekonomi-politiğin alanıyla sınırlanmış gibi görünse de, "...üretim ilişkilerinin tümü, toplumun ekonomik yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır" (Marx, 1993a: 23), bulgusundan hareket ederek, dinsel-siyasal-hukuksal ve diğer tüm top-

lumsal alanlardaki insana ait düşünsel, kurumsal tasarımları ve olguları da bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

İlk Yapıtlar

Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın *Önsöz*'ünde kendi düşünsel gelişiminin evrelerini açıklarken, 1842-43'te *Rheinische Zeitung* gazetesinde, orman kaçakçılığı ve Moselle köylülerinin durumu ile ilgili yazdığı sırada, ekonomik sorunlarla ilk kez yüzyüze geldiğini, bu biriken sorunları gidermek için ilk başladığı çalışmanın *"Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi"* sayılması gerektiğini söylüyordu (1993a: 22).

Feuerbachçı yabancılaşma öğretisini kendi komünist görüşlerine uyarlayan, Hess'in etkisi altındaki Marx, insanların, kendi türsel niteliklerinin siyasal güç içinde, devlet içinde yabancılaşmasıyla, yalıtık ve bencil bireyler durumuna geldiklerini, yabancılaşmanın yalnızca dinsel bir nitelik taşımadığını, özellikle siyasal ve toplumsal alanda da kendini gösterdiğini ve ortadan kaldırılmasının, yalnızca dinin değil, toplumun ve devletin de eleştirilmesini gerektirdiğini anlıyordu.

Marx'a göre, devlet biçimleri kadar hukuki ilişkiler de ne kendilerinden, ne de insan bilişinin genel evriminden anlaşılamazdı. Tam tersine, bu ilişkilerin köklerinin, Hegel'in "sivil toplum" adı altında topladığı, yapısal özellikleri ekonomi-politiğin içinde bulunan maddi varlık koşullarında olduğu sonucuna vardı (1993a: 23). Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi*'nde, aile ve burjuva-sivil toplum alanlarının devletle ilişkilerinde, devletin sivil toplumun yasaları ve çıkarları karşısında "üstün erk" olarak davrandığını, sivil toplumun devlete karşı "bağlılık" ve "bağımlılık" içeren dışsal bir zorunluluk ilişkisi içinde konumlandığını dışavurur.

Doğal aile ve yapay burjuva-sivil toplum temeli olmadan siyasal devlet olamaz. Devletin işlev ve etkinlikleri ancak siyasal varlık olarak bireylere bağlıdır, devlet soyut ve kendi-için bir varlık olamaz; gerçekte bu işlev ve etkinlikler toplumsal insanın varlık ve etkinlikleridir (1997a: 35). "Eğer Hegel devletin temelleri olarak düşünülen gerçek bireylerden hareket etseydi, devleti böyle gizemli bir

biçimde öznelleştirmek gereksinimi duymazdı" (1997a: 37). Siyasal sistemleri karşılaştırmalı olarak incelerken Marx, Hegel'deki aşkın devlet anlayışının, sivil toplumun özel alanındaki çıkarlarla örtüşmesi nedeniyle, onların yabancılaşmasını doğruladığını, bu örtüşmenin kendi durumlarının bilincine varmalarını engellediğini belirtir (1997a: 49).

Aynı yapıtta, Marx, ortaçağdaki siyasal rejimin niteliğini araştırır.Ortaçağda serfler, feodal mülkler, meslek loncaları, bilgin loncaları gibi kurumsal yapılanmalar olduğu için mülkiyet, ticaret, toplum, insan, siyasal bir nitelik taşıyorlardı; her özel alan siyasal bir niteliğe sahipti ve siyaset özel bir nitelik taşıyordu. Özel mülkiyetin yapısı siyasal yapıyı belirlediğinden, Marx'a göre "Ortaçağda halkın yaşamı ve devletin yaşamı özdeş yaşamlardır. Devletin gerçek ilkesi insandır, ama özgür olmayan insan.. Öyleyse devlet özgürlüksüzlüğün demokrasisi, eksiksiz yabancılaşmadır. Soyut ve iyice düşünülüp tartışılan karşıtlık ancak çağdaş dünyaya ilişkindir. Ortaçağ gerçek ikiciliği, çağdaş dönemse soyut ikiciliği oluşturur" (1997a: 51).

Marx, Hegel'in burjuva-sivil toplum ile devlet ayrımını uzun uzun eleştirdikten sonra, bu ayrımın bireyler açısından da, bireyin kendi gerçek yaşamında, sivil toplumdaki varoluşu ile, bu duruşundan kopmuş, hatta ona karşıt, siyasal toplum üyesi, "yurttaş" konumuna gelen, biri olmak için diğerini dıştalayan bir bölünme (yabancılaşma biçiminde de okunabilir) doğurduğunu belirtir (1997a: 113-14).

Bu dönemde Marx siyasal ve toplumsal dönüşümde sınıflar savaşımının ve proleter devrimin rolünü henüz incelemediği için, burjuva toplum ile siyasal devletin dönüşümü yani kolektif yaşama dayanan ussal bir devlet tasarımı olarak, gerçek demokrasiyi savunuyordu. "Demokrasi bütün siyasal sistemlerin çözülmüş bilmecesidir" sözleriyle demokrasi vurgusunu görürüz (1997a: 46).

Siyasal- Dinsel Yabancılaşma

Ekim 1843 sonlarında Marx Paris'e yerleşti. Fransız-Alman Yıllıkları'nın (Deutsche-Französiche-Jahrbücher)

ilk sayısında Marx'ın iki makalesi yayınlandı. Bunlardan birisi *Yahudi Sorunu Üzerine*, diğeri ise *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı. Giriş* adlarını taşıyordu.

Bu makalelerden *Yahudi Sorunu* başlığı altında tanınan birincisi, Bruno Bauer'in Yahudilerin çağdaş toplum içindeki kurtuluş olanağı konusundaki makalelerine bir yanıttır. Dinsel kurtuluş, bir önyargıdan kurtuluştan başka bir şey değildir; o tek başına insanın, kendinin yabancılaşmasını kaldırmayı ve dolayısıyla temelden dönüşmüş bir toplumsal rejimi öngerektiren gerçek kurtuluşunu sağlamaya yetmez.. Marx, Hıristiyan devlette Yahudilerin kurtuluşu sorununun, aslında din-devlet ilişkileri, dinsel bağ ve politik özgürleşme çelişkisi olduğunu gösterir; teolojik eleştiri açmazından kaçınarak, politik devletin bütünsel olarak eleştirilmesi gerektiğini çözümler. Bütünlüklü politik devlet, özü gereği insanın maddi yaşamına karşıt, türsel yaşamıdır. Burada insan ikili bir yaşam sürer: içinde kendini komünal bir varlık olarak hissettiği siyasal-toplumsal yaşam; özel insan olarak davrandığı, kendisinin ve diğer insanların bir araç olarak göründükleri, yabancı güçlerin oyuncağı olduğu, sivil toplumdaki yaşam (1997c:18). Bireyin şizofrenik parçalanmışlığına ilişkin bu saptamalar incelikli bir sivil toplum eleştirisi olarak da okunabilir.

Marx'a göre, Hıristiyan devletin belirleyici özelliği, yabancılaşmadır. Kral tanrısal güçle donanımlı tek insandır, diğer insanlar idealist bilinçleriyle, insanın insandan kopuşuna izleyici kalırlar, yabancılaşmış, çürümüş, insanlıkdışı egemenliğe bırakılmış politik devletin yapısını yeniden üretirler. İnsan hakları olarak özgürlük, yabancılaşmış, yalıtılmış insanın mülkiyet hakkıdır; eşitlik, güvenlik gibi diğer haklar da toplumsal yabancılaşmanın garanti altına alınmasıdır.

Marx, Yahudiliği sert biçimde eleştirir; bu dinin dayanakları, egoizm, pratik gereksinim ve "insanın tüm tanrılarını aşağılayan ve onları metalara çeviren, tüm dünyayı özgül değerinden yoksunlaştıran, insanal varoluşun yabancılaşmış özü olan para"dır (1997c:48). "Yahudinin toplumsal özgürleşmesi, toplumun Yahudilikten özgürleşmesidir"; (1997c:52) makalenin bu son sözünde, politik

kurtuluşla, genel olarak insanın kurtuluşu arasına ayrım çizgisi çeken Marx, demokrasi ile sorunların çözülebileceği umudunu korur.

1843 elyazmalarına bir giriş olarak tasarlanan, Marx'ın ikinci makalesi, "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı. Giriş.", önceki Hegel eleştirisinin çok ötesine giden yeni düşünceler içerir. Her şeyden önce din eleştirisi, tüm öteki eleştirilerin başlangıcı olmaktan başka bir şey değildir ve son ereğin insanın bütünsel kurtuluşu olması gerekir. Burada dinsel yabancılaşma olgusunun açıklandığı ünlü metni alıntılamak yararlı olacaktır:

" Din-dışı eleştirinin temelini şu oluşturur: insanı yapan din değil, dini yapan insandır. Yani din, henüz kendine erişmemiş ya da çoktan yitirmiş bulunan insanın sahip olduğu kendinin bilinci ve kendinin duygusunu oluşturur. Ama insan, dünyanın dışında bir yerlere çekilmiş soyut bir varlık değildir. İnsan, insanın dünyasıdır, devlettir, toplumdur. Bu devlet, bu toplum, dünyanın tersine çevrilmiş bilinci olan dini yaratırlar, çünkü onların kendileri tersine çevrilmiştir dünyadır. Din bu dünyanın genel teorisini, onun ansiklopedik özetleme kitabını, onun halksal biçimdeki mantığını, onun tinselci onur sorununu, kendinden geçmesini, ahlaksal onaylanmasını, görkemli tamamlayıcısını, teselli ve aklanmasının evrensel temelini oluşturur. Din insanal özün doğaüstü gerçekleşmesini oluşturur, çünkü insanal öz gerçek gerçekliğe sahip bulunmuyor. Öyleyse dine karşı savaşım vermek, dolaylı olarak dinin tinsel aromasını oluşturduğu dünyaya karşı savaşım vermek anlamına gelir... İnsanın özyabancılaşmasının (kendi kendine yabancılaşmasının) kutsal biçimlerini bir kez ortaya çıkardıktan sonra, kutsal-olmayan biçimleri içindeki özyabancılaşmayı da ortaya çıkarmak, ilkin tarihin hizmetinde olan felsefenin görevi oluyor. Böylece gökyüzünün eleştirisi yeryüzünün eleştirisine, dinin eleştirisi hukukun eleştirisine, tanrıbilimin eleştirisi de siyasetin eleştirisine dönüşüyor" (Marx,1997a: 192-93).

Bu makalede Marx, dinin en yetkin çözümlemelerinden birini yapar. Yapay olarak üretilen yoksulluk içindeki, acılarının evrenselliği ile evrenselleşen bir sınıf olarak;

kuramsal silahlarını felsefede bulacak, kendi kurtuluşu toplumun tüm alanlarında kurtuluşun sağlanmasına bağlı olacak, özel bir sınıfın, proletaryanın, varoluş ve devinim koşullarını betimler; burjuvazinin hegemonik konumunun yıkılmasıyla yeni toplumun inşa edilebileceğini ima eder. Marx artık düşünsel olarak komünizm aşamasına gelmiştir, felsefe ile teorinin birlikte, somut güç haline geleceği devrimci bir çıkışa, insani kurtuluş kuramına doğru yol almaktadır.

Engels'e göre Marx'ın 1843 güzünde başladığı ekonomi politik irdelemeleri çok geniş oldu. Daha sonra *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*'nın, kapitalist toplumda yabancılaşmış insanın betimlenmesi ve komünist toplumda yabancılaşmanın kaldırılması şeklinde özetlenebilecek iki temel savının, her ikisinin de özel mülkiyet sisteminin gelişmesinden kaynaklandığını gösteren düşüncelerinin öncülleri, bu irdelemelerde bulunur.

Yabancılaşmış Emek

1844 Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları, *Alman İdeolojisi* ile birlikte, Marx'ın gençlik dönemi yazıları içinde çok önemli bir yer tutar. Marx bu yapıtta, diyalektik ve tarihsel materyalizmin bakış açısıyla, doğa ve toplum ile ilişkileri içinde insanın genel gelişimini açıklamış; yeni bir dünya görüşünün genel çizgilerini saptamıştır.

Burjuva ekonomi politiğinin sınıf niteliğini ortaya koyan Marx, ekonomi politikçileri, özel mülkiyet olgusunu *a priori* kabul ederek ve üretimi onu yaratan işçinin dışında düşünüp, onu bir nesnel ilişkiler bütünü olarak sunan, kapitalist sistemin insandışılığını gözlerden saklamakla eleştirir.

Marx, *1844 Elyazmaları*'nda, feodal üretim tarzı koşullarında yabancılaşmış ilişkileri de inceler. Feodal toprak mülkiyeti, insana yabancılaşmış, insanın karşısına büyük toprakbeyi kimliğinde çıkan, toprağın mülkiyetidir. Başka deyişle, toprağın insanlar üzerinde, onlara yabancı bir erk biçimindeki egemenliğini içerir. Feodal mülkiyet ilişkilerindeki yabancılaşmayı da Marx yine diyalektik bakış açısıyla kavrar: hem toprak sahibinin, hem de serfin üretimdeki yabancılaşmış ilişkilerini açığa çıkarır; bununla

yetinmez, kapitalist ve feodal üretim tarzları arasındaki farkları, insanın yabancılaşması nosyonu bakımından karşılaştırır.

Marx'ın temel sorunsalı, genel olarak mülkiyet, aynı anlama gelmek üzere, sahip olma, sahiplenme, ait olma, kendinin olma, kendi kullanımında olma gibi farklı kullanımlarla, farklı metinlerde ifade edilen, mülkiyetin doğasını araştırmaktır. Yabancılaşma bu temel sorunsalın alt başlıklarından biriyse, özel mülkiyet ve işbölümü de diğerleridir. Marx, *1844 Elyazmaları*'nda: " Ekonomi politiğin terimlerini kullanarak, işçinin meta, hem de en sefil meta düzeyine düşürülmüş bulunduğunu, işçinin sefaletinin, onun üretiminin erki ve büyüklüğü ile ters orantılı olduğunu, rekabetin zorunlu sonucunun sermayenin az sayıda elde birikmesi, öyleyse tekelin daha da korkunç bir yeniden kurulması olduğunu; son olarak kapitalist ile toprak sahibi arasındaki ayrımın, köylü ile yapımevi işçisi arasındaki ayrım gibi yok olduğunu ve tüm toplumun iki sınıfa, mülk sahipleri sınıfı ile mülk sahibi olmayan işçiler sınıfına bölündüğünü gösterdik" (1993b: 138-39), diyerek henüz ekonomi politiğin düşünce sistematiğini ve terimlerini kullanarak, temel sorunsalıyla ilgili pratik bir başlangıç belirlemektedir: işçi sınıfının verili toplumdaki durumu.

Marx, "güncel bir iktisadi olgudan yola çıkarak", işçinin ne kadar çok zenginlik üretirse o kadar çok yoksullaştığını, nesnelerin dünyasının değer kazanması ile insanların dünyasının değersizleşmesinin doğru orantılı olduğunu, emeğin sadece metayı değil, kendi kendini ve işçiyi de meta olarak ürettiğini saptar (1993b: 140).

Emek ürünü, bir nesne içinde somutlaşmış emek, diğer deyişle nesnelleşmiş emektir. Marx, yabancılaşmış özel mülkiyetin gelişkin olmayan biçimi olan takasta, tarafların kendi gereksinmelerinin dışında kalan artık ürünleri değiştirdiklerine işaret ederek, emeğin rolünü irdeler.[2]Aynı dönemde yazdığı *James Mill Üzerine Yorum-*

[2] Marx, işçi-emek-ürün arasındaki doğrudan ve dolayımlı ilişkileri, yabancılaşma olgusunu, iki temel sınıf arasındaki ve içindeki yabancılaşmaları, farklı metinlerde, farklı açındırmalarla ifade etmiştir. Ben

lar'ında benzer yaklaşımını sürdürür.Emek insanın kendi geçimini sağladığı dolaysız bir araç olduğu kadar kendi varoluşunun bir ifadesidir de. Ancak değişime (*exchange*) dayalı toplumsal ilişkiler içerisinde, emek kişisel niteliğin dışavurumu olmaktan çok bir "gelir kaynağı" haline gelir. İşçinin ürünle ilişkisi de dönüşümden geçer ve üretimin amacı "değişim değeri" yaratmak olur. Böylece, "geçim kaynağı olarak emek" kategorisi, emek, işçi ve emek nesnesi arasındaki ilişkilerin niteliksel değişimine yol açar. Birincisi, işçi ile emek arasındaki ilişki yabancılaşır; emeğin, doğrudan işçinin özsel bir niteliği ya da haz kaynağı olup olmaması rastlantısaldır artık. İkincisi, emek ve emek nesnesi (ürün) arasındaki ilişkiler de yabancılaşarak rastlantısallaşır. Üçüncüsü, işçi, kendisine yabancı toplumsal ilişkiler örüntüsünde, başkalarının gereksinmelerini karşılamayı kendi gereksinmesini karşılamanın aracı olarak görür; bunun karşılığı, başkalarının da, onu gereksinmelerini karşılamak amacıyla yararlandıkları bir köle olarak görmeleridir. Sonuncu olarak, işçi çalışmayı kendi varlığını sürdürmenin bir amacına dönüştürdüğünde, emek etkinliği bu amaç doğrultusunda araçsallaştırılır (Marx, 1975e: 220).

Ekonomi düzleminde emeğin nesnelleşmesi, nesnenin yitirilmesi ya da nesneye kölelik, yani işçi için kendi gerçekliğinin yitirilmesi, sahiplenme olanağı yerine yabancılaşma, yoksunlaşma olarak görülür. Marx kendine sorduğu "emeğin yabancılaşması neye dayanır?" sorusunu "işçinin emeğinde, kendini olumlamayıp yadsıması, mutlu değil mutsuz duyması, özgür bir fizik ve entelektüel etkinlik göstermeyip bedenine ve tenine eziyet etmesi olgusuna" şeklinde yanıtlar. İşçi, ancak çalışmanın dışında kendi kendisinin yanında (*bei sich*) ve kendi evinde olma duygusuna sahiptir; çalışma sırasında kendini, kendi dışında duyar. Öyleyse çalışması istemsizdir, zorlamadır, sadece çalışma dışındaki gereksinmeleri karşılama aracıdır (Marx, 1993b: 143-44).

---

zaman zaman tekrara düşmek pahasına, bu düşünceleri örneklendireceğim.

İşçinin ürettiği ve tükettiği nesneler arasında; yarattığı değerle kendi değeri ve saygınlığı arasında ters orantı vardır; "ürünü ne kadar biçimliyse, işçi o kadar biçimsizdir; nesnesi ne kadar uygarsa, işçi o kadar barbardır; iş ne kadar erkliyse, işçi o kadar erksizdir; iş ne kadar us işi olmuşsa, işçi ustan o kadar yoksunlaşmış ve doğanın o kadar kölesi durumuna gelmiştir" (Marx, 1993b: 141). Duyulur dış dünyayı kendi gereksinimleri ölçüsünde üreten; fizik özne olarak bu dış dünyada (yani doğada) bulunan geçim araçlarından gereksinimleri ölçüsünde doğrudan yararlanabilme olanağına sahip insan niteliği, işçi için ortadan kalkmıştır. O artık, neyi, niçin, kimin için ürettiğini bilmeden ve bu üretime-ürüne karşı insanal kaygılar taşımadan sadece yaşayabilmek için üretmek ve yeniden üretmek zorunluluğundadır. Tam da bu nedenle, işçinin yabancılaşmasını, yoksunlaşmasını (*alienation, estrangement*) salt ürünüyle olan ilişkisi bağlamında değil, üretici etkinlik sürecinde de anlamak gerekir.

Özgür, bilinçli faaliyet, insan türünün karakteridir. Yabancılaşmış emek, insanın türsel varlığını, gerek doğayı, gerekse türüne özgü yeteneğini, ona yabancı, bireysel varlığının aracına dönüştürür, insana kendi bedenini, onun dışındaki doğayı, onun insansal varlığını, özünü, yabancılaştırır. İnsanın 1. kendi emek ürününe, 2. kendi yaşamsal (üretici) etkinliğine, 3. kendi türsel varlığına yabancılaşmasının dolaysız bir sonucu da şudur: insan insana yabancılaşmıştır (Marx, 1993b: 148). İnsan kendi kendisinin karşısında iken, onun karşısında olan ötekidir. İnsanın kendi emeğine, kendi emek ürününe ve kendi kendine ilişkisi için doğru olan şey, insanın öteki insana, onun emek ve emek nesnesine ilişkisi için de doğrudur. Genel bir biçimde türsel varlığının insana yabancılaştığı önermesi, bir insanın ötekine olduğu gibi, onlardan herbirinin de insanal öze yabancılaştığı anlamına gelir.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur: Marx, yabancılaşma sorununu çözümlerken insanın psikolojik durumu ile ilgili açıklamalar yapar, ancak psikolojizme düşmez, tersine çok daha geniş bir perspektifte konumlanır: İnsanı çözümler ancak bu, soyut, ontolojik insan değil, gündelik yaşam pratiği içindeki, somut koşullarıyla

varolan insandır. Böylece eleştirdiği Feuerbach'ın yaklaşımından ayrılmış, fakat yöntemini saklı tutmuştur.

Yabancılaşmış Aracı Olarak Para:

Marx, 1844'de incelediği James Mill'in parayı bir değişim (*exchange*) aracısı olarak gören değerlendirmesini haklı bularak, paranın insanlar arasındaki ilişkilerde "yabancı aracı" (*alien mediator*) olarak ortaya çıktığını ifade eder. Doğurduğu genel satınalınabilirlik ve ona verilmiş bulunan erklik aracıyla para, kapitalist sistemde şeylerin insan üzerindeki egemenliği ile insani yabancılaşmanın simgesini oluşturur.Paranın karakterini ve rolünü çözümleyen Marx, özel mülkiyet rejiminde paranın, değişimlerin ve böylece de insanlar arasındaki ilişkilerin aracısı olduğunu gösterir.

İlk bakışta, paranın özü, "mülkiyetin onda yabancılaşması" değildir; insanların ürünlerinin karşılıklı olarak birbirlerini tamamladıkları insani-toplumsal etkinliklerde açığa çıkan "aracılık etkinliği" insandan yabancılaşmanın bir biçimine dönüşür. Paranın dolayım aracı olarak işlev gördüğü bu etkinlikte, insan "kendini yitirir ve insanlıktan çıkar"; dolayısıyla, insanın yabancılaşması bu aracılık sürecinin bir parçasıdır. Para, insanın varoluş tarzını biçimlendirme yeteneğini kazandığı için, adeta bir "tanrı" konumuna yükselir. Para kültü "kendi içinde amaç durumuna" gelmiştir. Marx'ın burada özellikle üzerinde durduğu nokta, paranın "özel mülkiyetin yabancılaşmış özü"ne dönüşmesidir. Bu durumda, özel mülkiyet de artık yabancılaşmıştır. Marx'a göre, paranın yerine getirdiği dolayım süreci, insanların üretimleri arasındaki "dışsallaşmış aracılık" ilişkilerini içermektedir; dolayısıyla da, insanın "türsel varlık" biçiminin yabancılaşmış bir görünümüdür.

Marx, bu evrede, insanlar arasındaki yabancılaşmış ilişkileri doğuran paranın neden bir zorunluluk olarak ortaya çıktığı sorusunu sorar. Bu soru, başka bir açıdan, insanların daha başlangıçta yabancılaşmadan kurtulabilme olanakları olup olmadığı sorusunu da çağrıştırır. Ne var ki, bu ikinci soru salt kendi başına alındığında spekülatif-idealist bir bakış açısının ürünüdür. Para sisteminin

neden ortaya çıktığının yanıtı, insanların toplumsal ilişkiler örüntüsü içerisinde, değişim ilişkileri geliştirmek zorunda kalmalarında ve değişimin de değer ile ilişkili olmasında aranmalıdır. Marx'ın çözümlemesindeki biçimiyle, değişim süreci dolaysız olarak toplumsal-insani bir ilişkiyi ifade etmez; tam tersine, özel mülkiyetin özel mülkiyetle kurduğu "soyut ilişki"yi temsil eder. Bu koşullar altında, değer aslında "bu soyut ilişkinin ifadesi" olarak, kendi gerçek varoluşunu parada bulur (1975e: 212).

Marx, liberal ekonomi politiği, yabancılaşmış biçimler altında ortaya çıkan mevcut toplumu olumlamakla eleştirir. A. Smith, *Ulusların Zenginliği*'nde, toplumu bütün üyelerinin birer tüccar olarak hareket ettiği bir ticaret toplumu olarak kavramsallaştırmıştı. Toplumu ticaret ve değişim etkinliklerinin türevine indirgediği için, klasik ekonomi politiğin bakış açısı, "toplumsal karşılıklı ilişkinin yabancılaşmış biçimini, insan doğasına karşılık gelen özsel ve özgün biçim olarak" tanımlamaktaydı (1975e: 217).

Marx, ekonomi politiğin başlangıç öncüllerini sorgulamak üzere, insanın mülk sahibi olarak tanımlanmasını (yeniden) tartışmasına alır. Özel mülk sahipleri (emek de bir özel mülkiyet olarak kavranırsa) arasındaki toplumsal ilişkileri, Marx, böylece diyalektik bir bağlama yerleştirir. Çözümlemesinin yabancılaşma kuramı bakımından son derece önemli bir aşamasında yabancılaşmanın karşılıklı biçimine işaret eder: "İki mülk sahibi arasındaki toplumsal bağlantı ya da ilişki, yabancılaşma'da karşılıklılık'tır." Basit özel mülkiyette ise, yabancılaşma sadece "tek yanlı"dır (1975e: 218-19).

Genç-Hegelcilerle Polemikler

1845'de Marx ve Engels tarafından yazılan *Kutsal Aile*, 1845'de Marx tarafından yazılan *Feuerbach Üzerine Tezler*, 1845-46'da Marx ve Engels tarafından yazılan *Alman İdeolojisi* adlı yapıtları izleksel süreklilik bakımından birarada incelemek olanaklıdır. Üç yapıtın büyük bölümü Genç-Hegelcilerle polemikleri kapsar, ancak bunların arasında Feuerbach'ın ayrıcalıklı bir yeri bulunur.

Kutsal Aile, Marx ile Engels'in işbirliği yaptıkları ilk yapıttır. Burada Genç-Hegelcilerin tarihsel idealizmlerini eleştirir; kitlelerin gerçek devrimci savaşımlarıyla emek sömürüsünün yok edilebileceğini ileri sürerler.Mülk sahibi sınıf ile proletarya aynı insanal yabancılaşmanın çelişkili birliğidir. Birincisi bu yabancılaşmayı olumlar, orda varlığını bulur; diğeri olumsuzlar, kendi insanlık-dışı gerçekliğini duyumsar. Proletaryada insan kendini yitirmiş, fakat teorik bilincini kazanmıştır, kendi sefaletini ortadan kaldırması, kendi yaşam koşullarını ortadan kaldırmadıkça gerçekleşmeyecektir, birinin ortadan kalkması, diyalektik uyarınca diğerinin de ortadan kalkması sonucunu doğuracaktır (1994: 59).

Marx ve Engels, Genç-Hegelcilere yönelik polemiklerinde onları, genel olarak insanal yabancılaşmanın özünü ve diyalektiğini anlamamakla suçlayarak; bu polemiklerin büyük bölümünü yabancılaşma kavramı üzerinden sürdürürler. Eleştirel Eleştiri'nin "yüksek" idealizmiyle anlaşılamayan, özel mülkiyetin sonuçları ve insanal yabancılaşmayı, kendi yaşam pratiğinin içinde acı çekerek öğrenen proleter sınıfın devrimci bilincine, Marx ve Engels, tam bir güven duyarlar. Çünkü devrimci eylem bir düşünsel tasarım değil, somut yaşamın ta kendisidir. Şimdi yabancılaşma ve onun aşılarak ortadan kaldırılması sorunu, praksisle özdeşleşmiş, somutun alanına yerleşmiştir.

Feuerbach Üzerine Tezler, felsefi hümanizmin yerine somut toplumsal ilişkileri ve onların maddi temellerini koyan, toplumsal gelişmenin ve insan ediminin nesnel koşullarını araştıran, Marksizmin bir "praksis felsefesi" olarak anılmasının yolunu açan yapıttır.

Tarihsel materyalizmin doğum belgesi olarak nitelenen *Alman İdeolojisi*'nde Marx ve Engels, ideolojinin, toplumsal bilinç biçimlerinin, üretim tarzlarının, en önemlisi işbölümünün çözümlemesini yaparlar. Sahip oldukları bilinç biçimlerini, üretici güçlerin gelişmişlik düzeyine göre üretenler, insanların kendileridir; "Yaşamı belirleyen bilinç değil, bilinci belirleyen yaşamdır" (1992b: 43).

Onlara göre, değişim ve ticaret ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte, insanı "soyut bir varlık, bir makine parçasına" dönüştüren işbölümü de gelişim gösterir. Bütün

çelişkileri içinde taşıyan, toplumda ve aile içinde varolan işbölümü, işin ve ürünlerinin üleştirilmesini, niceliksel ve nitelik bakımından eşit olmayan dağılımını içerir. Aile içindeki, henüz çok ilkel ve gizli olan kölelik ilk mülkiyettir ki; bu, başkasının işgücünden serbestçe yararlanma yetkisidir, "işbölümü ve özel mülkiyet özdeş deyimlerdir" (1992b: .54).

Alman İdeolojisi'nde Marx ve Engels, toplumsal işbölümü ve özel mülkiyeti devlet ve toplumsal yabancılaşma ile ilişkilendirmişlerdir. Etkinlik gönüllü olarak değil de doğanın gereği olarak bölündüğü sürece, insan kendi işine hükmedeceğine, insanın kendi eylemi, insan için kendisine karşı duran ve kendisini köleleştiren yabancı bir güç haline dönüşür. Toplumsal işbölümü nedeniyle insanlar hep aynı işi sürdürmek zorundadır. Toplumsal faaliyetin bu şekilde sabitleşmesi; kendi ürünümüzün, bize hükmeden, bizim denetimimizden kaçan, beklentilerimize karşı koyan maddi bir güç haline gelmesi tarihsel gelişmenin belirli uğraklarından biridir (1992b: 56).

Marx ve Engels, hem devlet olarak, toplumun kendisinin yaratmasına karşın dışında ve üstünde duran yabancılaşma biçiminin, hem de toplumsal yabancılaşmanın ortadan kaldırılmasının olanaklı, üstelik zorunlu olduğunu söylemektedirler. Ancak yabancılaşmadan çıkış pratikte iki koşula bağlıdır: üretici güçlerin dünya çapında ve çok gelişkin duruma gelmesi; bu zenginlikten ve özel mülkiyetten yoksun kitlelerin çok genişlemesi (1992: 57).

Ekonomi Politik Yılları

Marx, Proudhon'un *Ekonomik Çelişkiler Sistemi ya da Sefaletin Felsefesi* adlı kitabındaki görüşlerine, 1847'de yayımlanan, bir iktisatçı olarak ekonomi-politik alanına yazılı bir giriş olarak nitelenen, kendi ekonomi ve felsefi açılımlarını sergilediği *Felsefenin Sefaleti* kitabıyla karşılık verdi.

Bu kitapta Marx, arz ve talebin, gereksinmelerin, üretici güçlerin ve tüketimin, makinelerle işbölümü arasındaki ilişkilerin, özellikle "değer"in çözümlemesini yapmakta; yöntem konusunda, idealist Hegel diyalektiğini ve Proudhon'un metafiziğini eleştirmektedir.Kullanım-

değeri ile değişim-değeri arasındaki ilişkileri incelerken, sonunda, insanın yabancılaşamaz (devredilemez olarak da okunabilir) sandığı herşeyin (erdem, aşk, inanç, bilgi, vicdan, vb.) yabancılaştığı, değişime, ticarete konu olduğu; yozlaşmanın genelleştiği, "manevi ya da maddi herşeyin pazarlanabilir bir değer konumuna geldiği, en gerçek değerinden değerlendirilmek için pazara getirildiği" döneme gelindiğini belirtir (1999a: 34).

Modern toplumda, fabrikada bir işlemi bileşenlerine ayrıştırma ve her parçayı bir otomatik makinede maddeleştirme söz konusudur ki, sıradan dikkat ve yetenek sahibi bir insana bu basit parçalardan herhangi biri emanet edilebilir, gerektiğinde bu kişiler yer değiştirebilir. Marx, A.Ure'den, Lauderdale'den, Ricardo, Sismondi vd.nden yaptığı uzun alıntılarla fabrikadaki işin örgütlenme biçimini araştırır; buradan devrimci bir boyuta ulaşır: "Otomatik atelyede işbölümünü tanımlayan şey, işin, uzmanlaşmış niteliğini tümüyle yitirmiş olmasıdır. Ama her tür özel gelişme durduğu an, evrensellik gereksinmesi, bireyin parçalanmamış gelişmeye karşı gösterdiği eğilim kendisini duyurmaya başlar...M. Proudhon otomatik atelyenin bu biricik devrimci yanını anlamamış olduğundan..." (1999a: 140-41).

1857'de kapitalizmin, aşırı üretimden kaynaklanan ilk dünya ölçekli krizinin patlak vermesi, 50'li yıllar boyunca kapitalist üretici güçlerin gelişmesine, zenginleşmesine eşlik eden emekçi sınıf üzerindeki sömürünün artarak, işsizliğin, yoksulluğun, kötü koşulların geniş kitlelere yayılmasıyla sonuçlandı. Dönemin tanıklığıyla Marx, 1857-1858'de yazdığı *Grundrisse*'ye, insanın verili tarihsel-toplumsallığı içinde ele alınması gerektiğini belirterek başlar; tüketim ve üretim ilişkisini, tüketimin aynı zamanda dolayımsız bir üretim; üretimin de aynı zamanda dolayımsız bir tüketim olduğu özdeşliğini açıklayarak, diyalektik yöntemle inceler (1999b, c.1: 30-31).

Toplumda üreticiyle ürün arasındaki ilişki, diğer ilişkilere bağlı olan dışsal bir bağıntıdır. Bölüşümün özel biçimlerini belirleyen, üretimin belirli tarzıdır. Ücretli emek biçiminde üretime katılan birey, ürünlerin bölüşümüne de ücret biçiminde katılır (Marx, 1999b, c.1: 32). Üretimin

bir diğer uğrağı da değişimdir; değişim, işbölümü ile zorunlu bir nedensellik içerir. Belirli bir üretim, belirli bir tüketimi, bölüşümü, dolaşımı,değişimi ve bu farklı uğrakların karşılıklı ilişkilerini belirler; aynı anda onlar tarafından belirlenir (Marx, 1999b, c.1: 36).

Marx, *Grundrisse*'nin para üstüne olan bölümünde, değerlerin ölçüsü olarak, dolaşım ve değişim aracı olarak parayı inceler. Metalar, değişim değeri olarak paranın aracılık rolü oynadığı çevrim hareketinde, ancak düşünsel olarak paraya dönüştürülür, sonra reel olarak paraya çevrilir; yani fiyatlar oluşur (1999b, c.1: 121). Ürünler ve hizmetler yalnızca değer biçilmiş meta niteliğine dönüştüklerinde değişilebilirler. Ürün metaya, meta değişim-değerine dönüşür, değişim-değeri olarak metayı temsil eden, herkes tarafından tanınan, bir simge (para) ile imlenir; meta böylece cisimleşmiş değişim-değeri biçiminde aralarındaki orana göre başka bir meta ile değişilir. Değişim ilişkisi, üreticiler karşısında dışsal olan ve onlardan bağımsız bulunan yabancı bir güç olarak yerleşir. Ürün olarak ürün ile değişim-değeri olarak ürün arasındaki gittikçe büyüyen karşıtlığın kaynağının para gibi görülmesi bir yanılsamadır; tersine, bu çelişkilerin gelişmesini hazırlayan kapitalist üretim tarzı, diğer deyişle tüm ilişkilerin paraya tahvil edilmesi, paranın üstün gücünü doğurur (1999b, c.1: 75-80).

Metanın ürün olarak içsel doğasının yanında, değişim-değeri (para) olarak bulunan dışsal doğası arasındaki çelişkili iki varoluş biçimi, metanın değişebilirliğinin kendi dışında para olarak gerçekleştirilme olanağı, kendisinden yabancılaşmasına neden olur. Metanın çifte niteliği değişim edimini de, uzamsal ve zamansal olarak birbirinden bağımsız, alış-satış işlemleri biçiminde parçalar.

Değişim-değerinin parada bağımsızlaşması, değişimin (ticaretin), metaların üreticilerinden, ürünlerden, değişimi gerçekleştirenlerden kopmasını, değişimin bir işlem olarak bağımsızlaşmasını ortaya çıkarır. Parada nesnelerin değeri özlerinden ayrılmıştır. Para özünde tüm değerlerin temsilcisidir; pratikte nesnenin durumu değişir ve tüm gerçek ürünler ve uğraşlar, paranın temsilcileri haline gelirler.Üretim etkinliğinin ve ürünün toplumsal nite-

liği bireyler karşısında yabancı ve nesnel bir şey gibi görünür; bireylerin karşılıklı davranışlarından bağımsız olarak var olan, onların çatışmalı ilişkilerinin bir uzlaşımı gibi görünen genel değişim dizgesi, bireylerden bağımsız ve onlara yabancı bir yazgı gibidir.Kişilerin birbirleri arasındaki üretici etkinlik ilişkisi "şeyleşmiş ilişki" olduğundan, kişiler birbirlerine değil, şeylere (paraya) güven duyarlar, bu toplumsal güven bireylerin toplumsal ilişkilerini kendi dışlarında yabancılaştırdıkları ölçüde sağlanır (Marx, 1999b, c.1: 80-81).

Kapital'in birinci cildinde kapitalist üretim sürecini oluşturan görüngüler, ikinci ciltte toplumsal yeniden üretim sürecinin aracısı olarak dolaşım süreci ve üçüncü ciltte de sermayenin çeşitli biçimleri incelenir; bütün bu irdelemeler arasında yabancılaşma olgusunun çeşitli görünümlerine sıkça rastlanır. Özgül bir toplumun, üretim ilişkilerini, tarihin belirli bir döneminde, doğuşları, gelişmeleri ve çöküşleri içinde incelemek Marx'ın ekonomik kuramının içeriğini oluşturur; kapitalist toplumun temel niteliği meta üretimidir, bu nedenle Marx metanın çözümlemesiyle başlamıştır (Lenin, 1990: 24).

Marx, *Kapital*'in 1867'de yayınlanan birinci cildinde, yabancılaşma sorunsalının, önceki yapıtlarındaki, toplumsal emek ürününün değişim-değerine yani metaya dönüşmesiyle ortaya çıkan biçimlerinin, irdelenmesini, bu kez "meta fetişizmi" başlığı altında sürdürür. Değerin oluşması yaşam araçlarının üretimi için harcanan toplumsal emek-zamanının ölçülmesiyle gerçekleşir; ancak ürün metaya dönüşünce gizemli bir niteliğe bürünür. Bu metafizik görünüm üreticilerin kendi emek ürünleri ile ilişkilerinin, metalar arası toplumsal bir ilişki olarak, tıpkı "din aleminin sislerle kaplı katları" (2000: 82) gibi yanılsamalı bir simülasyonudur. Marx, artık metanın ayrılmaz bir niteliği durumuna gelen bu toplumsal ilişki biçimine fetişizm adını verir (2000: 83). Bir bireyin emeğini öteki üreticilerin emeğine bağlayan ürünlerin değişimi ve dolaşımı sırasında, farklı emek türlerini eşitleyen değer ölçüsünün standartlaştırılması, yani emeğin toplumsal niteliği meta fetişizmine yol açar.

Kapitalist üretim tarzının özgül yanını, mülkiyet temelinde tanımlanan sömürü mekanizmaları ve bunlara karşılık gelen toplumsal ilişkilere içkin egemenlik/erk-bağımlılık/tabi olma, yani sınıfsal konumlanmalar oluşturur. Bütün bu devasa organizasyonun dinamikleri meta üretiminin toplumsallaştırılması, sermaye birikimi hedefine kilitlenmiş, artı-değer üretimidir. *Kapital*'in artı-değer üretimi ile ilgili bölümünde, yalnız sermayenin genişlemesi için artı-değer üreten emekçinin üretken sayıldığı, emekçinin kendi emek gücünün değerine eşit süreden fazla çalıştırılması ve bu artı-emeğe el konulması süreci, artı-değer ile emek-gücü değerinin karşıt yönde geliştikleri sistem incelenir.

Meta fetişizmi kuramı ile artı-değer kuramı birbirinden bağımsız, birbirini dıştalayan bulgular değildir; tam tersine birbiriyle yakından ilintili, bütüncül bir yaklaşımın parçalarıdır. Bu yaklaşım, yabancılaşma sorunsalının "olgun" Marx tarafından terkedildiği ve yerini meta fetişizmi ya da artı-değer kuramlarının hangisinin aldığı tartışmalarına bir çözüm olarak önerilebilir. Sonuçta, başta belirttiğimiz gibi, Marx'ın temel sorunsalı tüm yapıtlarında belirgindir ve elbette değişmemiştir. Marx'ın düşünsel ilerlemesi boyunca temel sorunsalını çözümleme arayışlarına eşlik eden yabancılaşma olgusu genel ve kapsayıcı bir kavramsallaştırmadır. "Meta fetişizmi", "şeyleşme" gibi diğer kavramlar bu olgu ile yakından ilintili alt başlıklardır.

Sonuç

Kısaca özetlediğimiz, Marx'ın yapıtlarındaki yabancılaşma sorunsalından, bir yabancılaşma kuramı çıkarsamak olanaklıdır. Marx'ın tüm yapıtlarında, araştırılan konu, yapıtın yazılış amacı, dönemsel koşullar gibi farklılıklar göz önüne alınarak yapılan bir okumada bile, yabancılaşma olgusunun temel bir izlek olarak yer aldığı görülür. Bu kuram, ekonomi politik ve üstyapısal alanlardaki Marx'ın geliştirdiği bir çok kuramda masanın dördüncü ayağı gibidir, yabancılaşma gözardı edildiğinde, kuramın iç dengesi bozulur.

Toplumsal gelişmenin diyalektiğinden; üretim ilişkileri, özel mülkiyet, işbölümü gibi kapitalizmin yapısal dinamiklerinden; kapitalist sömürü sisteminden; burjuvazi-proletarya, devlet-sivil toplum benzeri Marx'ın kullandığı dikotomilerden söz edildiğinde, yabancılaşmaya dair bir başlık açılması gerekir. Yabancılaşma kuramı ile ilişkilendirilmeyen bir Marksist sınıf analizi düşünülemez. Bu iddialı görünen varsayımların nedeni açıktır: Marx'ın en az teori kadar pratiğe önem vermesi, evrensel yaşamı devrimci pratikle dönüştürmenin olanaklı olduğunu ileri sürmesi, oluşturulan teorik arşivin, yeni kurulacak bir toplumsal sistemin koşullarını hazırladığını düşünmesidir.

Farklı bağlamlarda yapılacak yabancılaşma konusundaki çalışmalarda, özen gösterilmesi gereken bir vurgu bulunmalıdır: Toplumsal bireyin yabancılaşması kadar, toplumsal yabancılaşmanın bireyi de araştırılmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Kolektif (1995). *Karl Marx: Biyografi*, çev. Ertuğrul Kürkçü, İstanbul: Sorun Yayınları.
2. Lenin, V. İ. (1990). *Karl Marx ve Doktrini*, çev. Şiar Yalçın, 4. baskı, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
3. Marx, Karl (1975a). "On the Jewish Question," Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works*, vol. 3, Moskova: Progress Publishers.
4. Marx, Karl (1975b). "Economic and Philosophic Manuscripts of 1844," Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works*, vol. 3, Moskova: Progress Publishers.
5. Marx, Karl (1975c). "Contribution to Critique of Hegel's Philosophy of Law. Introduction," Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works*, vol. 3, Moskova: Progress Publishers.
6. Marx, Karl (1975d). "Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law," Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works*, vol. 3, Moskova: Progress Publishers.
7. Marx, Karl (1975e). "Comments on James Mill, *Élémens d'économie politique*," Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works*, vol. 3, Moskova: Progress Publishers.

8. Marx, Karl ve Frederick Engels (1976a). "The German Ideology," Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works*, vol. 5, Moskova: Progress Publishers.
9. Marx, Karl (1976b). "Theses on Feuerbach," Karl Marx ve Frederick Engels, *Collected Works*, vol. 5, Moskova: Progress Publishers.
10. Marx, Karl (1992a). "Feuerbach Üzerine Tezler," *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, üçüncü baskı, Ankara: Sol Yayınları.
11. Marx, Karl (1992b). *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli, üçüncü baskı, Ankara: Sol Yayınları.
12. Marx, Karl (1993a). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, beşinci baskı, Ankara: Sol Yayınları.
13. Marx, Karl (1993b). *1844 Elyazmaları*, çev. Kenan Somer, ikinci baskı, Ankara: Sol Yayınları.
14. Marx, Karl ve Frederick Engels (1994). *Kutsal Aile ya da Eleştirel Eleştirinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer, ikinci baskı, Ankara: Sol Yayınları.
15. Marx, Karl (1997a). *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları.
16. Marx, Karl (1997b). "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı. Giriş," *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları: 191-209.
17. Marx, Karl (1997c). *Yahudi Sorunu*, Ankara: Sol Yayınları.
18. Marx, Karl (1999a). *Felsefenin Sefaleti*, çev. Ahmet Kardam, Ankara: Sol Yayınları.
19. Marx, Karl (1999b). *Grundrisse*, 2 cilt, çev. Arif Gelen, Ankara: Sol Yayınları.
20. Marx, Karl (2000). *Kapital*, 1. cilt, çev. Alaattin Bilgi, 6. baskı, Ankara: Sol Yayınları.
21. Marx, Karl (2003a). *Kapital*, 2. cilt, çev. Alaattin Bilgi, 5. baskı, Ankara: Sol Yayınları.
22. Marx, Karl (2003b). *Kapital*, 3. cilt, çev. Alaattin Bilgi, 4. baskı, Ankara: Sol Yayınları.

TEKNOLOJİ, KİMLİK VE BEDEN HAKKINDA: BİR YAKLAŞIM ÖNERİSİ

Belkıs Ayhan Tarhan[*]

Bilim ve teknoloji ya da, belki de daha doğru bir ifadeyle, doğa bilimleri, mühendislik alanlarına sosyal bilimlerden doğru bir yaklaşım sunmak; hele de bunu tipik olumlama veya olumsuzlama genellemelerinin dışında kalarak yapabilmek, özellikle Türkiye gibi 'gelişmekte olan' sıfatıyla anılan bir ülkede iş gören bir sosyal bilimci için çok da kolay değildir. Böylesi bir zorluğun özellikle Türkiye gibi bir ülke için altını çizmek, Batı'da da yapıla gelmiş genellemeleri gözardı etme hatasına düşmek anlamına gelmemelidir; ancak 'gelişmekte olan' nitelemesi, 'gelişmiş' ülkeler yanında hep bir eksiklikle, henüz olmamışlıkla, 'treni kaçırmış olmakla' malûl bir duruma işaret ettiği; bilim ve teknolojinin de, gelişmenin, 'ilerleme'nin –Türkiye örneğinde modernleşme/batılılaşmanın- temel taşıyıcısı olarak kabul gördüğü düşünüldüğünde, konuya dair sosyal bilim yönelimli çalışmalar, yaklaşımlar sunmak katlı bir zorluk taşır hâle gelmektedir.

Sözü edilen türden bir kabulün ifadesini pek çok örnekte bulmak mümkündür. Bunlardan biri, fakülte ve bölümlerin üniversite-içi hiyerarşisidir: Doğa bilimleri, ve fakat özellikle de tıp ve mühendislik alanlarının, sosyal bilimler ve insan bilimlerine kıyasla bu hiyerarşinin daha yukarılarında yer alması, akademinin dillendirilmeye pek gerek duyulmayan, hatta 'doğal' addedilen bir gerçeğidir. Belki biraz da bu nedenle, hiyerarşinin daha alt sıraların-

[*] Başkent Üniversitesi, İletişim Fakültesi Öğretim Üyesi

da yer alan sosyal bilimlerin yukarıda yer alanları araştırma nesnesi haline getirmesi; onlar hakkında 'söz' sahibi olması, 'iddia' üretmesi güçtür. Olabildiği durumlarda da, genellikle somut araştırmalar yerine genellemeler çerçevesinde kalmak da yine bu hiyerarşinin getirdiği sınırlamalar ve zorluklarla ilgili olabilir. İlerleme ve gelişmede teknolojik (ya da tekno-bilimsel) olana atfedilen taşıyıcı rolüne bir diğer ama ilişkili örnek de bilim ve teknoloji politikaları çevrelerinden devşirilebilir: Bu çevrelerde de sosyal bilim ve insan bilimleri politika oluşturma mantığında fazla yer edinememiş durumdadırlar. Edinebilen disiplinlerin de sorularını ve çözümlerini daha rakamsal ifadelerle sunabilenler olduğunu gözlemlemek mümkündür. Böylesi bir bakışın tam da politika oluşturabilme açısından taşıdığı/taşıyabileceği sorunları[1], bu çalışmanın sınırlarını aşan niteliği nedeniyle, şimdilik tartışma dışı bırakıp bu kısa işaretlemeyle yetinelim. Ancak burada söz konusu eğilimin farklı örneklerinin aslında bizzat sosyal bilim alanlarında da bulunabileceği; hatta Türk modernleşme/batılılaşma serüveninde ve Türk kimliği'nin neliği hakkında üretilen yanıtlarda izlerinin sürülebileceği konusuna özellikle dikkatleri çekmekte fayda olabilir. Bu bakımdan ve verilen örnekleri daha iyi anlayabilmek amacıyla, Türk modernleşme tarihinin konuyla ilişkili bir kaç olgusunu kısaca anımsatalım.

II.'Üniversite' adını almazdan önceki halleri düşünüldüğünde[2], ilk Türk üniversitesine, ya da daha doğru bir deyişle, yüksek eğitim kurumuna tarih kaydı düşmek pek mümkün görünmemekle birlikte, 'modern' yüksek eğitim kurumları oluşturma ya da varolanları 'modernleştirme' çabalarının ilk kez 17. yüzyılda ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Bu çabaların arkasındaki temel nedenlerden biri de, Osmanlı ordusunun savaşlarda uğradığı yenilgiler nedeniyle, modern savaş teknolojilerine duyulan gereksinimdir. Ancak bu yönde daha doğrudan ve sistemli bir çaba, 19. yüzyılda ve özellikle de II. Mahmut'un iktidarı döne-

[1] Politika oluşturma mantığının farklı bir rota da izleyebileceğine dair bir örnek için bkz. Nalbantoğlu, Ü. (2000).

[2] Konuyla ilişkili detaylı açıklamalar ve Batı tarihini de konu alan karşılaştırmalı bir inceleme için bkz. Timur (2000).

minde, merkezi bir monarşi için ihtiyaç duyulan yeni bir ordu ve sivil bürokrasi örgütlenmesi amacıyla girişilen reformlardır: Bu amaçla yeniden düzenlenen ya da açılan kurumlar, temelde, 'modern' mühendislik, tıp ve bürokrasi için gereken insan kaynağını yetiştirmeyi hedeflemektedir[3].

'Modern' ya da modernleştirilmiş bu kurumlar ve buralarda eğitim almış kişiler hakkında bir iki kısa açıklama yapmak gerekirse: Öncelikle, bu kurumların kendileri erken modernleşme döneminin ürünleridirler ve sonraki modernleşme çabalarında etkin bir rol üstlenmişlerdir[4]. Diğer deyişle, geniş bir toplumsal dönüşüm sürecinin önemli unsurlarından biri olmuşlardır. Göle (1998: 65-66), söz konusu eğitim kurumlarının 'pozitivist' ve 'evrimci' fikirlerin gelecekteki temsilcileri için bir kaynak oluşturma niteliği taşıdıklarını ileri sürmektedir.

İkinci ama ilişkili olarak da, bu eğitim kurumlarının neden ve ne şekilde kuruldukları ve/veya yeniden düzenlendikleri, erken modernleşme döneminde kendini gösteren ve günümüze dek süren bir anlayışın ve farklı versiyonlarının altını çizmektedir. Sözü edilen anlayışı, kısaca, Batı'nın gelişmişliğini (Türk modernleşme tarihi açısından bakıldığında, bir anlamda, Batı 'medeniyetini') özellikle ve öncelikle teknolojik olanla ilişkilendirme eğilimi şeklinde özetleyebiliriz.

Bu eğilimin sosyal bilimler alanında belki en erken ifadelerinden birini ise, ilk Türk sosyoloğu diyebileceğimiz Ziya Gökalp'in hars/medeniyet ikileştirmesi temelinde oluşturduğu sentezde bulmak mümkündür. Gökalp'in hars ile ulusal kültürü, medeniyet kavramı ile ise farklı

---

[3] Anılan dönemin, Osmanlının Batılı kapitalist ilişkilere eklemlenme sürecini de işaret ettiğini; dolayısıyla, Türk modernleşmesi/batılılaşması özgül tarihinin, toplumsal sürecin, ülke sınırlarını aşan niteliğini burada ayrıca belirtmekte fayda var. Bu bakımdan dönem hakkında daha ayrıntılı açıklamalar için bkz. Timur (2000) ve Tekeli (1980).

[4] Berkes (1978), bu okullar arasında, ulemanın fazla tepkisini çekmeyen, Mekteb-i Tıbbiye'nin Sultan açısından ayrıca önemli olduğunu belirtmekte, bu okulun hem bir tıp geleneği oluşturmak hem de modernleşme süreci açısından önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Bu nokta, modern tıbbın gelişmesinin Batı modernlik tarihinin de üzerinde çokça tartışılan bir yönünü oluşturduğu düşünülürse, ilginçtir.

toplumların birlikte ortaya koydukları, geliştirdikleri kültürel bütünü kastettiği ileri sürülebilir. Hars, bireylerde değerleri ve ulusal bilinci; medeniyetse bilimsel yaklaşımı ve aklı geliştirir. Gökalp'e göre (1990: 25), hem hars hem de medeniyet toplumsal yaşamın şu alanlarını kapsamak bakımından bir ortaklık içerirler: 1. Dinî Hayat, 2. Ahlakî Hayat, 3. Hukukî Hayat, 4. Muakalavî (Aklî) Hayat, 5. Bedîî Hayat (Estetik ve güzel sanatlar), 6. İktisadî Hayat, 7. Lisanî Hayat, ve 8. Fennî Hayat (Bilim ve teknik). Uluslaşma sürecindeki Türk toplumunun kimlik sorununa çözüm olarak sunduğu sentez ise, toplumsal yaşamın bu sekiz alanını Batı'dan akla, bilim ve tekniğe ilişkin olanları alarak; duygu ve inanç dünyasına, maneviyat alanına dair olanları da Türk toplumunun ve tarihinin köklerinden devşirerek geliştirmektir. Böylelikle, Türk ulusu harsını güçlendirerek Batı medeniyeti içerisinde yer alabilecektir.

Gökalp'in hars ve medeniyet arasında yaptığı ayırım, şöyle özetlenebilir (Kongar 1993: 54-55): Öncelikle, hars ulusaldır; medeniyet uluslararasıdır. Ayrıca, medeniyet yapaydır; bireylerin iradi olarak yaptıkları davranışlar sonucunda ortaya çıkar. Oysa, hars kendiliğinden ortaya çıkar; doğaldır. Medeniyet harstan doğmakla birlikte, bir medeniyetin fazla gelişmesi bazen bir ulusun harsını bozabilir; dejenere bir ulus ortaya çıkabilir. Medeniyeti zayıf olsa da harsı kuvvetli bir ulusun medeniyeti yüksek ve fakat harsı bozulmuş başka bir ulusla siyasi mücadeleye girmesi durumunda, harsı kuvvetli olan ulus daima galip gelir.

Medeniyet/hars ayrımının arka plânında, maddi olanla olmayan, yapay olanla doğal ve özsel olan arasında yapılan bir ayırım da ifadesini bulmaktadır. Yapılan ikileştirme üzerinden inşa edilen sentezin Türk siyasal ve kültürel tarihinde farklı türevleriyle karşımıza çıkmış ve çıkmakta olduğu; özsel bir nitelendirmeye tabî kılınan Türk kültürünü, tarihsel köklerini oluşturan unsurların bu farklı türevlerde farklı şekillerde tanımlanmaya çalışıldığı ileri sürülebilir. Dolayısıyla, 'öz' iddiası sabit kalmakla birlikte, Türk modernleşmesinin değişik veçhelerinde ve bu deneyimin Batı ile nasıl ilişkilendirileceği sorusu etrafında,

farklı öz arayışları, maneviyat önermeleri kendisini göstermektedir. Çelişkili gibi dursa da, söz konusu ikileştirme mantığının oluşturduğu madalyonun iki yüzü olarak düşünüldüğünde o denli anlaşılmaz da görünmeyecek şekilde, bir yandan değişmez görünen, sabit bir öz kurgulanmaktadır ancak öte yandan da bu öz hep bir değişme, yozlaşma tehditinin gölgesinde kalmaktadır: Fazla madde 'ruha' iyi gelmemektedir. Ancak bu ruhun, maneviyatın, özsel kimliğin nelerden menkûl olduğu, farklı tanımlamalara göre değişmektedir. Yine de, kültürel ve teknolojik olan arasındaki bölünme genelde bu farklı tanımlamaların ortak bileşeni gibi durmaktadır[5].

III.Çalışmanın başında da belirtildiği gibi, sözü edilen durum aslında yalnızca Türkiye'ye maledilebilecek bir nitelik sergilememektedir; belki, Türkiye örneğinde özellikle altı çizilmesi gereken nokta, Batı'da teknoloji literatüründe yapıla gelen genellemelerin, ikileştirmelerin ifadesinde bizzat Batılı addedilene atfedilen konumdur. Daha açık bir deyişle, Batı olarak ve bir bütün niteliği taşır görülen coğrafyanın tarihinde rastlanılan kültür/uygarlık ikileştirmesinin, Türkiye özelinde bu kez kutuplardan birini Batılı olarak konumlandırmasıdır. Yoksa, teknoloji literatürüne şöyle bir bakıldığında, yukarıda sözü edilen türden bir bölünmeyi görmek çok da güç değildir: Bir yanda, teknolojiyi olumlayan, her zaman ilerlemenin olmasa da, toplumsal gelişmenin önemli bir unsuru; olumlu rol üstlenen, itici güçlerinden biri olarak gören teknoloji-severler (Brzezinski 1970; Bell 1967, 1973)[6]. Diğer yanda, tam tersine, onu olumsuzlayan, her zaman gerilemenin olmasa da bir çöküşün, yozlaşmanın temel unsurlarından olarak ele alan teknoloji eleştiricileri (Ellul 1964, 1980; Marcuse 1968).

---

[5] Belirtmek gerekir ki, modernist düşüncenin daha uç örneklerinde Türk toplumunun 'geri' kalmışlığını özsel olduğu düşünülen özelliklerle ilişkilendirenlere olduğu kadar, diğer uçta, rasyonel düşüncenin bizzat Batılı toplumların yozlaşmasının temel unsurlarından biri olduğu gerekçesiyle ve Batılı modernleşmenin topyekûn reddedilmesi çabasıyla, tümden bir öze dönüş ve herhangi türden bir senteze karşı çıkış önermelerine de rastlanabilmektedir.

[6] Ki, Göle (1998) bu anlayışın örneklerini, Saint Simon, Comte ve Veblen'e dek götürmektedir.

Ya da başka türlü bir bölünmeden de sözetmek mümkündür: Teknolojiyi toplumun, toplumsalın hizmetinde bir araç olarak gören sosyal belirlemecilerle; topluma hükmeden, ondan bağımsız, otonom bir sistem olarak ele alanlar.

Aslında, sözcüğün sosyolojik anlamıyla, birer 'ideal tip' olarak da görülebilecek bu bölünmelerin herbirini ortak bir paydada buluşturan nitelik ise, insan ve makineyi ya da sosyal olan ve teknolojik olanı ayrı kutuplara yerleştiren benzer bir ikileştirme mantığına dayanmalarıdır. Böylesi bir ikileştirme mantığı ise, Winner (1997) ve Wise (1997)'ın da belirttiği gibi, bir nevi köle-efendi, kontrol-konrolün kaybı, araç-amaç tartışmasına kilitlenme sonucunu da beraberinde getirmektedir. Bir çeşit Frankestein sendromu şeklinde tanımlayabileceğimiz çoğu tartışmada, araç/köle olarak görülen makine/teknolojinin amacın kendisi haline gelip kontrolü ve efendiliği/insanlığı ele geçirmesi sıkça rastlanan temalardan biridir. Temanın, bir ölçüde, Türkiye özelinde yukarıda değinilen ve maddi-manevi ayırımı temelinde fazla medeniyetin harsı bozma tehdidi üzerinde yapılan vurguyu çağrıştırdığını belirtmeye fazla da gerek yok gibidir.

Sözü edilen ikileştirmeler, yalnızca genel teknoloji literatüründe değil, farklı teknolojilerle birlikte farklı literatürlerde tekrarlana gelmektedir. Örneğin 'küreselleşme' kavramı etrafında yapılan tartışmalarda teknolojiye yönelik duruşların çoğunlukla bu türden ikileştirmeler etrafında şekillendiği söylenebilir. Bazı örneklerde, Somel (2002)'in belirttiği gibi, teknoloji, küreselleşmenin kaçınılmaz ve önünde durulamaz bir süreç olarak tarifini mümkün kılan bir rol üstlenmiş görünmektedir. Son zamanlarda ise, bilgisayar-enformasyon teknolojileri ve özellikle İnternetle beraber siber alem/siber uzay kavramları etrafındaki tartışmalar dikkati çekmektedir. Bu açıdan da konunun bir olumluluk ya da olumsuzluk nitelemesine hapsedilmesi durumuyla, Frankestein sendromunun bu mecradaki yeni örnekleriyle karşı karşıya bulunduğumuz iddia edilebilir. Literatürde söz konusu teknolojilerle birlikte, mesafelerin kısalması –ki, aslında, bu mesafelerin kısalması teması yine teknolojiyle şu ya da bu

şekilde ilişkili literatürlerde farklı teknolojilerle birlikte sıkça tekrar edilir bir durumdadır- ten/beden ve, kısmen de olsa, bedenle işaretlenen toplumsal kimliklerden bir çeşit kaçış/kurtuluş tartışmalarına rastlanmaktadır. Kimilerine göre, bu, önceki sınırlılıklarımızdan kurtulduğumuz olumlu bir duruma karşılık gelirken, kimilerine göre de, bir kimliksizlik ya da kimliklerden kaçma durumuna, kimlik krizine işaret etmektedir[7]. Sınırlılık addedilenlerin, çoğunlukla, kimlikle ilgili unsurlara (cinsiyet, yaş, milliyet/uyruk gibi) işaret ettiği düşünüldüğünde, bu iki karşıt duruşun aslında aynı söz düzeninin farklı ifadeleri, aynı madalyonun iki yüzü oldukları iddia edilebilir. Dolayısıyla, söz konusu duruşların temel ayrımını yaratan, kimlikle ilgili unsurların birer sınırlılık olarak mı, yoksa doğal ve olumlu bir nitelik taşır şekilde mi ele alındığı yolundaki farklılaşmadır; ikileştirmenin mantığı ise sabittir.

Oysa, teknolojiyi sosyal bilimler perspektifinden anlamaya çalışırken ya da, daha doğru bir ifadeyle, teknolojik olanı sosyal bilimin inceleme nesnesi haline getirirken, böylesi ikilikleri yeniden üretmeyen, toplumsal/kültürel olanla teknolojik olanı ayrı kutuplara yerleştirmeyen bir anlayışa ihtiyaç vardır. Bu da, ancak, teknolojiyi toplumsal pratikler içinde, kendisi de bu pratikler içinde yer

[7] İlkine, uçtan bir örnek olarak, siber-feminizm ve bu akımın temsilcileri arasında yer alan Plant (1996) verilebilir: Plant'e göre, bilgisayar teknolojileri –'matrix' teriminin işaretlediği kadıncıl duruma da paralel olarak- kadınların cinsiyet sınırlamalarından kurtulabilecekleri bir özgürlük vaat etmektedir. Plant özelinde bu anlayışın temel sorununun 'hangi kadın?' sorusuna ilişkin hiçbir sosyolojik tahayyülü ve analizi içermediği olduğu söylenebilir. İkincisi içinse, Baudrillard'ı İngilizce'ye çevirmekle kalmayıp ondan hayli etkilenen Poster (1990) örnek verilebilir: Poster için özne, başka bir deyişle dillendirilmeye çalışılırsa, Batılı kimlik krizdedir; zira yeni teknolojilerle birlikte, söz ve şey arasında bir zamanlar birebir olduğu düşünülen ilişki ve özneyi sözün/şeylerin efendisi olarak kurgulayan anlayış sorun yaşamaktadır. Başka bazı örneklerde ise, daha önceleri kendisini işi, ailesi, vb. bağlarıyla tanımlayan kişinin, gündelik yaşamın artan karmaşıklığı ve hızlı ritmi nedeniyle böyle bir tanımlama olanağından yoksun kaldığı, bir kimlik krizi yaşadığı ve yeni teknolojilerin de bu sürecte önemli bir rol üstlendiği ya da, bazen, bu krizden ve gündelik yaşam sorunlarından kaçma kanallarını oluşturduğu şeklinde temalara rastlanmaktadır.Teknolojiye bu kadar kolay bir dönüştürme/değiştirme niteliği atfetmek, farklı öznellikler çevresinde yaşanan farklı pratikleri gözardı etmesi nedeniyle eleştirilebilir.

tutan bir unsur olarak ele almakla mümkündür. Bu çalışmada, pratiğe/pratiklere vurgu Bourdieu'nün kuramsal savları etrafında şekillenmektedir[8].

Bu açıdan, Bourdieu'yle birlikte, *Bilim ve Teknoloji Sosyal Çalışmaları* diye anılan ancak ülkemizde fazla da ses bulmadığı iddia edilebilecek literatürün de bir kısmına başvurarak –ki, burada özellikle ismi anılması gerekenler arasında, Shapin ve Shaffer (1989), Balsamo (1995), Haas (1996), Wise (1997) ve Hayles (1993) bulunmaktadır- böyle bir anlayışın mümkün olduğunu düşünüyorum. Buna göre, orada öylece duran ve 'insansız', 'hikâyesiz' (Balsamo 1995) bir açıklaması mümkün bulunan genel bir teknoloji tanımı ya da, daha özelinde, belli bir teknolojinin tanımı olamaz. Öylesine bir teknoloji ya da, diyelim, orada öylece açıklanmayı bekleyen bir İnternet ya da siber uzay falan yoktur! Ama: İnternetin ya da başka bir teknolojinin kullanıma girdiği belli toplumsal pratikler vardır... Bu pratiklerin içinde yer aldığı belli süreçler vardır... Eğer pratiği de Pickering (1995)'in tabiriyle "mengene", ya da Wise (1997)'ın deyişiyle bir "assemblage" olarak ele alacak olursak, bu pratik, içinde yer tuttuğu süreçleri; insanların, kurumların, nesnelerin, çeşitli türden eyleyicilerin dolaşımda ve dağılımda oldukları süreçleri işaretlemektedir. Tabii ki, bu dağılım ve dolanım tümüyle gelişi-güzel, rastlantısal bir nitelik taşımamaktadır. Rastlantısal olanla birlikte, Bourdieu'nün deyişiyle, bir şefin hükmünde olmasa da belli bir orkestrasyona göre hareket etmektedir. İnternet örneği ele alınacak olursa, hangi noktanın niye ve nasıl bağlantı ağında yer alacağı belli kurallara göre işleyen bir süreçtir. Ama burada asıl üzerinde durmak istenilen nokta şudur: Bu rastlantısal olmayışın, orkestrasyonun izi de sürülecekse eğer, o da ancak pratikten doğru olabilir.

Pratiği esas alan böylesi bir yaklaşım için, teknoloji özelinde, 'kullanım' kavramı öne çıkmaktadır. Ancak burada, 'kullanım', basitçe bir aracın belli bir amaç doğrultusunda kullanıma sokulmasının ötesinde bir duruma işaret etmektedir. İş gördüğü, kullanıldığı pratikler içeri-

[8] Özellikle bkz. Bourdieu 1990; Bourdieu ve Wacquant 1992.

sinde teknolojiler çoğunlukla bu türden bir araçsal işleyişten çok daha karmaşık bir nitelik sergilemektedirler. Bu, genelde 'teknoloji' dendiğinde aklımıza gelen kitle iletişim araçları, bilgisayar temelli teknolojiler kadar, aslında, teknoloji kapsamında düşünmeyi unuttuğumuz, ev kadınının veya hizmetçinin temizlikte kullandığı teknolojiler ya da tamirat işlerinde kullanılan teknolojiler için de geçerli bir durumdur. Burada, teknoloji sözcüğünün salt bir alet- edevat, makine ya da makineler bütünü olarak düşünülemeyeceği; hatta makineden çok, o makinenin kullanım biçimi ve bilgisine karşılık geldiği açıktır; bu, esasen, technology sözcüğünün köklerine de daha sadık bir tanımdır. Kullanım biçim ve bilgisi ise, pratiğe göre çeşitlenen karmaşık bir yapıya, var olan ama çoğunlukla adı konulup açıklaması yapılamayan –bu bakımdan 'tacit knowledge' kapsamında düşünülebilecek- bir niteliğe sahiptir. Ancak, belki de daha önemlisi, adlandırılıp açıklanamayan, kullanıcının 'habitus'unda –sıklıkla kendisinin 'özgür' iradesi dışında- yer etmiş bu bilginin pratiğine bakıldığında, söz konusu pratiğin içinde yer aldığı toplumsal süreçlerin açıklanması olanağıdır.

IV.Yukarıda sunulan yaklaşım önerisini somut örnekler temelinde ayrıntılandırmak gerekirse:

İlk başta garip ve çok da basit bulunabilecek bir 'makine' üzerinden, diyelim, elektrikli süpürge örneği üzerinden böyle bir çabaya girişildiğinde, pratiği göz önüne almadan pek çok genelleme yapmak mümkündür: Elektrik süpürgesinin, kadının ev işlerini kolaylaştırması ve zaman kazandırması açısından, özgürleştirici bir teknoloji olduğu iddia edilebilir. Ya da, tam tersine, kadının ev-içi iş bölümündeki eşitsiz konumunu temelde güçlendiren bir işlev gördüğü ileri sürülebilir. Oysa, makinenin hangi pratikte; kim tarafından, nasıl ve nerede kullanıldığı sorularına yanıt vermeye kalkmadan, böylesi genellemelerin bir açıklama çerçevesi olarak iş görmeleri pek de mümkün değildir. Örneğin, bir temizlik şirketinin erkek çalışanının elinde, aynı makine, çok daha farklı türden bir pratiği ve bu pratiğin içinde yer tuttuğu farklı türden bir toplumsal süreci açıklamanın olanağını sunmaktadır. Ya da, çalışan bir orta sınıf kadınının evdeki kadın 'yardım-

cı'sının elinde, yine aynı makine bu kez başka türlü bir pratiğe işaret etmektedir. Bu iki kullanım pratiğinin karşılaştırılmasından ise, daha da kapsamlı incelemeler yapabilme şansı yakalanabilir. Böylesi bir yaklaşımın, sonsuz bir pratik çeşitlemesi içerisinde kaybolarak genelleme yapmayı hepten engelleyeceği yönünde bir uyarıda bulunulabilir. Son zamanlarda her pratik ve deneyimin farklılığına, özgüllüğüne yapılan vurgular ve giderek bir farklılık literatürü yarattığı bile öne sürülebilecek iddialar düşünüldüğünde, söz konusu uyarıda kısmen de olsa bir haklılık payı bulunduğunu da teslim etmek gerekir. Ancak, burada önerilen yaklaşım, herhangi bir pratiği kendi başına ve kendi için inceleme nesnesi olarak ele almak değil, tam da tersine, onu başka pratiklerle ilişkilendirerek içinde yer tuttuğu toplumsal süreçleri anlamak iddiasını taşımaktadır.

Böyle bir iddianın peşine ben yaklaşık beş yıl önce gerçekleştirdiğim bir araştırmada, İnternetin akademik kullanım pratiği örneği üzerinden düşmeye çalışmış idim. Bu pratiği de çeşitli süreçlerin iz düşümünde yer alan bir mengene, çeşit çeşit iplerin birarada sarıldığı bir yün topağı, yumak olarak ele aldığımızda, araştırmanın bir kaç bulgusu, ikinci bir örnek olarak, çok kısaca şöyle özetlenebilir:

Öncelikle, üniversiteler arasında bir ayırımın izlerini sürmek mümkündür. Hangi üniversitenin öncelikle ve hangi koşullarda İnternet ağında yer aldığı, üniversiteler arasında halihazırda varolduğu ileri sürülebilecek bir hiyerarşiye de karşılık gelmektedir.

Ayrıca, disiplinler arasında, yine, bir hiyerarşinin izlerini sürmek mümkün görünmektedir. Kendilerini daha 'teknolojik' olarak addeden ya da öyle addedile gelmiş disiplinlerin, özellikle de tıp ve mühendislik alanlarının, kullanım yeterliği ve donanım açısından öncelikli bir konuma sahip oldukları görülmektedir. Bu bulgu, yukarıda belirtilen bulguyla birlikte dikkate alındığında, çalışmanın ilk bölümlerinde kısaca anılan ve Türk modernleşmesinin konuyla ilişkili boyutlarıyla birlikte ele alınabilir; söz konusu disiplinlerin görece ayrıcalıklı konumlarının, 'iler-

leme'nin, medenileşmenin itici gücü olarak tekno-bilime atfedilen önemle ilişkisi kurulabilir.

Yaş, akademik hiyerarşideki konum ve cinsiyetin yine kullanım ve/veya donanım açısından belli farklılıklar sunduğu ayrıca bulgular arasındadır. Diğer deyişle, kullanım biçimi ve bilgisi, kullanıcının 'kim' olduğu; nerede, nasıl, hangi konumda iş gördüğünden bağımsız bir nitelik sergilememektedir. Öte yandan, kullanıcının kimliği, sabitlenmiş belli özellikler çerçevesinde bir tanımlamaya da hapsedilemez; bir süreç olarak kendisi de belli bir akışkanlık taşır; farklı kullanım biçim ve bilgisi olanaklarını barındırır.

Çok kabaca bu çerçevede özetlenebilecek bu bulgular konumuz ekseninde değerlendirildiğinde: Toplumsal kimliğin ya da bu kimliğin çoğunlukla işaretlendiği bir 'yer' olarak bedenin hiç de iddia edildiği gibi yeni teknolojilerle geride bırakılabilen bir nitelik sergilemediği açıktır. Bir başka deyişle, yenii teknolojilere kişileri, mekânlarından bağımsız bir hız ve akışla birlikte, kimilerine göre sınırları yerinden ederek özgürleştiren, kimilerine göreyse kimlik krizine iten bir durumdan ziyade, hangi mekânlarda hangi kimliklerle yaşandığının yine ve yeniden peşine düşülmesini, anlaşılmasını gerektiren bir dinamik olarak bakma alternatifiyle karşı karşıya kalmaktayız. Burada vurgulanmaya çalışılan, yeni teknolojilerin aslında yeni hiçbir şey içermediği değildir. Hiç kuşkusuz yeni teknolojilerle birlikte yeni toplumsal dinamikler ortaya çıkmakta ya da varolan pratiklerde değişimler yaşanmaktadır. İnternetle birlikte bir dolu yeni 'durum' yaşandığını inkâr etmek, en hafif ifadeyle, saçma bir iddia olur. Ama bu yeni durumları salt internet ya da teknoloji referansıyla anlamaktan çok, bir dinamik olarak internetin, ya da başka herhangi bir teknoloji kullanımının diğer toplumsal dinamiklerle birlikte pratikte, ve pratikle birlikte de daha geniş toplumsal süreçlerde nasıl yer tuttuğunu incelemek gereği vurgulanmak istenmektedir. Ki bu, aslında kimlik kavramına nasıl yaklaşıldığıyla da ilişkili bir konudur.

Kimlik, Hall (1999)'un belirttiği üzere, tarihsel bir şekilde kurulan söylemlerde ifadesini bulan, akan bir süreç olarak anlaşıldığında, söz konusu yeni dinamiklerde nasıl

bir yer tuttuğunun peşine de düşülebilir. Oysa kimlik, yine Hall'un uyarıda bulunduğu ve eleştirdiği şekilde, 'mıhlanmış', yerine çakılıp sabitlenmiş özellikler ve deneyimler bütünü olarak tanımlandığında, diğer deyişle, özselleştirildiğinde, daha önce anılan türden ikileştirmelerin mantığına sıkışıp kalma riskini taşımaktadır. Çalışmanın önceki bölümlerinde sözü edilen ve teknolojiye ilişkin literatürün, her zaman doğrudan belirtmese bazen yalnızca imasında bulunsa da, içerdiği kimlik kavramlaştırması böylesi bir tanıma karşılık gelmektedir. Yine, kaçırılan treni kovalama peşinde, hep bir eksiklik, yetersizlik ve olmamışlıkla işaretlenen, kaçılıp kurtulanacak 'kimlik' kadar, korumaya alınıp saklanmaya çalışılan 'kimlik' de aynı 'mıhlama' çabasının ürünü olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

1. Balsamo, A. (1995). "Forms of Technological Embodiment: Reading the Body in Contemporary Culture". *Cyberspace/Cyberbodies/ Cyberpunk* içinde, Der: Featherstone ve Barrows, Sage Publications.
2. Bell, D. (1967). "The Post-Industrial Society". *Scientific Progress and Human Values* içinde, Der: E&E Hutchings, Elsevier, New York.
3. Bell, D. (1973). *The Coming of Post-Industrial Society*. Basic Books, New York.
4. Berkes, N. (1978). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Doğu-Batı Yayınları, İstanbul.
5. Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*. Çev: R. Nice, Stanford, CA.
6. Bourdieu, P. ve Wacquant (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. University of Chicago Press.
7. Brzezinski, Z. K. (1970). *Between Two Ages*. Viking Press, New York.
8. Ellul, J. (1964). *The Technological Society*. Vintage Books, New York.
9. Ellul, J. (1980). *The Technological System*. Continuum, New York.
10. Gökalp, Z. (1990). *Türkçülüğün Esasları*. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

11. Göle, Nilüfer (1998). *Mühendisler ve İdeoloji: Önce Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere.* İstanbul, Metis Yayınları.
12. Haas, C. (1996). *Writing Technologies.* Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Mahwah, N.J.
13. Hall, Stuart (1996). "Introduction: Who Needs Identity?". *Questions of Cultural Identity* içinde, Der: Hall, S. ve Paul du Gay, Sage, Londra.
14. Hayles, K. (1993). "The Seductions of Cyberspace". *Rethinking Technologies* içinde, Der: Verena Andermatt Conley, University of Minnesota Press.
15. Kongar, Emre (1993). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği.* İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
16. Marcuse, H. (1968). *One Dimensional Man.* Sphere Books, Londra.
17. Nalbantoğlu, Ünal H. (2000). "Türkiye'nin VII. Beş Yıllık Kalkınma Planında Önerilebilecek Bilim ve Teknoloji Politikasına İlişkin Bazı Sosyolojik Saptamalar". *Çizgi Ötesinden Modern Üniversite: Sanat: Mimarlık* içinde, Ankara, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
18. *Pickering, A. (1995).* The Mangle of Practice: Time, Agency and Practice. *The University of Chicago Press.*
19. Plant, S. (1996). "On the Matrix: Cyberfeminist Simulation". *Cultures of Internet* içinde, Der: R. Shields, Sage.
20. Poster, M. (1990). *The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context.* Polity Press, Cambridge.
21. Shapin, S. ve Shaffer. (1989). *Leviathan.* Princeton University Press.
22. Somel, C. (2002). "Azgelişmişlik Perspektifinden Küreselleşme". *Doğu Batı*, Yıl: 5, Sayı: 18.
23. Tekeli, İlhan (1980). *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar.* Ankara, Mimarlar Odası Yayını.
24. Timur, Taner (2000). *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler.* Ankara, İmge Kitabevi.
25. Wise, M. (1997). *Exploring Technology and Social Space.* New Media Cultures, Sage.
26. Winner, L. (1997). *Autonomous Technology.* MIT Press, Cambridge.

Türkiye: Tarih

DEVRİM-DÜZEN İKİLEMİNDE OSMANLI AYDINI

Özgür Adadağ[*]

Devrim kavramının incelenmesinden hareketle son dönem Osmanlı siyasi düşünce yapısının önemli özelliklerini görebiliriz, zira bu kavram Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki somut politik gelişmelerin ve soyut ideallerin taşıyıcısı niteliğindedir. Bu çalışmada, İmparatorluğun son döneminde devrim fikrinin Osmanlı aydınları için ne anlam ifade ettiğini incelemeye çalışırken, bu dönem Osmanlı düşüncesine temel model teşkil etmiş Fransız Devrimi'nin beraberinde getirdiği karşı-devrimci düşünce ve daha sonrasında pozitivizm gibi fikir akımlarıyla Osmanlı düşüncesindeki devrim fikrinin ilişkileri üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede çalışmamızın ilk bölümünde, XIX. yüzyıl düşünce akımlarından Türkiye'de sosyal bilimler alanında üzerinde fazla durulmamış karşı-devrim düşüncesi ve bu düşüncenin etkilemiş olduğu pozitivizm fikrine değinilecek, ikinci kısımda ise bu bilgiler ışığında Osmanlı düşüncesindeki devrim fikri incelenmeye çalışılacaktır.

XIX. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu kadar Avrupa için de uzun bir yüzyıl olmuştur[1]. Avrupa'da bu yüzyıl, dev-

* Galatasaray Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü Araştırma Görevlisi EHESS, Paris Doktora öğrencisi

[1] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim, 2000 (1983), s :32. « 19. yüzyıl bütün Osmanlı camiasının en hareketli, en sancılı, yorucu, uzun bir asrıdır ; geleceği hazırlayan en önemli olaylar ve kurumlar bu asrın tarihini oluşturur ».

rimlerin[2], savaşların[3] ve özellikle de fikir akımlarının yüzyılıdır. XIX. yüzyıl Avrupa'sını fikirsel bir bütünlükten ziyade çeşitlilik ve zıtlıklarla tanımlamak daha doğru olur, çünkü bu yüzyıl, romantizm, liberalizm, sosyalizm, milliyetçilik gibi bir sonraki yüzyılda büyük değişimlere damgasını vuracak felsefi, edebi ve politik düşünce akımlarının şekillendiği, Avrupa'nın düşünsel çeşitlilik anlamında en yoğun dönemlerinden biri olarak belirir. Bu farklı düşünce akımlarının biçimlenmesinde 1789 Fransız Devrimi'nin beraberinde getirdiği fikirlerin ve bu fikirlere karşı oluşturulan eleştirel yaklaşımların önemli bir rolü vardır. Fransız Devrimi'nden bahsedildiğinde ilk olarak aklımıza İnsan Hakları, özgürlükler, halk egemenliği, Aydınlanma Çağı'nın getirdiği kendi ayakları üzerinde duran birey, aklın üstünlüğü ve belirleyiciliği, tüm bu fikirlerin evrenselliği gibi insanlık tarihine katkılarından dolayı önem taşıyan fikirler gelir. Bunları ön plana çıkarırken Avrupa fikir dünyasının şekillenmesinde önemli yeri olan bazı gelişmeleri es geçer, ya da arka plana atarız. Oysa, 1789'da "insan hakları bildirgesi " ile etc kemiğe bürünen değerlere yapılan köklü eleştirileri, ya da Fransız Devrimi'nin ardından gelen 1793 yılındaki Terör dönemini ve bu dönemin beraberinde getirdiği 1789'un değerlerini sorgulama sürecini de dikkate almak gerekir, zira 1789'un taşıdığı fikirlere yöneltilen eleştiriler, XIX. yüzyıl düşünce dünyasının şekillenmesinde belirleyici öneme sahiptir.

---

[2] René Rémond 19. yüzyılın devrimler yüzyılı olarak adlandırılması gerektiğini savunur. Rémond, bu döneme kadar gerçekleşen toplumsal hareketlerin hiçbirinin, başarılı olsun ya da olmasın, 19. yüzyıldakiler kadar etkili olmadığını belirtir. Ayrıca, Avrupa'nın her yerinde etkisini göstermiş, özgürlük, sosyal ve politik demokrasi, bağımsızlık ya da milli birlik adına yapılan bu hareketlerin Fransız Devrimi'nin uzantısı olarak görülse dahi 1789'a indirgenemeyeceğini yazar. *Le 19ème siècle 1815-1914. Introduction à l'histoire de notre temps-2* , Seuil, 1974.

[3] Elbette 19. yüzyılın en belirgin özelliği onun savaşlar yüzyılı olmasında değildir. Fakat, bu yüzyılın ilk çeyreğindeki Napolyon savaşları, Avrupa tarihinde düzen arayışını kuvvetlendirmesi anlamında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca, 1871 Fransa-Prusya savaşındaki Fransa yenilgisi ve bu yenilginin ardından Alsas-Loren bölgesinin savaşan taraflardan hangisine ait olduğuna dair iki ülke aydınlarının çekişmeleri 20. yüzyılda milliyetçiligin tartışma kalıplarını belirlemede ilk adımı teşkil eder.

Fransız Devrimi'nin ardından 1793 yılında başlayan Terör dönemi, birçok Avrupalı aydın için devrimin nerelere varabileceğini gösteren somut bir örnektir. 1789 ile 1793 tarihlerini birbirine bağlayan nedir? Nasıl olur da özgürleşmeyi amaçlayan bir devrim, ardından yakıp yıkmanın geldiği terör dönemini doğurur? Devrim ile terör ve düzenin bozulması arasındaki ilişkiye dair bu ve benzeri sorular Avrupalı aydınların Fransız Devrimi'ne yaklaşımlarını etkilemiş ve XIX. yüzyıldaki olayları incelemelerinde de belirleyici olmuştur. Çünkü, Avrupalı aydınlar için 1789 ile başlayan Devrim süreci, XIX. yüzyıl boyunca devam etmiştir. 1830 ve 1848 devrimleri ile bu devrimlerin öncesi ve sonrasındaki otorite boşluğu, onlara 1789-1793 ikilisini çağrıştırır. Bu yüzyılda, Avrupalı aydınların bir grubunda, 1789 Devrimi ve devrimin beraberinde getirdiği düzenden yoksunluk süreçlerinin bitmediği fikri ve bu süreçleri bitirme tutkusu hakimdir. "Devrimi sona erdirme"[4], yani, istikrarsız bir şekle bürünen sosyal ve siyasal yapının yerine sabit ve süreklilik arzeden siyasal kurumlardan oluşan, düzenin hakim olduğu bir yapıyı kurma arayışı içinde olan yeni fikir akımları belirmiştir.

Karşı-devrim düşüncesi ve pozitivizm

Aslında, her fikrin kendi karşıtını doğurduğu gibi basit bir önermeden yola çıkarak, Fransız Devrimi'ni hazırlayan düşünceler ile devrim sürecinin de karşıtları olduğunu ve bunun karşı-devrim düşüncesinde biçimlendiğini söyleyebiliriz. Bu sebeple devrimi anlayabilmek için onu karşı-devrimle beraber düşünmek gerekir. Zira, devrim ve karşı-devrim düşünceleri birbirleriyle diyalektik etkileşim içinde, XIX. yüzyıl boyunca ve sonrasında etkili olmuşlardır.

---

[4] Bu tanım (*Terminer la Révolution*) Fransız Devrimi sonrası yazılan kitapların başlığında da yer almaktadır: Mme de Stael, *Des circonstances actuelles qui peuvent terminer la Révolution et des principes qui doivent fonder la République en France*, (*Devrim'i sona erdirebilecek güncel şartlar ve Fransa'da Cumhuriyet'e temel olması gereken prensipler*), 1798. Ayrıca, 20. yüzyılda Fransız Devrimi'nin önemli tarihçilerinden olan François Furet'nin yazdığı ve derlediği kitaplarda da aynı başlığı görmekteyiz. Cf. F. Furet ve M. Ozouf (der.), *Terminer la Révolution. Mounier et Barnave dans la Révolution française*, (*Devrim'i sona erdirmek. Fransız Devrimi'nde Mounier ve Barnave*) 1990.

1789 ile başlamış sürece ve onun taşıyıcısı olan ilkelere karşı bir tepki hareketi olan karşı-devrim düşüncesinin en önemli fikir babalarından biri *Fransa devrimi üzerine düşünceler* (*Reflections on the Revolution in France*) adlı kitapla Kasım 1790 gibi erken bir tarihte Devrim'e ilk eleştiriyi getiren ve onun Terör dönemine yol açacağını öngören Edmund Burke (1729-1797), diğeri ise 1797'de yazmış olduğu *Fransa üzerine düşünceler* (*Considérations sur la France*) ile Joseph de Maistre (1753-1821)'dir.

Karşı-devrim düşüncesinin en temel eleştirisi insan hakları, eşitlik, özgürlük, toplum sözleşmesi gibi Fransız Devrimi'nin taşıyıcısı olan fikirlerin soyutlamalar oldukları ve insan hayatındaki gerçek şartları dikkate almadığından pratik hayata uygulanamayacakları yönündedir.[5] Bu eleştiriye göre politika soyutlamalara değil somut gerçekliklere, yaşanmış olgulara dayanır. Dolayısıyla, politik kurumlar ve kavramlar geçmişten gelen deneyimlerle oluşur, yoksa herhangi bir parlamento çıkaracağı kanun ile temsil ettiği toplumun geleneğinde var olmayan bir özgürlüğü ona veremez, verse dahi bunun bir anlamı olmaz. Bu mantık silsilesi içinde insan hakları, ancak insan belirli bir geleneğe sahip somut bir grup içindeyse anlam kazanır. Bu sebeple Burke'ün algılamasında "İngiliz insan hakları", "evrensel insan haklarından" daha üstündür[6]. "Evrensel insan hakları" anlayışı, insanı "doğal halde", güvensiz ve belirsiz bir ortamda bırakarak onu sadece devrimci, yani yıkıcı bir harekete itebilir, bunun dışında insan eylemine olumlu bir katkısı olamaz.

Karşı-devrim düşüncesinde devrim, düzensizliğin başladığı yerdir. Burke için, devrim, aklı başında insanların

---

[5] Burke'ün teorisinde insan hayatındaki "gerçek" şartlar bir çeşit eşitsizlik üzerine kuruludur : "İnanın bana, eşitliği sağlamak isteyenler hiçbir zaman eşitliği kuramazlar. Farklı sınıf vatandaşlardan oluşmuş toplumlarda, daima ilk sırada bulunacak birisi olmalı. Bu sebeple eşitliği sağlamaya çalışanlar sadece olayların doğal düzenini değiştirip, bozarlar". Edmund Burke, *Fransa devrimi üzerine düşünceler* (*Reflections on the Revolution in France*), 1790. Biz bu çalışmada kitabın fransızca çevirisinden yararlandık, *Réflexions sur la révolution de France*, çeviren P. Andler, önsöz Ph. Raynaud, Hachette-Pluriel, 1989, s :62.

[6] *A.y.*, s :41-42.

başvuracağı son çaredir[7], çünkü, tarihin doğal akışını keser ve tarihsel süreçte kırılma yaratır. Fransız Devrimi örneğinde olduğu gibi, bu devrim ile gerçekleşen *tabula rasa* tarihte kırılmaya sebep olmuş, böylece kendinden sonra gelecek olumsuzluklara, teröre yol açmıştır. Maistre için de devrim, tarih içinde açılmış zararlı bir parantezdir ve tarihin devamlılığını sağlamak için kapatılması gerekir. Maistre karşı-devrimden ne anladığını şu şekilde açıklar : "Karşı-devrim diye adlandırdığımız, monarşinin yeniden kurulması yani karşı bir devrim olmayacaktır, ama devrimin karşıtı olacaktır"[8]. Maistre'in "devrimin karşıtı" ile söylemek istediği, şiddet, giyotin, toplumsal sarsıntı yani Terör olmaksızın eski düzene dönüş sürecidir. Dolayısıyla, onun için karşı-devrim, devrim gibi bir yıkım süreci değil, tersine kriz ile parçalanmış düzenin yeniden kurulması için bir araçtır. Bu nedenle, Maistre'e göre tarihin akışına ters olan karşı-devrim değil devrimin kendisidir.

Karşı-devrimci düşünce Fransız Devrimi'ni durdurma amacını siyasal pratiğe aktarmada başarılı olamamış[9],

---

[7] *A.y.*, s :39.

[8] Joseph de Maistre, *Considération sur la France*, Imprimérie Nationale-Acteurs de l'histoire, 1994, X. Bölüm.

[9] Jacques Godechot doktrin ve eylem olarak iki bölüme ayırdığı karşı-devrim üzerine kitabında iki sonuca varır. Bunlardan birincisi, karşı-devrimci doktrinin eylem üzerindeki son derece sınırlı etkisi, ikincisi ise karşı-devrimci eylemin başarısızlığıdır. *La Contre-révolution. Doctrine et action, 1789-1804*, PUF, 1961, s :407 ve devamı. Ayrıca, Massimo Boffa, karşı-devrimcilerin fikir ve eylem bütünlüğünden yoksun olarak hiçbir başarı elde edemediklerini, ve 1814'deki *Restauration* dönemiyle dahi gerçek anlamda amaçlarına ulaşamadıklarını yazar. « La Révolution française et la contre-révolution », *in* François Furet (der.), *L'héritage de la Révolution française, (Fransız Devrimi'nin mirası)*, Hachette, 1989, s :90.

Restauration (onarma, yeniden canlandırma) terimi Fransa'da 1814-1830 yılları arasında Monarşi düzeninin yeniden kurulmasını simgeler. Napolyon Bonapart'ın İmparatorluk döneminden sonra, 18. Louis ve 10. Charles'ın kral oldukları *Restauration* döneminin oluşmasında 1814-1815 Viyana kongresinin etkisi önemlidir. Napolyon savaşlarından ve Devrimin yarattığı ortamdan kurtulup Avrupa'da barış ve düzeni sağlamayı amaçlayan bu kongre, Fransa'daki Monarşi'nin meşruluğunu onaylayarak *Restauration* döneminin başlamasında önemli bir rol oynamıştır.

meyvelerini daha çok düşünsel alanda vermiştir. Bu düşüncenin mirasının Avrupa düşün dünyasına etkisi sadece muhafazakar düşünce ile sınırlı kalmamış, az ya da çok etkilediği liberalizm, politik romantizm, aşırı sağ gibi düşünce akımlarıyla yoğrularak tarihsel süreçte kendine bir yer bulmuştur.

Karşı-devrimci düşünce ile benzerlikler görebileceğimiz bir diğer akım ise Auguste Comte'un öncüsü olduğu ve Osmanlı-Türk düşün dünyasına etkisi sıkça belirtilen pozitivizmdir. Bilindiği gibi Auguste Comte insanlık tarihini üç döneme bölerek inceler. Her dönemin insanlık tarihi içinde bir medeniyet aşamasına tekabül ettiği bu gruplamanın ilk aşaması olguların doğaüstü verilerle açıklandığı ve politik düzenin tanrısal kurallarla belirlendiği teolojik dönem, ikinci aşaması olguların soyutlamalarla açıklandığı ve politik düzenin toplumsal sözleşme üzerine kurulduğu metafizik dönem, üçüncü ve son aşaması ise olguların bilime dayanan genel kurallarla açıklandığı ve politik yapının pozitivizm olduğu bilimsel ya da pozitif dönemdir. İnsanlık tarihi bu aşamalardan geçip nihai evre olan pozitif döneme gelirken sürekli bir ilerleme içindedir.

Bu gruplama içinde Fransız Devrimi'nin de içinde bulunduğu dönem ikinci aşamaya yani metafizik döneme tekabül eder. Comte'a göre insan hakları, eşitlik, özgürlük gibi soyut fikirlerin, toplumsal sözleşme gibi soyut siyasal kurgunun egemen olduğu bu dönem, eleştirel yapısıyla bir önceki teolojik döneme son verip insanlık tarihi için önemli bir aşama kaydetmiş olmakla birlikte, toplumun ihtiyacı olan yeniden örgütlenmeye imkan vermeyip, tersine, toplumda anarşinin hakim olacağı bir yapıyı hazırlamasından dolayı eksik kalmaktadır[10]. Dolayısıyla, toplumun yeniden örgütlenememesine sebep olan devrime bir son verilmeli ve devrimlerden kaçınılmalıdır[11].

---

[10] Comte'un insanlık tarihini üç dönem olarak incelediği eserleri için özellikle Auguste Comte, *Plan des travaux scientifiques nécessaires pour réorganiser la société*, 1822, ayrıca, *Physique sociale. Cours de philosophie positive, leçons 46-60*, Hermann, 1975.

[11] « Pratik politikanın temel amacı medeniyetin yürüyüşüne konan engellerden doğan şiddetli devrimlerden kaçınmak ve onları bir an önce,

Bu kısa açıklamalar ışığında karşı-devrimci ve pozitivist düşüncelerin iki temel ortak noktasından bahsedebiliriz : Bunlardan birincisi Fransız Devrimi ile oluşan düzensizlik ortamına bir son verme isteği, ikincisi ise bu düzensizliğe yol açan sebepler olarak soyut kavramlar ile soyut politik kurgunun görülmesidir. Bu iki noktadan birincisi, yani düzensizlik içindeki düzen arayışı, karşı-devrim ile pozitivizm düşüncelerini devrim kavramına bakışlarında da yakınlaştırır. Tarihte bir kırılma yaratan, düzen ve istikrarı bozan devrim fikrine her iki düşüncede de yer yoktur. Pozitivizm için "devrimin ya da şiddetin doğurabileceği raslantısal sonuçlar, kriz içindeki bir toplumun yeniden örgütlenmesine imkan vermez."[12]. Başka bir deyişle, pozitivizmin "düzen içinde ilerleme" amentüsü, onun devrimci hareketlere karşı oluşunu açıklar : Ancak düzen içinde yeniden örgütlenmiş bir toplum, medeniyetin gelişip yayılabilmesine ve ilerlemenin devam etmesine imkan sunar. İki görüş arasındaki ikinci ortak noktayı ise yumuşatmak gerekir. Karşı-devrimci fikrin kuramcıları gibi, Comte da politikanın soyutlamalarla oluşturulmasını eleştirmesine ve bu soyutlamaların düzensizliğin hakim olacağı bir politik yapıyı doğuracağını savunmasına rağmen, karşı-devrimci düşünceden farklı olarak, bu soyutlamaların taşıyıcısı olan eleştirel aklı ön plana çıkarır. Pozitivist düşüncede bilimler, düzensizliğe karşı akla dayanan panzehir görevini görürler. Bilim düzen ile, akli siyaset de barışçı çözüm ile denkleştirilir[13].

---

normal zamanlarda toplumu yumuşak bir şekilde harekete geçirecek eylemler gibi düzenli, ama bir o kadar da canlı, basit bir ahlaki eyleme indirgemektir. » « *Le but essentiel de la politique pratique est, proprement, d'éviter les révolutions violentes qui naissent des entraves mal entendues apportées à la marche de la civilisation, et de les réduire, le plus promptement possible, à un simple mouvement moral, aussi régulier, quoique plus vif, que celui qui agite doucement la société dans les temps ordinaires.* » Auguste Comte, *Plan des travaux scientifiques nécessaires pour réorganiser la* société, *a.g.e.* Bu kitap daha sonra Comte'un *Système de Politique Positive*, 1854, Paris, içinde yer almıştır. Alıntı için, s :96.

[12] Raymond Aron, *Les étapes de la pensée sociologique*, (Sosyolojik düşüncenin aşamaları), Gallimard collection Tel, 1967, s :80.

[13] Keith Michael Baker, "Closing the French Revolution: Saint-Simon and Comte", *in* F. Furet et M. Ozouf (der.), *The french revolution and the*

Bu açıdan Fransız Devrimi'nin de içinde bulunduğu metafizik dönem Comte'un açıklamalarında eleştirel aklı ön plana çıkarmış olduğu için değerlidir.

Devrime pozitif döneme ulaşmak amacıyla bir yön verme hedefi olan pozitivizm devrimin kazanımlarını dışlamaksızın onu belli bir şekilde yönlendirmeyi amaçlar. Başka bir deyişle, pozitivizm, devrim fikrinin kendisine karşı olmakla beraber, Fransız Devrimi'nin değerlerini - karşı-devrim fikrinden farklı olarak - külliyen reddetmez ve 1789'un antitezini kurgulamayıp, devrimin kazanımları olduğunu savunur. Kendini Fransız Devrimi'ni izleyen süreçte şekillendirerek devrime bir son vermeyi, devrimin üzerine yeni bir yapı kurmayı amaçlar. Bunun en açık örneği pozitivizmin kendine has olarak kurmuş olduğu takvimde 1789 tarihinin birinci yıl, yani milad olarak kabul edilmesidir.

Barışçıl devrim

Kaba hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız karşı-devrimci düşünce ve bu düşüncenin XIX. yüzyıldaki diğer fikir akımları özellikle de pozitivizmle olan ilişkisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki devrim fikrini anlamak için birkaç ipucu sunmaktadır. Elbette, İmparatorluğun son dönemindeki aydınlar, aynı fikir etrafında toplanmış tek bir grup olarak ele alınamaz. Biz, bu çalışmada, Osmanlı aydınlarının devrim fikrine ne anlam yüklediklerini anlamak için, bu dönemin düşünce yapısında önemli bir yere sahip olduğunu düşündüğümüz Ahmet Rıza'nın lideri olduğu muhalif grup ve bu grubun Aralık 1895 ve Ağustos 1908 tarihleri arasında toplam 202 sayı olarak Paris'te yayınlanmış *Mechveret* dergisi üzerinde yoğunlaşacağız.

Osmanlı aydınını devrim kavramına yakınlaştıran en önemli etken ülkesinde varolan politik sistemi değiştirme isteğidir. Bu dönem aydınlarının fikirleri, dünya görüşleri ve etkilendikleri Batı'yı algılama biçimleri açısından bir bütünlük sunmamasına rağmen, başarısız, geri kalmış,

---

creation of modern political culture, vol.3, *The Transformation of the Political Culture 1789-1848*, Oxford, Pergamon Press, 1989, sf : 324-325.

fakir ve parçalanmakta olan imparatorluklarının karşısında, muzaffer ve zengin Avrupa'yı görmeleri, onları aynı amacın çevresinde birleştirmiştir : Varolan düzeni değiştirmek. Bu amacın somut şekilde ifadesi ise Sultan Abdülhamid'in kişiliği ile bütünleştirilmiş siyasal yapıyı, anayasanın yürürlüğe sokulduğu ve sultan ile parlamentonun yönetimde beraber söz sahibi olduğu anayasal monarşiye dönüştürme idi.

Değişim amaçlarını gerçekleştirmek için Osmanlı aydınının önündeki farklı modellerden en çok önem atfedileni Büyük Devrimi ile Fransa idi. Fransız Devrimi'nin Osmanlı düşün dünyasındaki etkisinin en belirgin olduğu dönem XIX. yüzyılın sonlarında Sultan Abdülhamid'e muhalefetin güçlendiği yıllardan 1908 devrimine kadar uzanan süreçtir. Osmanlı aydınları için « Fransız Devrimi'nin ölümsüz prensiplerini İmparatorluk topraklarında yaymak kutsal bir görevdir »[14]. Onlar, örnek aldıkları Fransız devrimcileri gibi yaptıkları devrim ile baskı rejimini devirip yerine Fransız Devrimi'nin sloganı olan özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve bunlara ek olarak adaletin[15] hakim olduğu bir düzen getirmeyi amaçlamışlardır.

Fransa ve devriminden etkilenmiş olmak, özellikle Paris'te sultana muhalefetlerini sürdüren Osmanlı aydınının her fırsatta belirttiği bir övünç kaynağı idi. Kendi devrimlerini Fransız Devrimi'ne dayandırırken hem bu devrimi sahipleniyorlar hem de kendi devrimlerini onun devamı olarak sunuyorlardı. Doktor Nazım'ın 1908 Devrimi sonrasında, Jöntürkler adına Fransızlara hitaben yaptığı konuşma buna iyi bir örnek teşkil eder : "Beyler, siz Fransızlara açıklamak zorunda olduğumuz şu ki; bizim *barışçıl devrim*imiz, bizim olduğundan daha çok sizin eserinizdir.

---

[14] Yusuf Fehmi, *La révolution ottomane (1908-1910)*, V. Giard et E. Briere, Paris, 1911.s :122.

[15] Fransız devrimi sloganı « özgürlük, eşitlik, kardeşlik », 1908 devriminde kullanılmış ve bu slogana « adalet » eklenmiştir. Adalet kavramının bu üçlü slogana eklenmesi hakkında bkz, François Georgeon, « La justice en plus : Les Jeunes Turcs et la Révolution française », *ANKA*, no:10, 1990, s :21-32.

Bu fikri bize siz verdiniz, yöntem ve araçlarını sizde öğrendik"[16].

Fransız Devrimi ve onun ilkelerinin Osmanlı aydını üzerindeki etkisine rağmen belirtilmesi gereken konu, Osmanlı aydınının kendi ülkesinde gerçekleştirmeyi amaçladığı devrimin 1789'dan farklılaşmasını istemiş olmasıdır. Doktor Nazım'dan yaptığımız alıntıda yer alan ve diğer birçok yerde karşılaştığımız « barışçıl devrim » tanımı bu farklılaşma isteğini yansıtır niteliktedir. « Barışçıl devrim », devrim öncesinde istenilen düzen değişikliğinin içeriği ve yöntemini anlatmak, 1908 sonrasında ise gerçekleşmiş olan devrimi tanımlamak için hem Osmanlı aydınlarının hem de Avrupalıların sıkça kullandığı bir kalıptır ve bu anlamda, Osmanlı aydınının kendisi için uygun gördüğü devrimin nasıl olması gerektiği konusunda önemli ipuçları vermektedir.

Her ne kadar, yukarıda değindiğimiz, XIX. yüzyıl Avrupa'sında önemli sorgulamalardan biri olan Devrim - Terör ilişkisi –en azından teorik düzlemde- Osmanlı aydını nezdinde aynı oranda ses getirmemişse de, devrimle birlikte düzenin bozulup şiddetin hakim olacağı fikri Osmanlı aydını tarafından genel kabul görmüştür. Zaten, Devrim-Terör ilişkisinin Osmanlı düşüncesinde felsefi boyutta ses getirmemiş olmasının sebebi, kurguladıkları sistemin ön koşulu olan toplumsal düzeni bozacak terör sürecini dikkate almamaları değil, tersine, kendileri için önem arzeden terör sorununu, gerçekleşen devrimleri sırasında çözmüş olduklarına olan inançlarıdır. Bu inancın somutlandığı yer ise « barışçıl devrim » tanımıdır. Bu anlamda devrimin barışçıl olması gerekliliğine yapılan vurgu, toplumsal düzeni koruyarak siyasal yapıda değişiklik yapma isteğinin somut göstergesi niteliğindedir.

Mechveret dergisinde 1908 devriminden 10 yıl kadar önce halkın nasıl hareket etmesi gerektiği üzerine yazılan bir yazıda, siyasal değişimi, terör ve şiddetten kaçınarak

[16] Doktor Nazım tarafından Paris'te « Grand Orient »'ın (Büyük Doğu) toplantısında yapılan konuşma, 7 Kasım 1908, alıntılayan, Paul Dumont, "Une délégation Jeune-turque à Paris", Edhem Eldem (ed.), *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, Isis, Istanbul-Paris, 1991, s :328-331.

gerçekleştirme amacını görmekteyiz : « Apaçık ortada ki, halkı herhangi bir kanlı ayaklanmaya itmek istemiyoruz ; sadece, halkın hep beraber ve canlı bir şekilde hoşnutsuzluğunu ve İnsanlığa zulm olan bu halin durmasına şahit olma tutkusunu göstermesini istiyoruz »[17]. Aynı derginin 1908 devriminin hemen ardından yayınlanan son sayısında düzeni bozmayan ve şiddet içermeyen bir devrim yapılmış olduğu şu şekilde açıklanmaktadır : « Baş dödürücü bir hızla, sarsıntı olmaksızın, kan dökülmeksizin, sonuçları mükemmel olan bir devrim yaptık. Niçin ? Çünkü devrimcilerin tüm eylemleri mutlak bir akl-ı selim, adalet ve samimiyet içinde belirlenmiştir. »[18]. Aynı yazıda anayasanın yürürlüğe girmesinin yarattığı olumlu ortam anlatıldıktan sonra « Osmanlı halkı, barışçıl devrimler silsilesinde tek olan bu sihirli tabloya, unutulmaz gösteriye bakarak kendilerine soruyorlar : « Bu hayal mi yoksa hakikat mi ? » »[19]. Bu örneklerde de görüldüğü gibi Osmanlı aydınının kendi ülkesinde gerçekleşmiş olan 1908 devrimini değerlendirirken ön plana çıkardığı konu, bu devrimin örnek aldıkları 1789 Devrimi'nden farklı olarak, hem gerçekleştiği süreçte hem de sonrasında şiddet sahnelerine yol açmamış olmasıdır. 1789'un şiddet ve terörüne karşılık, 1908'de barışçıl bir devrim gerçekleştirilmiştir. 1908'i farklı kılan şiddet değil barışçıllık, düzensizlik değil düzendir. Bu anlamda, Osmanlı aydını toplumsal çalkantıdan uzak, şiddete bulaşmamış bir devrim gerçek-

---

[17] P. Anméghian, « Stupéfiant croupissement », *Mechveret*, 1 Ocak 1899, no :70. « *Il va sans dire que nous ne voulons pas pousser le peuple à une révolte sanguinaire quelconque ; nous demandons simplement qu'il manifeste collectivement et énergiquement son mécontentement et son désir de voir cesser un état de choses qui est un outrage à l'Humanité.* »

[18] Ottomanus, « Liberté, égalité, fraternité », *Mechveret*, 1 Ağustos 1908, no :202. « *Avec une rapidité vertigineuse, sans secousses, sans effusion de sang, nous avons fait une révolution dont les résultats ont été superbes. Pourquoi ? Parce que tous les actes des révolutionnaires furent dictés par la sagesse, la justice, la sincérité la plus absolue.* »

[19] *Idem.* « *A voir ce tableau magique, ce spectacle inoubliable, unique dans les annales des Révolutions pacifiques –les seules humaines et fécondes- le peuple ottoman se demande : « Est-ce un rêve ? Est-ce la réalité ? » »*.

leştirerek 1789'un eksikliğini tamamlamış ve 1908'in başarısını kanıtlamış olduğuna inanmaktadır[20].

Osmanlı aydınının devrim kavramına yüklediği anlamı daha iyi görebilmek için vurgulamamız gereken, kavrama, düzensizliğe yol açması fikriyle bağlantılı olarak çekinceyle yaklaşılması, söz konusu İmparatorluğun bütünlüğü olduğunda ise olumsuz bir anlam yüklenmesidir.

İstenilen değişimi gerçekleştirmesi anlamında devrim kavramına vurgu yapılmakla birlikte, toplumsal düzeni koruyarak değişiklik gerçekleştirme isteği Osmanlı aydınlarını devrim fikrine karşı ihtiyatlı olmaya itmiştir. Bu ihtiyatlı yaklaşımı Jöntürk grubunun içinde devrimcilerin de varolduğu, fakat onların ılımlı kişilerin varlığı ile dengelenmesi gerektiğinin savunulduğu, 27-29 aralık 1907 tarihinde muhalif grupların yaptığı toplantının kapanış konuşmasında Ahmet Rıza'nın sözlerinde görmekteyiz : « Şiirsel düşüncelerin olduğu ve vatan aşkıyla dolu birçok konuşma duydunuz. Şair ruhlu olmayan ve hayal kurmayan bir gençlik, devrimci olmayan bir gençlik elbette dinç bir gençlik değildir. Fakat, dengeyi korumak için bu coşkun gençliğin yanında biraz daha sakin, biraz daha yapıcı vatanseverlerin olması belki faydalı olur »[21]. *Mechveret* dergisinde yayınlanan, aşırılığa kaçmamak ve toplumsal sorumluluk bilinciyle hareket etmek gerekliliğinin vurgu-

[20] Doktor Nazım yukarıda değindiğimiz konuşmasında, devrimin, hürriyetin Türkiye'ye girmesi ve ilelebet yerleşmesi için olanak sunduğunu söyledikten sonra şunları eklemektedir : "Bu mucize, bu değer biçilmez kazanım, yurttaşlarımızın değerli kanından bir damla bile feda edilmeksizin gerçekleşmiştir... Daha düne kadar mutlak özgürlük rejimine tabi olamayacağı düşünülen halkımıza en ciddi umutları beslemek için, halkımız nezdinde yapılan kökten değişimlerin farkına varmak, ve halkın, yeni siyasi durumun ilanını nasıl sakin ve onurlu bir şekilde karşıladığını hatırlamak yeterlidir". Burada da görüldüğü gibi halkın şiddete başvurmaması sadece devrimi ayrıcalıklı hale getirmekle kalmamakta aynı zamanda bu devrimin geleceğinin ne kadar parlak olduğunu göstermektedir. Alıntılayan, Paul Dumont, *a.g.m.*

[21] Ahmed Rıza'nın kapanış konuşması, 1 Ocak 1908, *Mechveret*, no :195. « *Vous venez d'entendre de véhéments discours pleins de pensées poétiques et d'ardeur patriotique. Une jeunesse qui n'est pas poète et réveuse, une jeunesse qui n'est pas révolutionnaire, n'est pas certes une jeunesse virile. Mais à côté de cette jeunesse efervescente, il est peut-être utile d'avoir des patriotes un peu plus calmes, un peu plus positifs pour maintenir l'équilibre.* »

landığı başka bir yazıda ise : "Bir vatansever, sadece elebaşı olduğu çılgınca eylemlerden değil, aynı zamanda yığınların tutkularını kışkırtabilecek ve toplumun hayati işlevlerini felce uğratabilecek tedbirsiz sözlerden de sorumlu olduğunu hiçbir zaman unutmamalıdır"[22] denilmektedir. 1908 devriminin hemen ertesinde devrimi kutlamak için Fransızlarla birlikte yapılan bir toplantıda gene aynı fikir ön plana çıkmaktadır : « Görevimiz daha bitmedi. Sizler daha uzun süre bizim destekçimiz ve yargıcımız olacaksınız. Şimdiye dek halkı ayaklandırmak için çalıştık. Onu sadece despot rejimi alaşağı etmek için kışkırttık, fakat gene de onda isyan ruhunu besledik. Şimdi görevimiz sakinliği, ılımlılığı önermek ve ilerlemenin hiçbir zaman onsuz olamayacağı düzeni sağlamaktır »[23]. Bu örneklerde de görüldüğü gibi devrim kavramına çekinceli yaklaşımın temel sebebi, devrimin beraberinde düzenin bozulacağı bir yapı doğurma riskidir. Toplum adil olmayan yönetime karşı isyana teşvik edilmelidir, bu yönetim devrilmelidir, ama tüm bunlar belirli sınırlar içinde, toplumsal düzeni sarsmayacak şekilde yapılmalıdır.

Osmanlı aydını toplumsal düzeni bozacağından dolayı devrime ihtiyatlı yaklaşırken, söz konusu İmparatorluğun bütünlüğü olduğunda devrim fikrine olumsuz ve yıkıcı bir anlam yüklemektedir. Bunun sebebi, kendilerini devrimci olarak tanımlayan grupların, özellikle Balkanlar olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olan topraklarda yükselmekte olan milliyetçi hareketleri örgütlemeleri, buna karşın Osmanlı aydınının, İmparatorluğun birliğinin korunmasını birincil hedeflerinden biri olarak koymuş

---

[22] Ahmed Rıza, « L'inaction des Jeunes Turcs », *Mechveret*, 1 Aralık 1902, no:135. « *Un patriote ne doit jamais oublier qu'il est responsable, non seulement de tout acte de folie dont il a été l'instigateur, mais encore de toute parole imprudente pouvant exciter les passions des masses et amener une paralysie des fonctions vitales de la société.* »

[23] « Banquet », *Mechveret*, 1 Ağustos 1908, no :202. « *Notre tache n'est pas achevée. Vous serez encore longtemps notre juge et notre appui. Nous avons travaillé jusqu'à présent en vue de soulever la population. Nous ne l'avons excitée, il est vrai, que pour renverser le régime despotique, mais nous avons tout de même cultivé en elle l'esprit de révolte. Notre devoir, maintenant, est de conseiller le calme, la modération et d'assurer l'ordre sans lequel il n'y aura jamais de progrès.* »

olmasıdır. Devrimin yükselmekte olan ulusçu hareketlerle özdeşleştirildiği bu yorumlarda devrim kavramı çoğul olarak kullanılmakta ve İmparatorluğun ortak bir amaçtan yoksunluğunun kanıtı olarak sunulmaktadır : « Devrimlere taraftar değiliz ; şu andaki durumda, devrimlerin ülkenin yaşamsal çıkarlarına zarar verdiklerine inanıyoruz. Osmanlı halkının farklı unsurları arasında ortak bir amaç ve genel bir uzlaşma olmaksızın gerçekleşen her türlü bölgesel ayaklanma sadece kıyıma ve düşmanın ekmeğine yağ sürmeye yarar. »[24] Osmanlı aydınları için yapılması gereken farklı unsurların farklı taleplerle ortaya çıktığı bölgesel / ulusal içerikli devrimler değil, tüm İmparatorluğu kapsayacak « gerçek bir devrimdir ». Böyle bir devrimin yapılması için İmparatorluğun sınırları içerisindeki farklı grupların benimsediği ortak bir amaç olmalıdır, aksi takdirde başarıya ulaşılamayacaktır : « Topluma yön veren bir fikri, herkes tarafından kabul edilmiş reformlar planı olmayan bir halk, hele ki Osmanlı halkı gibi bu derece çeşitli unsurlardan oluşmuş bir halk hiçbir zaman büyük bir devrim yapamayacaktır »[25].

Devrim fikri ile İmparatorluğun dağılması arasında kurulan bağlantı sonucunda devrim anarşi ile özdeşleştirilmekte, devrim ve anarşi, devrimci ve anarşist terimleri beraber kullanılmakta, devrim İmparatorluğu bölen fikir, devrimci ise bu bölünmeyi kışkırtan kişi olarak sunulmaktadır. Bu yakınlaşmayı kuran Osmanlı aydınları kendileri ile milliyetçi hareketler arasındaki tek ortak noktanın Sultan'ın tahtından indirilip anayasal rejimin uygulanması olduğunun, bu amaca ulaşıldıktan sonra ise yollarının ayrılacağının farkındadırlar. Bu sebeple, bağımsızlık taraftarı hareketlerle farklarını anarşist ve devrimci olma-

---

[24] « Réponse à quelques critiques », *Mechveret*, 15 Şubat 1901, no :110. « *Nous ne sommes pas pour les révolutions ; nous les croyons dans l'état actuel, nuisibles à l'intérêt vital du pays. Sans un but commun et une entente générale entre les divers éléments de la population ottomane, toute révolte partielle ne peut qu'aboutir à des carnages et faire le jeu de l'ennemi.* »

[25] Ahmed Rıza, « L'inaction ...» *a.g.m.* « *...un peuple qui n'a pas une idée directrice, qui n'a pas un plan de réformes accepté de tous, et surtout un peuple composé d'éléments aussi hétérogènes comme le peuple ottoman, ne fera jamais une grande révolution.* »

dıklarını belirterek vurgularlar : « Korkudan değil, siyasi akıl yani vatanperverliğin gereği olarak ne anarşistim ne de devrimci »[26].

Devrim fikrinin toplumsal düzeni koruma isteği ile içiçe değerlendirilmesinin diğer bir yansıması da devrimin sürekliliğini kesip onu geçici kılma isteğinde ortaya çıkmaktadır. 1908 devriminin hemen ardından devrim sürecine son verme amacı devrimin istenmeyen sonuçlara yol açmasını engelleme, yani onu kontrol etme isteğini yansıtmaktadır. Ağustos 1908'de *Mechveret* dergisinde şu satırları okumaktayız : « Barışçıl devrimimiz başarıyla sonuçlandı. Osmanlı halkı anayasal haklarını tekrar kazandı... Bu Anayasayı korumak için artık devrime ihtiyacımız yok, aksine, ihtiyacımız olan soğukkanlılık, sakinlik ve her şeyden önemlisi taleplerimizde ılımlı olmaktır »[27]. Devrim sonrasında tarihsel süreçte boşluk oluşmaması amaçlandığından, devrim, kısa vadede yıktığının yerine yenisini kurabildiği oranda başarılı olacaktır. Ahmed Rıza'nın belirttiği gibi « sadece yeri daha iyi bir şekilde doldurulabilecek olan yıkılmalıdır »[28]. Diğer taraftan, devrimin hemen ardından kurulacak yeni olan ise geçmişin değerlerini yerle bir etmemeli, geleneklerle uyum içinde olmalıdır. Birçok yerde tekrar edildiği gibi : « geleneklere ve ülkenin varolan kanunlarına dayanan, İmparatorluğun toprak bütünlüğünü ve vatandaşların huzurunu garanti altına alacak genel reformlar dışında selamet görmüyoruz »[29] denilmektedir.

---

[26] Ahmed Rıza, « La politique du jour », *Mechveret*, 1 Mart 1900, no :93. « *Ce n'est point par crainte, mais par raisonnement politique, je dirai par nécessité patriotique, que je ne suis ni anarchiste, ni révolutionnaire* ».

[27] A[hmed] R[ıza], « Soyons calmes et prudents », *Mechveret*, 1 Ağustos 1908, no: 202. « *Notre révolution pacifique a été couronnée de succès. Le peuple ottoman a reconquis ses droits constitutionnels. ... Pour maintenir cette Constitution, nous n'avons plus besoin de révolution, il nous faut au contraire le calme, la tranquillité, et par dessus tout une grande modération dans nos exigences.* »

[28] Ahmed Rıza, « L'inaction... », *a.g.m.* « On ne doit détruire que ce que l'on peut remplacer avantageusement. »

[29] Ahmed Rıza, « La Bulgarie et la Macédoine », *Mechveret*, 15 Nisan 1898, no :55. « *En dehors des réformes générales, basées sur les traditions et les lois existantes du pays, qui garantiront à la fois l'intégrité de l'Empire et la tranquillité des citoyens, nous ne voyons pas de salut.* »

Devrimin hemen ardından devrime bir son verme amacı, Osmanlı aydınının devrim fikrine pragmatik ve işlevsel bir anlam yüklediğini göstermektedir. Bu şekilde algılanan devrime, işlevini yerine getirdiği andan itibaren ihtiyaç yoktur. Devrim, reformlarla gerçekleşecek aşamalı ilerlemenin ilk ve en önemli evresi olarak görülmektedir. Dolayısıyla devrimin kendisi bir amaç değil, anayasal sistemi yürürlüğe koymak ve düzen içinde ilerleme amacına ulaşmak için bir araçtır. Devrim kavramına değişimin taşıyıcısı olduğu ölçüde olumlu bir anlam yüklenmesiyle birlikte bu değişimin geçmişin değerlerini toptan reddetmeden, gelenek ve bu geleneklerle oluşmuş kurumlarla uyumlu bir şekilde gerçekleşmesi savunulmaktadır. Tüm bu fikirleri özetler nitelikteki açıklamaları 1908 devriminden sonra « sakin ve ihtiyatlı olalım » başlığı altında yayınlanan bir yazıda bulmaktayız : « Daha önce de birçok kereler belirttiğimiz gibi bizim için devrim ilke değil geçici bir araçtır. Onu, ülkemizin dinsel ve toplumsal kurumlarına karşı değil, mutlakiyete ve zulme karşı yönlendirdik ; onu, yöneticilerin İmparatorluğun varolan kanunlarını, özellikle de Anayasa'yı yürürlüğe koymaya mecbur kalması için kullandık... »[30].

Devrim fikrinin kökenleri

Osmanlı aydınının devrim fikrini nasıl algıladığı üzerine yaptığımız bu açıklamalarda aydınların bir yandan devrim, diğer yandan düzen içinde değişim ve ilerlemeyi sağlayacak reform kavramlarını birleştirmeyi amaçladıklarını görmekteyiz. Devrim fikrinin düzen perspektifinden algılanmasının sebepleri üzerine düşündüğümüzde ilk olarak aydınların Osmanlı geleneksel yapısını yorumlama biçimini görebiliriz. Zira, bu yorum çerçevesinde adil olmayan bir yöneticiye karşı isyan bir haktır, fakat bu hak devletin yapısına zarar vermeden kullanılmalıdır.

---

[30] A[hmed] R[ıza], « Soyons... », *a.g.m.* « *La révolution était pour nous, comme nous l'avons déclaré à plusieurs reprises, un moyen provisoire et non un principe. Nous l'avions dirigée contre l'absolutisme et l'oppression et non contre les institutions religieuses et sociales de notre pays ; nous l'avions employée pour obliger le gouvernement à mettre en vigueur les lois existantes de l'Empire, surtout pour rétablir la Constitution, ...* »

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde varolan sistemin değişmesini isteyen aydınların hedef aldıkları kişi, baskı rejimini kurmuş olduğu söylenen sultanın kendisidir. Abdülhamid'in kişiliğine ve yönetimine karşı yapılan eleştirilerin vardığı sonuç ülkeyi kötü yöneten sultana karşı isyan etmenin doğal bir hak olduğudur. Baskıya son verip, adaleti sağlayacak ve özgürlük rejimini hayata geçirecek olduğundan devrim meşrudur. Bu meşruiyet, adil olmayan sultana isyan etmenin kutsal bir görev olduğu belirtilerek[31] islamî bir dayanakla kuvvetlendirilir. İslam dininde isyan geleneğinin olmadığı yönündeki yorumların temelsiz olduğu iddia edilir ve islamın İnsan Haklarının ilanından yüzyıllar önce baskıya karşı direnmenin kutsal bir hak olduğunu savunduğu belirtilir[32]. Diğer yandan, kendilerini devrim yapmaya iten faktör olarak sultanın kendisi sunulur. İşlediği suçlarla sultan ve onun başında bulunduğu rejim onları devrime yönlendirmiştir[33]. Eğer devrim yapmayı amaçlıyorlarsa bunun sorumlusu sultandır ve aydınlar zorunda kaldıkları için devrimcidirler. Böylece, devrimciliklerini iktidarın şiddetine karşı girişi-

---

[31] Ahmed Rıza, « les concessions », *Mechveret*, 15 Nisan 1900, no :96 : « Sadece, ülkeyi düşmanın eline dolaylı olarak bırakan kalleş bir yöneticiye karşı değil, aynı zamanda yöneticinin kalleşliğinden yararlanan düşmana karşı da ayaklanmak bizim için kutsal bir görevdir. Eğer böyle bir durumda ayaklanmak meşru olarak kabul edilmiyorsa, vatanın savunması için savaşta olmak nasıl haklı gösterilebilir? » «*C'est un devoir sacré pour nous que de nous révolter, non seulement contre un lâche souverain qui livre indirectement le pays entre les mains de l'ennemie, mais aussi contre l'ennemi qui exploite la lâcheté de ce dernier. Si la révolte dans un cas pareil n'est pas considérée comme légitime, comment justifierait-on alors la raison d'être d'une guerre pour la défense de la patrie ?* »

[32] Ahmed Rıza, « L'inaction... », *a.g.m.* « İslam, adaleti tehdit edene karşı silah kullanma hakkını verir. Muhammed « kanunun ihlaline karşı çık » diye buyurur, ve bu sözle İnsan Hakları beyannamesinden oniki yüzyıl önce baskıya karşı direnmenin kutsal bir hak olduğunu kabul etmiştir. » « *L'islamisme admet le droit de prendre les armes contre celui qui porte atteinte à la justice. « Oppose-toi, a dit Mahomet, à la violation de la loi », et, par cette parole, il a reconnu douze siècles avant la déclaration des Droits de l'Homme, que la résistance à l'oppression était un droit sacré.* »

[33] « *Déclaration* », *Mechveret*, 1 Ocak 1908, no :195. « Bizi devrime zorlamış olan, işlediği suçlarla, şu andaki rejimdir ». « *C'est le régime actuel qui, par ses crimes, nous a poussé à la révolution.* »

len bir hareket şeklinde sunarak başka bir meşruiyet alanı bulmaktadırlar.

Tüm bunlara rağmen, adil olmayan bir sultana karşı ayaklanma hakkı, ancak Devlet geleneğine ve toplumsal değerlere karşı bir tehdit oluşturmadığı sürece kullanılmalıdır. Nitekim, Osmanlı aydınlarının Sultan Abdülhamid'e karşı eleştirileri de bu çerçevede belirlenir, onlar Sultan'ı, sultanlık kurumunun devamlılığını sorgulamayacak şekilde eleştirmektedirler, eğer Sultan'ı eleştiriyorlarsa buradaki amaç, İmparatorluğun birliğini ve devamlılığını sağlayan sultanlık kurumunun saygınlığını kaybetmemesi içindir. Bu yöndeki fikirleri içeren açıklamaları 1907 yılının son günlerinde muhalif gruplar tarafından gerçekleştirilen kongrenin ardından yayınlanan yazıda görmekteyiz : « Abdülhamid'in zarar veren rejimini devirmek için farklı muhalif gruplarla dayanışma içinde hareket etmeye karar verdik ... bizler, Osman hanedanının devamı ve anayasal monarşi taraftarıyız...sadece Vatan'ın evlatları tarafından hazırlanan ve gerçekleştirilen devrim, vatanımızın dinî ve toplumsal kurumlarına karşı değil Abdülhamid'in mutlak ve despot iktidarına karşı yönlendirilecektir »[34]. Burada da belirtildiği gibi amaç, İmparatorluğun birliğini ve devamlılığını varolan kanunları ve gelenekleri koruyarak devam ettirmektir, bu amaca tehdit oluşturan Sultan'ın kendisi hedef alınmaktadır, dolayısıyla, düzenin korunmasının öncelikli olduğu bir sultan eleştirisi söz konusudur.

Osmanlı aydınının devrim fikrine yakınlığına rağmen bu fikrin taşıyıcısı olan şiddet ve toplumsal düzensizlikten kaçınmayı amaçlamasını sadece geleneksel yapının belirleyiciliğinden hareketle anlamaya çalışmak eksik kalmaktadır. Zira, ilk kısımda özetlemeye çalıştığımız karşı-

[34] « Vers l'Union », *Mechveret*, 1 Ocak 1908, no :195. « *Nous sommes maintenant engagés à agir solidairement avec différents groupes d'opposition pour renverser le régime malfaisant d'Abdul-Hamid.... nous sommes pour la monarchie constitutionnelle et pour le maintient de la dynastie d'Osman.... la révolution organisée et exécutée exclusivement par les enfants de la Patrie, sera dirigée contre le pouvoir absolu et despotique d'Abdul-Hamid et non contre les institutions religieuses et sociales de notre pays.* »

devrim düşüncesi ve onun etkilemiş olduğu pozitivizmin, Osmanlı aydınının devrim ve düzen arasında kurmaya çalıştığı dengeyi anlamada faydası olacaktır.

Elbette, genel yapısına baktığımızda, karşı-devrimci düşüncenin Osmanlı aydınının sunmaya çalıştığımız devrim anlayışından temel farkları olduğunu görürüz. Örneğin, Osmanlı aydınları, karşı-devrimci ve pozitivist düşüncelerin temel eleştirisi olan soyut kavramların düzen içinde bir toplumsal yapı oluşturmada engel teşkil edeceği fikri üzerinde durmamışlardır. Onlar, karşı-devrimcilerin tersine, soyut kavramların yapısal eleştirisini yapmamış, sadece İmparatorluğun geleceği açısından bu kavramların etkileri üzerine düşünmüşlerdir. Bir yandan 1789'un ilkeleri olan kavramları bayrak haline getirirken diğer yandan, eşitlik, kardeşlik gibi kavramların Osmanlı İmparatorluğu gibi çok farklı etnik ve dini cemaatlerin varolduğu bir yapıda içleri boş kalabileceği ve İmparatorluğa zarar verebileceği yönünde fikir yürütmüşlerdir. Dolayısıyla, Osmanlı aydınının eleştirisi bu kavramların özüne yönelik olmaktan çok imparatorluğa etkisi ile belirlenmiştir.

Karşı-devrim düşüncesi ile Osmanlı fikir dünyası arasında başka temel farklılıklar da göze çarpmaktadır. En önemlisi Fransız Devrimi'ne yaklaşımda beliren bu farklar, devrimin getirdiği fikirlerin evrenselliğine olan inanç ; geçmişin, bugünü ve geleceği belirlemekteki önemi ; aklın siyasal yapıyı oluşturmaktaki rolüne yaklaşım, ve daha birçok alanda ortaya çıkmaktadır. Zaten bizim burada savunduğumuz fikir her iki düşüncenin birbiri ile paralel oldukları değil, sadece bazı kesişme noktalarının varlığı, ve bu kesişme noktalarının da pozitivizm ve diğer fikir akımları aracılığıyla dolaylı yoldan olduğudur.

Osmanlı aydınının devrim fikrine yaklaşımı ile Avrupa'da ortaya çıkmış karşı-devrimci düşüncenin birbirleri ile kesiştiği en belirgin noktalardan biri devrimin düzensizliğe sebep olan bir etken olarak değerlendirilmesi ve devrim sürecine bir son verme amacıdır. Diğer yandan, düzeni koruma arayışı içinde olan Osmanlı aydını, geçmiş ile uyum içinde olacak reformlar sayesinde devrimin yol açacağı zararları bertaraf etmeye, devrimi öncelemeye

çalışarak karşı-devrimci düşünceye yaklaşmaktadır. Bu anlamda, değişimi doğal bir süreç olarak görüp, düzenli ve kontrollü bir değişim süreciyle sert kırılmaları önlemeyi amaçlayan karşı-devrimci düşüncenin türevi niteliğindeki muhafazakar liberal görüşün savunuculuğunu yaptığı "reformcu evrim" (*évolution réformiste*) anlayışını Osmanlı düşüncesinde de görmekteyiz. Halil Ganem'in « Eserimiz » adlı makalesinde yazdıkları devrim-evrim ikilisindeki tercihin yönünü göstermektedir : « İşte eserimiz : kelimenin gerçek anlamında devrimci değildir, sağlam bir propagandanın eseridir... sistemi değiştirmek zorunluluk olacak ve yoğunlaştırılmış fikirlerimiz kendiliğinden zafere ulaşacaktır ve ülke, küllerinden yeniden doğacaktır ve bir kerelik, barışçıl evrim devrimin yerine geçecektir »[35]. Kesişme noktalarından bir tanesi de gerçekleşecek değişikliklerin geleneklerle ve toplumsal değerlerle uyum içinde olması gerektiğine inançtır. Ancak bu şekilde toplumsal yapıda bir kırılma yaşamaksızın ilerleme sağlanacaktır.

Karşı-devrim ve Osmanlı düşüncelerinin devrim fikrine bakışlarındaki bu ortak noktalara pozitivizm ve Osmanlı düşüncesi arasındaki benzerlikleri ekleyebiliriz. Devrim ve değişim fikirlerini birbirlerinden ayıran karşı-devrimci düşüncenin karşısında, fakat devrimi yeni bir başlangıç olarak kabul eden pozitivizm çizgisinde yer alan Osmanlı aydınları, yukarıda da belirttiğimiz gibi, devrime işlevsel bir anlam yüklemekte ve devrimi değişimi sağlayacak reformların başlama noktası olarak görmektedir.

Dolayısıyla, pozitivistlerin devrim ile olan ikircikli ilişkilerinin benzerini Osmanlı aydınında da görmekteyiz : Bir yandan reformlar sürecini başlatmak için ilk adım olarak görülen devrimin gerçekleşmesini büyük bir tutku ile istemek, diğer yandan ise düzenin bozulması başta

---

[35] Halil Ganem, « Notre œuvre », *Mechveret*, 15 Mart 1898, no :54. « *Voilà notre œuvre. Elle n'est pas révolutionnaire dans le véritable acception de ce mot, c'est une œuvre de saine propagande... il sera forcé de changer de système et, notre idée comprimée, triomphera spontanément et le pays renaîtra de ses cendres, et pour une fois, l'évolution pacifique aura remplacé la révolution...* »

olmak üzere, devrimin beraberinde getirebileceği tüm olumsuzluklardan kurtulma arayışı. Nasıl ki pozitivizm, Fransız Devrimi'ni evrensel tarih içinde önemli bir olay olarak değerlendirmiş, ama bir yandan da onun yol açtığı krizlere bir son vermeyi kurgulamışsa, Osmanlı aydını da Fransız Devrimi'ni mitleştirerek kendi topraklarında bir devrim gerçekleştirmeye çalışmış, ama bu devrimin mitleştirmiş olduğu devrimle aynı hatalara düşmeyerek farklılaşmasını, eksiksiz olmasını istemiştir. Dolayısıyla, XIX. yüzyılda karşı-devrim düşüncesinin de etkisiyle şekillenmiş devrim algılamasında yoğrulmuş pozitivist düşüncenin Osmanlı fikir yapısına etkisiyle, Osmanlı aydınının devrim fikrine yaklaşımı da kendine has bir şekle bürünmüştür.

Sonuç

Diğer fikir akımları gibi karşı-devrim düşüncesini de dosdoğru giden, çizgisel, mutlak bir bütünlük olarak almayıp, kendinden sonra gelen fikir akımları ile yoğrulduğunu göz ardı etmemek gerekir. Massimo Boffa'nın belirttiği gibi devrim ve karşı-devrim arasındaki net ayrımın, ara politik eğilimler dikkate alındığında bu netliğini kaybettiğini, devrimci ve karşı-devrimci fikirlerin beraber varolduklarını dikkate almak gerekir[36]. Zira, devrim fikri ile gelenekleri ; yeni fikirler ile örf ve adetlerin taşıdığı dünya algılamasını ; özgürlük ile düzeni bir arada düşünmeye çalışan her türlü düşünce ister istemez karşı-devrimci düşüncenin taşıdığı sorularla muhâtap olmak durumunda kalacaktır. Bu ilişki her zaman eleştirileri yok saymakla değil, bazı durumlarda, onları içselleştirmeyle sonuçlanmaktadır[37].

Bu doğrultuda, bir yandan devrim aracılığı ile siyasal sistemde değişim isteyen, diğer yandan devrimin beraberinde getirebileceği tüm olumsuzluklardan kaçınmayı amaçlayan Osmanlı aydını karşı-devrimci düşüncenin

[36] Massimo Boffa, « La Révolution française et la contre-révolution », in François Furet (der.), *L'héritage de la Révolution française, (Fransız Devrimi'nin mirası)*, Hachette, 1989, s :88.
[37] M. Boffa, « Contre-Révolution », in F. Furet et M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Flammarion, 1992, s :88.

bazı eleştirilerini içselleştirmiştir. Bu sebeple, 1908 devrimi pozitivizm ve devrim arasında kurmaya çalıştığı denge açısından karşı-devrimci düşünce perspektifinden incelenebilir. Zaten, Osmanlı aydınının örnek aldığı Fransız Devrimi ile olan ilişkisine baktığımızda da tam bir benimsemeden bahsedemeyiz. Osmanlı aydınları Fransız Devrimi'ne olan yakınlıklarına rağmen, devrim fikrini ani, radikal ve öngörülemez değişim anlamında kabul etmemişlerdir. Aydınlar tarafından istenilen değişimin sınırlarını düzeni koruma isteği belirlemektedir. Zaten, belirli bir tarihsel süreç sonucunda, belirli bir coğrafi alanda şekillenen fikirlerin başka tarihsel süreçler içinde düşün dünyasını kurmuş bir ülkede yayılması basit bir kabul ettirme/etme çerçevesinde incelenemez : Fikirlerin kabulü, kabul edilenin değiştirilerek, yeniden çözümlenerek sahiplenilmesi olabilir ancak. Düşüncelerin ve kültürel modellerin dolaşımı ve etkisi dinamik ve yaratıcı bir süreçle şekillenir. Aynı doğrultuda metinlerin de tek tip ve sabit anlamları yoktur, onların herhangi bir topluma etkisi hareketli, çoğul ve zıtlıklar içeren yorumlar doğurur[38].

Osmanlı aydını, 1908 Devrimi ile, bir yandan değişim fikri ile devrim, diğer yandan düzen fikri ile pozitivizm arasındaki bağlantıyı bir potada eritmiştir. Bir başka deyişle, düzen içinde ilerleme fikri, devrim ile pozitivizm arasında bir köprü kurulmasını sağlamıştır. Bu durumu « Osmanlı'ya özgü devrim anlayışı » şeklinde tanımlamak yanlış olmayacaktır. Devrim kavramı ile pozitivist düşüncenin Osmanlı yorumları, ikisinin birleşimiyle oluşmuş bir karışım doğurmuştur. Fakat bu karışımda pozitivizm daha baskındır, zira devrimin algılanma şeklini belirleyen pozitivizmdir : Yeni olanın taşıyıcısı ve ilerlemeyi sağlayıcı olarak devrim taraftarı olan aydınlar, devrimin şiddet ve toplumsal sarsıntı ile düzene vereceği zarardan çekinmektedirler. Düzeni bozmadan değişim gerçekleştirme fikrinin kökeninde yer alan pozitivizm, Fransa'da devrime bir son vermeye çalışırken, Türkiye'de ise barışçıl bir devrimden hareketle kendine bir uygulama alanı aramıştır.

---

[38] Roger Chartier, *Les origines culturelles de la Révolution française*, Seuil, 2000, (ilk baskı 1990), s :35.

XIX. yüzyıl, Avrupa'da bir yandan devrimlerin gerçekleştiği, bu devrimlerin etkisinin sürdüğü ve devrimciliğin belirleyici bir değer olduğu dönemken, aynı zamanda bununla tezat teşkil edecek, düzenin daimi bir şekilde kurulmaya çalışıldığı, devrimlerin toplumsal ve siyasal çalkantılara yol açmasının engellenmesi amaçlanan düzen arayışının yüzyılı olmuştur. Bu ikircikli durumun benzerini Osmanlı aydınının fikir dünyasında da görebiliriz. Başka bir deyişle, zaten kendisi de türdeş bir yapı arzetmeyen Avrupa düşüncesinden etkilenen Osmanlı aydını kendine uygun görüşlerden seçilmiş eklektik bir fikir yapısı oluşturmuştur. Osmanlı aydınının devrim kavramını algılama şeklini belirleyen, bir yandan aydınların içinde yetişmiş oldukları Osmanlı geleneksel yapısı, diğer yandan ise 1789'u hazırlayan düşünce yapısı ve bu düşünce yapısına eleştirel olan, içinde karşı-devrim düşüncesini de barındıran XIX. yüzyıl fikir dünyasıdır.

CUMHURİYETİN KURULUŞ DÖNEMİNDE KÖYCÜLÜK TARTIŞMALARI

Funda Gençoğlu Onbaşı[1]

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve beraberinde getirdiği modernleşme projesi sadece yeni bir rejim değil aynı zamanda yeni bir toplum da yaratmayı hedefleyen özgün bir deneyim olarak bugüne kadar pek çok sosyal bilimcinin ilgisini çekmiş ve değişik yönleriyle farklı alanlarda araştırma konusu olmuştur. Özellikle Cumhuriyet'in kuruluş dönemi olarak adlandırdığımız 1930'lu ve 1940'lı yıllar, Cumhuriyet'in kurucu ideolojisini ve dolayısıyla güncel tartışmaların arka planını anlamada kilit bir noktada durduğundan, verimli bir çalışma alanı sunmaktadır. Bu noktadan hareketle, bu çalışma, özellikle 1930'lu yılların önemli gündem maddelerinden biri olan köycülük tartışmaları, köy ve köylüye farklı yaklaşımların üzerinde yoğunlaşacaktır. Bu tartışmaların tek parti idelojisini anlamada kritik bir noktada durduğunu düşünüyorum. Bunun en başta gelen sebebi ise söz konusu dönemde ülke nüfusunun yaklaşık %80'inin köylerde yaşıyor olması, yani yönetici seçkinlerin eğitim yoluyla yaratmayı hedefledikleri 'yeni cumhuriyetçi vatandaş' potansiyelinin köylülerden oluşuyor olmasıdır. Bu da demek oluyor ki, dönemin yönetici kadrosu 'halk' terimini kullandığında aslında köylüye atıfta bulunmaktadır. Aynı zamanda, bu kadar geniş bir köylü nüfusunun olması dönemin ülke ekonomisinin de neredeyse tamamen tarımsal üretime bağlı olduğunu göster-

[1] Başkent Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

mektedir. Dolayısıyla köylü imgesi söz konusu dönem itibariyle siyasal, kültürel ve ekonomik bütün tartışmaların merkezinde yer almaktadır.

Türkiye'de ve Dünya'da Köycülük

Türkiye'de köycülük hareketinin başlangıcını aslında cumhuriyet öncesi döneme kadar götürmek mümkündür. Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, 1919 yılında, Türk Ocakları bünyesinde küçük bir grup köylere eğitim ve sağlık yardımları götürmek amacıyla Köycüler Cemiyeti adı altında bir örgütlenmeye gitmiştir. Ancak aralarında Reşit Galip ve Halide Edip Adıvar'ın da bulunduğu ve daha çok tıp doktorlarından oluşan bu grubun çalışmaları çok geniş yankı uyandırmamıştır. Aslında, Cumhuriyetin ilk yıllarında köy ve köylüye olan ilgi Atatürk'ün 1922 yılında bir konuşması sırasında kullandığı ve ondan sonra bir çok kez tekrarlanan "köylü milletin efendisidir" sözünden fazla ileriye gidememiştir.[2] Türkiye'de Köycülük çalışmaları Halkevleri'nin kuruluşu (1932) ve onun yayın organı *Ülkü* dergisinin yayın hayatına başlaması (1933) ile gittikçe artan bir ilgi uyandırmaya başlamıştır. Ülkü dergisi de, Ankara Halkevi tarafından çıkarılan bir dergi olmakla birlikte fiili olarak Halkevleri'nin merkezî yayın organı olarak faaliyet göstermiş ve her sayısında köy ve köylüye dair gözlemlerin, tespitlerin, beklentilerin, önerilerin yer aldığı yazılara "Köycüler Bölümü" adı altında bir bölüm ayırarak köycülük tartışmalarının en mönemli mecralarından biri olmuştur.

Dünyada köycülük ve benzeri düşünceler ondokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren gözlenmeye başlamıştır. Karaömerlioğlu gelişmiş kapitalist ülkelerde ve görece daha az kapitalistleşmiş ülkelerde bu akımın farklı nedenlerle gündeme gelmiş olduğunu belirtmektedir.[3] Birincide köycü düşünceler kentleşmenin ve sanayileşmenin toplumsal yapıları, tarzları, değerleri v.s.

---

[2]M. Assam Karaömerlioğlu, "The People's Houses's and the Cult of the Peasant in Turkey" *Middle Eastern Studies*, October 1998, Vol. 34, Iss.4.,73.

[3] M.Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Köycülük", *Kemalizm* içinde. İstanbul: İletişim 2002. 284-285

kökünden değiştirmeye başlamış olmasına doğrudan bir tepki olarak gündeme gelmiş olup dolayısıyla yüzleri geçmişe dönüktür; ikinci durumda ise köycülük bazı devrimci hareketler için bir itici güç olurken siyasal iktidarını yeni pekiştiren rejimler için sosyalist ve işçi sınıfı vurgulu hareketlerin karşısında bir panzehir olarak tahayyül edilmiştir.[4] Aşağıda *Ülkü* dergisi üzerinden yapacağımız analizin de göstereceği üzere Türkiye bağlamındaki köycülük hareketini her iki kategoriye de sokmak pek mümkün değildir.

1930'lu yıllara damgasını vuran köycülük tartışmalarının Türk entelektüel ve siyasal yaşamını anlamadaki önemi çok fazla gündeme gelmemektedir. Güncel çalışmalarda köycülük meselesi genellikle Halkevleri ile ilgili daha genel kapsamlı çalışmaların bir bölümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmalarda dönemin seçkinlerinin köy ve köylüye olan yaklaşımları ise farklı şekillerde gündeme getirilmektedir. Bugünden bakarak cumhuriyetin kuruluş dönemindeki köycülük hareketini değerlendiren araştırmacılardan bir kısmı dönemin aydınlarının köye olan yaklaşımlarını onların köylüyü eğitmek, aydınlatmak, onu 'kurtarmak', medeniyet götürmek gibi olumlu amaçlar güden ve bu nedenle takdir edilmesi gereken iyi niyetli çabalar olarak yorumlamaktadır.[5] Diğer bir yaklaşım ise aydınların köylüye karşı küçümseyici ve dışlayıcı bir tutum sergilediklerini öne sürerek köycülük hareketini inandırıcılıktan uzak ve yapmacık bulmakta ve bu nedenle mesafeli bir duruş sergilemektedir.[6] Aynı olgunun birbirinden bu derece farklı iki şekilde yorumlanmış olması ilk bakışta açıklanması zor bir durum olarak görünmektedir. Ancak, söz konusu döneme ait orjinal metinler arasında yapılacak bir gezinti göstermektedir ki her iki de-

[4] Ibid.

[5] Örn. Anıl Çeçen, *Halkevleri*, (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1990); Nuray Bayraktar, *Halkevlerinin Ülke Kültürüne, İnsanın Gelişimi ve Dönüşümü Açısından Katkıları ve Öneriler*, (Ankara: Halkevleri Yayınları, 1999); Adem Kara, *Türkiye'de Halkevleri*, (Ankara: Halkevleri yayınları, 1999).

[6] Örn. Sefa Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002)

ğerlendirmeyi de desteklemeye yetecek malzeme bu kaynaklar arasında mevcuttur. 1930'ların siyasi ve entelektüel hayatında köy ve köylüye yapılan vurgular farklı şekillerde kendini göstermektedir. Kullanılan söylemlerde köylü, bir tarafta ona atfedilen değerler ve yaşam tarzıyla birlikte yüceltilirken diğer taraftan da küçük görülmekte ve eğitilmesi, terbiye edilmesi gereken insan olarak resmedilmektedir. Bu tür bir çelişkinin varlığı ise güncel çalışmalar içerisinde üçüncü bir yaklaşımın temel hareket noktasını oluşturmuş ve bu yaklaşım çerçevesinde köycülük hareketinin Kemalizm'in muğlaklığını ve birbiriyle çelişen farklı söylemleri içinde barındıran eklektik yapısını ortaya çıkaran bir unsur olarak görülebileceği gündeme getirilmiştir.[7]

Çalışmanın bundan sonraki kısmı, bahsettiğimiz bu üç farklı bakış açısının beslendiği orjinal kaynaklar temelinde bir söylem analizinden oluşacak ve bu analiz çok büyük oranda *Ülkü* dergisi üzerinden yapılacaktır. *Ülkü*'nün Mart 1934 tarihli 13. sayısında halka değil de seçkinlere hitap eden bir dergi olduğu, temel amacının "hangi mesleğe mensup olursa olsun bütün münevverler arasında bir konuşma ve anlaşma vasıtası" oluşturmak olduğu belirtilmektedir.[8] *Ülkü* dergisinin bizim çalışmamız açısından önemi köycülük akımının en önemli mecralarından birini teşkil etmesidir. Özellikle 1933-34-35-36 yıllarında *Ülkü* dergisinde köy ve köylüler konusunda yazılmış çok sayıda makale olduğu görülmektedir. İleride göreceğimiz üzere, bu yazılarda *Ülkü* yazarlarının köylüler hakkında farklı ve birbiriyle çelişebilen fikirleri savundukları, hatta bazı durumlarda aynı kişinin farklı zamanlarda yazdığı yazılarında (hatta bazen aynı yazıda) farklı görüşleri dile getirdiği görülebilmektedir.

1930'larda Köy Tartışmaları

Mehmet Saffet 1933'te yazdığı "Köycülük Nedir?" başlıklı yazısında şöyle demektedir: "Köylerimizin iki cephe-

[7] Örn. Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Köycülük".
[8] Bkz. M. Bülent Varlık, "*Ülkü*: Halkevleri Mecmuası", *Kemalizm*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 268.

den vaziyetlerini tetkik edebiliriz: Kültür cephesi, yahut maneviyat. İktisadi cephe, yahut maddiyat."[9] Biz de bu yöntemi takip edip 1930'larda toplumun seçkinlerinin bu iki açıdan köyleri nasıl 'tetkik ettiklerine' bakabiliriz. "Maneviyat cephesi"nden başlayacak olursak, bu konudaki farklı görüşlerden bir tanesi köylünün maneviyatı ile ilgili olumlu bir tutum sergileyen ve köylünün yaratılmak istenen "yeni insan" standartlarına erişebilme potansiyeli hakkında 'iyimser' ya da 'umutlu' olarak adlandırılabilecek bir duruştur. Bu bakış açısı zamanın koşulları itibariyle demokratik rejime uygun bir vatandaş profilinin henüz var olmadığının altını çizmekle birlikte yine de demokrasiye vurgu yapar ve uzun vadede arzu edilen siyasal sistemin halk demokrasisi olduğunu dile getirir. Buna göre "İnkişaf etmekte olan Türk halkçı demokrasisi Türkiye için en uygun şekil"dir.[10] Bununla bağlantılı olarak "vatandaş terbiyesi" kavramı gündeme getirilmektedir. Osman Halit "...halkı kendi şuur ve iradesiyle hareket alıştırmak, hak ve vazifelerini tanıyan, cumhuriyetçi birer vatandaş yapmak Türk demokrasisinin en mühim bir vazifesi, inkılabın da en büyük bir davasıdır"[11] diyerek vatandaş terbiyesi kavramının önemini vurgulamaktadır. Nusret Kemal de varolan demokrasileri "halka verilen azami rolün tasvipçilikten ibaret" kalması, "memleket idaresine çok pasif iştirakten öteye geçememiş" olması nedeniyle eleştirmektedir.[12] Burada dikkat çeken husus şudur ki Türkiye'de kurulacak ideal sistemin "tasvipçilikten" ve "pasif iştirak"ten öteye giden bir 'halk demokrasisi' olduğu ortaya konulmakta ancak ülkenin içinde bulunduğu maddi ve manevi koşullar nedeniyle halkın (halk kelimesinin köylü olarak okunabileceğini daha önce vurgulamıştım) henüz memleket idaresinde aktif rol almalarına izin verilebilmesinin mümkün olmadığı da vurgulanmaktadır. İdeal "halk demokrasisi" sistemine ulaşa-

[9] Mehmet Saffet, "Köycülük Nedir?, *Ülkü*, Temmuz 1933, 423-424.
[10] Nusret Kemal, "Bir Köycülük Projesi Tecrübesi", *Ülkü*, Eylül 1933, 123.
[11] Osman Halit, "Cumhuriyette Halk Terbiyesi", *Ülkü*, İkinciteşrin 1933, 290.
[12] Nusret Kemal, "Halkçılık", *Ülkü* Nisan 1933, 186.

bilmek için halkın eğitilmesi ve aydınlanması ve "mümkün olduğu kadar süratle kendi kendini idare edecek kültür ve şuur seviyesine vardıracak tedbirler(in) alınması" gerekmektedir.[13] İnkılabın ve beraberinde getirdiği değişikliklerin kalıcı olabilmesi ancak köylüye ulaşılması, bu değişiklikleri içselleştirmesi sağlanırsa mümkün olacaktır. Mehmet Saffet bu durumu şöyle özetlemektedir: "İnkılabımız bir halk hakimiyeti inkılabıdır. Halkımızın büyük bir ekseriyetini teşkil eden köylü bunu anlamadıkça bu inkılap tahakkuk etmiş olamaz.[14] Arzulanan seviyeye ulaşmak konusunda da idealist bir bakış açısından söz edilebilir:

Türk köylüsünün yüksek bir zihni elastikiyete, seri bir intibak kabiliyetine malik olması her vesile ile anlaşılmış bir hakikattir. Bu hiç şüphesiz en büyük milli bir kıymet teşkil etmektedir. Türk köylüsü doğru fikirleri ve sözleri daima yüksek aklı selimiyle derhal anlar. Hakikate teslim ve tabi olmak ise onun en büyük şiarıdır.[15]

Türk köylüsünün maneviyatı hakkındaki bu türden olumlu ve en azından umut içeren yaklaşımların yanısıra bu konuda biraz daha mesafeli hatta negatif bir duruşa rastlamak da mümkündür. Bunun en enteresan örneklerinden biri Aptullah Ziya'nın yazılarıdır. Kendisi "Köy Mimarisi" adlı makalesine o zamana kadarki yaklaşımları şiddetle eleştirerek başlar ve köylünün uzun zamandır ihmal edildiğini, kendisine verilmesi gerekenlerin verilmediğini ifade eder. Ancak hemen arkasından ilave eder: "Fakat bu sözlerimden köylüyü efendi yapmak istediğimi sanmayın; köylü köyünde köylü olarak kalmalıdır." Ona göre yapılması gereken köylünün maddi yaşam koşullarının iyileştirilmesidir. Çünkü "köylü şehirde efendi olmak için değil, şehrin suyundan, havasından, zevkinden, hatta doktorundan istifade edebilmek için" kalmak istemektedir. Aptullah Ziya "Bu kardeşlerimizi bizim gibi yaşatmaya mecburuz" derken aksi takdirde doğabilecek 'tehlikelere' dikkat çekmek ister; bu tehlikelerin en büyü-

[13] A.g.m., 187
[14] Mehmet Saffet, "Köycülük Nedir?", 425.
[15] A.g.m., 424

ğü ise köylülerin özlemini çektikleri yaşam koşullarına kavuşabilmek ümidiyle şehirlere akın etmeleri durumu olacaktır. Ziya "şehirlerin yükü altında ezildikleri için şehirlere hücum eden köylüler" tarafından yıkıldığını düşündüğü Babil kulesi, Büyük Roma, ve Bizans'ı bu durumlara tarihten örnek olaylar olarak göstermekte ve bu endişesini şöyle ifade etmektedir:

"Köylü köyünde bol hava ve ışık alabilmeli, evinde üşümemeli, köyün meydanında bir kahvesi, bir radyosu...olmalıdır... Hulasa, köylüyü köyüne bağlayacak herşeyi köyünde olmalıdır; aksi takdirde köylü kendisine verilmiyen bu hakları aramak için şehirlere hücum edecektir.. *Vay o şehirlerin haline.*"[16]

Görüldüğü gibi burada köylünün maneviyatı ile ilgili bir sempati ve umuttan çok bir aşağılama, dışlama, küçük görme psikolojisi ağır basmaktadır. Benzer bir bakışı Hilmi isimli bir *Ülkü* yazarında da görüyoruz.

"Köylü kendi işi ve gücü hakkında zeka ve muhakemesini kullanmağa hiç lüzum ve ihtiyaç hissetmez... Fakat o zihnini işletmekten de geri kalmaz...Ekinin başına varıp da orağı sallamaya başladığı zaman eğer ekin zayıfsa akşama kadar onun zihni şu istikametlerde hareket ve tedailere başlar: eğer mutekit ve dindarsa inkılabın allahı kızdırdığı ve allahın kullarından yüzünü çevirdiği istikametinde, şayet dini taassubu yoksa bu sene bu mahsulle geçinemeyeceği, binaenaleyh filanın öküzünü çalmak, ötekini dolandırmak, öbürünün kızını kaçırıp mirasına konmak veya hükümete vergiyi vermemek gibi yollarda işler...Fakat şayanı hayrettir ki kuraklıktan kavrulan tarlasının yanıbaşında akan suyu biraz gayret ve masrafla tarlasına almak hususu onun zihninden bile geçmez."[17]

Etem Veysi de köylüye yapılacak maddi yardımları ele aldığı yazısında köylüler hakkında yukarıda zikrettiklerime benzer görüşlere sahip olduğunu ortaya koymaktadır:

[16] Aptullah Ziya, "Köy Mimarisi", 38. Vurgu benim.
[17] Hilmi, "Halk Neşriyatı", *Ülkü*, Ağustos 1933, 77.

"Memleketimizde işini hakkiyle bilen, yarınını düşünen köylümüz pek azdır. Onların eline lazım olmadığı zaman geçen para muhakkak heder olur."[18]

Bu konuda oldukça ilginç bir yazı da Abdulkadir tarafından kaleme alınmıştır. İlginç olan şudur ki, yazar aynı yazının farklı paragraflarında köylüyü hem yüceltmekte hem de aşağılamakta ve küçük görmektedir. Köylü hakkında önce "uysal, yararlıklı, yiğit, bir gözeden çıkan kaynak suyu kadar duru ve parlak Türk köylüsü" diyerek bahsetmekte ve "sevgili yurdun önünde sonunda en çalışkan, gönlü alçak, aza boyun eğen ve katlanan, yararlıklı ve değerli bir temeli ve özü tek başına köylüsüdür, bilhassa köy kadınıdır" demektedir.[19] Ayrıca "Türk köylüsünün bilinen ve tanılandan daha çok zeki" olduğunu da belirtmekle birlikte birkaç paragraf sonra "Türk köylüsü toplu işlerde mutlaka dışarıdan tutumlu becerikli bir buyrukçu ve güdümcü ister... Değilse işi savsaklar"[20] demekte ve köylünün mevcut halini "uyuşukluk, üşengeçlik, erinmek"le karakterize etmekte[21] de bir tuhaflık görmemektedir. Ona göre "Türk köylüsü, külüne gömülmüş kor halindeki ateşe benzer"[22] ve "Köylü (mayi cisimler) gibi konulan kabın şeklini aldığından kendine ve yurda faydalı bir biçime konulmak için ihtimamla ve özenişle yetiştirilmeli ve işlenmelidir."[23]

Köylünün maneviyatı ile ilgili farklı ve çelişkili görüşlere *Ülkü* dergisinden başka örnekler bulmak mümkün olmakla birlikte şu ana kadar sunulan örneklerin genel hatlarıyla ana sorunsalımızı ortaya koyabildiğini düşünüyorum. Bu noktada incelememizin ikinci ayağını oluşturan maddiyat, yani iktisadi açıdan köylülere nasıl yaklaşıldığına ve bu konudaki farklı görüşlerin incelenmesine geçebiliriz. Bu konudaki en önemli kırılma noktası endüstrileşme mi tarım ekonomisi mi? şeklindeki tartışmadır. Bir taraftan köylünün ve tarımsal üretimin ülke eko-

[18] Etem Veysi, "Köylüye Yardım", *Ülkü*, İkincikanun 1934, 467.
[19] Abdülkadir, "Köy ve Köylüler", *Ülkü* İkincikanun 1936, 380-381.
[20] A.g.m., 381.
[21] A.g.m., 384.
[22] A.g.m., 381.
[23] A.g.m., 385

nomisine katkısı sık sık vurgulanmaktadır. Bir görüşe göre köylüler "(M)ahsullerile kendinden sonra şehirliyi de beslemekte", "vergilerin büyük yekunlarını vermekte, askeri kıtaların geniş saflarını doldurmakta"dır ve bu nedenlerle "memleketin bilfiil sahibi ve efendisidirler..."[24] Buradan hareketle ülkenin iktisadi kalkınması açısından önceliğin tarımsal üretimin arttırılması ile ilgili önlemlere verilmesi gerektiği öne sürülmektedir. Köylünün ürün arttırıcı modern tarımsal yöntemler, aşılama, haşereyle mücadele gibi konularda eğitilmesi savunulmakta, böylece elde edilecek gelir artışının ülke ekonomisi için öneminin "derhal bu hayırlı irşat işine girişmek için *birçok fedakarlıkları göze almağı* meşru kılacak kafi bir sebep teşkil ettiği" vurgulanmaktadır[25]. Halkevleri'nin Köycülük kollarının köylere düzenlediği ziyaretlerinin en başta gelen gündem maddesi bu konular olmaktadır. Kadri Kemal'in sözleriyle, "Ankara'yı yapmakla övünmeyi az gören Gazi inkılap nesli şimdi de ...21,315 köyü yeniden kurmak ve buralardaki nüfus kesafetini iki üç misline çıkarmak ve onları cumhuriyete yüksek fayda getirecek bir müstahsil yapmakla meşguldür."[26]

Fakat biraz önce atıfta bulunduğumuz yazısının başka bir yerinde Mehmet Saffet "muasır medeniyetin bir büyük sanayi medeniyeti olduğu"nu söylemekte, ayrıca *"sanayi hayatı milletin zihniyetinde de büyük inkılaplar yapacak mahiyettedir"* diyerek sınaileşmenin "zaruri[27] olduğunu iddia etmektedir.

Görüldüğü gibi ülkenin ekonomik kalkınması "bütün kapıları açacak sihirli anahtar"[28] olarak düşünülmekte ancak bunun tarıma dayalı olarak mı yoksa sanayileşmeyle mi gerçekleşeceği konusunda farklı ve çelişkili görüşler bulunmaktadır. Bir taraftan sanayileşme isteği ve gerekliliği gündeme gelmekte, ancak aynı zamanda sana-

[24] Trakyalı Ali Galip, "Köylü", *Ülkü*, İkinciteşrin 1933, 326.
[25] Mehmet Saffet, "Köycülük Nedir?", *Ülkü*, Temmuz 1933, 427. Vurgu benim.
[26] "Cumhuriyetten Evvel ve Sonra Köylerimiz", *Ülkü*, İkinciteşrin 1933, 341.
[27] Vurgu benim.
[28] *Ülkü*, "Türkiye'nin Endüstrileşme Davası", Şubat 1936, 416.

yileşmenin beraberinde getireceği şehirleşme ve göç gibi olguların sosyal sonuçlarından duyulan korku ve endişe de yoğun bir şekilde tartışılmaktadır.[29] 1936 yılı bu tartışmalar açısından bir dönüm noktası teşkil etmektedir.[30] *Ülkü*'nün Mart 1936 sayısında dönemin başbakanı Celal Bayar'ın bir yazısı yayınlanmış ve bu yazıda Bayar ülke kalkınmasında tarıma öncelik atfedenlere şiddetli eleştirilerde bulunmuştur ve aynı yıl Köymen de dahil olmak üzere bazı köycülerin projelerini sorguladıkları bazı makaleler çıkmıştır.[31] Ayrıca Karaömerlioğlu'nun belirttiğine göre köycüler köylüyü pek tanımadıklarını, bu nedenle hareketin köylüler tarafından anlaşılmadığını ve desteklenmediğini tiraf etmiştir.[32] Köymen, Bayar'ın eleştirilerine karşılık olarak tarım-sanayi ikilemi yerine "köycü endüstri" kavramını ortaya koymuş ve en büyük yararı köylülerin görmesini sağlamak koşuluyla Türkiye'nin endüstrileşmesini savunmuştur. Öne sürdüğü Köycü endüstri projesinde fabrikalar sadece kırsal alanda kurulacak, böylece buralarda çalışacak işçilerin kendi tarlalarını da elden çıkarmak zorunda kalmayacaklardı ki bu da endüstrileşmenin olumsuz etkilerine karşı (sınıf kavgası, gecekondulaşma, köy ve şehir arasında bir uçurumun oluşması, sosyal çöküntü v.s) ülkeyi daha dayanıklı kılacaktı.[33]

Bu gelişmelerden sonra köycülük tartışmaları başka bir mecraya girmiştir. Zaten 1936 yılından sonra *Ülkü* dergisinde köycülükle ilgili olarak çıkan yazı yok denecek kadar azdır. 1940 yılında Köy Enstitüleri'nin kurulması ise bu konuda yeni bir sayfa açmıştır.

Sonuç

Çalışmamın başlarında güncel çalışmalarda köycülük hareketinin nasıl değerlendirilebileceği konusundaki farklı görüşler çerçevesinde kendimi en yakın hissettiğim du-

---

[29] Bkz. Nusret Kemal, "Köycülük Esasları", 149-150.
[30] Karaömerlioğlu, "The People's Houses and the Cult of the Peasant", 82-83.
[31] A.g.m., 81.
[32] A.g.m., 83.
[33] A.g.m., 82.

ruş Karaömerlioğlu tarafından dile getirilen (bu konunun Kemalizm'in eklektik yapısını ortaya koyan bir durum olarak görülebileceği şeklindeki) görüş olmuştu. Ancak araştırmamda ilerledikçe bu yaklaşımdan da iki önemli noktada farklılaştığımı gördüm. Birinci olarak Karaömerlioğlu köycülük akımıyla ilgili olarak tek parti döneminde süregiden 'sanayileşme mi tarım mı?' tartışması çerçevesinden yaptığı analizi bu ikircikli tutumun ve bir türlü ne istendiğine karar verilememesinin Türkiye'nin şehirleşmesini ve sanayileşmesini engellediği ya da en azından geciktirdiği noktasında sonlandırmaktadır. "Şehirleşememe", "sanayileşememe" ve "yakın zamana kadar köylü bir toplum olarak kalma" durumuna da negatif bir değer atfetmektedir. 1930'larda "ülkenin hayati önem taşıyan konularında devlet politikaları bağlamında bir netliğin olmadığını" söylemektedir. Ona göre, "bir yandan kırsal yapının dönüştürülmesi gerektiği yönünde heyecanlı nutuklar" atılırken diğer yandan "oralardaki geleneksel dokunun yüceltilip korunmaya çalışılması" şeklindeki "belirsizlikler ve ikircikli davranışlar" Türkiye'nin şehirleşmesini ve sanayileşmesini geciktirmiştir ve Türkiye'de 1980'li yıllara kadar köylülüğün ağır basmasında önemli bir rol oynamıştır. Benim bu çalışmamın hareket noktasını ise 1930'lu yılların köycülük söyleminin parçalı veya çelişkili karakterini yargılamak, sonuçları hakkında az önce atıfta bulunduğum türden bir hüküm vermek gibi bir kaygı gütmeksizin anlamaya yönelik bir çaba oluştrmaktadır. Yukarıda sunduğum örnek metinlerle 1930'lu yıllar resmi söyleminin birbiriyle çelişebilen farklı söylemlerden oluşan parçalı yapısını ortaya koymaya çalıştım ancak bu analizin yargılamak ya da hüküm vermekten ziyade analitik bir bakış açısıyla anlama gayretiyle yapıldığını vurgulamak istiyorum. Ayrıca, Karaömerlioğlu'nda gördüğümüz yaklaşım modernleşme sürecine belli bir perspektiften bakan, yani, bu süreci ikili karşıtlık mantığı içinde ve bir kategoriden diğerine geçme-geçememe sorunsalı çerçevesinde ele alan bakış açısının izlerini taşımaktadır. Oysa, kanımca, modernleşme dediğimiz süreci "geleneksel/kırsal/az gelişmiş olandan modern/şehirli/sanayileşmiş/gelişmiş olana doğru

yapılan önlenemez yürüyüş"[34] olarak ele alınması, aslında çok daha karmaşık olan bu süreci oldukça basite indirgemektedir. Bu süreçte yaşanan karmaşık ve çelişkili eklemlenmeleri (ki bunlar siyasal olabilir, kültürel ya da ekonomik olabilir) ve bunlardan doğan ara konumları değersiz, ne olduğu belli olmayan, yoldan sapma v.s şeklinde görmek ve bu terimlerle düşünmek yerine yeni bir şeyle karşılaştığı zaman ona kendinden de birşeyler ekleyen, yeni formlar yaratan üretken süreçler olarak da görmek mümkündür.[35] Dolayısıyla bu çalışma ne tek parti dönemi köycülük çalışmalarının kendisine ne de tek parti ideolojisinin eklektisizmine, pozitif ya da negatif, bir değer yüklememek düşüncesiyle gerçekleştirilmiştir.

İkinci olarak, Cumhuriyet'in kurucu ideolojisinin parçalı ve birbiriyle çelişen farklı söylemleri içinde barındırdığı ve köylüye karşı takınılan çelişkili tutumların bu durumun bir örneği olarak görülebileceği noktasında bu görüşle ortak bir payda paylaşıyor olsam da bunun biraz daha ötesine geçmek gerektiğini gördüm. Yani, varılan bu nokta belki önemli ve anlamlıydı ancak yine de sanki bir şeyleri açıklamakta yetersiz kalıyor, bazı boşluklar doldurulmadan kalıyordu. Sadece bu parçalı/çelişkili yapıyı görmek/göstermek Kemalizm'i ve Türk modernleşmesini açıklamakta (ve anlamada) yeterli miydi? Vurgulanması ve üzerinde düşünülmesi gereken husus bunun bir karar verilemezlik hâli ya da basit bir zihnî çelişkiden ibaret olup olmadığıdır. Bu durumun basit bir zihni çelişkiden farklı bir anlam taşıdığının en önemli göstergesi ise çok benzer bir yapının Kemalist halkçı yaklaşıma muhalif olarak gelişen ve bu nedenle kendisini ondan ayrıştırma çabasında olan muhafazakar söylemde de gözlenmekte olmasıdır. Tanıl Bora ve Necmi Erdoğan'ın Muhafazakar Populizmi inceledikleri makalelerinde gösterdikleri gibi,

[34] Deniz Kandiyoti, "Gendering the Modern: On Missing Dimensions in the Study of Turkish Modernity", *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, Sibel Bosdoğan ve Reşat Kasaba (der.). Seattle ve Londra: University of Washington Press, 1997, 129.

[35] Bu argümanları hocam Necmi Erdoğan'dan ödünç alıyorum. Isuues in Turkish Cultural History: Popular Culture, Power and Subalternity, Bahar 2002-2003, Ders Notları, 28.05.2003.

muhafazakar söylem de "bir yandan köyün ve köylünün sakladığı hazineden dem vurur "efendilikle civanmertliği birleştirmiş olan Türk köylüsünden bahsederken öte yandan Türk köylüsünün "devleti ve birbirini aldattığını", "kendi hayır ve şerrini iyi bilmediğini" aynı anda vurgular.

Kemalizm ve esasında onun halkçılığına bir tepki olarak gelişen muhafazakar söylem arasındaki bu benzerlik ancak Kemalizm'in, içinde barındırdığı çelişkili söylemlere, parçalı yapısına rağmen bir bütünsellik arz ettiği, bir omurgaya ya da bir ortak paydaya sahip olduğu ortaya konularak açıklanabilir. Bu omurga, en temelde, toplumu tahayyül edilecek, tasarlanacak, yeniden kurulacak bir şey olarak görmeyi içeren bir anlayışa işaret etmektedir. Böyle bir toplum anlayışının hakim olduğu Kemalist söylemde halk bir "çifte anlatısal hareket" içinde kurulur. Dikkati çeken husus "'halk'ın edimsel bir tarzda kurulması veya çağrılması, resmedilirken icat edilmesi"dir.[36] " 'Halk' bir yandan zaten halihazırda mevcuttur, öte yandan hala gerçekleştirilmeyi beklemektedir."[37] Hem kurulmaya çalışılan kimliğin özünü oluşturmakta, hem de bu kimliğin özüne aykırı anlamlar ve değerler barındırmaktadır.[38] Yani, "küçük h'li halk ile büyük H'li Halk arasında, çıplak, yaşayan "halk" ile bir siyasal varlık olarak "Halk" arasında bir ayrıma gitmek mümkündür."[39] Var olan halk ile ideal halk arasındaki açının kapatılması için daha önce yaptığım bir alıntıda belirtildiği gibi "külüne gömülmüş kor halindeki ateşin" yeniden canlandırılması, sıvı cisimler gibi konulan kabın şeklini alan köylünün kendine ve yurduna faydalı bir biçime konulmak için ihtimamla yetiştirilmesi ve işlenmesi gerekmektedir. Köylüyle ilgili olarak olumlu, umutlu ya da küçümseyici olarak adlandırdığımız bakış açılarının hepsinde ve yukarıda yaptığımız alıntılarda bu yaklaşımı görmek mümkündür. Toplumun kendisini tasarlanacak, kodlanacak, düzenle-

---

[36] Necmi Erdoğan ve Tanil Bora, "Muhafazakar Populizm", *Muhafazakarlık* içinde, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 639.
[37] A.g.m.
[38] A.g.m.
[39] A.g.m.

necek, kurulacak birşey olarak gören bu yaklaşım Kemalist söyleme muhalif olarak gelişen söylemlerde de kendini göstermiştir. Bora ve Erdoğan'ın gösterdikleri gibi, muhafazakar söylemde de halkın ya da köylünün "içindeki cevherin blincinden yoksun" olmasına, "halkın meziyetlerinin idealist devlet adamlarının elinde değerlendirilmesi" gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. [40]

Sonuç olarak, köy-köylü konusundaki Cumhuriyet'in kurucu ideolojisinde gözlenebilen çelişkili yapıyı bir zihnî çelişkiden ziyade, bir toplum tahayyülünün, onu yoğurmak ve yeniden şekillendirmek isteğinin merkezde olduğu tüm söylemlerde olduğu gibi, "gözetilen etkinin yaratılabilmesi için şart olan bir söylemsel moment"[41] olarak yorumlamak daha anlamlı görünmektedir. Böyle yorumlandığında, bu yapısal çelişki Kemalizm dediğimiz olguyu zayıflatan değil, tersine güçlendiren, muhalif söylemleri de kapsayacak kadar hakim kılan unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Abdülkadir, "Köy ve Köylüler", *Ülkü*, İkincikanun 1936.
2. Ahmad, Feroz. *The Making of Modern Turkey*. London, New York: Routledge, 1993.
3. Bayraktar, Nuray. *Halkevlerinin Ülke Kültürüne, İnsanın Gelişimi ve Dönüşümü Açısından Katkıları ve Öneriler*. Ankara: Halkevleri Yayınları, 1999.
4. Çeçen, Anıl,.*Halkevleri*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1990.
5. Erdoğan, Necmi. Isuues in Turkish Cultural History: Popular Culture, Power and Subalternity. Bahar 2002-2003. Ders Notları.
6. Göle, Nilüfer. "Authoritarian Secularism and Islamist Politics: The Case of Turkey" in *Civil Society in the Middle East*. A.R. Norton ed. Leiden: E.J. Brill, 1996.
7. Halit, Osman. "Cumhuriyette Halk Terbiyesi". *Ülkü*, İkinciteşrin 1933.

[40] A.g.m.
[41] A.g.m.

8. Heper, Metin. *The State Tradition in Turkey*. Walkington: The Eothrn Press, 1985.
9. Hilmi. "Halk Neşriyatı". *Ülkü*, Ağustos 1933.
10. Deniz, Kandiyoti, "Gendering the Modern: On Missing Dimensions in the Study of Turkish Modernity", *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, Sibel Bosdoğan ve Reşat Kasaba (der.). Seattle ve Londra: University of Washington Press, 1997, 129.
11. Kara, Adem. *Türkiye'de Halkevleri*. Ankara: Halkevleri yayınları, 1999
12. Karaömerlioğlu, M. Asım. "The People's Houses's and the Cult of the Peasant in Turkey". *Middle Eastern Studies*. October 1998, Vol. 34, Iss.4.
13. Karaömerlioğlu, M. Asım. "Türkiye'de Köycülük". *Kemalizm* içinde. İstanbul: İletişim 2002.
14. Kemal, Nusret. "Halk Terbiyesi", *Ülkü*, Ağustos 1933.
15. Kemal, Nusret. "Bir Köycülük Projesi Tecrübesi", *Ülkü*, Eylül 1933.
16. Kemal, Nusret. "Milli Bayram ve Halk Terbiyesi", *Ülkü*, Birinciteşrin 1933.
17. Kemal, Nusret. "Halkçılık", *Ülkü*, Nisan 1933.
18. Kemal, Nusret. "Köycülük Esasları", *Ülkü*, Birinciteşrin 1934.
19. Parla, Taha. *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*. İstanbul: İletişim, 1995.
20. Peker, Recep. "*Ülkü* Niçin Çıkıyor?", *Ülkü*, Şubat 1933.
21. Peker, Recep. "Halkevleri Açılma Nutku", *Ülkü*, Şubat 1933.
22. Saffet, Mehmet. "Köycülük Nedir?", *Ülkü*, Temmuz 1933.
23. Şimşek, Sefa. *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951*. İstanbul: Boğaziçi Üniveristesi Yayınları, 2002.
24. Trakyalı, Ali Galip. "Köylü", *Ülkü*, İkinciteşrin 1933.
25. Tunçay, Mete. *T.C.'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1989. 2. baskı.
26. *Ülkü*. "Türkiye'nin Endüstrileşme Davası". Şubat 1936.

27. Varlık, M. Bülent. "*Ülkü*: Halkevleri Mecmuası", *Kemalizm* İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
28. Veysi, Etem. "Köylüye Yardım", *Ülkü*, İkincikanun 1934.
29. Yeşilkaya, Neşe G. *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İstanbul: İletişim, 2003. 2. baskı.
30. Ziya, Aptullah. "Köy Mimarisi". *Ülkü*, Ağustos 1933.
31. Ziya, Aptullah. "Cunhuriyette Köy Yapımı". *Ülkü*, İkinciteşrin 1933.
32. "Cumhuriyetten Evvel ve Sonra Köylerimiz", *Ülkü*, İkinciteşrin 1933.

UYGARLIK KAVRAMINA İKİ FARKLI BAKIŞ: NORBERT ELIAS VE CEMİL MERİÇ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ÇALIŞMA

Berrin Koyuncu
Hilâl Onur[*]

Avrupa! Ah Avrupa, canım Avrupa! Neden ah Avrupa? Hep gözün rehberliği: "Beldeler, kaşaneler" masalı. Arka sokaklar, arka sokaklardaki sefalet? Ondan bahseden yok... Tarihin ölüme mahkum ettiği kavimlerde hep aynı psikoz: Kendini küçük görme psikozu. Avrupa cennet, Asya cehennem.

... Sanıyorum ki şarklı olduğundan utanan tek şarklı kavim biziz. Gerici, ilerici....

Şarklı gericidir, garplı ilerici...(Meriç, 1997: 163)

Türk modernleşmesi, Avrupa'nın "arka sokaklarını" ve oradaki Türk "sefaleti" göz ardı eden ve bize yansıyan parlak çehresine öykünen bir "çağdaşlaşma" projesi olarak değerlendirilebilir. Bu projenin günümüzde Türkiye'nin geleceği ve yönelimine dair tartışmalara yansıması, ülkenin Avrupa Birliği'ne üyeliğini "olmazsa olmaz" ulaşılması gereken bir hedef olarak algılanmasına yol açar. Şüphesiz bu yönelimi, seksen yıldır sürdürülen modernleşme çabası ve kaygısıyla bağdaştırmak yanlış olmaz. Modernleşmenin batılılaşma ile

[*] Dr. Berrin Koyuncu ve Dr. Hilal Onur, Hacettepe Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

eşdeğer olarak görülmesi, Türkiye'nin ulaşmak istediği hedefin, her zaman Batı'ya doğru ilerleme şeklinde tezahür etmesine yol açmıştır. Böyle bir anlayış, Avrupa Birliği üyeliğinin Türkiye için taşıdığı önemi gözler önüne sermektedir. Her ne kadar açıklıkla belirtilmese de, bugüne kadar inişli çıkışlı bir ilişki olarak tanımlanabilecek Türkiye–Avrupa Birliği ilişkisinin Avrupa tarafından bakıldığında öne çıkan temel problemi, ekonomi ve demokrasi alanındaki eksiklikler olarak ifade edilse de, nüfusunun büyük bölümü müslüman olan Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne kültür alanında ne ölçüde uygun olabileceği sorusuna dayanır. Ancak bu ilişkiye Türkiye cephesinden bakıldığında üzerinde durulması gereken asıl sorun, kendilerini "uygar" olarak tanımlayan Avrupa Birliği ülkelerinin, Türkiye'nin "tamamlanmamış" modernleşme-çağdaşlaşma projesine duydukları kaygıdır. Bu noktada, Kemalist modernleşme projesinin özünü oluşturan, tek tip ve Batı merkezci bir modele tekabül eden uygarlık kavramı yeniden gözden geçirilmelidir.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren küreselleşme süreçlerinin kültür üzerine etkilerinin tartışıldığı biliniyor. 11 Eylül olayı, uygarlık ve kültür kavramlarının bu tartışmaların odak noktası haline gelmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Küreselleşmenin kültürel yansımalarına dair çalışmalarda, temel olarak iki yaklaşıma rastlanır. Birincisi, küreselleşmenin kültürel alanda homojenleştirici boyutuna vurgu yaparken, diğeri ise, kültürler arasında çatışmacı etkisini öne çıkarır. Küreselleşme-modernite-kültür ilişkisine dair incelemelerde birinci boyuta vurgu yapan araştırmacıların, Norbert Elias'ın uygarlık sürecine dair oluşturduğu kurama sıkça referans verdiği görülür. Kuramında, oluşturduğu uygarlık sürecini Batıdan başlayarak tüm insanlığın er geç ulaşacağı bir gelişme çizgisi olarak tanımlayan Elias, bu sürece evrensel bir nitelik atfeder. Elias'ın uygarlığı "kısıtlayıcı","daraltılmış" ve "merkezileştirilmiş" şekilde tahayyülünün bugünkü tartışmalara yansıması, uygarlık ve kültürün öneminin yanı sıra, düşünürün bir Rönesans'ına işaret eder. Bu bağlamda, Batı'dan başlayarak ilerlemesi öngörülen uygarlık modelini eleştiren, düşüncelerinde Doğu/Batı ikilemini aşa-

cak bir uygarlık anlayışının nüvelerini barındıran Cemil Meriç'in uygarlık/kültür/modernleşme tartışması, özellikle Türkiye'nin söz konusu kültür indirgemeciliği karşısında hangi konumda olduğunun tespitine dair ip uçları sunması bakımından önemlidir.

Bizim bu tebliğde yapmak istediğimiz, bir yandan Elias örneğinde söz konusu tek tip ve Batı merkezci uygarlık sürecini ele almak, diğer yandan da Meriç örneğinden yola çıkarak oksidental uygarlık kavramsallaştırmasına eleştirel bir duruşu ortaya koymaktır. Çalışmamızda öncelikle Elias'ın uygarlık sürecine ilişkin oluşturduğu model ve Meriç'in uygarlık ve kültür tartışmalarını inceledikten sonra, bu iki düşünürün var olan farklılıkları irdelenecektir.

Norbert Elias ve "tek tip-Batı merkezci bir uygarlık modeli"

Yahudi tekstil tüccarı bir ailenin oğlu olarak Breslau (bugünkü Polonya)'da dünyaya gelen Elias, Nasyonal-Sosyalistlerin Almanya'da iktidara gelmeleriyle beraber, hayatının büyük bir bölümünü (kırk senesini), İngiltere'de sürgün olarak geçirmiştir. En önemli eseri olarak değerlendirilen "Uygarlık Süreci"'ni burada yazan Elias, söz konusu çalışmasında, Batı uygarlığının nasıl ve hangi temellerde geliştiğini irdelemiştir. "Uygarlık Süreci" kadar hatta daha önemli olan "Almanlar Üzerine: 19. ve 20. yüzyılda İktidar Mücadeleleri ve Habitusun Gelişmesi" ve "Girişimde Bulunma ve Mesafe Koyma. Bilim Sosyolojisi Çalışmaları I" adlı eserlerinde, uygarlık sürecinde görülen duraksamaları ve kırılmaları incelemiştir. 93 yaşında ölen Elias'ın, hem ülkesinde hem de dünyada oldukça geç tanınmış olsa da, bazı sosyal bilimciler tarafından "dünyanın en orijinal ve çığır açan sosyologlarından biri"[1] olarak değerlendirilmesi, disiplinler arası bir çalışma anlayışı benimsemesine dayandırılabilir. Bize göre, Elias'ın batı düşüncesindeki önemi, görüşlerinin günü-

[1] Bu değerlendirmelerin birkaçı için bkz. Z. Bauman, (1979), "The Phenomenon of Norbert Elias", Sociology, vol: 13. s: 123; A. Giddens, (1992), "Review of the Society of Individuals", American Journal of Sociology, vol: 98, s: 389.

müz politikalara yansımasında berraklaşır. Modernleşmenin, uygarlığın ve gelişmenin sınırları ve kapsamının ne ölçüde batı tarafından sınırlanabileceğinin en vurucu örneğine, düşünsel gelişimini Elias'a dayandırdığını açıklıkla ifade eden eski Federal Almanya Şansölyesi ve Sosyal Demokrat Parti'nin (SPD) onursal başkanı Helmut Schmidt'in Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne *"kültürel ve tarihsel nedenlerle"* (Schmidt, 2002)[2] kesinlikle ait olamayacağı tartışmalarında rastlanabilir. Bu durumda, Elias'ın uygarlık kuramının üzerinde durmak gerekir.

"Uygarlık" kavramını, insan davranış ve hissedişinin belli bir yönde gelişen uzun vadeli bir değişim süreci (Elias, 1988 II: 323) olarak tanımlayan Elias, "Uygarlık Süreci" adlı kitabını yazma nedenini, "tüm insanlığı" kapsayan bir kuram oluşturmak şeklinde açıklar. Farklı ulusal davranış standartlarının karşılaştırmalı yöntemle ele alınmasıyla oluşturulan bu kuram, bir yandan Batı Avrupa toplumlarının belli bir tarihsellik içerisindeki değişim süreçlerini betimlerken, diğer yandan buna paralel olarak ortaya çıkan hissetme ve davranış kalıplarının dönüşümlerini açıklamaya çalışır.

Elias uygarlık sürecini iki yönlü ve birbirini takip eden iki aşama olarak ele alır. Birinci yönü, psiko-oluşum olan ve insanın gelişme sürecinde ortaya çıkan *"otomatik ve körlemesine işleyen bir öz denetim mekanizmasıdır"* (Elias, 1988 II: 328). Öz denetimi, *"spontane dalgalanmaların dizginlenmesi, duyguların geri çekilmesi, düşünce alanının anlık olandan aşılarak geçmiş nedensellik ve gelecek devamlılık zincirine genişletilmesi"* olarak tanımlayan Elias (1988 II: 333), uygarlık sürecinin psiko-oluşum aşamasının kavimlerden gelişmiş toplumlara kadar gözlenebileceğini düşünür. Uygarlık kavramını, "erksiz ve şiddetsiz bir ortak yaşam" olarak ifade eden Elias için, bir toplumun uygar olarak tanımlanması ikinci aşama olan sosyo-

[2] Her ne kadar fiili siyasetten çekilmiş olsa da, Helmut Schmidt, bugün de Alman dış politikasının yöneliminde referans verilen siyaset adamıdır. Türkiye Avrupa Birliği ilişkisine dair bir çok yayınlanmış metni olan Schmidt'in bu konuda en dikkat çekici makalesi imtiyaz sahibi olduğu haftalık "Die Zeit" gazetesinde yayınlanmıştır. Bkz. Schmidt, H., (2002), Einbinden, nicht aufnehmen, in: Die Zeit, Nr.50

oluşuma, yani devletin kurumsallaşma aşamasına bağlıdır. Elias'ın belirttiği ortak yaşam, ancak kişiler ve devletler arası sorunların toplumsal pasifizm yani toplumu oluşturan bireylerin şiddetten uzak durmaları sonucunda gerçekleşebilir ki bu da devletin şiddet egemenliğinin gelişmesine bağlıdır (Elias, 1989: 228).

Tarihsel bir perspektifle kuramını bu iki aşamaya dayandıran Elias, Batı Avrupa'da yaşayan insan sayısının artmasıyla, söz konusu toplumlarda işlevlerin ayrıştırılmasının gerekliliğinin ortaya çıktığını iddia eder. Artan işlev karmaşası ise bağımlılıkların belirginleşmesine yol açar, sosyal mobilite yaygınlaşır ve farklı sosyal konumdan gelen bireyler, bir uzlaşma arayışına girerler. Böyle bir ortamda oluşan rekabet sonucunda insanların birbirlerine uyguladıkları baskılar da artar, ve bireylerde karşıdaki insanın davranışını izleme ve kendi davranışlarını denetleme ihtiyacı meydana gelir (Elias, 1988 II: 357). Çünkü artan sayıda insan yaşamının belli bir sistem içinde düzenlenmesi zorunluluğu ortaya çıkar. Buna bağlı olarak, kapsamlı ve güvenilir bir öz denetime yönelik talep oluşur. Böylece, uzun vadeli bir görüşe, yönelime ve yoğun denetime doğru bir toplumsal zorunluluk gündeme gelir. Başlangıçta toplumsal üst tabakanın küçük merkezlerinde başlayan bu süreç, daha sonra karşılıklı etkileşim ağlarıyla toplumsal işlevlerin ve buna bağlı olarak bireylerin davranış ve tüm fiziki araçların dönüşümleri yaygınlaşır ve Elias'ın tarihsel bakışında "*Avrupa (oksidental) uygarlık hareketi*" olarak ifade edilir (Elias, 1988 II: 362).

Uygarlığın Batı toplumlarından başlayacağını savunan Elias, hatta bunun seferler aracılığıyla ve Batı dışındaki toplumların "*üst tabakalarının asimile edilmesiyle, Batının ötesindeki geniş coğrafyalar üzerinde*" yayılacağını öngörür (Elias, 1988 II: 345). Uygarlığın merkezini Batının oluşturduğunu ve uygarlığın buradan başlayarak tüm dünyaya yayılacağını söyleyen Elias'a göre, "*Batı ulusları bir bütün olarak üst tabaka işlevine sahiptirler*" ve uygarlık "*Batılıların ayırt edici ve üstünlük sağlayıcı işaretidir*" (Elias, 1988 II: 347). Elias, toplum içindeki tezatların azalmasının ve bireylerin içinde de vaktiyle son derece farklı sosyal kamplara denk düşen davranış tarzlarının birbirine nüfuz

etmesinin, Batı toplumunun gelişim doğrultusu açısından bir hayli karakteristik olduğunu ve bunun "uygarlaşma" sürecinin en önemli özgünlüklerinden birisi olduğunu iddia eder (Elias, 1989: 46). Elias'ın oluşturduğu uygarlık kuramının Batı uygarlığının genel gelişimine dair bir model olduğu düşünülse de, Batı içinde de bir ayırım yaptığını belirtmek gerekir. Çalışmasında, özellikle, Almanya ve Fransa'da uygarlığın gelişmesinin ne gibi farklılıklar gösterdiği vurgulanır.

Elias düşüncesine yönelik genel olarak üç açıdan eleştiri geliştirmek mümkündür. Öncelikle, Elias tarafından oluşturulan kurama göre, uygar insanın gelişimi, olmazsa olmaz "üst-benlik-engellerinin" oluşumuyla ortaya çıkan utancın denetimine bağlıdır. Bazı değerlendirmelere göre, bu nedenle, Elias 21. yüzyıl düşünürü[3] olarak tanımlansa da, günümüzde hala var olan şiddet ve saldırganlık politikaları karşısında, bu kuramın tekrar okunması zorunludur. "Engagement und Distanzierung" adlı eserinde Elias, devletler arası ilişkilerin uygarlık süreci bağlamında geldiği boyutu inceler. Devletler arası ilişkilerde belirleyici faktörün şiddet ve şiddeti dizginleyen mekanizmalar (Elias, 1983: 121-126) olduğunu belirten Elias, *"vahşi ormanlardaki hayvanlar ve insanlık tarihinin ilk dönemindeki kabile grupları gibi, devletler arası ilişkilerde de"* şiddet öğesinin önemli bir işleve sahip olduğunu (Elias, 1983: 122) ve ancak eşit güce sahip devletler arasında

---

[3] Elias'ın zaman ötesi bir düşünür olduğunu ve "insanlığa dair" kapsamlı bir kuram oluşturduğunu savunan onaylayıcı yaklaşımlar için bkz. Ludwig-Mayerhofer, W., (1998), Disziplin oder Distinktion. Zur Interpretation der Theorie des Zivilisationsprozesses von Norbert Elias, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Jg. 50, H.1. S. 217-237; Käsler, D., (1996), Norbert Elias – ein europäischer Soziologe für das 21. Jahrhundert, in: K.S. Rehberg (Hg.): Norbert Elias und die Menschenwissenschaften. Studien zur Entstehung und Wirkungsgeschichte seines Werkes. Frankfurt/M: Suhrkamp, S. 434-444. Uygarlığın bütünlüklü ve tek merkezli algılanmasına yönelik eleştirel yaklaşımlar işin bkz. Rehberg, K.S., (1991), Prozeß-Theorie als "Unendliche Geschichte". Zur soziologischen Kulturtheorie von Norbert Elias, in: H. Kuzmics(I. Mörch (Hg.). Der unendliche Prozeß der Zivilisation. Zur Kultursoziologie der Moderne nach Elias. Frankfurt/M.New York: Campus, S.59-78; Zapf, W., (1994), Modernisierung, Wohlfahrtentwicklung und Transformation. Berlin: Edition Sigma

şiddetin azalma eğilimi göstereceğini ifade eder. Güçler dengesinin bozulduğu ve *"bir devletin askeri olarak bir diğeri tarafından dizginlenemediği"* durumlarda ise güçlü devletin *"yöneticisini ve insanlarını bir diğer devleti ve halkını keyfi olarak ... tehdit etmesinin, ona saldırmasının, esaret altına almasının... ya da öldürmesinin önünde hiçbir engel kalmamaktadır"* (Elias, 1983: 122). Elias'ın bu düşünceleri, günümüzde uluslar arası ilişkilerde yayılmaya başlayan şiddet unsurunu meşrulaştırıcı nitelikte okunabilir.

Bunun yanı sıra, Elias eleştirisi bize göre iki boyutta ele alınmalıdır. Birinci boyut, metodolojik eleştirileri kapsar. Bu eleştirinin sınıfsal boyutu, Elias'ın, uygarlık kavramını "tüm insanlığın kuramı" olarak iddia etmesine rağmen, uygarlık modelinde sadece aristokrasi ve bu sınıfın davranış standartlarıyla ilgilenmesidir. "Üst-kesim" olarak değerlendirdiği aristokrasi, uygarlık sürecinde bir tür öncülük görevi üstlenerek, Elias'ın herhangi bir çalışmasında yer almayan "halk"ı etkileyecek ve uygarlık sürecine katılımını sağlayacaktır. Metodolojik eleştirilerden bir diğeri ise, Elias'ın, olmazsa olmazlar ve katı olgular temelinde önkoşullar ileri sürerek bir uygarlık kuramına yönelmesidir.

Yönteme yönelik eleştirilerin yanı sıra, Elias'ın uygarlık sürecine dair oluşturduğu modelde iki kuramsal eksiklik dikkat çeker. Birinci eleştiri, feminist kuramdan gelir. Uygar insan derken, erkeklerden söz ettiğine yönelik bu eleştiri, Elias'ın orijinal Almanca metinlerinde kullandığı dili hedef alır. Bunun dışında ve bizce en önemli kuramsal eksikliği ise, insanlığı alt ve üst kesim diye ikiye ayırarak ele almasıdır. Uygarlığın bir süreç olarak Batı uluslarından başlayarak yayılacağı anlayışı ile, Avrupamerkezci bir tutum sergileyen Elias, tüm insanlığın er ya da geç bu sürece dahil olmak zorunda olduğunu vurgular.

Cemil Meriç: Alternatif bir uygarlık modeli mi?

Dimetoka'dan Antakya'ya göç etmiş bir ailenin çocuğu olan Cemil Meriç, yaşamında "dinden şüpheciliğe, inkardan rasyonelliğe, sosyalizmden Marksizme, Marksizmden Türkçülüğe" uzanan bir düşünsel gezgin olarak değerlen-

dirilebilir.[4] 1960'lara kadar düşünce hayatı Avrupa yönelimli olsa da, bu dönemin, Meriç'in Doğuya, özellikle de Hindistan'a yönelmeye başladığı yıllar olduğunu söylemek yanlış olmaz. Cumhuriyet'in temelini oluşturan Türk modernleşmesinin bir batılılaşma projesi olarak hayata geçirilmesini sürekli eleştiren Meriç'in düşünsel hayatı için bu yönelimin önemi ortaya çıkar, zira, Hint'e yönelimi, Meriç'i, Batı merkezci olarak değerlendirdiği uygarlık, medeniyet, kültür gibi kavramları sorgulamaya götürür. Türk modernleşmesiyle ilgili olarak, Meriç, 1923 sonrasındaki dönemden itibaren geçmişle kopuşun başlatılmasını ve *"mazisinden vaz geçmiş bir milletin"* (Meriç, 1993: 242) yaratılmaya çalışılmasını şu sözleriyle eleştirir: *"Ruh anomisi içinde olan gençlik, harabeler içinde doğdu. Nereye gidecekti? Ali Suaviden Ziya Gökalpe kadar hepsi Osmanlıyı silmek istedi. 700 yıl zaferden zafere koşan ve insana haysiyeti öğreten bir medeniyeti, bir barbarlar medeniyeti olarak görmeye başladık..."* (Meriç, 1993: 303). Bu bağlamda, yeni ulusun Osmanlı medeniyeti mirasından koparılmasına karşı çıkar. Buna bağlı olarak Meriç, Türk modernleşmesinde çağdaşlaşmanın bir batılılaşma olarak ifade bulmasını eleştirir. Çağdaşlaşma ile batılılaşma arasında herhangi bir fark görmeyen Meriç, eskiyen bir kavram olan batılılaşmanın yerine çağdaşlaşmanın kullanıldığını savunur ve çağdaşlaşmanın bir Avrupalılaşma olduğunu şu sözleriyle ifade eder: *"... Çağdaşlık masalı, bir ihraç metaı Batı için, kokain gibi... şuuru felce uğratan bir zehir. Çağdaşlaşmanın halk vicdanında adı asrileşmektir, asrileşmek yani maskaralaşmak, gavurlaşmak"* (Meriç, 1996: 25). Bu konuda Attila İlhan'ın "Hangi Batı?" adlı kitabına referans veren Meriç, temelde İlhan'la anlaştığını ancak ayrıntılarda farklılaştıklarını söyler. İlhan'ın "çağdaşlaşmak" sorununu "çağdaş yöntemlerle ulusal uygarlık bileşimi yapmak" şeklinde anlamasını eleştiren Meriç, çağdaş yöntemin başka bir medeniyetin çıkarlarına hizmet edecek araçlardan oluştuğunu ve bunların ülkeden ülkeye aktarılamayacağını savunur (Meriç, 1996: 26).

[4] Kızı Ümit Meriç Yazan, Meriç'in bu arayışını babasının göçmen olmasına bağlar. Bu konuda bkz. (Yazan, 1998).

Bu eleştirisinden yola çıkarak, Meriç uygarlığın ne anlama geldiğini ele alır ve uygarlığı, içeriği çağdan çağa, ülkeden ülkeye, yazardan yazara değişen "*karanlık ve kaypak bir kelime*" olarak tanımlar (Meriç, 1996: 81). İkinci Dünya Savaşı'na kadar sömürgeci ülkelerin,"Avrupalılaşmak" fikriyle emperyalist bir yöntem benimsediklerini belirten Meriç, savaş sonrasında Avrupa devletlerinin güç kaybetmesi nedeniyle "Amerikanlaşma"nın önem kazandığını, Avrupa Amerikanlaşırken de, dünyanın geri kalan bölgeleri için de "Batılaşma" düşüncesinin oluşturulduğunu iddia eder. Daha sonraki yıllarda da "bu müphem ve geniş kavramın da" dar olduğuna inanan Batılıların top yekun bir kavram olarak "modernleşmeyi" icat ettiklerini söyler (Meriç, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt: 1: 234).

Her insan topluluğunun kendine özgü bir medeniyeti olduğunu düşünen Meriç, milletlerin üstünlük iddiasını bir kendini beğenmişlik olarak görür. Medeniyetlerin doğrusal ve ilerlemeci bir gelişme göstermediklerini iddia eden Meriç, medeniyetlerin ancak kendi değerlerini geliştirerek insanlığa mal olabileceklerini, bu anlamda da, hiçbir medeniyetin bir başka medeniyet üzerinde tahakküm hakkının olmadığını vurgular (Meriç, 2003: 109).

Meriç, bu noktada, uygarlık/medeniyet kavramı yerine umran kavramını tercih eder. İbni Haldun'a referansla umran kavramını *"bir kavmin yaptıklarının ve yarattıklarının bütünü, içtimai ve dini düzen, adetler ve inançlar*" olarak kullanan Meriç, umranı " *tarihi ve insanı bütün olarak ifade eden bir kelime"* olduğundan tercih ettiğini söyler (Meriç, 1996: 86). Çünkü, umran *"Avrupa'nın hiçbir zaman ve hiçbir kelimesiyle kucaklayamadığı bir bütün"*ü temsil eder (Meriç, 1996: 86).

Uygarlık kavramının yerine umran kelimesini tercih eden Meriç, aynı şekilde kültür kavramına da karşı çıkar ve irfan kavramının kullanımını önerir. Çünkü, ona göre, irfan daha kapsamlı, *"düşüncenin bütün kutuplarını kucaklayan"* bir kelimedir (Meriç, 1994: 173). Kültür, katı ve tek yönlü bir kavram hatta Meriç'e göre bir *"bukalemun"* (Meriç, 1986: 9) iken, irfan maddi ve manevi dünyanın biraradalığını yansıtır. Burada Meriç'in hedeflediği, Batı

dünyasının ürünü olan kültür kavramının statikliğini ve insanlığı ikiye ayırarak ele almasını ortaya koymaktır. Öte yandan, Meriç'in anlayışında irfan kavramı tüm insanların ortak değerlerini, bugünlerini ve yarınlarını, rasyonelliklerini ve irrasyonelliklerini içerir.

Meriç'e göre kültürün vatanı Batıdır, irfanın vatanı ise Doğudur. Bu tespit, onu orientalizm eleştirisine yöneltir. Orientalizmi emperyalizmin keşif kolu, Avrupa'nın uydurması olarak değerlendiren Meriç, orientalizmin *"Avrupa'nın sefil menfaatlerine giydirilmiş tülden bir elbise"* olduğunu belirtir ve *"insanları bir birlerinden uzaklaştıran her türlü düşünceye karşı"* olduğunu ifade eder (Meriç, 1993: 346). Bu noktada, temel eleştirisini Maxim Rodinson'a dayandıran Meriç, orientalizmin yapay bir kavram olduğunu belirtir. Aynı zamanda, orientalizmin, Avrupalıların Doğu düşüncesini "aşağı yukarı bir düşünce" olarak stigmalaştırmalarına bir araç teşkil ettiğini söyler. Rodinson'a kıyasla Batıyı daha zalim bir şekilde eleştirdiğini öne sürdüğü Edward Said'in "Orientalizm" adlı eserini, üzerinde çok konuşulması ve tartışılması gereken bir yapıt olarak değerlendirir. Said'in, nesnel bir yaklaşımla, Batıyı ve yapay orientalizmi eleştirdiğini ifade eden Meriç, eseri iki dünyanın, yani Doğu ve Batının, muhasebesi olarak değerlendirir.

Ancak, Meriç, orientalizm tartışmalarında iki tehlikeye de işaret eder. Orientalizm eleştirisinin mutlaka bir öz eleştiriyi, yani Doğunun kendisine nesnel bir bakışını da beraberinde getirmesini savunan Meriç, "*gıyaben hakkında verilen mahkumiyet kararlarının farkında bile*" (Meriç, 1988: 70) olmadığını iddia ettiği şuursuz Doğunun, orientalizmin yaygınlaşmasında önemli bir işleve sahip olduğunu vurgular.

Orientalizm tartışmalarındaki ikinci tehlike, Said'in tahlillerinin bazı bilim insanları tarafından "*sömürge ilmi ile emperyalistlerin ilmi diye*" (Meriç, 1988: 67) iki ayrı bilim olarak yorumlanmasının kutuplaşmalara yol açabileceğidir. Meriç'e göre bu durum özellikle "*müzmin bir fikir tembelliği içinde bocaladığını*" (Meriç, 1988: 67) söylediği Türk toplumu için yanlış bir yönelime yol açabilir.

Meriç'in bir öz eleştiri olarak okunabilecek "*1960lardan sonra böyle bir kitap yazmayı ben de çok isterdim. Kitabı tanıdıktan sonra, böyle bir işin üstesinden gelemeyeceğimi anladım. Said'in kaynaklarından çoğu benim de zaman zaman faydalandığım kitaplar. Ama böyle bir terkibi yine de başaramazdım. Said, bana göre, fazla insafsız. Emperyalizmden çok ağzı yanmış. Yine de bana kıyasla daha az Doğulu*" (Meriç, 1988: 70) cümleleri, aslında Edward Said'in çalışmasına gıpta ile bakmasına işaret etmektedir. Ancak Meriç'in kendisi de, eleştirdiği Türk aydını tiplemesinin sınırları içinde hareket eder ve aydınların bu konudaki yetersizliğine dikkat çekerek, yapılabilecek en doğru şeyin, "*Said'leri çevirmek ve yorumlamak*" (Meriç, 1988: 70) olduğunu söyler.

Elias ve Meriç : Karşılaştırmalı bir değerlendirme

Yaşadıkları dönem ve çalıştıkları konu - uygarlık - itibariyle birbirine benzeyen Elias ve Meriç'in asıl ortak yanları, her iki düşünürün kendi dönemlerinde bilimsel ilgiden yoksun kalmış olmalarıdır. Bu bağlamda bir başka ilginç nokta da, Batı düşüncesiyle yoğrulan Meriç'in eserlerinde Elias'a herhangi bir göndermeye rastlanmamasıdır.

Norbert Elias, özellikle "Almanlar Üzerine Çalışmalar" adlı eserinde, uygarlığın bir süreç olduğunu ve zaman zaman barbarlığa geri dönülebileceğini savunur. Bu tahlilden yola çıkarak nasyonal sosyalizm vahşetini uygarlık sürecinde yaşanan bir *"barbarlık"* ve *"geri dönüş"* kesiti olarak değerlendirir (Elias, 1989: 232). Bu şekilde nasyonal-sosyalizmi olağanlaştırmaktadır. Özellikle de Yahudi bir Alman düşünürü olmasına, bir Auschwitz sendromunu yaşamasına ve bilimsel faaliyetlerini sürgünde sürdürmek zorunda kalmasına rağmen, Elias'ın Nazi Almanya'sını katı bir rasyonellikle değerlendirmesi dikkat çekicidir. Elias'ın uygarlık modelinin temel karakteri, uygarlığı sürekli bir devinim halinde olan bir süreç olarak algılamasıdır. Bu nedenle de uygarlığın insanlık var oldukça işlenmesi gereken gerilemeler ve ilerlemeler içeren bir süreç olduğunu ifade eder.

Elias'ın katı rasyonelliğine karşılık Meriç'te dikkat çekici husus, duygusallığı ve beraberinde getirdiği tepkiselliğidir. Elias'ın bir süreç olarak değerlendirdiği uygarlık kavramını, Meriç, başı ve sonu olan yani doğan, büyüyen ve ölen ve dönemsel olan bir olgu olarak görür. Elias için uygarlık, tüm insanlığın ulaşması gereken tek bir model iken Meriç'te tek bir uygarlık söz konusu olamaz, çünkü dönemsel olarak yaşadığını iddia ettiği uygarlıklar, değişik coğrafya ve konjonktürlerde ortaya çıkarlar.

Elias ve Meriç'in uygarlığa bakışlarındaki bu temel fark, kendisini orient-oksident bakışında ortaya koyar. Uygarlık=Abendland görüşünün etkili olduğu Elias, Batıda başlayan bu uygarlığın zamanla tüm dünyaya yayılacağını savunurken, orientalist bir yaklaşımı temsil eder. Buna karşılık Meriç, referanslarını Batı düşün dünyasından almasına rağmen, bu tek tip bakışa tepkisel bir duruşla Doğunun önemini vurgulamış ve Doğu-Batı arasında bir senteze varmayı hedeflemiştir. Ancak Meriç'in bu noktada Elias'a kıyasla somut bir modeli ya da önerisi olduğunu söylemek çok zordur.

Bu çalışmada amacımız Elias ve Meriç'in uygarlık anlayışlarını irdeleyerek, Türk siyasal hayatına yön veren modernleşme-çağdaşlaşma-batılılaşma tartışmalarına ufak bir katkıda bulunmaktır. Uygarlık, Elias tarafından bir süreç olarak kuramsallaştırılsa da, coğrafi bir sınırlandırma ile merkezileştirildiği ve tüm insanlığın ulaşması gereken bir modele dönüştürüldüğü için, statik bir biçim ve içerik kazanır. Uygarlık sürecine yönelik bu statik bakış, Norbert Elias'ı Cemil Meriç'in sürekli sorgulayan ve hatta tepkiselliğe varan modeli ile bir zıtlık sergiler. Elias ve Meriç karşılaştırması, uygarlığa yönelik temel bakış farklılıkları yanı sıra statiklik ve esneklik, rasyonellik ve irrasyonellik açısından da önem arz eder.

Bu tespitimizin ötesinde, çalışmamızın çerçevesini aşacak sorularla karşılaştığımızı belirtmek isteriz. Kanımızca bundan sonra yapılacak bilimsel araştırmalarda üzerinde durulması gereken konular şu sorular çerçevesinde ele alınmalıdır: Türkiye'nin Batılılaşma serüvenine Batı düşüncesindeki yaklaşımlar nelerdir ve Batı ve uygarlık sınırlarının çiziminde düşünsel temeli oluşturan

Elias ve diğer bilim insanlarının görüşlerini nasıl okumak gerekir. Bunun yanı sıra, orient-oksident ikilemine, orient olarak belirlenen bizim gibi ülkelerde hangi açılımlar sunulmaktadır ve bu ikilemin ötesinde ne gibi tartışmalar gereklidir, çünkü Meriç'in ifade ettiği gibi: "*Kendimizi, Batının imal ettiği çarpıtıcı bir aynadan seyrediyor, daha doğrusu bu aynadaki hayale göre inşa etmeye çalışıyoruz... Işık, çok defa, gözlerimizi kamaştırıyor; aydınlatılan eşyayı değil sadece aydınlığı görüyoruz*" (Meriç, 1988: 68).

KAYNAKÇA

1. Bauman, Z., (1979), "The Phenomenon of Norbert Elias", Sociology, vol: 13. s: 123
2. Elias, Norbert, (1983), *Engagement und Distanzierung. Arbeiten zur Wissenssoziologie I.* Frankfurt/M.: Suhrkamp.
3. Elias, Norbert, (1985), *Humana Conditio. Beobachtungen zur Entwicklung der Menschheit am 40. Jahrestag eines Kriegsendes.* Frankfurt/M.: Suhrkamp.
4. Elias, Norbert, (1986), *Was ist Soziologie?* Weinheim/München: Juventa.
5. Elias, Norbert, (1988), *Über den Prozess der Zivilisation I und II.* 13. Baskı. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
6. Elias, Norbert, (1989), *Studien über die Deutschen.* Frankfurt/M.: Suhrkamp.
7. Elias, Norbert, (1991), *Die Gesellschaft der Individuen.* Frankfurt/M.: Suhrkamp.
8. Giddens, A., (1992), "Review of the Society of Individuals", American Journal of Sociology, vol: 98, s: 389.
9. Käsler, D., (1996), *Norbert Elias – ein europäischer Soziologe für das 21. Jahrhundert,* in: K.S. Rehberg (Hg.): Norbert Elias und die Menschenwissenschaften. Studien zur Entstehung und Wirkungsgeschichte seines Werkes. Frankfurt/M: Suhrkamp, S. 434-444.
10. Ludwig-Mayerhofer, W., (1998), *Disziplin oder Distinktion. Zur Interpretation der Theorie des Zivilisationsprozesses von Norbert Elias,* in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Jg. 50, H.1. S. 217-237.

11. Meriç, Cemil, (1988), *Kültürden İrfana*. İstanbul: İnsan Yayınları.
12. Meriç, Cemil, (1993), *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*. 2. Baskı. İstanbul: İletişim.
13. Meriç, Cemil, (1993), *Jurnal II. 1966-83*. 2. Baskı. İstanbul: İletişim.
14. Meriç, Cemil, (1994), *Bu Ülke*. 9. Baskı. İstanbul: İletişim.
15. Meriç, Cemil, (1996), *Umrandan Uygarlığa*. 1. Baskı. İstanbul: İletişim.
16. Meriç, Cemil, (1997), *Jurnal I. 1955-65*. 5. Baskı. İstanbul: İletişim.
17. Meriç, Cemil, (2000), *Saint-Simon. İlk Sosyolog. İlk Sosyalist*. 4. Baskı. İstanbul: İletişim.
18. Meriç, Cemil, (2002), *Kırk Ambar*. 3. Baskı. İstanbul: İletişim.
19. Meriç, Cemil, (2002), *Bir Dünyanın Eşiğinde*. 5. Baskı. İstanbul: İletişim.
20. Meriç, Cemil, (2003), *Mağaradakiler*. 8. Baskı. İstanbul: İletişim.
21. Rehberg, K.S., (1991), *Prozeß-Theorie als "Unendliche Geschichte". Zur soziologischen Kulturtheorie von Norbert Elias*, in: H. Kuzmics(I. Mörch (Hg.). Der unendliche Prozeß der Zivilisation. Zur Kultursoziologie der Moderne nach Elias. Frankfur0t/M/New York: Campus, S.59-78.
22. Schmidt, H., (2002), *Einbinden, nicht aufnehmen*, in: Die Zeit, Nr.50
23. Yazan, Ümit, (1998), *Babam Cemil Meric*. İstanbul: İletişim
24. Zapf, W., (1994), *Modernisierung, Wohlfahrtentwicklung und Transformation*. Berlin: Edition Sigma.

TOPLUMSALIN İÇİNDE KURGULANAN ÖZNENİN KENDİNİ DİLE GETİRME İMKANLARI OLARAK: YAŞAM ANLATILARI VE SÖZLÜ TARİH

Aynur İlyasoğlu

Bu bildiri, sosyal bilimler ve tarih alanlarındaki disipliner yaklaşımların, insan eksenli araştırma yaklaşımları, yorumsama ve yaşam tarihi çalışmaları alanlarıyla buluşmasının önemini, imkanlarını tartışmayı ve bu kapsamda, *sözlü tarih* yaklaşımının getirebileceği katkıları gündeme getirmeyi amaçlamaktadır.

Gerek sosyal bilimler, tarih ve insan bilimleri alanlarında dünyada son bir kaç on yılda etkin bir gündem ve yöneliş olarak 'interdisipliner' bilgi üretimi konusunun yoğun bir biçimde tartışılması, gerekse de postmodernite tartışmasının gündemini içinden gelişen yaklaşımlarla birlikte gelen meta kurgu, anlatı ve çözümleme biçimlerininin sorgulanması eğilimleri yaygın ve bilinen bir süreçtir. Bu iki sürecin arkaplanında ise uzun bir döneme yayılan, etkin pozitivizm eleştirilerinin sorgulayıcı birikimi de göz önüne alındığında, sosyal çözümlemenin alanını ve gücünü 'nesnelliğe yaklaşabilme' ölçütleriyle güdümlüyen ve kendi olağan ölçütlerini tartışmanın odağına koymayan bir sosyal bilimler anlayışının günümüzdeki çözülme ve kendini yeniden kurma sürecini tespit etmek zor değildir. Örneğin sosyolojinin kendini bir disiplin olarak kurmasının kökeninde, insan ve insan gruplarının doğasının ve eyleminin bilgisini bilimselleştirmede tekil bireyden olabildiğince uzaklaşılması temelinde soyut kurguların geliştirilmesi yatar. Yirminci yüzyı-

lın ortalarına gelindiğinde ise Batı'da sosyoloji açısından bu kez tersine bir refleksin bilimselleştirmenin temeli olması dönemi izlenir. Ağırlıklı olarak Amerikan sosyolojisine özgü bu eğilimi, bir yanda sosyometri gibi akımlarca sınırları zorlanan girişimlerde, öte yanda davranış bilimlerinin giderek ayrı ve yeni bir alanı oluşturmasıyla yönelim bulan akımların gelişiminde görebiliriz. Bu eğilimleri 'insan ve insan gruplarının davranışlarının ölçülebilir doğası' anlayışına yaslanan yeni bir özne tanımının kendini ortaya koyuşu olarak da değerlendirmek mümkündür. Bugün ise postmodernite kapsamında yeniden keşfine yönelinen birey ve etrafındaki sosyalleşme örüntüleri ise, nesnelleştirme çabalarının olabildiğince uzağında konumlanan bir bakma, deşifre ve çözme-ayıklama-yeniden kurmanın tüm öznel imkanlarının varolabildiği bir refleksin alanında ortaya çıkmaktadır. Tarihsel ve güncel anlamda bu eğilimlerin hangisine daha yakın olarak bilgi üretme eğilimimizden daha da ayırdedici ve temelli olan ise sosyal bilimler alanının gelişim seyrine içkin denebilecek bu gelgitler ve reflekslerin olagan ve kendini sürdüren tabiatını saptamak olsa gerek.

Öte yandan yakın bir diğer disipliner bilgi üretme alanında, tarih çalışmalarının Batı'daki gelişimi açısından, daha da spesifik olarak sosyal tarih çalışmalarının seyrinde öne çıkan eğilimler içinde tarihin toplumsal yaşama daha çok değen, daha yakın bir düzlemde ele alınması, 1950'lerdeki açılım alanlarının izinin sürülmesiyle gelişen gündelik yaşamın tarih çalışmalarında artan yeri ve önemi görülür. Benzer bir biçimde mikro-tarihçiliğin gelişimi, bireylerin tarihe kattıkları anlam ve yorumların okunmasına yönelişte insanların ve insan topluluklarının tarihin özneleri olarak ele alınmalarına giden sürecin giderek ağırlık kazandığına işaret etmektedir.[1] Ancak bu

[1] Bu gelişme eğilimin değerlendirmesi için Bkz., Georg G. Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000; İlhan Tekeli, "Tarih Yazımında Gündelik Yaşam Tarihçiliğinin Kavramsal Çerçevesi Nasıl Genişletilebilir?", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme* içinde, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 2000. *Sosyal Bilimleri Yeniden Dü-*

yazının tartışmaya çalıştığı alan açısından konu edinilen, toplumsalın karşısında bireyi koyma ya da toplum ve bireyi bir antimoni içinde ele alma gibi bir ontolojik değerlendirmeyle bağ kurmaktan çok, bireyin ve toplumun, suretleri bir diğerinde görülebilecek entiteler olarak yaklaşılabildiği bakış deyimlerinin sosyal bilimler içinde kendini kurabilmesinin bazı imkanlarını gündeme getirmektir.

Sosyolojinin gelişimi içinde yukarıda sözü edilen gelgitlere, biri ve diğerine ilişkin düşünümlü (reflexive anlamında) katkıların verim gösterdiği bir sosyoloji pratiği, bir kavramsal donanım alanı olarak Pierre Bourdieu'nün geliştirdiği habitus kavramına burada değinilebilir. Bourdieu, bireyselin ve toplumsalın kuruluşunun, her iki alanın kapsadığı ve çoğalttığı pratiklerin, birbirinin içinden geçerek nasıl oluştuğunu, bu dolayımın ve eylemliliklerinin mantığını çözümlemenin insan gruplarının akışkan doğasını ve toplumsalın değişim mecrasını anlayabilmeye bizi götürme imkanlarını sorun etmesiyle katkısını ortaya koyar. Pozitivist materyalizmin kuşattığı bilgi alanının dışında Bourdieu'nün izini sürdüğü yaklaşımlar içinde Leach[2] ve Gluckman'ın[3] arayışları önemlidir. Leach'in "işleyişleri açısından geçerli tüm toplumsal sistemlerde bireylerin sistemi kendi çıkarlarına doğru yönlendirmekte özgür seçimler yapabildikleri bir alan bulunduğu" önermesi gibi bireylerin iradesini öne çıkaran önermesi kadar Gluckman'ın 'durumsal analiz' yöntemi de Bourdieu için uyarıcı yaklaşımlar olmuşlardır. Gluckman'ın durumsal analiz yöntemi, "belirlenmiş bir sosyal yapının limitleri içinde bireylerin tercihlerini nasıl hayata geçirebildiklerini belirleyebilmek için farklı toplumsal durumlar içinde bireyleri gözlemeyi" kapsamaktadır.

şünmek Yeni Bir Kavrayışa Doğru, Sempozyum Bildirileri, Defter ve Toplum ve Bilim Ortak Çalışma Grubu, Metis Yayınları, İstanbul, 1998.

[2] E. Leach, On certain unconsidered aspects of double descent systems, *Man*, 1962.

[3] M. Gluckman, Ethnographic data in British Social Anthropology, *Sociological Review*, C. 9, 1961.

Buradaki tartışmanın sınırları ölçüsünde toplumsalın ve bireyin tarihlerinin habitus kavramı içinde aynı düzlemin birer parçası olmalarına Bourdieu'nün yaklaşımı şöyledir: "Habitus, tarihin bir ürünü olarak, tarihin kendisinin oluşturduğu şemalara göre bireysel ve kollektif pratikler –daha çok tarih- üretir"[4] Bir kurgu olarak tarihselin ve sosyalliğin mecrasında kendini kuran bir kurgu olarak habitus aynı zamanda içinde bireysel yaşantıların birikimini ve tarihini de barındırır: "...habitus bireysel tarihin süreci içinde oluşur...mülkiyetin mülkünde olduğu bir mülk sahibi vardır" ya da "tüm yükümlülükleri ve ayrıcalıkları ile birlikte kapitalistlerin kişilerinin kapitalizmin kişiler olarak ortaya çıkması...en büyük oğul, varis, takipçisi olan, bir Hıristiyan, ya da bir erkek olmak (kadın olmaya karşı olarak) ..."[5] bu tarihin önemli etkin ögeleridir Bourdieu'ye göre.

Sosyolojinin gündemindeki bu katkılarla birlikte yaşam tarihi alanının kendini kurmaya yöneldiği kapsam daha çok görünürlük kazanmaktadır. Yaşam tarihinin bir çalışma alanı haline gelmesi öncelikle bireylerin ve bireylerden oluşan kollektivitelerin toplumsal oluşların kaynağında ve seyrindeki edimleri üreten ve yönlendiren olmaları tespitinden kaynaklanır. Toplum ya da toplumsalın bireylerin ya da bu bireylerin ilksel yaşamsal deneyimleriyle ördükleri grupların dışında ve üstünde kendini varedetmesinin olanaksızlığı ne kadar geçerliyse bireylerin ve içinde yaşam pratiklerini sürdürdükleri, sosyalleştikleri ortamlar içindeki edimlerinin geniş anlamda toplumsalın aktığı mecradan ayrı bir varoluşundan da söz edemeyiz.

Gene de, yaşam tarihi çalışmalarını temellendirirken birey/insana ilişkin tanımın yeniden kurulması gereği vardır. Bireyin ve bireysel alandaki yaşam deneyimlerinin araştırma ve bilgi üretme açısından merkeze alınması yaşam tarihi çalışmaları için olduğu gibi açıktır ki sözlü tarih alanı için de önemlidir. Öncelikle 'birey' sözcüğündeki soyut, türdeş ve nötr özellikler karşısında 'insan'

[4] P. Bourdieu, *The Logic of Practice*, s. 56- 58, Polity Press, 1990.
[5] *A. g. e.*

sözcüğünün kendi içinde taşıdığı adı konmamış bir belirlenmişliğin alanına geçmekle karşı karşıya kalırız. Birey sözcüğünden farklı olarak insan sözcüğünün bize, belirli bir kişiye atıfta bulunulacağına, bir yere bir zamana bazı koşullar altındaki bir varoluşa, bir yaşantıya işaret etme imkanlarına daha çok sahip olması, daha tanımlı bir varlığa işaret etmesi olanağı vardır. Aynı şekilde, yaşantının da bir zaman boyutu içinde gerçekleştiğinden, dolayısıyla kendiyle birlikte taşıdığı bir tarihi olduğundan dem vurabiliriz. Böylece, bireyin yaşantılarının (sekanslar halinde) ardı ardına gelmesinden, kendinden menkul ve dizinsel bir biçimde üst üste gelişlerden oluşan bir dizgeden çok, renklerini, kendini gerçekleştirme imkanlarını ve etkinlik alanlarını toplumsalın içinde kuran ve bu anlamda 'özne' bireylerin yaşantı tarihlerinin tarihselliğin alanında görülebilmesi imkanı doğar. Buna bağlı olarak, toplumsal süreçlerle etkileşimin alanında belirlendiği ölçüde aynı zamanda eyleyen-anlamlandıran tarihsel bir özne olarak 'insan' da daha donanımlı bir kategori ve kurgu alanı olarak çözümlemenin ana ögelerinden biri haline gelir.

Sözlü tarihte anlatılarına başvurulan kişileri 'kaynak kişi'ler olarak tanımlamak, bu kişilerin anlatılarının, deneyim aktarımlarının bizzat bilginin kaynağına içkin olarak görülmesi yaklaşımına dayanır. (Sözlü tarih çalışmaları için bu anlam yükü taşıyan, karşılayıcı terim, ilk kez 1994-1995 yıllarında Kadın Eserleri Kütüphanesi'nde KSSGM'nin desteğiyle bir grup kadın araştırmacı tarafından gerçekleştirilen Türkiye'de Kadın Sözlü Tarihi Pilot Projesi'nin hazırlık tartışmalarında sosyolog Ayşe Durakbaşa tarafından önerildi)

Bir başka deyişle, tarihsel özneler olarak insanların kendilerinde barındırdıkları yaşantı-ifade-anlatı-yorum imkanlarınının diğer çözümleme mecralarına katmalarıyla gelişebilecek yeni ve farklı bilgi kümelerinin önemi sözlü tarihçiliğin ve yaşam tarihi çalışmalarının Türkiye'de de gündeme gelmesindeki temeli oluşturmaktadır. Türkiye'deki sözlü tarih çalışmalarının bugünkü örneklerinden yola çıkarak, bu yaklaşımı, yakın dönemde cazip bir alan haline gelen, kişi yaşamlarının ana materyalini oluşturduğu ürünlerle birlikte, karşılaştırmalı olarak ele

almak mümkündür. Böylece bu alanı cazip kılan etmenlerle, sözlü tarih kapsamındaki çalışmaları güdüleyen etmenlere, Türkiye'de izlediği seyre –kısmen kendine özgü yollara, eğilimlere, önceliklere ve sorunlara bakmakta yarar vardır. Sözlü tarih kapsamındaki çalışmaların bizdeki örneklerine bakıldığında kişilerden derlenen anlatı ve tanıklıkların ne tür kapsam/ürün türleri içinde ve hangi amaçlarla kullanıldıkları ve bu kullanımın hangi ihtiyaçları karşıladığı ve benzeri konular bir noktada bu iki alan arasındaki ayrım noktalarına da işaret eder. Bu kapsamda, "yaşam öyküleri ve anlatıları derlemek" ve eldeki araştırma konularına bu anlatılar aracılığıyla "tanıklık temelinde malzeme sağlamak" vb gibi yaklaşımların sınırlarına bakılarak sözlü tarihin bunun ötesinde getirebileceği açılımlara işaret edilmeye çalışılacak, aynı zamanda da 'yaşam anlatılarının' değerlendirmenin merkezine alınmasında karşılaşılan bazı temel sorunlara ve sınırlılıklara da değinilecektir.

1990'ların ilk yılları itibariyle Türkiye'de farklı deneyim ve entellektüel-politik ilgi alanlarından kişilerin sözlü tarihle aşinalıklarının geliştiği görülür. Bu ilgi artışı ve bu ilgiyi sürdürenlerce sözlü tarihin kendi çalışma alanlarına neler getirebileceği merakının sözlü tarih alanının Türkiye'deki başlangıç evresini tanımladığı söylenebilir. Tarih Vakfı'nın 1993'de sözlü tarih alanının yakın tarih açısından öncü bir ismi olan Paul Thompson'ın katılımıyla gerçekleştirdiği Birinci Sözlü Tarih Atölyesi bu gelişen ilgi alanının çevresindeki araştırmacı kesimi bir araya getirme işlevini görmüştür.[6] Bu atölye tartışmalarını bugün okuduğumuzda Türkiyeli katılımcıların sözlü tarihi ağırlıklı olarak siyasi tarih, sol siyasi tarihinin geçmiş dönemleri ve önemli isimleri gibi konuları öne çıkarmalarının yanısıra belgesel çalışmaları yürütenlerin sözlü tarih alanını yaptıkları çalışmalara katkı sağlayabilecek nitelikte katmaya yönelmeleri gibi bir yanıyla mesleki/işe dönük ilgileri, vakıf yöneticilerinin de bu alanı vakıf içinde geliştirmenin nasıl gündeme gelebileceğini sorguladıkları bir

[6] *Birinci Sözlü Tarih Atölyesi Kayıtları*, 6- 7 Haziran 1993, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1993.

çerçevedeki tartışmaya tanık oluruz. Konuk konuşmacı Paul Thompson'ın anlatısı ise, sorulan soruların gerektirdiği yanıtları da kapsayarak, kendi içinde geliştirdiği bir izleği tartışma boyunca sürdürdüğünü gösterir. Bu anlatı, sözlü tarihin gündelik yaşamın içinden, temel insan deneyimlerini kapsayan konuları önemsemesi, görüşme tekniği ve görüşme sürecine ilişkin hassas konular, sözlü tarihin özel ve marjinal yaşantı alanlarının çalışılmasına getirdiği ayırdedici gücü, diğer sosyal bilim ve sosyal tarih araştırmalarında olduğu gibi sözlü tarih araştırmacılığının da gerektirdiği örneklem, temsiliyet gibi yöntem ve teknik konuları kapsar. Bu atölyenin katılımcılarının o dönem yürüttükleri kimi çalışmalar ise kendi tercihleri ve uslupları içinde çoğunlukla sol siyasetin geçmiş dönemlerindeki etkin kişilerin kalemlerinden bugüne aktarılmış bulunmaktadır. Sözlü tarihin kapsamaya öncelik verdiği bastırılmış, gizli kalmış seslerin kendini duyurma eğilimi Türkiye'de solun geçmişini bugüne belleklerinde taşıyan bu kişiler için de yaşam anlatıları alanı bir biçimde varlığı gerçekleştirmenin anlamlandırmanın bir yolu olmuştur. Bir diğer açıklayıcı unsurun da, solun geçmiş dönemleri açısından daha da belirgin olan, insanın iradi gücüne, insanın taşıdığı değerleri, idealleri ve gelecek tasarımlarını yaşama, topluma yansıtabileceğine duyulan derin inanç olduğu da burada belirtilebilir.

Türkiye için bu eğilimin çok da tesadüfi olmadığının bir diğer göstergesi de yakın tarihte özellikle yaşam tarihi kapsamında ürün vermeye başlayan *Biyografya* dergisidir.[7] Yeni yayına hayatına atılan tüm dergilerin ilk sayıları gibi *Biyografya*'nın ilk sayısı da kendini ortaya çıkaran dürtüler ve karşılamaya yöneldiği ihtiyaçlar hakkında fikir vermektedir. "1961-1971 Dönemi"ni konu edinen bu ilk sayıda yaşam tarihlerine ilişkin tanıklıkların konusu olanların önemli bir kısmını geçmiş sol siyasetin önemli kişileri ya da önemsediği kişiler olması, 1990'ların başı için söz ettiğimiz eğilimin varlığını sürdürdüğünü gösterir bir yanıyla. Öte yanda ise bu yayının yaşam tarihi çalış-

[7] *Biyografya 1/* 1961- 71 Dönemi, yayın Yönetmeni Ayşegül Yaraman, Bağlam Yayınları, İstanbul 2001.

maları alanında bir gelişme aşamasını simgelediğinden sözedilebilir. İlk sayı itibariyle bu yayın alanının yaşam tarihi alanında doğrudan tanıklıkları, ortak yaşantı tarihlerini esas alacak çalışmaları derlemeye yönelmeyi amaçlaması ve yaşam tarihi alanını kurmacanın özgürce kendine hammadde edindiği ve üzerinden değer yaratılan konumuna (buna daha sonra değinilecektir) bir müdahaleyi kapsadığı tespiti yapılabilir .

Solun bügünden geçmiş bireysel yaşantılara dönüp bakma eğilimini kendini/geçmişini/yaşam çizgisini yeniden keşfetmesinin bir tür kimlik ve varolma ihtiyacını gösteren bir yönelim olması, aslında çok da tekil bir konum değildir. Bu, 1980'ler sonrasına özgü başka kesimlerin ve kimlik alanlarının da kendilerini yeniden farketme/tanımlama/ifade etme eğilimlerini kapsayan bir ayrışma, bölünme ve farklı kesimlerin kendi kimliğini üzerinden kurduğu kendine ait bir tarihi keşfetme dönemine denk düşer. İnsan yaşantılarına ve yaşamsal gerçeklere yakın bir konumda çalışmayı önemseyen sosyal bilimlerdeki ve tarih alanındaki başka eğilimleri gibi sözlü tarihçilik için de toplum için tek bir tarih fikrinin parçalanması, çok merkezli bir hale gelmesi, önemsiz olarak görülen yaşantı ve deneyim alanlarının önem kazanması sonuçta 'yaşantı tarihlerinin çoğullaşması' gibi bir amaca eşlik eden eğilimlerdir. Türkiye'deki son bir kaç on yıla özgü 'tarihin farklı öznelere gore parçalanması' sürecini ise tarihin farklı özneler etrafında çoğullaştırılmasından ziyade 'çok sayıda kimlik üzerinden çok sayıda tarih yazma' girişimleri olarak değerlendirebiliriz. Özellikle etnik fark ve köken bazında görülen bu ayrışmalar açısından bugün için kimliği varetmenin yolunun son kuşaklarının yaşam deneyimlerini ortaya çıkarmanın önemi görülür.

Bu öznel sürecin arka planında daha nesnel bir boyutun belirleyici önemi vardır. 1950'lerin kırsal alanlardan kentlere göç dalgalarının yarattığı devasa anaforun içinde, bu toplumun üyelerinin köken, geçmiş, aidiyet (coğrafya, kültürel kimlik, etnik kimlik, yaşantı pratikleri, duygular ve değerler dünyası, ilişkiler anlamında) dünyalarının parçalanması ve yabancılaşma sürecinin ortaya çıkardığı bir ihtiyaçların önemini de bize göstermektedir

Bu farklılaşmış ve çok sayıda köken, tarih peşinde düşme yollarını kapsayan sürecin bir kesime yansıyan örneğine burada bakabiliriz. Türkiye'deki belirli bir okur kesiminin kişisel tarih ve aile tarihi, yakın dönem sosyal ve coğrafi boyutu olan yaşantı tarihleri ürünlerine (göç, mübadele, göç öncesi yaşanılan toplum ve aile kökenleri, yakın dönemin öne çıkan şahsiyetleri, kişisel dramların ya da başarı öykülerinin kaleme alınması, otobiyografik-biyografik çalışmalar, yakın dönem gündelik yaşamını nostalji tadıyla yeniden sunan türden çalışmalara) artan ilgisini bu kapsamda görebiliriz. Başka bir deyişle, bu yazın alanı, bu okur kesimi açısından, ayrı ve uzakta kaldığı/bırakıldığı bir tarihsel geçmişi edinmenin, tarihselliği algılama ve duyumsamanın vasıtaları olarak da işlev göstermektedir. Ama şunu da sormaksızın geçmek mümkün değil: Dil, kültür ve süreklilik anlamında arkamızdaki Osmanlı geçmişini bugününün bilincine taşıyabilmenin alanı tüketiciden gördüğü rağbetle birbiri ardına yayımlanan egzotik 'Sultan' tarihsel romanları ya da Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'e varlığını sürdüren İstanbul'un tanınmış ailelerinin yaşam deneyimlerini aristokratik özelliklerine gönderme yaparak kaleme alan yeni kuşaklarının yazdıklarından ya da bu konulardan nemalanan yazarların kalemlerinden çıkan çok satarların konu edindikleri dışında yazılacak başka bir geçmiş yok mudur? Kuşkusuz vardır, ama yukarıda işaret edilen yazım alanının özellikle kentli, kentte kendini yerleşik hisseden, eğitimli, orta ve üstü sınıflardan bu tüketici kesiminin, bir tür kimlik, kültür ve tarih bütünlüğünü ve aidiyetini, köken ve köklülük duygusunu kendi için hissetmeye ihtiyaç duyması bu ürünlerin istenirliğini yaratmaktadır. İnsanlık durumunun sınırsız kanatlarında uçmak, örneğin A. H. Tanpınar'ın Huzur romanındaki bir Boğaz köyünün kıyılarında bir kadın ve bir erkeğin ruhlarının tüm ezgilerini bir orkestra bestesi gibi yazmak ve bu eseri zamansız ve tarihsiz kılabilmek, bugün okunduğunda da insana benzersiz bir baş dönmesi ve kendi duygularını defalarca yeniden tanımaya yöneltme bir yüksek yaratıcılık işidir. Yazarın kendisinin de çok sularda yıkanmış, çok yollarda dolanmış ve insan yüzleri arasından çok

kereler geçmiş olması gerekir. Oysa "hayatı roman" olanların hayatı üzerinden kalem oynatmak, tüketici/okur beğenilerni, günün getirdiklerini ve ortalama beğenilerini bilmekten geçmektedir öncelikle

Ancak bu sürecin Türkiye'de insan yaşamlarını kendisi için neredeyse sonsuz kulanımı açık, sorgusuz sualsiz girilip çıkılabilen bir malzeme alanı olarak gören ve son derece güçlü bir konum sahip olan medya egemenliği denk düşmesi başka alanlarda olduğu gibi hatta daha yoğun bir biçimde insan yaşamlarının kaleme alınma biçimlerini etkilemiştir. Bilindiği gibi, çoğu medya holdinglerinin şirketleri olan yayınevlerinin piyasaya sundukları ürünler olarak kitapların oluşturduğu pazarın kendi için yarattığı bir tüketici oluştu ve artık kitapevlerinin raflarının birbirinden çok farklı beğenilere hitap eden ürünlerin sunulduğu raflarında gezinmeksizin marketlerin bir reyonu haline gelen tüketicinin zevk ve beğenisi düşünülerek oluşturulmuş kitap butikleri var, ya da genellikle kırtasiye satan marketlerinin birer reyonunu oluşturuyor bu ürünler. Kişisel tarihler, aile tarihleri, tanınan kişileri konu edinen romansı-biyografımsı kitaplar bu alanın öncelik verilen, gözde ürünleri son yıllarda. İnsan yaşamlarının lime lime kullanıldığı yazılı ve görsel medya tarafından kuşatılmış okur çevreleriyle araştırma ürünü olarak yazıldıkları iddiasını taşıyan kişisel tarih konulu kitaplarda insane yaşamlarının malzeme olarak kullanması birbirine çok da uzak düşmeyen alanlar bugün. Örnek olarak, burada Ayşe Kulin'in gerçek insan yaşamlarını ana malzeme olarak kullandığı kitaplarından *Füreyya*'ya[8] değinerek, bu "zengin insan yaşamları"nın bazı yazarlar için cazibesini gösterebilmek mümkün. Bu kişilerin son dönem Osmanlı aristokrasisinden bir aileye mensubiyetleri, kaleme ayınan yaşamın fonunu zengin ve renkli kılarak, bu aile çevresinde yer alan başka "isim" olmuş kişiler hikayeyi hem süsler hem de "yakın tarihli ilgili" kılar. Tabi aynı şekilde kişinin ve aile çevresinin yakın dönemin "bilinen olayları ve dönemeçleriyle ilgileri" de kaleme alınan metnin "tarihselliğini" sağlamada işlev görür, temel oluşturur. Yakın

[8] Ayşe Kulin, *Füreyya*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2000.

dönemde yaşamış konu edinilen kişinin yaşayan yakınları vardır ve bu kişiler de önemli kaynaklardır yazar için. Hatta *Füreyya* örneğinde olduğu gibi kimi zaman bir akrabadır yazara kişinin yaşamını yazmayı öneren. Bu yakınlar, bu örnekte de olduğu gibi, kaleme alınan bu çalışma için kişi ve ailesi hakkında fotoğraf ve diğer belgeleri sunarlar. Yazarın elinde böylece kronolojisi ve ana evreleri bilinen bir yaşam tarihi, bir miktar dökümantasyon, ele alınan kişiyle ortak yaşam geçmişleri olan yaşayan tanıkların anlatılarına istediği ölçüde başvurma ve bunlardan yararlanma gibi kaynaklar birikir. Diğer yanda ise, ele alınan kişinin o güne değin taşıdığı bir kamusal tanınma ve kimlik alanı ve bu kişi için oluşmuş kamusal bir portre toplumsal imgelemin bir parçası olarak halihazırda mevcuttur. Nesnel ve öznel anlamda belirli boyutları oluşmuş bu eskizden bir resim oluşturmak artık yazara kalmıştır. Bilinen bir ismi, onun yaşamını okunması lezzet veren tarihsel bir kişilikle (personae) giydirmek artık yazarın işidir. Kişinin yaşam tarihi, hem gerçek hem kurmacanın bir taslağıdır şimdi. Bunlardan hangisinin dozu ne kadardır, bunu bilmek zordur, ama gerçek bir kişinin merkeze alındığı bu ürün inandırıcılığını ve çekiciliğini bu "gerçek yaşanmışlığa" atıftan alır büyük ölçüde. Yazara sorulduğunda, malzeme ettikleri yaşam deneyimlerinin bilinmeyen unsurlarını, dönemlerini vb. imgelem gücüyle yaratma ve yazma özgürlüğü vardır, edebiyatçıdır çünkü. Aslında bu garip melez ürün, ne biyografidir, ne romandır; kurmacanın pay hakkı yazarındır denilse de artık hayatta olmayan "kahramanın", yaşamı konu edinilen kişinin hakkı nasıl sorulacaktır? Hele ki yaşamı anlatılan kişinin kendine bir dönem çok yakında duran bir şahsiyet(ler) söz konusu ise bazen yazarın kaleminden çıkanlar tuhaflaşmakta ve gerçekle bağların kopuşu iyice hissedilebilir hale gelmektedir. Ancak okur bu durumda çaresiz kalır, bu bir biyografi değil ki deyip geçme imkanı olan yazar aslında yaşanmış bir hayat üzerinde geniş bir egemenlik alanını elinde tutmanın da tüm imkanlarına sahiplik yapabilmektedir, getirilerini toplayabilmektedir. *Füreyya* örneğindeki gibi "fırtınalı yaşamlar" iyi birer menba olarak görülmektedirler; bir kaç evlilik, iniş ve

çıkışlar, dram ve trajedinin unsurları, bilinen fondaki diğer şahsiyetlerin varlığıyla ve çoğu örnekteki gibi, ekonomik imkanların alanında oluşmuş sosyal-elit yaşamın taşıdığı kozmopolit unsurlarla daha da bir zengin örülebilen bu yaşam iyi bir malzemedir. Bu tip yaratı ürünleri ve medyanın üretim biçiminin ortaklaştıkları can alıcı menba da buradadır: "gerçek yaşam" manzaraları. Gerek romansı biyografilerde gerekse de kurgunun işin içine girdiği kişi yaşamlarının konu edinildiği diğer çalışmalarda kurgunun kendisi kurma biçiminin alımlılığı konusunu da birlikte getirir genellikle. Müzik dünyasından kişiler üzerine yaptığı yaşam tarihi çalışmalarından tanıdığımız, biyografik çalışma alanına emek vermiş Evin İlyasoğlu bu iki yönlü gerilim ve biyografi yazarının gerçek ve kurmacanın iki ucu arasında gidip gelen cazibe sarkacını algılayışını şöyle ifade eder: ""Kurmaca lezzetler" anlatımı süsleyen başlıca öğeler arasındadır. Belgesel bir çalışmada doğal ki "kurmaca", insaflı olmak zorundadır. Ancak daha yumuşak bir anlatım, daha hızlı okunur bir tempo sağlamak için kurmacaya başvurulabilir. Yazarın düş gücünü açıp kahramanını somut dünyadan kurtarabilmesi bir beceridir. Kahramanın yazara ait, yeniden yaratılmış soyut bir varlık olarak algılanması işini kolaylaştıracaktır. Ancak gerçek belgeleri ve tanıkları, olduğu gibi, saptırmadan bu uzlaşım içinde kullanabilmelidir. Eğer kahraman, yazarın kendi yarattığı bir kimlik haline dönüşmezse, anlatımın soğuk olması kaçınılmazdır. Öte yanda kahramanıyla çok fazla özdeşleşen yazarın onu gerçek kimliğinden sıyıracak denli kurmacaya başvurma hakkı da yoktur. Kurmaca, imge gücünün iyice kanatlanıp uçmasıdır. Sınırlarını kararlaştırmak yine yazarın elindedir. Ancak biyografik bir çalışma ikinci ve üçüncü kişileri de bağladığından yazarın sorumluluk dozu da artmaktadır."[9] Biyografi yazarının kendine biçtiği bu sorumluluğun yanısıra yaşayan kişilerin yaşam tarihlerinin kaleme alınmasında yazar ve çalışmasının öznesinin metin üze-

[9] Evin İlyasoğlu, "Müzikçi Yaşamı Anlatısında Yazar-Kahraman İlişkisi", Tarih Vakfınca düzenlene Kuşaklar, Deneyimler, Tanıklıklar- Türkiye'de Sözlü Tarih Çalışmaları I Konferansına sunulan bildiri, 26- 27 Eylül 2003, İstanbul.

rindeki egemenliklerini paylaştıkları bir üretme biçiminin etik düzlemi öne çıkma koşullarına daha çok sahiptir.

Sözlü tarih ve yaşam tarihi, alanlarının konu edindikleri insan çeşitliliği açısından geniş bir kapsama yayılmayı amaçlar. İnsan yaşantılarının anlatılar olarak kayda geçişine yönelik girişimleri, yaşamın tüm kıyılarına uzanmak, buralarda deneyim ve tanıklıklar biriktirmek, yani bir tür toplumsal hafızanın, kaydetmeyenler, yazmayanlar ve geleceğe bırakma imkanı olmayanlar için ve onlarla birlikte oluşturulmasına katkıda bulunmak olarak da tanımlayabiliriz. Sözlü tarih çalışmalarının, sivil tarih bilincini geliştirme, tarihin kapsamını geniş insan kitlelerinin yaşam deneyimlerini ve tanıklıklarını katarak genişletme gibi amaçların yanısıra, tarihleriyle, dilleriyle bağları büyük ölçüde zayıflamış sömürgeciliğin bir dönem yaşandığı ya da totaliter rejimlerin yaşandığı toplumlarda olduğu gibi tarih yazımının büyük ölçüde resmileştiği ve monolitik hale geldiği kimi durumlarda olduğu gibi toplum ve tarihi arasındaki köprüleri geliştirme ve onarma misyonları taşıması söz konusudur. Batı'daki örneklerinde görüldüğü haliyle, bu amaçlara yönelik çalışmalar öncelikle kamu alanının örgütlenmelerinin (ulusal radyo ve televizyon kuruluşları, müzeler, enstitüler, ulusal kütüphaneler kapsamındaki proje geliştirme ve arşiv kurma gibi) bir parçası olarak başlatılmış ve sürdürülmektedir. Ayrıca gene Batı'daki örneklere bakıldığında yerel sivil girişimlerin de sözlü tarih ve yaşam tarihi alanlarında projeler sürdürdüğü, ancak bu çalışmaların ürünlerinden arşivler oluşturmayı (ya kendi yerel örgütlerinin içinde arşivler oluşturarak ya da ulusal çapta veri derleyen kurumların arşivlerine kendi ürünlerini katarak) önemsedikleri görülür. Ayrıca, sözlü tarih araştırmasını da kapsayan, radyo ya da televizyon için hazırlanan ekip çalışmalarının ürünü olarak ortaya çıkan önemli ve ses getirici projeler de üretilmektedir. Ancak Türkiye'deki örneklerinden farklı olarak bu projelerin kamuya sunulan ürünlerinde, araştırılan konuların derinine incelenmesi, konuyla ilgili yer ve kaynak kişi anlatıları derlenmesinde emek, zaman ve uzmanlık alanlarının katkılarının olabildiğince kullanılması, yeni ve yaratıcı çekim ve anlatı kay-

detme olanaklarının kullanılmasına çaba harcanması görülür. Kısacası, bu örneklere bakıldığında, Türkiye'deki örneklerinden farklı olarak, yaşlı bir kaynak kişinin koltuğunda otururarak konuyla ilgili olarak anlatısının istendiği konuşma kesitlerinin bir oda dolusu ekip ve kamera karşısında kaydedilmesi tarzındaki prototip bir işlemden başka uygulamaların denendiği bir alandır bu. Öte yandan, iletişim kurumlarının telif, kişilerin kendi anlatılarını ve diğer yaratım ürünlerini üzerindeki hak ve yaptırımları, bunlara temel olan etik kurallar ve sorumluluklar açısından göreli olarak daha sınırlı bir alanda iş yaptıkları Batı toplumları karşısında bizdeki sorunlar alanının derinliği ve genişliği daha da görünür olmaktadır. Bunların da ötesinde, bizde son yıllarda kaynak kişi anlatılarına ve tanıklıklarına kurgusu içinde önemli yer veren, genellikle siyasi tarihin dönüm noktalarını konu edinen belgesellerin artan kalitelerine rağmen anlatılarına başvurulan kişilerin bu yapımlar içinde, gene koltuklarından konuşan "konu mankenleri" gibi varlık göstermeleri açısından fazla bir gelişme görülmemektedir.

Toplum ve insan bilimlerin farklı alanlarında, özellikle 'bir araştırma sorunsalı' üreterek yola çıkmanın topluma ve insanlara dair yeni bilgi alanlarını geliştirmekte önem taşıdığı lisans-üstü tez çalışmaları kapsamında, sözlü tarih/yaşam tarihi/biyografik çalışma alanlarının katkıları Türkiye'de gelişme sürecindedir. Bu kapsamda, belirli insan kümelerinin, toplulukların yaşam deneyimlerini tarihsel bir boyut çerçevesinde ele alan çalışmalardan öne çıkanlara baktığımızda, ele alınan konulara eşlik eden sözlü tarih uygulamalarını kapsayan bu çalışmaların daha çok son tanıklarının halen yaşamakta olduğu milli mücadele, mübadele/göç ve yer aldıkları kentlerde gerçekleştirildikleri görülür. Destansı tarihlere konu olmuş bu deneyimlerin tanıklıklarına bugün ulaşmada sözlü tarih önemli bir araç olmaktadır. Bugün için geçmişte kalmış başka yaşam deneyimleri de sözlü tarih araştırmacılarının ilgi alanına girmektedir. Solun geçmiş kuşaklarının tanıklıkları, kadın hareketinin öncüllerinin tanıklıkları ve deneyimleri bunlar arasındadır. Sözlü tarihin kendi içindeki tartışma ve sorun alanlarına yönelik bakış açılarının geliş-

tirildiği çalışmalar da yapılmaktadır. İnsan anlatılarını, insanların yaşam deneyimlerini anlamlandırma alanlarını-biçimlerini ve yaşam tarihi çalışmalarını sözü edilen bu *'araştırma sorunsalı arayışına'* katmanın getirebileceği imkanlara yakın dönemde yapılan lisans-üstü çalışmalarda yer verilmektedir. Sözlü tarih konusunda, bazı örnekler vermek gerekirse, Marmara Üniversitesi, Boğaziçi Üniversitesi, Sabancı Üniversitesi gibi eğitim kurumlarında dersler verilmektedir.

Bu makale, sözlü tarihin arka planında duran temel güdüyü, insan yaşamının kendisi kadar değerli olan anlatısını, tanıklığını tartışmayı, bu alanın çalışılmasında temel alınması gereken değerlere, etik kaygılara ışık tutmayı amaçladı. Sözlü tarih ve yaşam tarihi alanlarının Türkiye'deki gelişme sürecinin çözümlenmesi denemesi halen süren bir çalışmanın konusu olacaktır

PROTESTAN AHLAK, GÖSTERİŞLİ TÜKETİM VE 19. YÜZYIL OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİ: AHMET MİTHAT EFENDİ

*D. Taner Kılınçoğlu**

GİRİŞ**

a. Tanzimat Dönemi

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir dönüşüm geçirdiği; İmparatorluk'tan sonra aynı coğrafyada kurulacak olan Cumhuriyet'in düşünsel temellerinin atıldığı yüzyıldı. İmparatorluk'un yaşadığı iktisadi, siyasi ve sosyal sorunlar önceden beri birçok devlet adamı tarafından ortaya konmuş; sorunlara yönelik çözümler genelde 'altın çağ' paradigmasıyla geçmişe bakılarak bulunmaya çalışılmıştı. 19. yüzyılın, özellikle de Tanzimat döneminin özgünlüğü ise sorunun bir 'düzen sorunu' olduğunun ve kökten çözümlerin gerektiğinin yaygın olarak anlaşılmasıdır. Bu dönemin Osmanlı aydını, yüzünü, yaşadıkları sorunların birçoğunu uzun zaman önce aşmış olan Batı'ya döndüler. Osmanlı seçkinleri, bilimde, teknolojide, siyasi ve ekonomik sistemlerinde büyük yenilikler yaparak Doğu dünyasıyla arasını ciddi şekilde açmış olan Batı dünyasını inceledikçe, bu 'yeni dünyaya' hayran oldular.

---

* ODTÜ-İktisat Bölümü -

** Bu çalışmanın yazarı, kendisini konuya yönlendiren, çalışma boyunca yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Eyüp Özveren'e ve araştırma sırasında kendisine her konuda destek veren Yrd. Doç. Dr. Onur Yıldırım'a teşekkürü borç bilir. Doğaldır ki, eksik ve yanlışlar tümüyle yazara aittir.

Böylece çözümün, Batılı bir düzenin, eski ve köhnemiş 'Doğulu' düzenin yerini alması gerektiğine yönelik yaygın bir inanış ortaya çıktı. Bu tür amaçlarla yola çıkılmış olsa da, Osmanlı'nın Batılılaşma süreci, yeni bir düzenin kurulmasından çok Batı'yı birebir taklit etmeye dönüştü. Daha 1830'larda Halil Rıfat Paşa'nın sözleri, sağlıksız 'gelişmenin' kanıtı gibidir. Paşa, *"Devlet-i Aliye'nin yaşamı için Garb-ı taklit etmekten başka çaresi"* olmadığını açıkça söyler.[1]

III. Selim'le birlikte askeri ve siyasi alanlarda daha kökten reformlar yapılmaya başlanmış; II. Mahmut döneminde de benzer eylemler, geleneksel güçlerin direnişlerine karşın devam etmiştir. İmparatorluk'un 'Batılılaşma politikası', Tanzimat Fermanı'yla (1839) resmileştirilmiştir. Osmanlı'nın Batılılaşma dönemi, *Tanzimat dönemi* olarak da anılır. Sözü edilen dönemde İmparatorluk'un kurtuluşu olarak görülen yol ise, daha sonra, çürümenin en önemli göstergelerinden birine dönüşmüştür.

Batılılaşmanın, tartışılmaz gelişme yolu olarak görüldüğü bu dönemde, 'Doğulu = yanlış, eski, ölü', 'Batılı = doğru, yeni, canlı' paradigması bir süre sonra makro boyuttan mikro boyuta taşınacaktı. Özellikle İstanbul ve büyük liman şehirlerinde yaşayan Osmanlı seçkinleri yeni yaşam tarzı olarak bu anlayışı benimseyecekler;[2] benimseyemeyen eski Osmanlıların ise çocukları yeni yaşama kolayca ayak uyduracaklardı. Batı'yı taklit etme, bu kesimin tüm tüketim kalıplarını ve sosyal davranışlarını kökten değiştirecekti. Artık Fransızca öğrenilecek ve konuşulacak, en azından günlük dile birkaç kelimeyle de olsa mutlaka sokuşturulacaktı. Lüks tüketimden en temel olanlara kadar her gereksinim ithal ürünlerle karşılanacaktı. Eğlence için, dönemin bir anlamda simgesi olan Beyoğlu'ndaki 'café'lere, 'club'lere, 'hotel'lere gidilecek; doğaldır ki bu büyük harcamalar 'franc' üzerinden yapılacaktı.

Yeni yaşam tarzına daha çok uyum sağlayanlar daha 'modern' sayılıyorlardı; daha 'Batılı' olanlar, daha asil görünüyorlardı. Bu anlayış, tüketim davranışının daha

[1] Tanpınar, 1987, s. 72.
[2] Ortaylı, 1987, s. 193.

gösterişçi bir nitelik kazanmasına ve çoğu zaman gereksinim olmadan yapılması nedeniyle büyük israfa neden oluyordu.

'Sefahat ve gösteriş', dönemin yaşantısını uygun olarak yansıtan sözcükler olsa da, bu dönemi bu iki sözcüğe hapsetmek büyük hata olur. Bu dönemin, gelişme, sanayileşme çabasını; eğitimde yaşanan atılımları, açılan okulları; kadınların sosyal hayata daha fazla katılmaya başlamalarını; gerçekten daha çağdaş anlayışların, Batı dünyasına açık kafaların ortaya çıkmasını sağladığını da hatırlamak gerekir. Özellikle son madde konumuz açısından önemlidir.

Osmanlı aydını, Tanzimat döneminde büyük bir değişim yaşadı. Özellikle dönemin yaygın yabancı dili olan Fransızca'nın öğrenilmesiyle Batı'nın fikir dünyası, ağır aksak da olsa Osmanlı'ya ulaşmaya başladı. Aydınlanma sonrasının güçlü düşünce dünyasıyla karşılaşan aydınların düşünme şekilleri değişmeye yüz tuttu. Bu dönemde, eskiden kalma değer yargıları ve düşünce kalıplarının bütünüyle değiştiğini söyleyemesek de, çağdaş bilimsel düşünceye bir pencere açıldı demek yanlış olmaz.

Batı'daki çağdaş iktisat teorilerinin sınırlı da olsa Osmanlı aydınına ulaştığı bu yüzyılın ikinci yarısında, yaşanan Batılılaşma sürecinin olumsuz etkileri iyiden iyiye hissedilir olmuştu. Yanlış batılılaşma, toplumu istenen hedeften uzaklaştırıyordu. Örneğin, "Sultan Abdülaziz saltanatının sonlarına gelindiğinde ekonomik meseleler hâlâ bir çözüme kavuşturulamamıştı. Alınan istikrazlar[3] sefahat ve göstermelik tüketimi kamçılarken bu kanaldan ülke içine akan paranın pek azı prodüktif alanlara sarf edilmişti".[4] Ancak diğer taraftan aydınlar, Batılılaşma sayesinde yararlandıkları çağdaş bilimsel düşüncenin de etkisiyle canlı tartışmalara girişmiş, toplumsal kurtuluş yolları üzerine yeni düşünceler ortaya atmışlardır. Bu yazarlar arasında, Ahmet Mithat Efendi özellikle çok çeşitli konularda verdiği çok sayıda ve etkili eserlerle hem

[3] borçlar
[4] Sayar, 2000, s. 372.

çağını yansıtan hem de Türk yazınının geleceğini şekillendiren en önemli yazarlardan olacaktır.

b. Ahmet Mithat Efendi

Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), 19. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuş; birçok konuda eserler vermiş üretken bir yazardı. Çağdaşı olan diğer Osmanlı düşünürleri gibi o da Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşu üzerine düşünmüş ve yazmıştır. Ahmet Mithat'ın bu konudaki görüşü, Namık Kemal gibi devrimci düşünürlerden farklıdır. İmparatorluk'un kurtuluşunu siyasi girişimlerde değil, eğitimde arar Ahmet Mithat. Ona göre, toplum eğitilirse ve yeni bir toplum, yeni bir insan tipi yaratılabilirse sorunlar kökten çözülebilirdi. Siyasi çözümlerden uzak durması, 'her devre uymasını' ve iktidarla çok fazla çatışmamasını da beraberinde getirmiş; hatta döneklikle suçlanmıştır. Ancak, Ahmet Mithat'ın, özellikle okuryazar Osmanlılar üzerindeki eğitici rolü tartışılmazdır.

Çok geniş bir yelpazede birçok konuyla ilgilenmesi ve edindiği bilgileri herkesin kolayca anlayabileceği şekilde basit öyküler haline getirmesi, yazarın ününü sağlayan en önemli etken olmuştur. Bu yolla okuryazar kitleyi ve olasılıkla, çocukluğu bu kitle içinde geçen kendisinden sonraki yazarları büyük ölçüde etkilemiştir. Eserleri, edebi anlamda çok yüksek kalitede değildir; ancak o, *Hace-i Evvel*'dir, yani "ilk öğretmen". Kısacası, Ahmet Mithat'ın asıl derdi edebiyat değil, Ahmet Mithat Efendi, özellikle 1870'lerin ilk yarısında politik iktisatla yoğun olarak ilgilenmiş; bu konudaki tartışmalara etkin olarak katılmıştır. "Korumacı ve kalkınmacı politika önerileri, karşıt görüşte olanlarla arasında büyük tartışmalara neden olmuştur." "Colbert'i klasik yaklaşıma karşı bir seçenek olarak diriltmekle kalmamış; Klasik anlayışın temelinde yatan 'ekonomik insana' (homo economicus) karşı, ondan çok belirgin şekilde ayrılan 'Osmanlı insanının' (homo ottomanicus) karakterize edilmesinde ısrar etmiştir."[5] Ahmet Mithat Efendi'nin kafasındaki insan, "çalışkan, tasarrufa riayetkâr, kurallara boyun eğen, disipline ol-

[5] Özveren, 2002, s. 139.

muş, hesabını iyi bilen, kanaatkâr, ve nihayet Doğrudan iktisadi konular üzerine yazdığı eserler (örneğin *Ekonomi Politik; Sevda-yı Sa'y ü Amel; Teşrik-i Mesai - Taksim-i Mesai*) dışındaki roman ve öykülerinde, kafasındaki 'Osmanlı insanını' ayrıntılarıyla ortaya koymuştur. Konumuzla ilgili eserlerine göz attığımızda Ahmet Mithat'ın tarzı açıkça kendisini gösterir. Öykülerinde, başarı ve başarısızlık arasındaki ilişkiyi, günlük hayatta karşılaşılabilecek, gerçekçi kahramanlar arasındaki ilişkiler şeklinde ortaya koyar; bu eserlerden Ahmet Mithat'ın toplumsal ve ekonomik gelişme konusundaki görüşlerini çıkarmak olanaklıdır. Zira Ahmet Mithat'a göre "birey zenginleşirse, Devlet de zenginleşir".[6] Dolayısıyla yazarın başarı-başarısızlık (zenginleşme-iflas) öyküleri, İmparatorluk'un gelişmesi (ya da kurtuluşu) hakkındaki anlayışının doğrudan yansımasıdır.

Ahmet Mithat bu öykülerinde karşılaştırmalı bir yöntem izler. Bir yanda çalışkan, tutumlu, akılcı ve sorumlu fakat yoksul kahraman, büyük çabalarla büyük bir servet edinirken; bu kahramanın tembel, savurgan, akılsız ve sorumsuz fakat varlıklı arkadaşı elindeki tüm serveti gösterişçi ve müsrif tüketimle yiyip bitirir. Yazar, bu iki kahramanı karşılaştırarak, başarıya giden yolu gösterir. Öykülerin kahramanları bize, Ahmet Mithat'tan çok sonra iktisadi olarak işlenecek iki kavramı hatırlatır: "gösterişli tüketim" (Veblen, 1899) ve "Protestan ahlakı" (Weber, 1920).

c. Gösterişli Tüketim ve Protestan Ahlakı Kavramları

Gösterişli tüketim (conspicuous consumption) kısaca,[7] "[sahip olunan] servetin açık bir göstergesi olması amacıyla [yapılan] tüketim" olarak tanımlanabilir.[8] Kavram olarak gösterişli tüketim, Amerikalı İktisatçı Thorstein

[6] Kurdakul, 1997, s. 126.

[7] 'Conspicuous consumption' ifadesini, bu tüketim davranışının bilinçli olması dolayısıyla "gösterişçi tüketim" olarak da çevirmek olanaklıdır. Ancak karışıklık yaratmamak amacıyla, Türkçe iktisat yazınında önceden var olan karşılığı, "gösterişli tüketimi" kullanmayı uygun görüyoruz. Bkz. Görün, 1998, s. 54.

[8] The New Palgrave, 1987, Cilt 1, s. 579.

Veblen tarafından yazılan *The Theory of Leissure Class* (1899) adlı çalışmayla iktisat teorisine girmiştir. Veblen'e göre bu kavram, genel tüketim davranışını anlamak açısından önemli bir anahtardır.

Protestan ahlakı ise, Max Weber'e göre kapitalizmin gelişmesini sağlayan temel güdüdür. Yazarın ünlü Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu (*The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism*, 1920) kitabında, Protestan ahlakının, mümkün olduğu kadar çok ve sistemli çalışma; hayatın zevklerinden (çalışmanın getirdiği kazançtan) mümkün olduğunca az yararlanma görüşüne dayanan, bir çeşit 'zahitlik' anlayışını savunduğunu ve kapitalizmi bu anlayışın doğurduğunu savunur. Weber'in 'girişimci kapitalistler' olarak tanımladığı ve kapitalizmin asıl yaratıcıları olan insanların yaşayışları böyledir. Bu yaşayışın (ya da ahlakın) sonucu ise, yatırım için gerekli olan sermaye birikiminin ortaya çıkmasıdır.[9]

Bu çalışmanın amacı, yukarıda kısaca tanıtılan kahramanlar ve toplumsal dokudan yararlanarak bir öykü yaratmaktır. Ahmet Mithat Efendi'nin çalışmalarında bu iki kavramın izlerini arayacağız; bu sırada, yaşadığı çağın siyasi ve sosyal özelliklerinden ve düşünce dünyasından yararlanacağız. Aşağı yukarı aynı çağda, fakat dünyanın çok farklı köşelerinde yaşayan düşünürlerin, maddi koşulların etkisiyle nasıl benzer çıkarımlar yaptıklarını anlamaya çalışacağız.

Çalışmamızda, Ahmet Mithat Efendi'nin kendi yöntemini kullanmak uygun olacaktır. Önce ilk kahramanımız olan 'gösterişli tüketimi', Ahmet Mithat'ın ilgili öykülerindeki kahramanlarının kimliğinde inceleyeceğiz; daha sonra Protestan ahlakını hatırlatan kahramanlarımızı

[9] Çalışmamızda, 'Protestan ahlakını' dini anlamda değil, iktisat yazını içindeki anlamıyla inceleyeceğiz. Zira, ne bu ahlak öğretisini yaratan Weber'dir, ne de biz Ahmet Mithat'ın Müslüman kahramanlarının "Protestan" ahlakı taşımalarını bekliyoruz. İlgilendiğimiz asıl konu, 'Protestan ahlakı' adı altında bir araya gelen niteliklerin, iktisadi anlamda ortaya çıkardıkları sonuçtur. Kısacası çalışmamızda, 'Protestan ahlakı' ifadesiyle, belli bir ahlak anlayışından çok; bu ahlakın iktisat yazınındaki anlamı kastedilecektir. 'Protestan ahlakı' kavramını, dini değil, iktisadi içeriğiyle kullandığımızı hatırlamak, çalışmamızın daha iyi anlaşılması bakımından gereklidir.

diğer kahramanlarla buluşturup, bu karşıtlıktan bir sonuca gitmeye çalışacağız.

AHMET MİTHAT EFENDİ'DE 'GÖSTERİŞLİ TÜKETİM'

Ahmet Mithat Efendi'nin gösterişli tüketim gibi bir olgudan söz edip etmediğini incelemeden önce gösterişli tüketim kavramını ve kavramın iktisat yazınındaki yerini daha ayrıntılı olarak inceleyelim.

Kısaca gösterişli tüketim, "tüketim mallarının, olağan tüketici gereksinimlerini karşılamaktan çok, başkalarını etkilemek amacıyla gösteriş yapmak için kullanılmasıdır. Servetin göstergesi olarak yapılan tüketimdir".[10] Veblen'e göre bu tür tüketim, *başıboş sınıfın* (*the leisure class*), ayırt edici davranışıdır.

'Başıboş sınıf', asil ve ruhban sınıfların, maiyetleriyle birlikte, tümünü içerir. Bu sınıfın işleri geniş bir yelpazeye yayılmıştır; fakat hepsinin, üretici olmamak gibi ortak bir iktisadi niteliği vardır; ... üst sınıflar üretici işlerden bağışıktırlar ve bu bağışıklık, üstün mevkide olmanın iktisadi ifadesidir. [11]

Kısacası Veblen, farklı çalışma türlerine göre ayrılmış olan "üst" ve "alt" sınıfların ayrımını ortaya koyar. "Üst" sınıflar, 'yönetim, savaş, dini törenler ve spor' gibi üretken olmayan işlerle uğraşırken; "alt" sınıflar genelde üretici ya da kol emeğine dayalı işlerle uğraşırlar.[12] Çalışma niteliklerindeki bu farkın sosyal konumu belirlemesine ek olarak, "gösterişli başıboşluk" (*conspicuous leisure*) da bireysel saygınlığın bir göstergesi haline gelir.

Çalışmaktan, belirgin şekilde kaçınmak, daha üstün parasal başarının ve saygınlığın geleneksel göstergesi haline gelir; tam tersine, üretici işlerde çalışmaya başvurmak, yoksulluk ve bağımlılığın göstergesidir, toplumda saygın bir yer edinmekle çelişir.[13]

Veblen, toplumda, gösterişli tüketim ve gösterişli israfın (*conspicuous waste*), üst sınıflara ait olmanın simgeleri

[10] The New Palgrave, 1987, Cilt 1, s. 579.
[11] Veblen, 1899, s. 21.
[12] Aynı yerde.
[13] a.g.e., s. 43.

olduğunu belirttikten sonra, üst sınıflarda "malların verimsiz kullanımı şeref vericidir"[14] der ve ekler, "tüketim, soyluluk içindeki konumu [mevkii] gösterir".[15]

Ünlü iktisatçı, bu çözümlemeleri daha çok 'başıboş sınıf' için yapsa da, benzer davranışların her sınıftan insanda görülebileceğini savunur ve gösterişli tüketimin, genel tüketim davranışının bir parçası olduğunu ekler. Çünkü, "özsaygının alışılmış temeli, komşularının kişiye gösterdiği saygıdır."[16] Ancak, başıboş -üst- sınıfın parasal gücünün daha fazla olması, bu davranışların daha çok üst sınıfların üyelerinde görülmesini ortaya çıkarır.

Gösterişli tüketim, Veblen tarafından kavramlaştırılmış olsa da kendisinden önceki bazı iktisatçıların benzer çözümlemeler yapmış olduklarını hatırlamakta yarar var.

Adam Smith,..., kendilerinden başka kimsede bulunmayan servetin ayırt edici işaretlerini göstermekten hoşlanan insanlardan söz eder. Bu insanların gözünde, yararlı ya da güzel olan herhangi bir şeyin değeri, onun az bulunurluğundan kaynaklanır... Ancak, 'gösterişli tüketim' kavramını kullanan ilk yazar, Kanadalı iktisatçı John Rae'dir (1796-1872). [Rae], lüksün doğası ve etkileri hakkındaki açıklamalarını, övünmenin insan yaşamındaki önemine dayandırır.[17]

Rae, övünmenin insan güdülerinin temel etkenlerinden biri olduğunu ve sermaye birikimi üzerinde yavaşlatıcı bir etki yaptığını ileri sürer. [18]

Özellikle son tümce, tartışmamız açısından önemlidir. Çünkü Veblen, "gösterişli tüketimin mal israfı, gösterişli başıboşluğun ise zaman israfı" olduğunu söylese de,[19] bu kavramların sermaye birikimi temelinde çözümlemesini yapmaz. İleride göreceğimiz gibi Ahmet Mithat Efendi böyle bir çözümlemeyi, gösterişli tüketimle 'çalışmak ve tutumlu olmayı' karşılaştırırken, kuramsal bir temelde olmasa da yapar. Zaten Ahmet Mithat Efendi'nin, Tanzi-

[14] a.g.e, s. 61.
[15] a.g.e., s. 65.
[16] a.g.e., s. 38.
[17] The New Palgrave, 1987, Cilt 1 s. 580.
[18] James, 1965, s. 159.
[19] Ekelund, Hebert, 1990, s. 463.

mat sonrası dönemin çokça eleştirilen yaşantısına yönelik asıl tepkisi, "giyim-kuşam ya da yarım yamalak öğrenilmiş Fransızca değildir; onu sürekli meşgul eden esas konu, toplumda alafrangalığın yol açtığı israftır."[20]

Önceden de belirtildiği gibi Ahmet Mithat Efendi'nin zenginleşme öykülerindeki genel tarz, çok çalışan ve tutumlu kahramanla, tembel ve savurgan kahramanın karşılaştırılmasıdır. *Felatun Bey ve Rakım Efendi* (1876) romanında gösterişçi tip Felatun Bey olurken; *"Bahtiyarlık"*ta (1886) Senai ve *"Para!"*da Sulhi aynı roldedirler. Ahmet Mithat'ın öykülerindeki bu gösterişçi, savurgan, tembel kahramanları inceleyip, yazarın kafasındaki 'gösterişli tüketim' anlayışını görmeye çalışalım.

Felatun, Türk yazınındaki alafranga karakterin prototipi olarak görülür. Genelde, dönemin üst düzey ailelerinin çocuklarında görüldüğü gibi, batılılaşmayı, Batı tarzı giyinmek, Beyoğlu'nda gezip eğlenmek ve gösteriş yapmak, Fransızca konuşmak ya da daha genel anlamda Fransız gibi olmak şeklinde anlayan bir kahramandır Felatun Bey. Metresinin deyimiyle ona yalnızca üç şey gerekir: şarap, kadın ve müzik (*şarap, karı, bir de muzıka*).[21] Gösteriş, yalnızca tüketim yoluyla olmaz elbette, Felatun Bey kendisini zeki, kültürlü ve saygıdeğer bir beyefendi olarak göstermek ister (Felatun adı antik Yunan filozofu Platon'dan gelir). Oysa ki, son derece tembel, cahil, savurgan ve ahlaksızdır. Veblen'in *başıboş sınıf* çözümlemesine uygun olarak, bir *kalemde* (devlet dairesi) memur olsa da, o dönemin 'Beylerinde' sıkça görüldüğü gibi, işyerine pek uğramaz. Çalışmak yerine, kendisine büyük paralara mal olan metresiyle sınırsız bir gösteriş içinde yaşar. Örneğin, herkesin gücünün yetmeyeceği kadar pahalı bir otelde kalırlar (*...bu otelde herkes yaşayamayarak, oraya kesesine güvenenler gidebilir.*[22]); Felatun, metresine çok değerli hediyeler, mücevherler alır. Metresinin gösterişe olan tutkusu da kendisinden aşağı kalmaz.

---

[20] Uçman, Türk Romanında İlk Alafranga Tip: Felatun Bey, s. 147.
[21] Ahmet Mithat, 1876, s. 98.
[22] a.g.e., s. 96.

Konumuz açısından romanın en önemli kısmı, yazarın doğrudan doğruya gösterişli tüketimden söz ettiği 5 sayfalık kısımdır. Ahmet Mithat Efendi burada, Felatun Bey ve *"elmas ve inci içine garkolmuş"* halde metresi Polini'nin,[23] iki tane lüks at arabası, her biri 15-20 kişiden oluşan iki orkestra ve uşaklar eşliğindeki gösterişli kır gezintisini anlatır. Türlü türlü yiyecek ve içeceğin tüketildiği, bahşişin bol dağıtıldığı, o sırada orada olan yüzlerce kişinin ilgiyle izlediği bu gezintide büyük paralar harcanır; fakat sahneyi hayranlıkla izleyenlerin yaptığı yorum, bunca tüketimin amacına ulaştığını gösterir: *"Aşkolsun! Herif avuç avuç lira saçıyor, ama prens-vari eğleniyor a!"*[24]

Daha sonra yazar, bütün bu debdebenin nedenini açıklar. Önceki gece Felatun kumarda büyük paralar kaybetmiş ve oyundan çekilmek istemiştir. Ancak Polini, kumarda gözünü kırpmadan büyük paralar kaybeden *"Felatun Bey'in metresi olmak iftiharını herkese göstermek istediğinden"*,[25] 'sahneden' inmek istememiş ve Felatun'a oyunu sürdürmesi için baskı yapmıştır.[26] Gece, büyük bir parasal kayıpla bittiyse de, Polini'nin sosyal konumu için kayıptan söz etmek zordur. Metresi yüzünden yitirdiği paralar nedeniyle surat asan Felatun Bey, Polini'nin üste çıkıp küsmesiyle neye uğradığını şaşırır. Çünkü sevgilisiyle barışmak için aldığı pahalı hediyeler bir yana, yukarıda sözü edilen *"şanlı, şerefli Kağıthane alemi bu dargınlıktan barışmaklığın şükranesi olarak icra edilmişti*[r]*!..".*[27] Böylece, gösterişçilik nedeniyle yaşanan bunalım, başka bir gösterişten alınan avuntuyla giderilmeye çalışılır.

Ahmet Mithat Efendi'nin bu davranışlara yönelik açıklaması, gösterişli tüketim hakkındaki görüşlerini yansıtır:

Cibillet-i beşeriye iktizasındandır ki,[28] insan kendi saadet hâlinden yalnız kendisi haberdar olmasıyla kanaat

---

[23] a.g.e., s. 133.
[24] a.g.e., s. 133.
[25] a.g.e., s. 134.
[26] Burada, Veblen'in, asillerin yanında çalışanları da 'üst sınıfa' dahil ettiğini hatırlamak, Polini'nin durumunu daha iyi açıklar. (*"'Başıboş sınıf', asil ve ruhban sınıflarını, maiyetleriyle birlikte, tümünü içerir."*, Veblen, s. 21.)
[27] a.g.e., s. 136.
[28] insan doğasının gereğidir ki

etmez. Herkesi dahi haberdar etmek ister. Hatta bir adam fi-nefsül-emr[29] mesut değilse bile, halka kendi saadet hâlini inandırmak için hilekârlığı ve yalancılığı dahi irtikâp eder[30]. **Cibillet-i beşeriyenin bu iktizası âdeta umumi gibi bir şey olduğundan o kadar da nazar-ı ehemmiyete çarpmaz**[31] ise de beş liralık bir saate, yirmibeş liralık veyahut daha ziyade bir baha etmek üzere elmaslı kordon takmak gibi nümayişler[32], bu cibilletin en âdi mertebesinin icabatındandır. Haydi bakalım düşünelim:

Vâkıa saat insan için lüzumlu bir âlettir. Köstek neye lâzımdır? Saati muhafazaya lâzım olduğuna göre bu **işi bir gaytan dahi görebilir. Hayır, iş öyle değil.** İnsan oğlu ister ki, **kendisinde yalnız saatini muhafaza için istimâl edeceği**[33] **gaytanın yirmibeş altın kıymeti olacak kadar servet bulunduğunu âlem görsün.**[34]

Ahmet Mithat'ın gösterişli tüketim anlayışının en açık ifadesini yukarıdaki satırlarda ve onları izleyen kısımda buluyoruz. Ahmet Mithat Efendi'nin, 'gösterişli tüketim' davranışını, lüks tüketim ya da başka bir şeyle karıştırmadığı ve anılan davranışı başlı başına bir olgu olarak ele aldığı açıktır. Ancak alıntıladığımız kısımda, kalınlaştırarak vurguladığımız bölümlere özellikle dikkat edilmelidir. Bunlar Ahmet Mithat'ın, Veblen'in çözümlemesiyle şaşırtıcı paralellikler gösterdiği yerlerdir.

Birincisi, Ahmet Mithat, olayı *"cibillet-i beşeriye"*ye yani insan doğasına dayandırır. Bilindiği gibi Veblen, bütün kurumları, insandaki temel içgüdülere dayandırarak açıklar. İkincisi, Ahmet Mithat Efendi, tıpkı Veblen gibi, gösterişli tüketimin genel tüketim davranışının parçası olduğunu, toplumda yaygın olarak görüldüğünü ve kanıksandığını belirtir (*Cibillet-i beşeriyenin bu iktizası âdeta umumi gibi bir şey olduğundan o kadar da nazar-ı ehemmiyete çarpmaz...)*. Üçüncü noktada ise, yazar, gösterişli tüketimin adeta çağdaş bir tanımını, daha pratik ve popü-

[29] işin gerçeğinden
[30] girişir
[31] dikkat çekmez
[32] gösteriler
[33] kullanacağı
[34] a.g.e., s. 131. Vurgular bize ait.

ler bir anlatımla yapıyor: "*...işi bir gaytan dahi görebilir. Hayır, iş öyle değil. İnsan oğlu ister ki, kendisinde yalnız saatini muhafaza için istimâl edeceği gaytanın yirmibeş altın kıymeti olacak kadar servet bulunduğunu âlem görsün.*" Bu ifadenin, çağdaş bir iktisat sözlüğünden alıntıladığımız, "[gösterişli tüketim], tüketim mallarının, olağan tüketici gereksinimlerini karşılamaktan çok, başkalarını etkilemek amacıyla gösteriş yapmak için kullanılmasıdır. Servetin göstergesi olarak yapılan tüketimdir."[35] ifadesiyle anlamsal benzerliği çok açıktır.

Bütünüyle Avrupa özentisi olan, ilkesiz, özensiz, savurgan hayatında başından birçok trajikomik olay geçen Felatun Bey'in öyküsü, babasının büyük mirasını gösteriş içinde tüketmesi ve üstüne üstlük büyük bir borca girmesiyle son bulur. Sonunda İskenderiye'de bir memuriyet bulur ve oraya doğru yola çıkar. Fakat yolculuğundan önce, daha sonra inceleyeceğimiz, hayatının başlangıç ve bitiş noktaları kendisininkinin tam tersi olan arkadaşı Rakım'a söylediği sözler, Ahmet Mithat Efendi'nin, gösterişçiliği, hayat deneyiminden çok, huyda ve insan doğasında aradığının kanıtı gibidir: "*Bundan sonra alacağım maaştan kendimi besledikten sonra arttıracağım miktarla bin beş yüz lira borcu ödemeye ömrüm kifayet ederse belki doksan yaşında iken yine sefahate vakit bulabilirim.*"[36]

Bahtiyarlık (1886) öyküsündeki **Senai**, aynı karakterin ikinci örneğidir. Bursa'da yaşayan zengin bir toprak ağasının oğlu olan Senai, Avrupalı bir soylu gibi yaşamak ister. Örneğin, mektuplarını "*Senai de Berrak Pınar*" olarak imzalar ve "*Avrupa'ca zadeganın*[37] *parasız kaldığı zamanlar velileri vefat ederek mirasa konduklarında tesviye edilmek*[38] *üzere borca girdikleri dahi Senai'nin malumu olduğundan Senai Beyefendi bir yandan da bu yoldaki istikrazatla senyörlük şanını ikmal eylemekte*[dir][39].".[40] Aynı Felatun gibi, babası öldükten sonra kalan mirası

[35] The New Palgrave, 1987, Cilt 1, s. 579.
[36] Ahmet Mithat, 1876, s. 200.
[37] soylu aile çocukları
[38] ödenmek
[39] tamamlamakta
[40] a.g.e., s. 292.

gösterişli bir yaşam içinde harcar ve tüketir. Yazarın gösterişli tüketim anlayışı, *Felatun Bey ve Rakım Efendi*'de olduğu kadar açık bir şekilde incelenmez bu öyküde, fakat davranış olarak Senai'de de gösterişli tüketim belirgindir. Gösterişli tüketimin en açık olarak görüldüğü kısım, servetinin tümünü harcadıktan sonra, debdebeli yaşamını sürdürebilmek için zengin bir kızla evlenmeye çalıştığında görülür. Babasının bütün malvarlığını bitirdikten ve bir miktar da borca girdikten sonra annesinin sahip olduğu mallara gözünü diker. Ancak asıl amacı, malların satışından gelecek parayla borçlarını ödemek ve kalan parayla yaşayacağı lüks yaşam sayesinde zengin olduğunu kanıtlamaktır; kısacası, elindeki bu son parayla yapacağı tüketim, -hayali- servetinin göstergesi olacaktı.

Elde kalan nakdin bakiyesiyle o kadar âkilane ve kibarane bir zaman geçirmeye başladı ve akdeylediği izdivaca liyakatini o derece isbat etti ki Abdülcabbar Beyi tanıyanların kaffesi[41] bu kadar alicenap[42] bir damada malikiyetten[43] dolayı kendini tebrike müsaraat[44] eylediler.[45]

Sonunda Senai'nin yalanları ortaya çıkar, fakat daha büyük gizlerle birlikte:

Senai Bey tesviye-yi düyun[46] ile itibarlarını kazandığı zevata ve onlardan bazılarının kefaletiyle diğer birçok adamlara müracaat eyleyerek elmas ve gümüş ve altın takımı gibi mübayaattan[47] maada[48] nakden istikrazat suretiyle dahi on bin liraya karip[49] bir borcu kayın pederi Abdülcabbar Beyin namına kaydettirmiş.[50]

Senai, yaşadığı gösterişli hayat nedeniyle iki ailenin servetini tüketmiş, son olarak toparladığı on yedi bin liralık nakitle İsviçre'ye kapağı atmıştır. Ahmet Mithat Efendi bu öyküsünde, gizlemediği taraflı tutumuyla, gösterişin

[41] tümü
[42] cömert
[43] sahip olmaktan
[44] giriştiler
[45] a.g.e., s. 332
[46] borçların ödenmesi
[47] satın almalar
[48] başka
[49] yakın
[50] a.g.e., s. 336.

nasıl büyük felaketlere yol açacağına yönelik bir örnek vermiştir.

Felatun prototipinden çıkan üçüncü ve bu çalışma için son örneğimizse *Para!* (1888) öyküsündeki **Sulhi**'dir. Öykünün adından da anlaşılacağı gibi öykünün ana teması paradır. Sulhi, hayatta en değerli varlığın para olduğunu, insanın toplumsal konumunu belirleyen etkenin, sahip olduğu para olduğunu düşünür (*Para bir mikyas-ı umumidir.*[51] *Bir adamı soracakları zaman tabip veya cerrah mı olduğunu sormazlar. Kaç paralık adam olduğunu sorarlar.*[52]) Felatun'da da gördüğümüz gibi, hiçbir yeteneği ve üstün yönü olmamasına rağmen kendisini olduğundan farklı göstermeye çalışan ve bu konuda özellikle paranın gücüne inanan bir gençtir (burada, paranın bir araç olduğu, toplumsal konumun o para sayesinde yapılan gösterişli tüketimle sağlandığını söylemek de yanlış olmaz.). Tembelliği nedeniyle Mekteb-i Tıbbiye'den (Tıp Okulu-Fakültesi) atıldıktan sonra, *"[h]alamın saye-i servetinde*[53] *geçinmek için ne tabipliğe ne hiçbir şeye ihtiyacım yok ise de bilfarz*[54] *ben de zengin olmak ister isem tarik-i ticarete sülûk edebilirim*[55] *ya"* diyerek çalışmanın yer almadığı, başıboş bir hayatı seçer.[56] Olayın gelişimi, önceki kahramanımız Senai'de gördüğümüz gibidir; halasından kalan serveti tükenince, çok zengin bir adamın kızıyla evlenip, parlak yaşamını sürdürmeyi planlar. Kendisini, *"[i]smim Mehmet Sulhi'dir. Semtim Aksaray! İrad ve akar*[57] *sahibi bir adamım. Hiçbir işim gücüm olmadığı halde kendi irad ve akarımla geçinirim."* diye tanıtarak,[58] Veblen'in söz ettiği 'üst sınıftan' olduğunu belirtir. Sözlerini kanıtlamak içinse, aynı Senai'nin yaptığı gibi, düğün sırasında elinde kalan son varlıklarını da gösteriş için harcar:

---

[51] Para bir genel ölçüdür (karşılaştırma aracıdır).
[52] Ahmet Mithat, 1888, s. 526.
[53] serveti sayesinde
[54] diyelim ki
[55] alımsatım yolunu tutabilirim
[56] a.g.e., s. 526.
[57] gelir ve para getiren mülk
[58] a.g.e., s. 534.

Vakıa Sulhi iç güveyisi girdiğinden güya hiçbir masrafa duçar[59] edilmiyor idiyse de ayda iki yüz lira varidatı[60] olan bir damadın hiçbir şey yapmadığı halde bir iki bin liracık olsun sarf edivermesi iddia eylediği servetle ancak mütenasip[61] düşeceğinden ve kaz gelecek yerden tavuk esirgenmemek lazım gelip Sulhi'nin feda eyleyeceği tavuğa nispetle umduğu kaz değil, öküz ve fil nispetini bulacağından halasının kendisine terk eylediği servetin esham[62] kısmını tamamıyla elden çıkarmaya mecbur olmuş idi.[63]

Öykünün gerisi, Senai ve yakınındakilerin sonuna çok benzer. Sulhi, damat olarak girdiği evde, tükenmez sanılan büyük bir serveti, kendisine büyük bir toplumsal saygınlık kazandıran gösterişli yaşantısı için harcayıp tüketir. Öykünün sonunda, daha sonra inceleyeceğimiz çalışkan kahraman Vahdeti, Sulhi'ye hayata yeniden başlaması için bir miktar borç para (başlangıç sermayesi olarak) verebileceğini söyleyince, Sulhi, *"[o] üç beş yüz lirayı az vakit zarfında yiyeceğimden emin isem de sermaye ittihazıyla[64] para kazanabileceğimden emin değilim"* diyerek,[65] Felatun Bey gibi, hayata bakışının, deneyimleriyle değişmediğini kanıtlar.

Bu kısmı sonlandırmadan önce, daha önce değindiğimiz Birkaç noktayı bir araya getirelim. Birincisi, Ahmet Mithat'ın karakterleri Veblen'in söz ettiği ve gösterişli tüketimin niteliksel olarak görüldüğü 'üst sınıfların' davranışlarına fazlasıyla uyuyor. Bu karakterler, üretici işler yapmıyorlar ve bunu övünçle belirtiyorlar; üstün nitelikleriyle değil, tüketim davranışlarıyla toplumsal saygınlık kazanmaya çalışıyorlar. İkincisi, Ahmet Mithat Efendi, Osmanlı toplumundaki üst sınıfları inceleyerek, Veblen'inkilere benzer çözümlemeler yapıyor ve gösterişli tüketimi açıkça ortaya koyuyor. Üçüncüsü, Veblen'in yap-

[59] yakalanmış, uğramış
[60] geliri
[61] uygun
[62] senetler
[63] a.g.e., s. 542.
[64] edinme
[65] a.g.e., s. 562.

tığından fazla olarak, bu tarz tüketimi, sermaye birikimi çerçevesinde ele alıyor. Bu noktayı ileride daha açık olarak göreceğiz, çünkü Ahmet Mithat Efendi bunu kuramsal olarak ifade etmese de, yoksul olan karakterlerin bir tür Protestan ahlakıyla zengin olmaları ve zengin karakterlerin gösterişli tüketimle var olan sermayeyi tüketmelerini; Ahmet Mithat'ın girişime ve sermaye birikimine yaptığı vurguyla birleştirince bu sonucu çıkarmak olanaklıdır.

Gösterişli tüketim olgusunun, Ahmet Mithat'ın kafasında nasıl canlandığı konusunda iki etkenden söz edilebilir: dönemin sosyal ve iktisadi koşulları; dönemin çağdaş iktisat yazını ve özellikle de Adam Smith'in ünlü eserindeki birtakım ipuçları. Ancak, bu konunun açık olarak ortaya konabilmesi için daha ayrıntılı bir çalışmaya gereksinim vardır.

Öykümüzün ilk kısmını tamamladıktan sonra, diğer kahramanlarımızın bu sırada neler yaptıklarına bir göz atalım.

AHMET MİTHAT EFENDİ'DE "PROTESTAN AHLAKI"[66]

Çalışan, dünyanın geçici zevklerine aldırmayıp para biriktiren kahramanlarımıza geçmeden önce, onların davranışlarını daha iyi anlayabilmek için "Protestan ahlakı" kavramını incelemekte yarar var.

Weber, ünlü ve etkili kitabı *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*'nda (1920), kapitalizmi ortaya çıkaran temel güdünün Protestan ahlakı olduğunu söyler.

Aslında, bu ahlakın *summum bonum*u[67] olan daha fazla para kazanma, hayatın bütün anlık zevklerinden daha fazla kaçınmayla birleştiğinde, eudæmonist[68], hatta hedonist[69] anlayıştan bütünüyle yoksundur; öylesine kendi içinde biten bir amaç olarak düşünülür ki, bireyin mutluluğu ya da yararı açısından, bütünüyle doğaüstü ve kesinlikle usdışı görünür. Maddi kazanç artık, yalnızca maddi gereksinimleri karşılamaya yaramaz; para kazanmak,

[66] bkz. dipnot 10.
[67] en iyi
[68] saadetçi
[69] hazcı

insana egemen olur. Saf bir bakış açısıyla bakıldığında anlamsız olan, doğal ilişkinin bu tersine dönüşü, kapitalizmin son derece açık ve kesin olan temel ilkesidir. Bu ilke, kapitalist etki altında yaşamayan tüm insanlara yabancıdır.[70]

Weber, sözü edilen ahlakın, tarih boyunca tüm toplumlarda görülmüş olan altın yığıcılığından (ya da *auri sacra fames* – lanetlenmiş altına susuzluk) farklı olduğunu söyler. Çünkü "altına susuzluk", maddi gereksinimlerin karşılanması amacıyla ortaya çıkar ve bir amaçtan çok araçtır. İnsanlar, hayatın zevklerini artırabilmek için daha çok altın (ya da para) peşinde koşarlar. Oysa Protestan ahlakı, "kişisel gereksinimlerin ötesinde bir sermaye birikimini amaçlar" ve "bu ahlakın, istemeden de olsa varılan sonucu... yatırım için sermaye birikimidir."[71] Weber'e göre kapitalizm, bir yandan da, var olan sermayenin, sözü edilen ahlaktan kaynaklanan güdülerle, akılcı olarak kullanılmasıyla gelişti. Weber, çözümlemelerinde, ideal bir kapitalist girişimcinin de açıklamasını yapar ki konumuz açısından önemlidir:

"[Kapitalist girişimcinin], toplumda 'yüksek' yerlere gelmek isteyen kişilerle uzaktan yakından ilgisi yoktur. Gösterişten ve gereksiz harcamadan kaçındığı gibi sahip olduğu gücün verdiği bilinçli zevkten kaçınır ve toplumdaki saygınlığının belirgin işaretleri onu rahatsız eder... Servetinden, kendi işini iyi yapmanın yarattığı usdışı duygu dışında, kendisi için hiçbir şey almaz."[72]

Ahmet Mithat Efendi'nin çalışkan kahramanlarının, Weber'in belirttiği pek çok niteliği taşımaları ilginçtir. Hepsi de 'hayatın geçici zevklerinden uzak dururlar' ve neredeyse hiç para harcamazlar; kazandıkları 'toplumsal saygınlığın belirgin işaretleriyle' pek ilgilenmezler, sade yaşarlar ve sonuçta ciddi bir sermaye birikimi sağlarlar. Ancak elbette ki bu kahramanlar, gelişmiş ya da gelişen bir kapitalizmin yokluğundan dolayı, girişimci kapitalistlere dönüşmezler. Yine de, özellikle *Bahtiyarlık* (1886)

[70] Weber, 1920, s. 53.
[71] The New Palgrave, 1987, Cilt 4, s. 887.
[72] a.g.e., s. 71.

öyküsündeki Şinasi, kapitalizm ruhunun ilkel ve tarımsal bir türünü taşıdığı için konumuz açısından dikkat çeker.

Bu kısımda, *'Felatun Bey ve Rakım Efendi'*, *'Para!'* ve *'Bahtiyarlık'* öykülerindeki, sırasıyla, *Rakım*, *Vahdeti* ve *Şinasi* adlı kahramanlar inceleyelim. Hepsi de çok çalışkan, anlık zevklere sırt çevirmiş, yalnızca çalışmayı ve para biriktirmeyi düşünen, gösterişten uzak yaşayan, ahlaklı insanlardır. Ancak Rakım ve Vahdeti, bu yolla zenginleşseler de, zenginleşmeyi sermaye birikimine çevirdikleri söylenemez. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi Şinasi, (tarımsal da olsa) sermaye birikimi sağladığı için özellikle onu incelemek, Ahmet Mithat'ın kafasındaki 'girişimciyi' görmek için yeterli olacaktır.

Bahtiyarlık öyküsündeki **Şinasi**'nin çıkış noktası, köylülüğe olan ilgisidir. Henüz Mekteb-i Sultani'de okurken, daha önce incelediğimiz yakın arkadaşı Senai'nin aksine köye gitmeyi ve 'üretken' bir yaşam sürmeyi hayal eder. Çünkü Şinasi, İstanbul'da kalırsa, kendisini rahatlıkla geçindirebilecek bir 'memuriyet' bulacağından emin olsa da; şehirdeki bu 'tüketici' hayatı değil, köydeki üretici hayatı daha anlamlı bulur. Burada Ahmet Mithat hakkında yazılanların Şinasi'ye de birebir uyduğu dikkat çeker: "İçindeki çalışma hırsı sebebiyle, memuriyete yanaşmamakta, memur olarak alacağı paranın iş karşılığı değil, sırf bir lütuf olduğuna inanmaktadır. İdeali ise elinin emeğiyle yaşamaktır."[73]

Köylülüğe olan ilgisi, iyi bir okulda aldığı çağdaş eğitimle birleşince, üretime daha akılcı ve bilimsel bakmasını; tarımsal üretimin çağdaş yöntemleri üzerine sürekli okumasını getirir.

Okul bitince, hayallerini gerçekleştirmek üzere Anadolu'ya geçmeden önce, başlangıç sermayesi için babasından, kendisine verdiği harçlığı sürdürmesini ister:

Geliniz bana şu parayı bir iki sene daha veriniz. Anadolu'ya gideyim. Köylülük halini tecrübe edeyim... Parayı külliyen zayi bile edecek olsam İstanbul'da dahi o para bizde kalmayacak idi ya? Bu harçlıktan her ne artırabilir

[73] Okay, 2002, s. 130-136.

isem sermaye edinmiş olurum. Cenab-ı Hak muvaffakiyet verir ise belki sermayem de büyür.[74]

Bursa'ya geçip, köy yaşantısına başlayınca, neredeyse hiç para harcamadığından dolayı, harçlığının tümünü bir parça toprak ve İstanbul'dan getirttiği 'modern' tarım araçlarına harcar. Böylece, köy yerinde daha önce görülmemiş biçimde, modern tarıma yavaş yavaş başlar. Sözünü ettiğimiz 'modern' araçların, kazma, kürek, çapa, bel, tohum gibi bugünkü anlamda son derece ilkel araçlar olduğunu belirtmek, o günkü tarımın geriliğini anlamak açısından önemlidir (*"Herif öyle kör kazma, ağaç kürek, küfe ve sepetle iş görmüyor... Şu demir kürekleri rüyanızda gördüğünüz var mı idi?..."*[75]).

Tohum, görülmemiş bir yeniliktir; dahası, köylüleri şaşkına çeviren bir makine yapar Şinasi: bir kuluçka makinesi. Rostow'un, "geleneksel toplum, sınırlı üretim fonksiyonları içinde gelişen" ve "çağdaş bilim ve teknolojinin ya bulunmadığı ya da düzenli ve sistemli olarak uygulanmadığı toplumdur" açıklamasına dayanarak;[76] Şinasi'nin çalışmasının gelenekselden modernleşmeye doğru bir kopuş; ilkel ve tarımsal da olsa bir kapitalistleşme süreci olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bilim ve teknolojiyi bilinçli olarak kullanışı; yoğun girdi-çıktı ve faydamaliyet hesaplarının yapılışı öyküye damgasını vurur (*"...hayvanat-ı ehliyenin en kârlısı tavuktur."*[77]). Weber'in belirttiği gibi, (Şinasi'deki ilkel) kapitalist ruh, (köydeki) geleneksel düşünceyle çatışır (ve onu alt eder).

Bir yandan, yavaş yavaş en azından kendine yetecek üretimi yaparken, bir yandan da tutuma devam eder. Para artırmak için, işçi tutmaz, kendisi çalışır (*"Kendi gündeliğim on kuruş olduğu halde iki amele kullanmak için bunu sarf edecek olursam ne ile sermaye edineceğim."*[78]). Hemen hiç para harcamadan yaşadığından küçük 'çiftliği' sürekli büyür; hayvanlar alır; kendisine bir kulübe yapar.

---

[74] Ahmet Mithat, 1886, s. 297.
[75] a.g.e., s. 295.
[76] Rostow, 1961, s. 4.
[77] Ahmet Mithat, 1886, s. 303. Aynı yerde, o güne kadar harcadığı paranın ve aldığı ürünün hesabını içeren, babasına yazdığı mektubu ilginçtir.
[78] a.g.e., s. 300.

Dikkat çekici noktalardan birisi, Şinasi'nin üretim araçlarına aşkla bağlı olmasıdır. Yatırıma ve yatırım araçlarına olan bu aşkı anlatan pek çok kısım vardır.

İstanbul'da pederinden istediği edevat geldi. Bunları ilk muayene ettiği zaman Şinasi'nin her birine kemal-i muhabbetinden naşi[79] edevat-ı mezkûreyi[80] birer birer öptüğünü ve hatta bir âşık-ı şedid-asa[81] gözlerinden yaş bile aktığını görse idiniz hayrette kalır idiniz.[82]

Şinasi'nin horozlarının sedasından aldığı lezzeti Beyoğlu'nda Senai'nin Kafe Şantan kızlarının sedasından aldığı lezzete kıyas edebilmek kabil midir? ... "Onlar beni bahtiyar edecekler, ben de onlara hizmet etmeliyim" diye çok defalar ekmeğini bunlara taksim etmekten kendisi aç kalmış idi.[83]

Weber'in dediği gibi, "sürekli çalışmayı gerektiren işi, hayatının 'zorunlu' parçası haline gelir."[84] Bu çalışmanın sonucunda, altı yıl gibi kısa bir sürede 'toprak ağası' olur; sermayesi çok büyümüştür. Babasından harçlık olarak toplam yirmi dört bin kuruş almış olmasına karşın; altı yıl sonunda, yirmi bin kuruşu aşan değerde bir araziye, otuz yedi bin kuruşluk araç ve hayvana sahip olmuştur; bu arada işçi çalıştırmaya başlamıştır.[85] Mutluluğuna diyecek yoktur; "bedavet aleminde[86] bahtiyar" olmuştur.[87] İçinde bulunduğu maddi koşullar, endüstriyel anlamda girişimci kapitalist olmasını önlemiştir belki ama altı yıl içinde tarımsal üretim yapan bir kapitaliste dönüşmüştür; ki bu altı yıldan sonrasını da görebilseydik, belki, elimizde konumuz açısından çok daha iyi bir malzeme olacaktı.

Öyküde, zengin kahraman Senai'nin bütün servetini tükettiğini ve yoksul kahramanın çalışarak büyük bir servet edindiğini düşünecek olursak, öyküyü Weber'in sözleriyle özetleyebiliriz:

---

[79] büyük sevgisinden ileri gelen
[80] adı geçen araçlar
[81] şiddetli bir aşkla
[82] a.g.e., s.299.
[83] a.g.e., s.300-301.
[84] Weber, 1920, s.70.
[85] Ahmet Mithat, 1886, s. 323.
[86] geçici dünyada
[87] a.g.e., s. 337.

Çağdaş kapitalizmin genişlemesindeki itici güç, kapitalist kullanıma uygun sermaye birikimlerinin bulunmasından çok, kapitalizm ruhunun gelişmesine dayanır. Bu ruh, ortaya çıktığı ve etkili olduğu yerde, kendi sermayesini ve para kaynaklarını yarattı; fakat tersi asla olmadı.[88]

Ahmet Mithat Efendi, her ne kadar düşüncelerini bilimsel anlamda kuramsallaştırmamışsa da yeni çağdaki başarının gizini çözmüştü. Düşüncelerini, Osmanlı toplumuna anlatabilmek; toplumu ve dolayısıyla Devleti 'başarılı' kılabilmek için (*Birey zenginleşirse, Devlet de zenginleşir*) okuryazar Osmanlıların önüne, kendi içlerinden çıkan örnekler koydu. Okurlarına, çok çalışmayı, tutumu, gösterişsiz yaşamı, başarının (zenginleşmenin) zevklerinden sınırlı ölçüde yararlanmayı ve uzun dönemli düşünmeyi öğütledi.

Düşüncelerinin gelişimini inceleyecek olursak, yine çağdaş iktisat bilimine olan ilgisi, İmparatorluk'un o dönemki toplumsal-iktisadi yapısı ve kısmen de dinsel düşünceler karşımıza çıkar (israf, çalışma, ahlaklı yaşama üzerindeki dinlerin ortak hükümleri vb.).

Liberal çağın en ünlü iktisatçısı Adam Smith'in aşağıdaki satırları, düşüncelerinin esinlendiği yer açısından ipuçları verebilir. Sermaye, cimrilikle artar; savurganlık ve kötü yönetimle tükenir. Çalışkanlık değilse de, cimrilik, sermaye artışının ilk nedenidir. Çalışkanlık, aslında, cimriliğin biriktirdiği şeyi getirir. Çalışkanlık ne kadar elde ederse etsin, eğer cimrilik koruyup, biriktirmezse sermaye asla daha büyük olamaz.[89]

A. Smith'in 19. yüzyıl Osmanlı iktisat düşünü üzerindeki etkisi göz önüne alınacak olursa, Osmanlı aydınlarının, sermaye birikimi hakkındaki buna benzer düşüncelere, doğrudan ya da dolaylı olarak ulaşmış oldukları söylenebilir. Aydınların, Batı'ya açılması, orada doğan yeni çağı ve bu çağın itici güçlerini görmeleri ve kendi toplumlarıyla karşılaştırmaları da önemli bir noktadır. Ayrıca, zaman ve kaynakları boşa harcayan Tanzimat dönemi seçkinlerinin yarattığı hayata duyulan tepkinin yarattığı

[88] Weber, 1920, s.68.
[89] Smith, 1937 [1776], s.321.

düşünceleri de hesaba katmak gerekir. Son olarak, (dış borçlar da dahil olmak üzere) tüm kaynakların sefahat ve gösterişe harcandığı dönemden sonra gelen sanayileşme çabalarına dikkat etmek gerekiyor. Tüm bunların, Osmanlı aydınının kafasında 'kurtuluş' için birtakım 'doğru' ve 'yanlış' davranış kalıpları oluşturması kaçınılmazdı. Ahmet Mithat Efendi'de oluşan değer yargıları, ilginç bir şekilde, kendisinden sonra ortaya çıkan Batılı aydınların ortaya koyduğu düşüncelerle büyük benzerlikler göstermiştir.

Bu kısmı bitirmeden önce, sermaye birikimiyle Protestan ahlakı arasındaki bağın Weber'den çok daha önceleri çeşitli iktisatçılar tarafından ortaya konduğunu da belirtmekte yarar var. Konunun bu boyutu da Ahmet Mithat'ın kafasındakilerin kaynağına giden yolda yardımcı olabilir. Burada ele alacağımız yazar, Ahmet Mithat'ın ulaşmış olduğu bir yazar değildi. Ancak, bu büyük düşünürün yazdıklarından, konunun, kendisinden önce farklı şekillerde ele alındığını anlıyoruz.

Sermaye birikimiyle Protestanlık arasındaki bağı, Weber'den yaklaşık altmış yıl önce devrimci düşünür **Karl Marx** ortaya koymuştur. Marx, Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı (1859) adlı kitabında Protestanlığın kurucusu **Martin Luther**'den uzun alıntılar yaparak sermaye birikimiyle Protestanlık arasındaki bağı çözümlemiştir:

Para yığıcı, zaten, dünya zevklerine sırt çevirdiği ölçüde, kendini çalışmaya verdiği ölçüde, esas olarak Protestanlığı ve daha çok püriten dinini benimser.[90]

Marx, en ünlü eseri *Kapital*'in ilk cildinde de (1867), konumuz açısından yol gösterici ifadeler kullanır:

Altının para olarak elde tutulması ve istiflenmesi için, dolaşımına ya da zevk aracına dönüşmesine engel olunması gerekir. Para yığıcı, bunun için altın fetişi adına, bedensel zevklerden fedakarlık yapar. Kutsal kitabın perhiz bahsine büyük bir içtenlikle uyar... Çok çalışmak, tutumluluk ve hasislik onun başlıca üç erdemidir, ve çok satıp, az satın almak ekonomi politiğin özetidir.[91]

---

[90] Marx, [1859] (1993), s.151.
[91] Marx, [1867] (2000), s.139.

"Artı Değerin Sermaye ve Gelire Ayrılması. Perhiz Teorisi" kısmında da birikim için kişisel zevklerden vazgeçmenin, sermaye birikiminin ilk aşamalarında sıklıkla görüldüğünü belirtir ve çeşitli iktisatçıların konu üzerindeki görüşlerine örnekler verir.[92] Özellikle, Marx'ın, klasik iktisadın burjuvaziye biçtiği rolü eleştiren aşağıdaki satırları, Ahmet Mithat'ın, sermaye birikimi için 'zahitliğin' gerekli olduğu düşüncesini nereden almış olabileceğine yönelik ipuçları taşır:

Biriktirin biriktirin! Musa da böyle der, peygamberler de! 'Sanayi, tasarrufun biriktirdiği malzemeyi sağlar.' (A. Smith, *l.c.*, b.II, ch.III, [s.367]) Bunun için, tasarruf tasarruf; yani artı değerin ya da artı-ürünün elden geldiğince büyük kısmını sermayeye çeviriniz.[93]

SONUÇ

Ahmet Mithat Efendi, yaşadığı çağda büyük bir sarsıntı geçiren Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunları üzerine, dönemin birçok aydını gibi, çeşitli çözümler düşündü. Düşünceleri, doğal olarak, içinde yaşadığı maddi koşullarca belirlendi. Müslüman ve Doğulu bir toplumda doğmanın getirdiği değer yargılarıyla başladı bilinç yolculuğu; ileriki yaşlarında hem onun kafası, hem de yaşadığı toplum Batı'ya yöneldi; dinsel ve geleneksel düşüncelere çağdaş bilim ve yeni bir dünya (Batı) üzerine gözlemler eklendi. Sonuç olarak, bu çalışmada incelediğimiz, kafası Batı'ya açık bir Doğulu düşünür ortaya çıktı.

Batılı toplumların ve çağdaş politik iktisat bilimini incelediğinde, Batılılaşma savında olan kendi toplumunda bazı şeylerin yanlış gittiğini gördü. Sınırlı da olsa çağdaş bilimle beslediği düşüncelerini okuryazar kesime ulaştırarak ve toplumu dönüştürerek sorunların kökten çözülebileceğini düşündü. Ansiklopedik bilgiyi, öyküler halinde, kolay anlaşılır bir şekle soktu; toplumunu ve kendisinden sonraki aydınları büyük ölçüde etkileyerek amacına giden yolda önemli işler başardı. Ancak bunlar, doğaldır ki, İmparatorluk'un kurtuluşuna yetmedi; çünkü maddi dün-

[92] a.g.e., s.565-571.
[93] a.g.e., s.568.

ya, bilinçten bağımsız olarak kendi kurallarıyla işliyordu. İmparatorluk'un çöküşü, bütün iyi niyetli planlara rağmen tarihi bir zorunluluk haline gelmiş; düzen, düzelemeyecek biçimde çürümüştü. Yine de Ahmet Mithat'ın yaptıkları boşa gitmedi; o, toplumun aydınlanmasında, çağını ve toplumunun düşünsel geleceğini etkileyen bir temel taşı oldu.

Toplumun ve dolayısıyla Devletin kurtuluşu için kaleme aldığı tartışılmaz olan, başarı ve başarısızlığa giden yolları günlük hayattan bulduğu örneklerle anlattığı öykülerinde, iktisadi düşüncenin izlerine rastlanır. Eserlerinde, özellikle Tanzimat döneminde açıkça görülen, üst sınıfların israfçı hayatlarının sonucunun felaketten başka bir şey olmayacağını; çözümün çok çalışmakta, çok üretmekte ama ileriyi düşünerek az tüketmekte olduğunu ortaya koydu. Çağının liberal kimliğine uygun olarak (kendisi liberalizme karşı olsa da), bireysel zenginleşme konusunu işlediği öykülerinde göze çarpan temel düşünce, çağdaşı olan Smiles'ın benzer düşünceleriyle özetlenebilir: *"[u]lusal çürüme, bireysel tembellik, bencillik ve ahlaksızlığın toplamı olduğu gibi; ulusal ilerleme de, bireysel çalışkanlık, enerji ve doğruluğun toplamıdır."* (Smiles, 1859).

Bu karşıtlığı belirtmek ve insanlarına doğru yolu göstermek isteyen Ahmet Mithat Efendi, öykülerinde, yaşam biçimleri Weber'in sözünü ettiği, "girişimci kapitalistlere" çok benzeyen kahramanlarla, Veblen'in tanımladığı 'başıboş sınıftan' kahramanların yaşamlarını karşılaştırdı ve açıkça 'ilk grubun' tarafını tuttu. Başka deyişle, Weber'in "kapitalist ruhuyla", Veblen'in "gösterişli tüketim" davranışlarını kendi bütünlükleri içinde anlamakla kalmadı; bunlar arasındaki çelişkiye ilişkin kuramsal olmayan, basit ve pratik çözümlemeler yaptı; üstelik bu kavramlar iktisat yazınına girmeden onlarca yıl önce...

Kapitalist ve köklü bilimsel geleneği olan bir toplumda yaşamadığı için, çözümlemeleri, bu iki koşulu da sağlayan toplumlarda yaşayan yazarların yaptıklarından farklı oldu. Ancak, maddi koşulların etkisiyle, dünyanın başka yerlerinde yaşayan, farklı düşünsel geleneklerden gelen ve birbirlerinden habersiz düşünürlerin benzer çözümleme-

ler yaptıklarını görmek yine de ilginçtir. Ayrıca, Ahmet Mithat Efendi'nin bilimsel anlamda çok da elverişli olmayan koşullarda ulaştığı sonuçlar, basittir, kuramsal olmaktan çok pratiktir ancak yine de önemlidir. Çünkü Ahmet Mithat, günümüz Türk aydını ve sosyal bilimcisine 'bilim yalnız Batı'da olmaz' mesajını vererek, iki yüz yıldır eksikliğini duyduğumuz özgüven duygusunu bize hatırlatan bir örnek olarak önümüzde durmaktadır.

Osmanlı iktisat düşüncesinin, çağdaş iktisat bilimine paralel olarak gelişimini görmek açısından, dönemin diğer yazarlarının eserleri de mutlaka benzer bir temelde incelenmelidir. Gelecekte yapılması umulan ve çalışmamızın boyutlarını aşan bu tür bir çalışmaya olan gereksinim açık olarak karşımızdadır.

KAYNAKÇA

1. Ahmet Mithat Efendi, [1876] (2000), *Felatun Bey ve Rakım Efendi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
2. Ahmet Mithat Efendi, [1878] (2001), "Bekarlık Sultanlık Mı Dedin?", F. Gökçek ve S. Çağın, (der.), *Letaif-i Rivayat*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
3. Ahmet Mithat Efendi, [1886] (2001), "Bahtiyarlık", F. Gökçek ve Sabahattin Çağın (der.) *Letaif-i Rivayat*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
4. Ahmet Mithat Efendi, [1888] (2001), "Para!", F. Gökçek ve Sabahattin Çağın (der.) *Letaif-i Rivayat*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
5. Eatwell, J., Murray, M., Newman, P., (der.) (1987), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, London: Macmillan Press.
6. Ekelund, R. B. and Hebert, R. F., (1990), *A History of Economic Theory and Method*, New York: McGraw-Hill.
7. Findley, V. C., (1989), *Ottoman Social Officialdom, A Social History*, Princeton: Princeton University Press.
8. Findley, V. C., (1999), *Ahmet Mithat Efendi Avrupa'da*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
9. James, W., (1965), *John Rae: Political Economist*, University of Toronto Press.
10. Görün, F., (1998), *İktisat Terimleri Sözlüğü*, (3. Baskı), İstanbul: Remzi Kitabevi.

11. Kurdakul, N., (1997), *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.
12. Marx, K., [1859] (1993), *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, (5. Baskı), çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.
13. Marx, K., [1867] (2000), *Kapital*, Cilt I, (6. Baskı), çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
14. Okay, M. O., (1975), *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
15. Okay, M. O., (1990), "İktisatta Milli Düşünceye Doğru ve Ahmet Mithat'ın Çalışmaları", *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, İstanbul: Dergah Yayınları.
16. Okay, M. O., (2002) *Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi*, Kitaplık 54:130-136.
17. Ortaylı, İ., (1987), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayın.
18. Özveren, E., (2002), "Ottoman Economic Thought and Economic Policy in Transition", M. Psalidapoulos ve M. E. Mata (der.), *Economic Thought and Policy in Less Developed Europe, The Nineteenth Century*, London: Routledge.
19. Rado, Ş., (1986), *Ahmet Mithat Efendi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
20. Sayar, A. G., (2000), *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, (2. Baskı), İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
21. Smiles, S., (1966), *Selections From Lives of Engineers with An Account of Their Principles Works*, T. H. Hughes (der.), Cambridge: M.I.T. Press.
22. Smiles, S., (1859) *Self-Help; With Illustrations of Conduct and Perseverance*, London: Lubbock's Hundred Books.
23. Smith, A., [1776] (1937), *The Wealth of Nations*, E. Cannan (der.), New York: The Modern Library.
24. Tanpınar, A. H., (1985), *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
25. Uçman, A., (2002), *Türk Romanında İlk Alafranga Tip: Felatun Bey*, Kitaplık 54, 140-147.
26. Veblen, T., [1899] (1957), *The Theory of Leisure Class: An Economic Study of Institutions*, New York: The New American Library.
27. Weber, M., [1904] (1958), *The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism*, New York: Charles Scribner's Sons.

Türkiye Ekonomisi

TÜRKİYE'DE KAPİTALİZMİN GELİŞİM EVRELERİ: SERMAYE BİRİKİMİ / SINIF MERKEZLİ BİR ÇERÇEVE

Koray R. Yılmaz[*]

Giriş

Bu çalışmada, Türkiye'de kapitalizmin gelişim evreleri, alternatif bir teorik çerçeve ile dönemlendirilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın temel savı, bir ülkede kapitalizmin gelişmesi sürecinin analizinin, genelde yapıldığı üzere, sistem ile bağlantısı kurulmamış kavram, olgu ya da süreçler bağlamında değil, sistemin kendini yeniden üretme dinamikleri bağlamında yapılması gerektiği, kavram, olgu ve süreçlerin de bu dinamikler ile ilişkisi bağlamında değerlendirilmesi gerektiğidir. Bunun için de sistemin dinamik yeniden üretim mekanizması tanımlanmalı ve zaman – mekan bağlamında karşılık bulduğu gerçeklik açıklanmalıdır. Yeniden üretim sürecinde yaşanan farklılaşmalar bağlamında yapılacak olan bir dönemlendirme, sonuçta bize kapitalizmin gelişme evrelerini verecektir. Takip eden I. Bölüm, Türkiye'de kapitalizmin gelişme süreci üzerine yapılan analizlerde, süreci anlamak için oluşturulan temel çerçevelerin tespit ve eleştirisini sunacaktır. Devam eden bölümde, alternatif bir dönemlendirmenin temel dinamiği olarak "sermaye birikimi" kavramının nasıl ele alınması gerektiğini açıklamaya yöneliktir. Son bölüm ise, geliştirilen yaklaşımla Türkiye'de kapitalizmin gelişme sürecini açıklamak amacı taşımaktadır.

[*] *19 Mayıs Üniversitesi

I. Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi Süreci Üzerine Yapılan Analizlere Bakış

Türkiye üzerine yapılan gelişme süreçleri analizlerinde genel olarak ikili bir ele alış tespit edilebilir. Bunlardan birincisi, açık ya da örtük bir şekilde sürecin temel dinamiklerinin tespitini içerir ve sürecin analizi yine açık ya da örtük bu dinamik bağlamında yapılır. İkinci ele alış tarzında ise gelişme sürecinin belirli kavramlar dolayımında açıklanır. Bu çalışmalarda yaygın olan eksiklik, gelişme süreçlerinin analizinde dönemlendirmeyi niteleyen kavramlarla, sürecin okunmasında öne çıkarılan temel dinamik arasındaki ilişkidir. Görünen odur ki, yapılan analizler çoğu zaman böyle bir ilişkinin kurulmasının gerekliliğini ihmal eder niteliktedir. Bu durum çalışmamızın temel itiraz noktalarından birini oluşturur. İkinci itiraz noktası ise gelişme sürecinin okunmasında, sistemin yeniden üretiminde rol oynayan çeşitli dinamiklerin, yeniden üretimin temel dinamiği olarak değerlendirilmesi ve bu bağlamda kavramlaştırma ve dönemlendirme yapılmasıdır.

Dönemlendirmeye Kriter Alınan Temel Dinamikler

Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi çalışmalarında, açık ya da örtük bir biçimde gelişme sürecinin temel dinamikleri olarak ele alınan iki unsur "devlet" ve "dış dinamik"lerdir.

Devlet Merkezli Yaklaşım

Devlet merkezli ele alışlara baktığımızda iki yaklaşım öne çıkar. Bunları genel olarak, devleti gelişme sürecinde olumlu bir dinamik olarak değerlendiren analizler ve devleti gelişme sürecinde olumsuz bir dinamik olarak değerlendiren analizler olarak düşünebiliriz. Birincisi, yani *"olumlu (pozitif) devletçi"* yaklaşım, batıdan doğuya bakmanın bir ifadesi olan modernist- ilerlemeci bir bakış açısına dayanır, bu bakış açısından hareketle "geri" olma halinden kurtulmak ve "ileri" olan batı gibi olmak referansıyla devlete başvurur. Çünkü devlet bunu başarabilecek tek güç olarak değerlendirilir. Bu tarz ele alışlar, devleti toplumsal güçlerden ve sistemden bağımsız bir "kendinde şey" olarak değerlendirir, süreç, toplumsal güçler-

den izole, onlara dışsal bir devletin toplumu çağdaşlaştırma süreci olarak okunur. Kapitalizmin gelişme sürecinin modernleşme-çağdaşlaşma süreci olarak okunması kısmi doğruları içermekle birlikte, kapitalizmin toplumsal işleyişini gözardı etmektedir. Bununla birlikte, sürecin temel dinamiği olarak, toplumsal güçlerden ve yeniden üretimin zorunlu koşullarından bağımsız bir devlet kabulü, yaşanan dönüşümün sınıfsal karakterini de gizler niteliktedir. Batı gibi olmak ve ulus devlet öğelerinin bir arada yer aldığı bu yaklaşımlarda çelişkili gibi görünen bu birliktelik, ülke içinde sermaye birikiminin sağlanması noktasında anlam kazanmaktadır.[1]

Devlet merkezli diğer bir yaklaşımın, devleti, Türkiye'nin gelişmesinin önünde bir engel olarak gören *"olumsuz (negatif) devletçi"* yaklaşım olduğunu söyleyebiliriz. Devletin, statükocu, despotik ve bürokratik bir yapıdan ibaret olduğu düşünülen bu yaklaşımlarda toplumsal yapıdaki her türlü sivil organizasyon girişimleri, çıkar grupları hareketleri vs.. gibi "gelişme" yolunda atılabilecek adımlar devletin yukarıda saydığımız niteliklerinden dolayı engellenmektedir. Bu tarz ele alışlarda Cumhuriyet sonrası devlet ile Osmanlı Devleti arasında paralellik kurma çabası yaygındır.[2] Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi sürecinde devleti olumluluk ve olumsuzluk sıfatlarıyla değerlendiren bu yaklaşımlar, süreci okumada birbirine taban tabana zıt gibi görünseler de aslında ikisi de "devlet merkezli" bir epistemolojiye sahiptir.[3] Her iki argümantasyonun kısmi-amprik doğrular içerdiği söylenebilirse de aynı zamanda bir "devlet yönelimli olduklarını söyleyebiliriz. Bu tarz yaklaşımlardaki önyargı: toplumsal yapıya yön veren dinamiklerin kurumsal kökenli olması gerektiği yolundaki örtük kabulden kaynaklanır.

---

[1] Türkiye'nin kapitalistleşme sürecini, tek yönlü bir şekilde sadece bir modenleşme- çağdaşlaşma süreci olarak okumak yalnızca akademisyenler arasında değil, toplum içerisinde de en yaygın ele alış şeklidir.

[2] Türkiye'de güçlü devlet tezine yönelik eleştirel bir yaklaşım için bkz: S.Savran 1985 ve D.Dinler 2003

[3] Devlet merkezli epistemolojinin Türkiye örneği bağlamında eleştirisi için, bkz, F. Ercan, 2003

Güç ilişkilerinin kurumlarla özdeşleştirildiği bu ele alışlarda sınıfsal dinamikler genellikle gözardı edilir. Oysa yapılması gereken kurum - sınıf ilişkilerinin bir sistem mantığı içerisinde ele alınması ve bu dinamik ilişkinin toplumsal sistemin üretimi ve yeniden üretimi bağlamında değerlendirilmesidir.

Dış Dinamik Merkezli Yaklaşım

Türkiye'de kapitalizmin gelişme süreci analizlerinde öne çıkarılan ikinci bir yaklaşım "dış dinamik" merkezlidir. Aslında bu tarz analizlerde yapılan genellikle gelişme analizi değil gelişememe analizidir. Gelişememe probleminin nedenleri, dış güçlerin baskı ve zorlamaları ve komprador bir kesimin de buna ayak uydurması bağlamında değerlendirilir. Gelişme sürecinde belirli bir dönem, örneğin 1923 ile 1938 ya da 1945 arası dönem tarihsel gerçekliklerden kopartılarak idealleştirilirken,[4] 1945 sonrası, Amerikan güdümüne girilen, karşı devrimci bir süreç olarak değerlendirilir. Yine 1960-80 arası dönem, bir özerklik dönemi olarak idealleştirilirken 1980 sonrası IMF, DB gibi kuruluşların egemen belirleyiciliği altında geçirilmiştir. Belirtmek gerekir ki, "dış dinamik" ya da "devlet merkezli" analizler çok defa, birbirlerinin referanslarını kullanmaktadır. Özellikle IMF ve DB yönelimli analizler dışsal belirlenime paralel olarak, "devlet merkezli" yaklaşımlarda tespit ettiğimiz "kurum- güç" bias'ını da taşımaktadırlar.

Özetle, "dış dinamik" merkezli analizler temelde dünya ile kurulan ilişkinin niteliğine dairdir. Burada ilişki dışsal belirlenmiş bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Bu, emperyalizmi aşırı homojenleştirici bir süreç olarak değerlendiren yaklaşımlardan, 1945 ve 1980 sonrası süreci, sadece dışarının talebi olarak_okuyan yaklaşımlara kadar böyledir.[5]

---

[4] 1923-1938 yılları bağlamında böyle bir idealleştirme eleştirisi için bkz: Y.S.Tezel, 1977

[5] Bu durum A.Menderes hükümetini Amerikancılıkla nitelendiren muhalif düşünce ve hareketlerde görüldüğü gibi, özellikle neo liberalizm ve küreselleşme karşıtlığını ulusalcılık üzerinden temellendiren düşünce ve hareketlerde de görülmektedir.

"Devlet merkezli" ya da "dış dinamik merkezli" yaklaşımlar, Türkiye'nin gelişme tarihini açıklama çabasında olan çalışmalarda ele alışlarda gözlemlendiği gibi aynı zamanda bugüne yansımaları olan, bugünü açıklama çabasında olan çalışmalarda da gözlenmektedir.

Dönemlendirmeye İlişkin Kavramlaştırmalar

Dönemlendirmeye ilişkin kavramlaştırmalar ile vurgulanmak istenen, Türkiye'de kapitalizmin gelişme sürecinin belirli dönemlerinin, belirli bazı kavramlarla açıklanmasıdır. Dönemleri belirli kavramlarla adlandırmak, o kavramları ya da o kavramların referansı olan dinamikleri, dönemlendirmeye kriter olan ilişkiler olarak değerlendirmekle mümkündür. Türkiye örneğinde bu kavramlaştırmalardan bazıları şunlardır: Bir çok çalışmada 1923-29 dönemi *liberal*, 1929'dan ya da 1932'den 1945 ya da 1950'ye kadar *devletçi*, benzer şekilde 1923-29, 1945-55 ve 1980 sonrası *dışa açık*, 1930-45 ya da 1960-80 *içe dönük* yine benzer şekilde, benzer dönemler *ihracata yönelik sanayileşme stratejileri* ve *ithal ikameci iktisat politikaları ya da gelişme stratejileri* veya 1923-38 *Atatürk dönemi*, 1950-60 *Menderes dönemi*, 1980'ler *Özal dönemi* gibi dönemlendirmeler yer alır. Burada iki sorun karşımıza çıkar. Birincisi, bu dönemlerin, ne ölçüde bu kavramlaştırmaların işaret ettiği özellikleri taşıdığına dairdir. Örneğin 1923-29 dönemi tanımlandığı genel anlamda ne ölçüde liberal, ya da 1939'a kadar süreç tanımlandığı anlamda ne ölçüde devletçiydi? Örneğin A.Trak çalışmasında 1923-1929 döneminin liberal bir dönem olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı konusunda kuşkuları olduğunu belirtir.[6] Yine, genel olarak "devletçi" iktisat politikalarının uygulandığı kabul edildiğinde bile, devletin sanayileşmeye katkısının abartıldığı açıktır. "..sanayileşme sürecine devlet sektörünün yaptığı katkı, İkinci Dünya Savaşı'na kadar makro-ekonomik açıdan oldukça önemsiz bir boyutta kalmıştır"[7] Bu iki vurgu, sadece kavramların ne ölçüde bu dönemlerin niteliğini açıklar nitelikte

[6] Bkz: A.Trak, 1983, s.1085
[7] Ş.Pamuk ve R.Owen 2002, s.31

olduğuna dairdir. Yani zorunlu ya da iradi bir dış ticaret serbestliği, dönemin liberal olarak tanımlaması için ne derece yeterlidir? Aynı durum, devrim sonrası ulusun inşası sürecinde devletin rolünün ya da dünya buhranına paralel gelişen devlet işletmeciliğinin öneminin artmasının, dönemin devletçi olarak değerlendirilmesi için ne derece yeterli olduğu sorusu için de geçerlidir. Özellikle kavram olarak "devlet-çi-lik", devlet için olma durumunu yansıttığı ölçüde de süreci anlamayı zorlaştıran bir hal almaktadır. Ş.Pamuk ve R.Owen'ın da belirttiği gibi "ara malları üretmek üzere büyük ve yüksek maliyetli projelere yatırım yapan ve bu malları üretim girdisi olarak sunan devlet girişimleri, aslında tüketiciye yönelik nihai malların üretiminde özel sektörün büyümesine yardımcı olmuştur."[8] Aslında devletçiliğin asıl rolünü "suyun başında" oldukları için İnönü çok net bir şekilde açıklamıştır. "türlü krizlerden dolayı, en serbest nice müesseseleri, senelerden beri, sert fırtınalara karşı tutunduran devlettir. En serbest zannolunan bir sanat ya da ticaret, müreffeh olabilmek için, mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir. Subaşında olduğumuz için bu ihtiyacı hergün görüyorum..."[9]

Kavramın dönemi ne ölçüde nitelediğine ilişkin bir diğer tartışma, içe dönüklük-dışa açıklık kavramları için yapılmıştır. Örneğin 1960-80 dönemi için A.S.Akat "ihracat açısından Türkiye dünyanın en dışa kapalı ülkesidir, ithalat açısından ise en dışa kapalı bir kaç ülkeden birisidir"[10] derken, K.Boratav aynı dönem için "ekonominin artan ithal bağımlılığından (ve yetersiz ihraç kapasitesinden) türeyen olgular karşısında Türkiye'nin dışa kapalı bir ekonomi olduğunu ileri sürmek kapalılık kavramına çok özel bir anlam yüklemedikçe herhalde imkansız olacaktır"[11] demektedir. Dönemlendirme için seçilen kavramın dönemin niteliklerini taşıyıp taşımaması sorununa son bir örnek de, ihracata yönelik olma ve ithal ikamesi bağlamında yapılan dönemlendirmeler olabilir. Bu konuda

[8] Ş.Pamuk ve R.Owen 2002, s.32
[9] İ.İnönü, 1933
[10] A.S.Akat 1980, s.86
[11] K. Boratav, 1984, s.263

H.Gülalp ve H.Olgun arasındaki tartışmaya bakarsak, Gülalp, "Türkiye'de ihracata yönelik gelişme ile ithal ikamesi yoluyla gelişme arasında devrevi bir hareket olduğunu belirtmektedir."[12] H.Olgun ise "Türkiye'nin bir sarkaç gibi ithal ikamecilik ve ihracata yönelik strateji arasında gidip gelmediğini, tarihi boyunca ithal ikameci strateji izlediğini iddia etmektedir."[13] Gülalp ve Olgun arasındaki bu tartışma özellikle 1945 ile 1955-60 arası dönemin niteliğine ilişkindir.

Aynı dönemler için farklı kavramlaştırmaların yapılabildiği, dolayısıyla bu dönemlerin kullanılan kavramların işaret ettiği özellikleri taşıyıp taşımadığına ilişkin farklı yorumların olduğu görülmektedir. Kimilerinin devletçi olarak nitelendirdiği dönem, kimileri tarafından liberal; kimilerinin içe dönük olarak değerlendirdiği ve sorunların kaynağını bu özellikte gördüğü dönem, kimileri için dışa açık; kimilerinin ihracata yönelik olarak kavramlaştırdığı (özellikle 1945-1955-60) dönem kimileri için ithal ikameci olarak değerlendirilebilmektedir.

Kavramlaştırmaların yol açtığı ikinci sorun ise, kavramlaştırmaların hangi dinamiğe referansla yapıldığına dairdir. Diğer bir deyişle dönemleri niteleyen kavramların arkasındaki temel dinamik nedir? Bu dinamik, dönemlendirme için ne kadar uygun bir kriterdir? Temel dinamiğe ilişkin tartışma yukarıda yapıldığından burada sadece bu kavramların açık ya da örtük olarak devlet, devletin belirleyiciliğinde oluşan iktisat politikaları, ülkenin dış dünya ile kurduğu ilişkiler ve siyasi aktörler gibi dinamikleri kriter alan bir dönemlendirmenin ürünü oldukları söylenmekle yetinilecektir. Ancak belirtmek gerekir ki bu durumun istisnaları mevcuttur. Şöyle ki, kavramlaştırmalarda asıl önemli olan, hangi kavramın kullanıldığı ile birlikte kavramın hangi bağlamda değerlendirildiğidir. Örneğin, A.İnsel Türkiye üzerine çalışmasında, devleti ve devletçiliği kapitalist sistemin karşısında bir dinamik olarak değerlendirerek, devleti sürecin okunma-

[12] H.Gülap, 1980, s.42
[13] H.Olgun, 1980, s.390

sında temel dinamik olarak ele alır.[14] Halbuki K.Boratav devletçiliği bir dönem olarak değerlendirdiği çalışmasında bile, "Türkiye'de devletçilik, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren toprak ve sermaye kökenli varlıklı sınıfların, siyasi iktidara adım adım nasıl yeniden egemen olduklarının hikayesidir... Bu anlamda devletçilik, Cumhuriyet Türkiyesi'nde kapitalist sermaye birikiminin özel bir yolu olarak tezahür etmiştir"[15] demektedir. Devletçilik her iki yaklaşımda ortaya konulsa da, A.İnsel, süreci devletin belirleyiciliği merkezinde okurken, K.Boratav, devletçilik politikasını sistem için ne anlama geldiği sorusundan hareketle, sermaye birikimi süreci bağlamında değerlendirmektedir. Bizce de açıklayıcı olan ele alış ikincisidir. İthal ikamecilik, ihracata yönelik strateji tartışmasında da benzer bir durum söz konusudur; H.Olgun bu stratejilerin seçiminin devletin özgür iradesine bağlı olduğunu iddia etmekte[16], H.Gülalp ise bu stratejilerin ancak uluslararası iş bölümü çerçevesinde ve onun gelişiminin tarihsel evreleri olarak değerlendirilebileceğini, seçime açık alternatif stratejiler olmadığını vurgulamaktadır.[17] Bu çalışmada, H.Olgun'un devlet merkezli yaklaşımı benimsenmemekte, devletin hareketinin ve iktisat politikalarının bir sistem mantığı içerisinde, sınıf ilişkileri ve sermaye birikimi süreci dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünülmektedir.[18]

Görüldüğü gibi dönemlendirme yaklaşımlarında sorun, sadece bu kavramların kullanılmasına ilişkin değil, ilgili kavramın referans aldığı temel dinamiğe de ilişkindir.

Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi sürecine dair yapılan dönemlendirmelerde genellikle, iktisat politikalarının belirlenmesinin arkasındaki dinamikler, dış dünya ile

---

[14] A.İnsel, 1995, s.193
[15] K.Boratav, 1982, s.IX,1
[16] H.Olgun,1980, s.391
[17] H.Gülalp, 1980, s.37
[18] İthal ikamecilik ve ihracata yönelik stratejilerin alternatif gelişme stratejileri değil, sermayenin uluslararasılaşması sürecinin farklı evreleri ve yeniden üretimi bağlamında okunması gerektiği yolundaki anlamlı bir vurgu için bkz: B.Yaghmaian, 1990

kurulan ilişkinin nedenleri ve farklı hükümet dönemlerinin farklı ya da benzer uygulamalarının nedenleri gibi soruların ihmal edildiği gözlenmektedir.

Eleştiriler

Türkiye'de kapitalizmin gelişme süreci üzerine yapılan analizlerde, gelişme sürecinin yukarıda belirtildiği gibi,

1. "Devlet merkezli" ya da "Dış dinamik merkezli" okunması,
2. "Devletçilik-liberalizm", "ithal ikameci-ihracata yönelik iktisat politikları", "dışa açıklık-içe dönüklük" veya "Menderes dönemi-Özal dönemi" gibi kavramlarla dönemlendirilmesi, kapitalizmin gelişme sürecinde;
   a. Dışsal değişkenlere, ülkenin özgünlüğüne ve devletin özerkliğine aşırı vurgu yapılmasına yol açmakta.
   b. Belirlenen ilişkinin belirleyen ilişki olarak ele alınmasına neden olmakta.
   c. Dolayısıyla kavram ve olguları ele alınması gereken bağlamdan uzaklaştırarak *fetişleştirmektedir.*

Kapitalizmin gelişme sürecini dönemlendirme çabalarının anlamı da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Olgu ve kavramları, dönemlendirmeye kriter olan ilişki bağlamında ele almak, tarihsel ve aynı zamanda da yapısal bir analiz yapmaya olanak verecektir. Oysa ki olgu ve kavramların dönemlendirmeye kriter olan ilişkiden bağımsız varoluşlar olarak ele alınması, sonuçta yukarıda belirtildiği gibi, bu olgu ve kavramların fetişleştirilmesine yol açacaktır. Bu, dönemlendirme amacıyla olgu ve kavramların belirleyici değil, belirlenen ilişki bağlamında değerlendirildiği durumlar için de geçerlidir.

Alternatif Bir Analiz Çerçevesi

Önceki bölümde belirtildiği biçimiyle fetişleştirme sorununun önüne geçebilmek, kapitalizmin gelişme sürecinin evreleri analizini, sistemin yeniden üretim mekanizmasındaki farklılıklar ve süreklilikler bağlamında yapmak, olgu ve kavramları da bu bağlamda değerlendirmek ile mümkündür. Kapitalist sistemde, sistemin kendini

yeniden üretim mekanizması, sermayenin toplam sosyal döngüsü üzerinde gerçekleşen sermaye birikim sürecidir.

Sermaye ve sermaye birikim sürecinin nasıl anlaşılması gerektiği üzerine bir kaç noktayı açmak gerekmektedir. Birincisi, sermaye birikim sürecinin zaman-mekan bağlamında değerlendirilmesi gerektiğine dairdir. Marx'ın da ifade ettiği gibi, "kapitalist üretim ilişkisinin yeniden üretimi metaların maddi üretiminden daha önemlidir"[19] Bu anlamda kapitalist üretim ilişkisinin yeniden üretilebilmesi, sermaye birikiminin zorunlu bir ilişki olarak sürdürülebilmesine bağlıdır. Ancak yine Marx'ın belirttiği gibi, "sermayenin genel ve zorunlu eğilimlerini, ortaya çıkış biçimlerinden ayırmak gerekir."[20] Kapitalist gelişme sürecinin temel dinamiği olan sermaye birikim süreci, zaman-mekan bağımlı ve ilgili toplumların tarihsel-toplumsal dinamikleri çerçevesinde özgül biçimlere bürünerek açığa çıkar. D.Harvey'in de ifade ettiği gibi, "sıvı dinamiğin yasaları dünyanın bütün nehirlerinde geçerli olduğu gibi, sermayenin dolaşım yasaları, bir süpermarketten ötekine, bir ülkeden ötekine, bir haneden ötekine değişmez. Ama New York ve Londra birbirlerinden Hudson nehri ile Thames nehrinin olduğu kadar farklıdır."[21] İkinci nokta, sermayenin ve sermaye birikim sürecinin teknik değil, toplumsal bir ilişki olmasına dairdir. D.Harvey'in de vurguladığı gibi "sermaye bir süreçtir, bir şey değil. Toplumsal hayatın meta üretimi aracılığıyla yeniden üretim sürecidir."[22] Son olarak vurgulamak gerekir ki, sermaye birikim süreci, sistemin kendini yeniden üretmesi için içsel ve zorunlu bir ilişkidir.

Sermaye birikimi, sermayenin toplam döngüsel aksı üzerinde gerçekleşen bir süreçtir. Sermayenin toplam toplumsal döngüsü Marx tarafından aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir.

P.....M(İG+ÜA).....Üretim-M*(M+m)P*

"Sermayenin dairesel hareketi üç aşamada yer alır... Birinci aşama: Kapitalist, meta ve emek pazarında alıcı

[19] Aktaran J.P.Durand, 2000, s.24
[20] K.Marx, 1986, s.330
[21] D.Harvey, 1999, s.376-377
[22] D.Harvey, 1999, s.376

olarak ortaya çıkar, parası metalara dönüşür, ya da P - M dolaşımından geçer. İkinci aşama: Satın alınan metaların kapitalist tarafından üretken tüketimi. Burada o, kapitalist meta üreticisi olarak hareket eder. Sermayesi üretim sürecinden geçer. Sonuç, üretimine giren öğelerden daha fazla değer taşıyan metadır. (M*) Üçüncü aşama: Kapitalist pazara satıcı olarak geri döner, metaları paraya dönüşür, ya da bunlar M - P* dolaşımı hareketinden geçer."[23] Sürecin devamlılığı, Marx'ın birikimin ilk koşulu dediği, "kapitalistin elinde bulunan metaları satabilmesi ve aldığı paranın büyük kısmını sermayeye dönüştürebilmesi ile mümkündür."[24] Sermayenin toplam toplumsal döngüsü iç içe geçmiş üç döngüden oluşmaktadır. Birincisi, para sermaye döngüsü, P'den başlar ve P*'ne kadardır. P - M....(ÜR)....M* - P* ile gösterilir. İkincisi üretken sermaye döngüsüdür. Üretim sürecinden başlar ve

(ÜR).... M* - P* - M.....(ÜR) ile gösterilir. Meta sermaye döngüsü ise, genişlemiş meta ile başlar ve M*- P*- M....(ÜR).....M* ile ifade edilir.[25] Bu döngülerin bir ülke için analizi söz konusu olduğunda işleyiş, ülke içinde ve uluslararası alanda birlikte düşünülmeli, bunlar arasındaki bağlantılar incelenmelidir. Bu bize içsel ve dışsal dinamikleri bir bütün olarak ele alma olanağını verecektir.

Özetle, sermaye birikim süreci genel anlamda, üretime giren paranın, genişleyen meta üretimi sürecinden geçerek, genişleyen para miktarına dönüşmesi ve yaratılan artı değerin bir bölümünün tekrar bu döngüye dahil edilmesi bağlamında açıklanabilir. Ancak belirtildiği gibi bu ilişki sürecin genel biçimidir. Sermaye birikimi kapitalist sistem için içsel ve zorunlu bir ilişki olmasına rağmen, zaman ve mekan bağlamında farklı toplumlarda farklı biçimlerde açığa çıkar. Bu sürecin salt teknik bir süreç olarak düşünülmemesi, bir toplumsal döngü olarak değerlendirilmesi gerekir. Sistemin dinamik yeniden üretimi

[23] K.Marx, 1976, s.39

[24] K.Marx, 1975, s.601-2

[25] Chris Arthur, çalışmasında M ve M* ayrımından hareketle ve Marx'ın ilk çalışmalarına referansla dördüncü bir döngüden söz eder. Bkz:Chris Arthur, 1996

aynı anlamda olmak üzere toplumsal ilişkilerin de dinamik yeniden üretimidir. Bunun temel dinamiği de bir sosyal ilişki olarak sermaye birikim sürecidir.

Dolayısıyla bu çalışmada, kapitalizmin gelişme sürecinin evrelerinin analizinde, daha önce tasnif edilen olgu ve kavramların yerine, dışsal değişkenlerle ülke içindeki tercihlerin birbiriyle ilişkilerini içeren bir kavramsal çerçeve olarak sermaye birikimi kavramını tercih edilmektedir.[26] Toplumsal yapıdaki sınıf ilişkileri tarafından biçimlenen sermaye birikim süreçleri, ülke içi tercihleri belirlediği gibi, aynı zamanda ülkenin dış dünya ile olan ilişkilerini de biçimlendirir. Türkiye'de de kapitalizmin gelişme eğilimleri, sınıfsal dinamikler çerçevesinde biçimlenirken, ülke içi seçimler ve dış dünya ile kurulan ilişki ise bu sınıfsal dinamikler çerçevesinde biçimlenen sermaye birikim süreçleri bağlamında belirlenecektir. Bu mekanizmanın operasyonel hale getirilmesi, diğer bir deyişle, kapitalizmin gelişme sürecinin evrelerini açıklayabilir olması için, hakim birikim ilişkisi ve sınıf yapısı ile bu birikim ilişkisinin sermayenin uluslararası toplam döngüsü ile olan bütünleşme ilişkisinin açıklanması gerekmektedir. Bu çalışmanın son bölümünde yapılmaya çalışılacak olan da budur.

Sermaye Birikimi-Sınıf Merkezli Bir Çerçeve

Burada özellikle iki noktanın altını çizmek gerekir. Birincisi, sermaye birikimine konu olan alanlar, dolayısıyla kapitalizmin gelişme süreci lineer bir süreç değildir. Diğer bir deyişle dönemler arasında doğrusal bir ilişki yoktur. İlişki doğrusal olmadığı gibi zorunlu da değildir. Ancak sanayileşme süreci genel olarak arzulanan bir durumdur. İkincisi, farklı birikim süreçlerinin eş zamanlı varlığı yadsınmamalı ancak, eğilimsel ve ağırlıklı olarak belirleyen ilişki, süreci anlamada öne çıkartılan dinamik

[26] Sermaye birikimi mekanizmasının Türkiye kapitalizminin gelişim sürecinin bütünlüklü bir tahlilinin yapılması açısından önemine vurgu için F.Ercan 2002, H.Gülalp 1987, 1993. Birikim mekanizmasının Türkiye'de devlet, iktisat politikaları, kurumlar gibi süreç ve kavramlar üzerindeki biçimlendirici etkisine vurgu için H.Gülalp 1987, 1993, G.Tüzün 1981, M.Türkay 1999

olmalıdır. Öne çıkartılan birikim ilişkisi, kapitalist gelişme sürecinde bir sonrakini mümkün kılar nitelikte ve eğilimdedir.

Sermaye birikimi-sınıf merkezli bir yaklaşım, Türkiye'de kapitalizmin gelişim evrelerini şu şekilde dönemlendirmeye olanak sağladı.[27] Doğaldır ki tarihler yaklaşıktır.

1. 1920-1955 İlksel Birikim Süreci
2. 1955,1960 – 1980 İçe Yönelik Sanayi Sermayesi Birikim Süreci
3. 1980 sonrası; Dışa Açık Birikim[28]

Bu üç maddeye ek olarak belirtmeliyiz ki dünya krizinin etkilerinin hissedildiği 1930'lu yıllar Sanayi Sermayesi Birikim Süreci'ne geçiş denemesi ve 1945-60 arası Ticari Sermaye Birikim sürecinden, Sanayi Sermayesi Birikim sürecine geçiş süreci olarak değerlendirilmektedir.

Osmanlı devletinden, Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde, uluslaşma projesine paralel olarak yaşanan hukuksal, kurumsal, siyasal dönüşümlere rağmen sermaye birikim sürecinde bir süreklilikten bahsedebiliriz.[29] Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında birikim, ağırlıklı olarak iki aks üzerinden sağlanmaktaydı. Birincisi, küçük köylü üretiminin ağırlıkta olduğu bir yapıda, artan metalaşma süreci ile iç pazarın ve pazar için üretimin genişlemesi nedeniyle, iç kesimlerle diğer pazarlar arasındaki

---

[27] Dönelendirmelere ilişkin daha uygun kavramlaştırmalara gidilebileceği gibi, bizce önemli olan buradaki kavramlaştırmaların sermaye birikimi-sınıf merkezli olmasıdır.

[28] "Dışa açık" kavramını kullanarak eleştirdiğimiz analizlerdeki hataya düştüğümüz düşünülmemeli. Biz bu kavramı sadece dış ticaret ve meta hareketleri bağlamında değil temel belirleyicisi olarak sermaye birikimi sürecinde, sermayenin tüm biçimlerindeki hareketlerin niteliği ile ilgili olarak değerlendiriyoruz.

[29] Bu noktada belirtmeliyiz ki, 1923-29 yıllarını gümrükler üzerinde kontrol hakkının olmaması nedeniyle sermaye birikim sürecinde zorunlu bir sürekliliğin olduğu iması taşıyan yaklaşımlarla da 1930 sonrasını özellikle gümrükler üzerinde kontrol sağlanmasıyla, sadece siyasi iktidarın nihai amacı olarak devletçilik politikası yoluyla sermaye birikim sürecinde amaçlanan kopuş iması taşıyan yaklaşımlarla da aynı fikiri paylaşmıyoruz. Bize göre bu dinamikler, siyasi iradenin şöyle ya da böyle olmasını istemesiyle değil, birikim sürecinin dayandığı sınıfsal yapı ve birikim sürecinde yaşanan tıkanma ilgilidir.

ilişkinin öneminin artması ve bu sürece aracılık eden ticari sermayenin hızla birikim sağlama sürecidir.[30] Tarıma dayalı üretimden kaynaklanan ticari birikim, ürünün pazarla bağlantılarını denetleyen tüccar sınıfının, üretim alanında yaratılan artığa, dolaşım alanında el koyması ile oluşan ticari karla sağlanmaktadır.[31] P -M - P* ilişkisinde sembolize edildiği gibi, tüccar bazı bölgelerde, belli bir miktar para (P) ile ürünü satınalıp (M) daha yüksek fiyata (P*) satmak yoluyla birikim sağlamaktayken (P*- P) bazı bölgelerde ise, P - M (İG+ÜA).....Üretim.....M*- P* ilişkisinde sembolize edilen, tarımsal sermaye birikim döngüsünde[32], özellikle ihracata konu olan ürünlerde M*- P* (üretimden geçmiş metanın daha yüksek bir para karşılığı satışı süreci) sürecinde aktif rol alarak birikim sağlamaktadır.[33] Tarımdan kaynaklanan bu birikim süreci aynı zamanda, Türkiye'de kapitalizmin gelişme sürecinde yerel güçlerin etkinliği bağlamında da değerlendirilmelidir. Birikim sürecinin ikinci önemli ayağı ise, genişlemiş meta üretim sürecini ülke dışında tamamlamış olan metanın, ithalat yolu ile satın alınıp iç pazara satılması sürecinde tüccarın elde ettiği ticari karın artmasıdır. İlişkiyi benzer sembollerle ifade edersek, P-M

---

[30] Türkiye'de kapitalizm ile göreli olarak erken ilişkiye girmiş olan daha batı bölgelerde E.Wolf, 2000'de kullanıldığı anlamda network pazarlardan bahsedilebilirken, doğuya doğru gidildikçe bölgesel pazarların daha yaygın olduğu söylenebilir. İ.H.Tökin 1932's.25-26'da da benzer bir şekilde ekstansif ve entansif olmak üzere, geniş pazarlar için organize olmamış ve geniş pazarlar için organize olmuş mübadele mıntıkaları tanımlanır.

[31] Ç.Keyder 1980'de belirtilen, aracı tüccara aracılık eden tüccar ilişkisi, tarımsal üretimden tüccar kesiminin sağladığı kazancın niteliksel ve niceliksel boyutuna işaret eden bir ilişkidir.

[32] Tarımsal sermaye birikim döngüsü kavramı ile ilgili bir tartışma için bkz: D.Cohen 1998

[33] İki biçim arasındaki temel fark, üretim biriminin niteliğine ilişkindir. Sembollerle ifade edilen ikinci ilişki açıkça kapitalist bir nitelikteyken, birinci ilişkinin geç kapitalistleşen bir ülkede nasıl değerlendirilmesi gerektiği oldukça tartışmalı bir alandır. Bunun bir örneği için E.Laclou ve A.G.Frank arasındaki tartışmaya bakılabilir. Türkiye örneği ise Erdost ve Boratav arasındaki tartışmadan izlenebilir.Türkiye üzerine bir başka yorum için ise Z.Aydın'ın çalışmasına bakılabilir. Bütün bu tartışmaları da akılda tutarak, bu süreç Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinde ilk birikim süreci olarak değerlendirilebilir.

(İG+ÜA).....Üretim... M*- P* sanayi sermayesi uluslararası döngüsüne, genişlemiş meta (M*) ithal edip, iç pazara satışını yaparak (M*- P* ilişkisini ülke içinde gerçekleştirerek), dolayısıyla değere dolaşım alanında el koyarak birikim yapan bir tüccar sınıfı ve ticari sermaye birikim sürecinden bahsedebiliriz. Bu ilişki aynı zamanda sanayi sermayesinin uluslararası döngüsüne, meta sermayenin uluslararasızlaşması bağlamında eklemlenme anlamına gelmektedir.

1929 Dünya buhranının tarımsal ürün fiyatları üzerinde yarattığı olumsuzluklar ve Türkiye'nin tarımsal yapısı bağlamında bu olumsuzluklardan etkilenmesi[34] ile dünya ticaretinin daralamasa ile birlikte, daha önceden ithalatı yapılan sanayi mallarının ithalinin kısıtlanması dolayısıyla bunların yerli üretiminin yapılabilmesi gerekliliği gibi başat dinamikler, Cumhuriyet kadrolarının sanayileşme talebi ve 1929'da gümrük kontrolleri üzerinde söz sahibi olunabilmesi süreci ile birleşince sınai birikim için mümkün koşulların oluşmaya başladığı görülmektedir. Ticari birikim için elverişli koşuların sekteye uğraması ve sınai birikim için uygun koşulların oluşması, 1929-1932 yılları arasında özel sektöre dayalı ama daha sonra bu deneyimin niteliksel başarısızlığı[35] nedeniyle devletin müdahalesi ve yön vermesiyle birlikte gelişen, içe yönelik sanayi sermayesi birikimine dayalı bir sürecin oluşmasına yol açmıştır. Ancak 1930'lu yılların ikinci yarısından sonra, özellikle ticari tarım ürünlerinin fiyatlarında görülen olumlu gelişmeler[36], İkinci Dünya Savaşı yıllarında ticaret üzerinden elde edilen kar olanaklarının genişlemesi ve savaş sonrası konjonktürün bu yapının devamını sağla-

---

[34] 1929 krizinin ithalat, ihracat ve tarımsal üretim bağlamında Türkiye'ye etkileri için bkz; M.Gürsoy,1989, s.226-239

[35] Özellikle 1929 –1932 arası dönem sanayi üretiminde önemli artışların olduğu yıllardır.Ancak yaşanan buhran sürecinin yarattığı olumsuz etkileri gidermekten uzak olan bu niceliksel artış, takip eden yıllarda sistemin sürekliliği adına devletin niteliksel dönüşüm amaçlayan müdahalesinin gözlendiği yıllardır. Bununla birlikte 1923-1929, 1929- 1932, 1932-1939 yıllarının sanayi üretimi açısından karşılaştırılması tartışmalı bir alandır. Karşılaştırınız; K. Boratav 1982, Ş.Pamuk ve R.Owen 2002, E.Yavuz 1998

[36] bkz; Ş.Pamuk 1998, s.91-109

ması, ticari sermaye birikimi için elverişli koşulların yeniden oluşmasını sağlamıştır. 1950'lerin ortalarında yaşanan ticari sermaye birikim sürecinin krizine kadar geçen sürede, ticari kar ve ticari sermaye birikimi, Türkiye'de kapitalizmin gelişme sürecinde temel dinamik olmuştur. Bu ifadeler, 1950'li yılların ortalarına kadar Türkiye'de sınai gelişmenin olmadığı anlamına gelmemektedir. Farklı birikim süreçleri eş zamanlı olarak varolabilmekle birlikte, belirleyici olan birikim ilişkisi, birikimin olanaklılığı ve arkasındaki sınıf içi ve sınıflararası ilişkiler bağlamında belirlenecektir.[37] Bu dönem için ise Türkiye'de öne çıkan birikim ilişkisi ticari sermaye birikimi olarak görülmektedir.

İkinci Dünya Savaşı süresince tüccar ve piyasa için üretim yapan toprak sahipleri, iç piyasada yüksek tarım ürünleri fiyatları[38], karaborsa ve spekülasyon vasıtasıyla birikimlerini arttırmışlardır.[39] Bu dönemde yapılan birikimin somut bir göstergesi sırasıyla 1944, 1946 ve 1948 yıllarında kurulan Yapı ve Kredi Bankası, Garanti Bankası ve Akbank'ın sahiplerinin ticari sermayedarlardan oluşmasıdır.[40] Savaş sonrası ise ticari birikime dayalı bu yapı, Kore Savaşı konjonktürü ve tarımsal yapının sağla-

---

[37] M. Koraltürk, 1999'da Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında ticari sermaye ile sanayi sermayesi arasındaki çelişki ve ticari sermayedarın belirleyiciliği anlatılır.

[38] Bkz: K. Boratav, 1984-1985

[39] 1966 tarihli Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği'nin Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma isimli raporonda bu dönem için şu ifadeler kullanılmıştır. "...tacir, sanayici ve piyasa şartlarına uyabilen çiftçilerin gelirlerinde önemli artışlar olmuş, buna mukabil geniş halk kitlesinin reel geliri, dolayısıyla istihlaki azalmıştır. Enflasyonun bu ikili tesiri ekonomide sermaye terakkümünü hızlandırmıştır.s35. Yine bu dönemle ilgili ilginç bir ifade V.Koç'tan gelmektedir. "Firma sahibi olduğum 1926 yılından 1939 yılına kadar kendim ve çalışan arkadaşlığımın dürüstlüğü için her türlü yemini edebilirim. 1939'dan 1946'ya kadar ise kuruluş olarak ahlakımız bozuldu, duyduğumuz ve duymadığımız bir çok olaylar geçti, tabi bilerek veya bilmeyerek müşteri karşısında biz de lekelendik.V.Koç 1974, s.66

[40] T.Artun 1983, s.46'da 1940'lı yılları bugünkü özel sektor bankacılığının oluşum yılları olarak değerlendirmektedir. Z.Toprak 1998'de Akbank'ın tüccar ve toprak sahibi ortaklığında kurulması süreci anlatılırken, Ö.Akgüç 1992s.47'de Garanti Bankasının 103 tüccar ortaklığı ile kurulması süreci anlatılır.

dığı elverişli koşullar[41] nedeniyle gerçekleştirilen tarımsal ürün ihracatıyla sağlanan birikime ek olarak, özellikle ithalatın tekrar serbestleşmesi sürecinde, yurt dışından yapılan genişlemiş meta ithalinin iç piyasaya satılması yoluyla birikimin sağlanabilmesi gibi nedenlerle 1950'li yılların ortalarında yaşanan kriz sürecine kadar varlığını sürdürmüştür. Bununla baraber bu süreç, yani İkinci Dünya Savaşı'ndan 1960'lara kadarki süreç, aynı zamanda, Türkiye'de ticari semaye birikiminden, sanayi sermaye birikim sürecine geçiş dönemi olarak değerlendirilmelidir. Bu geçişi sağlayan üç önemli dinamik vardır. Birincisi, ticari sermaye birikiminin gelmiş olduğu aşama ile ilgilidir. Örneğin, bu birikim 1929 yılında elde edilmiş olsaydı belki de sanayileşme sürecine devletin etkin olarak müdahale ettiği bir dönem olarak değerlendirilen ve "devletçilik" olarak adlandırılan dönem, o zaman yaşandığı şekilde yaşanmayacak, daha çok özel sermaye dinamikleri ile sürdürülecekti.[42] İkinci dinamik, sermaye birikim sürecinde yaşanan tıkanıklık, yani kriz olgusudur. Kriz, varolan sermaye birikim sürecinin yeniden üretilemediği ya da tıkanıklık yaşadığı koşullarda ortaya çıkan bir durum olarak değerlendirilmelidir. Üçüncü dinamik ise, sermayenin uluslararasılaşması bağlamında, öne çıkan sermaye biçiminin, iç birikim süreci ile kurduğu dinamik ilişkidir. Bilindiği gibi İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya genelinde öne çıkan olgu, üretici sermayenin uluslararasılaşmasıdır. Ticari sermaye birikim sürecinde yüksek bir birikim sağlamış olan tüccar kesimi artık sanayiye yönelmeye başlamıştır. Türk sermayedarları arasında önemli bir yeri olan V.Koç bu süreci, "1946'da ilk Amerika yolculuğum tüccarlıktan sanayiciliğe geçişimin

[41] Z.Toprak 1988, s.19-37'de, Dünya Savaşı sonrası, tarımın bu katkısının konjonktürden kaynaklandığı açıklamalarına ek olarak, bu katkıda 1900'lü yıllardan itibaren tarımda yaşanan yapısal gelişme sürecinin önemine de dikkat çekilir.

[42] Odaların 1962 tarihli raporunda, özel sermaye birikiminin gelmiş olduğu aşama şu ifadelerle belirtilmektedir. "Bugün Türkiye 30 yıl önceki Türkiye değildir. Kalabalık, atılgan muhayyile gücüne sahip, metotlu çalışan ve kabiliyetini ispat etmiş geniş bir müteşebbis kitlesine sahiptir...aynı zamanda özel teşebbüs için başlangıç sermayesi teşkil edecek bir tasarruf hacmi de artık mevcuttur."s.XXII

başlangıcı olmuştur"[43]şeklinde ifade eder. Yine Türk sermayedarları arasında önemli bir yeri olan Sabancı grubu ile birlikte Koç grubunun ortak bir yönü tam da bu noktada ortaya çıkar. Her iki grup da İkinci Dünya Savaşı sonrasında sanayiye geçme denemesi içindedir. Bu bağlamda küçük bir işletme de olsa, 1944'de kurulan Türk Nebati Yağlar Fabrikası, Sabancı Ailesi için bu durumun bir göstergesi olurken, sanayileşme için asıl süreç Koç Ailesi için 1953 yılında Arçelik'in kurulması, Sabancı Ailesi için ise 1948 yılında Akbank'ın kurulması ve ülke çapında yayılmasını takiben 1960'lı yıllar ile birlikte sanayi tesislerinin hızla artması sürecidir.[44] A. Buğra'nın da belirttiği gibi, "Türk iktisadi tarihi üzerine yapılmış olan nadir birkaç çalışmadan çıkan sonuç, Türkiye'deki büyük firmaların önemli bir kısmının İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulmuş olduğudur."[45] Ticaret sermayesinin yavaş yavaş sanayi sermayesine dönüştüğü bu dönem için çarpıcı bir veri olarak, 1941-1950 yılları arasında kurulmuş firmaların girişimcilerinin mesleki geçmişlerinin diğer mesleklere göre yüksek bir oranla, %35.71 ile tüccar olması gösterilebilir.[46] Diğer bir ilginç veri büyük holding şirketlerinin, ilk işe başladıkları yıllara bakıldığında görülebilir. 395 en büyük özel şirket arasında, 150'den fazlasına sahip 30 holding şirketi içinde, 5 tanesi 1920'lerde 3 tanesi 1930'larda 4 tanesi 1940'larda kurulurken 14 tanesi de 1950'lerde kurulmuştur.[47] Bu verilerden de anlaşılmaktadır ki, Türkiye'de sanayi sermayesi, kökeni ve gelişmesi itibariyle ticaret sermayesi ile yakın bir ilişki içerisindedir. Belli bir birikim düzeyine ulaşmış olan ticari sermayenin sanayi sermayesine dönüşmesi, hiç kuşkusuz gelişmekte olan sanayi sermayesinin birikim koşullarının da mümkün kılınması ile birlikte yürümektedir. Henüz dış pazarlarda rekabet edebilmekten çok uzak olan sanayi sermayesi için bu dönemin elverişli koşulları ithal ikameci iktisat politikaları ile sağlanmaktaydı. Sanayi sermayesi

[43] V.Koç, 1974,s.73
[44] Bkz: M.Sönmez, 1987
[45] A. Buğra, 1997, s.85
[46] E. Soral 1974, s.36
[47] A. Buğra, 1997, s.89

bağlamında iç sermaye birikiminin sağlanmasını amaçlayan bu uygulamalar, aynı zamanda sermayenin uluslararası döngüsüne, üretici sermayenin uluslararasılaşması bağlamında eklemlenme anlamına gelmektedir.[48] Daha önceleri iç piyasaya, ithal ettikleri malları satan ticaret sermayesi artık bu malların yurtiçinde üretimini yapmayı hedeflemektedir. Ticareti engelleyici uygulamalar ile sermayenin uluslararası toplam döngüsünün etkisinden ve bu süreçten çıkmış gibi algılanan Türkiye kapitalizminin, kapitalist sistemin uluslararası işleyişi ile eklemlenişinde öne çıkan dinamik, artık, meta sermayenin uluslararasılaşmasına eklemlenmeden çok üretken sermayenin uluslararası döngüsüne eklemlenmedir. Bunun anlamı daha önce ithalat yoluyla ülkeye gelen dış sermayenin, artık yerli ortak ile birlikte, korunmuş ve yüksek kar vadeten iç piyasaya üretim yapmasıdır.[49] Bu sürecin iç sermaye için anlamı ise, genişlemiş meta ithali ile tipik bir tüccar formunda iç piyasaya satış yaparken, artık, üretken sermayenin uluslararası toplam döngüsüne eklemlenme yoluyla yurtiçinde üretim gerçekleştirerek sanayici formuna dönüşmesidir. Korumacılık ilişkisi sonucunda, "daha önce ithal mallarına olan talebin yerli sanayici için hazır bir pazar oluşturacağı açıktır."[50] Bu süreç, yeni yeni gelişen sanayi sermayesi için yüksek karları da beraberinde getirecektir. Bu dönemi sermayenin toplam döngüsel süreci bağlamında ifade edersek, aynı zamanda ticari sermaye birikim sürecinden farkını da görmüş oluruz. Artık, yerli-yabancı ortaklı şirketler, üretimi ülke içinde yapmaktadır, dolayısıyla (Üretim)..... M* - P* süreci ülke içinde gerçekleşmektedir. Daha önceden M*

[48] A.Eralp 1980, s.619'da da belirtildiği gibi, "Uluslararası üretken sermayenin az gelişmiş ülkelerin iç pazarına kayması ve korumacılığın etkisi ile genişleyen iç pazarda yüksek karlar elde ederek satma sorunlarına çözüm getirmesi pek de öyle küçümsenecek bir işlev değildir. Tüccarlıktan sanayiciliğe dönüşüm süreci içinde olan yerel sermaye açısından ise korunmuş bir iç pazar gelişmek için çok elverişli bir ortam yaratmıştır. Bugünün sanayicileri doğuş sorunlarını böyle bir ortam içinde çözmüşlerdir."

[49] Bkz. C.Alpar, 1980, s.183

[50] H. Gülalp, 1980, s.50

ithalatı yapan tüccar artık, M* üretimini de yapan sanayiciye dönüşmüştür. Bu vurgu ithalatın yapılmadığı anlamına gelmediği gibi, sanayinin bağımsız bir gelişme içinde olduğu anlamına da gelmez. Bu dönem boyunca yabancı sermayenin hareketlerine bakıldığında, çok yüksek bir oranda imalat sektörüne yöneldiği gözlenebilir. Buna göre 1979 sonu itibariyle 97 yabancı sermayeli şirkette sermayenin %84'ü imalat, %15'i ise hizmet sektöründe toplanmıştır.[51] İmalat sanayiinde, en çok yabancı sermaye yatırım mallarında bulunmaktadır. Alt sektörler itibariyle lastik, kimya, elektronik ve elektrik makineleri ile taşıt araçları en fazla yabancı sermaye çeken sektörlerdir.[52] Burada iki vurgu önem kazanıyor. Birincisi, bu dönem yerli sermaye için üretimin göreli olarak gıda, dokuma gibi alanlardan, metal eşya, makine, kimya gibi alanlara kayması, diğer ve ilginç bir nokta ise yabancı sermayenin özellikle bu sektörlerde ağırlıklı olması ile paralel yine bu sektörlerin ithal bağımlılık oranlarının yüksek olmasıdır. Bu süreç ile ilgili birkaç veriye bakmak anlamlı olacaktır. Örneğin, "1971 yılında gıda, içki, tütün, dokuma, giyim, deri sanayinin özel sektör imalat sanayi üretimi içindeki payı %48.6 iken bu oran 1981'de %29 olmuştur. Buna karşılık kimya, petrol, kömür, kauçuk, metal eşya, makine sanayi için bu değerler 1971'de %16 iken 1981'de %50.6 olarak görülmektedir. Özetle, tüketim malları sanayileri gerilemiş, ara ve yatırım malları sanayileri önem kazanmıştır."[53] Bu sürecin geçmişe ait durakları olarak da örneğin, sınai üretimin GSMH içindeki payının 1962'de %15.5'ten 1974'de %22'ye çıkması ve yine 1962 yılında %62.3, %27.8 ve %9.9 olan, tüketim, ara ve yatırım malları üretiminin toplam üretimdeki paylarının 1974'de sırasıyla %52.3, %33.4 ve %14.3 olması gösterilebilir.[54] Bu sürecin de gerisinde 1955 yılında özel sektör yatırımlarının içindeki makine-teçhizat yatırımlarının payının %17.8 oranından, 1963 yılında %49.52 oranına çıkma

[51] C.Alpar,1980, s.180
[52] C.Alpar, 1980,s.181
[53] TÜSİAD 1982, 1982 Ortalarında Türk Ekonomisi s.33-34
[54] E.Manisalı 1975, s.52

süreci düşünülebilir.[55] Özel sektörün birikim alanını sanayi yatırımlarında arama süreci ve üretici sermayenin uluslararaslaşması dinamiği kanımızca ithal ikameci iktisat politikalarının benimsenmesinin de arkasındaki gelişmelerdir. Ara ve yatırım malları üretiminin yükseliş süreci, lastik, kimya, elektronik ve elektrik makineleri ile taşıt araçları alt sektörlerine yapılan yabancı sermaye yatırımlarının imalat sanayiindeki toplam yabancı sermayenin %70'ini oluşturması verisi ile birlikte okunduğunda, ifade ettiği anlam daha da netleşir.[56] İlginç bir diğer veri bu sektörlerde yabancı sermayeli şirketlerin cirosuna bakıldığında görülebilir. 1973 için verilere bakıldığında bu oranın lastik, plastik sanayiinde %58.53, kimya için %46.05, ametallaer için %36.97, makine imalat için %17.86, elektrik makine-elektronik için %40.21, taşıt araçları için %44.21 olduğu görülür.[57] Yabancı sermaye katılımlı firmaların toplam ara girdiler içindeki ithal girdilerine bakıldığında lastik, plastik sektörü için %52.1, kimya sektörü için %50.7, ametaller için %29, makine imalat için %51.5, elektrik makineleri için %24.2 ve taşıt araçları için %46.8 olduğu belirtilmelidir.[58] Bununla birlikte genel olarak bakıldığında yabancı sermaye katılımlı firmaların ithal bağımlılıklarının daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz. U.Korum'un da belirttiği gibi yabancı sermaye yerli hammaddeleri işleyen sektörlerden çok, ithal girdileri ile çalışan sektörlere yönelmiştir.[59] N.Yıldırım'ın yapmış olduğu çalışma ise yerli-yabancı ortaklı, iç piyasaya üretim yapan firmaların, ithalat bağımlılığı ile ilgili

---

[55] Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma 1966, s.44, 45,52

[56] C.Alpar, 1980, s.181

[57] Bu oranlar, Türkiye'yi örneğin L.Amerika ülkeleri ile karşılaştırıp, Türkiye'de yabancı sermayeyi önemsiz bir değişken olarak gören çalışmalara karşı, Türkiye'de de yabancı sermayenin önemli bir değişken olduğunu göstermektedir. Karşılaştırmalı analizler muhakkak önemlidir, ancak gelen yabancı sermayenin özellikle girdiği alanlarda yarattığı etkiler de dikkate alınmalıdır. Örneğin Türkiye'de yabancı sermaye kar oranlarının en yüksek olduğu sektörlerde en geniş ciroya sahip olabiliyorsa, burada yabancı sermaye önemsiz bir değişken olarak düşünülemez.

[58] U.Korum, 1977, s.91-93

[59] U.Korum, 1977, s.91

genel tespitleri doğrular niteliktedir. N.Yıldırım'a göre "1968'den 1973'e girdi yönünden hem doğrudan, hem toplam ithal gereksinimleri açısından ithalata bağımlılığı artan sektörler şunlardır. Petrol ürünleri, temel metaller, makine, madeni eşya, kimya, el makineleri, diğer imalat ve inşaat. Dikkat edileceği gibi, bu sektörlerin büyük bir kısmı yatırım ve ara malı üreten sektörlerdir."[60]

Türkiye'de, 1980 dönüşümünün arkasında yatan temel nedenler, aslında 1950'lerin ortalarında ve 1930'lu yıllarda yaşanan dönüşümlerle benzer dinamiklerdir. Bunlar, iç sermaye birikim süreci, sermaye birikim sürecinde yaşanan kriz ve sermayenin uluslararası toplam döngüsü ile eklemlenme ilişkisidir. 1980 dönüşümünü anlamak için bu dinamiklerin nasıl somutlaştığına bakmak gerekir.

Özellikle 1970'lerde artan holdingleşme süreci ile sermayenin tüm biçimlerini bünyesinde barındıran az sayıda sermayenin öne çıktığı iç sermaye birikim sürecinde, sermaye birikiminin gelmiş olduğu aşama açısından baktığımızda, iki dinamik ön plana çıkar. Bunlardan birincisi, özellikle tüketim malları alanında, iç pazarın imkanlarını tüketen sermayenin[61], dış pazarlara açılma ve dış pazarların olanaklarından yararlanma isteği; bu süreç temelde bir rekabet sorunu olduğu için, teknoloji yeterince gelişmemişse maliyetleri baskılayıcı politikalarla birlikte yürütülür, başta ücretlerin baskılanması ve ihracatı teşvik politikaları bu bağlamda düşünülmelidir. Türkiye'de 1980 sonrası süreç düşünülürse, uygulanan politikaların da bu tarz politikalar olduğu görülecektir. İkincisi, sermayenin, kar oranlarının daha yüksek olduğu, sermaye yoğun malların üretimine yönelme iradesi; bu süreç daha yoğun teknoloji gerektireceğinden, döviz talebini de arttı-

---

[60] N. Yıldırım, 1978, 131-132

[61] Bkz: A. Meriç, 1989, Meriç bu çalışmasında ihracata katkısı yüksek sanayi dallarını üretim , iç talep, ihracat açısından incelemiş ve özellikle gıda, dokuma ve giyim eşyası, deri ve kösele sanayiinde 1970- 80 döneminde üretimin sürekli iç talebi aştığını vurgulamıştır. Aynı zamanda M.Yaşa vd.. çalışmasında da görüldüğü gibi, tüketim malı üreten sektörlerde 1978 yılı itibariyle imalat, talepten fazladır.Bkz, M.Yaşa vd..1979 Piyasa büyüme hızları ise iç piyasanın kullanılması açısından bir diğer veri olarak düşünülebilir. Buna gore 1974-79 döneminde piyasa büyüme hızları açısından Türkiye %67 ile ilk sıradadır. Bkz: TÜSİAD, 1979,

racak, dolayısıyla ekonominin döviz kazanmasını sağlayacak politikların uygulanmasını da beraberinde getirecektir.[62] Özellikle tüketim mallarında ihracata yönelme talebinin bir nedeni de budur. Yine 1980 sonrası uygulanan politikalar düşünüldüğünde, politikaların, bu gereksinimler doğrultusunda oluştuğu açıktır.

Sermaye birikim sürecinin krizine baktığımızda, krizin nedenleri üzerine yapılan çeşitli tartışmalar ve açıklamalar olmakla birlikte, varolan sermaye birikim sürecinin kendini yeniden üretemediği bir döngüye girdiği gözlenmektedir. Özellikle tüketim malları alanında kar oranlarının azalması[63] ve sermaye yoğun malların üretimi için gerekli döviz kaynaklarına ulaşılamaması[64] bu süreçte önemlidir.

1950'li yılların ortalarına kadar sermayenin uluslararası döngünüsüne, genel olarak meta sermayenin uluslararasılaşması bağlamında eklemlenen Türkiye, bu yıllardan sonra ağırlıklı olarak üretken sermayenin uluslararasılaşmasına eklemlenme yoluyla sermayenin uluslararası toplam döngüsüne katılmıştı. 1980'li yıllardan sonra ise, özellikle dünya kapitalist sisteminin 1970'li yıllarda girmiş olduğu kriz sürecinden çıkma çabası ile gelişen, sermayenin tüm biçimlerinin artarak uluslararasılaşması sürecine yine aynı şekilde, sermayenin tüm biçimlerinin uluslararasılaşması bağlamında eklemlenme amacında olduğu gözlenebilir. Dışa açık birikim süreci olarak düşünülebilecek olan bu süreçte, mali ve ticari liberalizasyon, finansal deregülasyon, özelleştirme gibi politikalar, bu birikim süreciyle uyumlu olan uygulamalar olarak değerlendirilmelidir.

Türkiye kapitalizminin gelişme sürecini anlamak için kullandığımız bu kriterler, Türkiye kapitalizminin önümüzdeki dönemde de yönünü belirleyecek dinamiklerdir. Örneğin günümüzde deregülasyondan, reregülasyona geçiş süreci bağlamında yaşanan yasal-kurumsal dönü-

[62] Bkz: F.Ercan, 2002
[63] M.Altıok, 1998
[64] F. Ercan, 2002

şümler, bu bağlamda değerlendirilmesi gereken süreçlerdir.

Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye'de kapitalizmin gelişme evreleri, iç sermaye birikim süreci, birikim sürecinin gelmiş olduğu aşamada sermayenin uluslararası toplam döngüsü ile kurulan ilişki ve sermaye birikim sürecinde yaşanan krizler bağlamında dönemlendirildi. Buna göre 1920'li yıllar, ticari semaye birikim süreci ve sermayenin uluslararası toplam döngüsüne meta sermayenin uluslararasılaşması bağlamında eklemlenmenin yaşandığı yıllar olarak değerlendirildi. 1920'li yılların sonları ile birlikte ticari sermaye birikim sürecinde yaşanan tıkanma sanayiye dayalı farklı bir birikim sürecini gündeme getirdi. Ancak 1930'lu yılların ortalarından itibaren ticari sermaye birikimi için elverişli koşulların yeniden oluşması, 2.Dünya Savaşı ve sonrası dönemde de gelişerek sürmesi 1950'li yılların ortalarındaki kriz sürecine kadar ticari sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamıştır. Bu süreç de özellikle 1945 sonrası ticari sermaye birikim sürecinin belirleyiciliği altında, sanayi sermayesine geçiş süreci olarak değerlendirildi. 1950'li yılların ortalarındaki kriz sürecini, birikimin gelmiş olduğu aşamaya ve dünya genelinde üretici sermayenin uluslararasılaşması dinamiklerine paralel olarak sanayi sermayesi birikim süreci izledi. Bu süreç sanayi sermayesi döngüsü bakımından içe yönelik nitelikteydi. 1970'li yılların sonlarında sermaye birikim sürecinde yaşanan tıkanma, birikimin gelmiş olduğu aşama ve dünya kapitalizminin yeniden yapılanma süreci ile birlikte düşünüldüğünde, 1980'lerle birlikte artık Türkiye kapitalizminin yeni bir sermaye birikim sürecine geçiş döneminde olduğu söylenebilir. Bu süreç, sermayenin tüm biçimlerinin uluslararasılaşma eğiliminde olduğu, dışa açık birikim süreci olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA:

1. Akat, A.Savaş. "Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerine Gözlemler", Toplum ve Bilim, Kış 1980, sayı 12, 72-112

2. Alpar, Cem. "Çok uluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma", Üçüncü Baskı, Ankara: Turhan Yayınları, 1980
3. Altıok, Metin. "1980 Sonrası Türkiye'de Sermaye Birikimi ve Kriz" ODTÜ Gelişme Dergisi, 25(2), 1998, 245-274
4. Akgüç, Öztin. "Türkiye'de Bankacılık", İstanbul: Gerçek Yayınları,1992
5. Arthur, Chris. "Marx's Fourth Capital Circuit", Capital & Class, 1996, 59, p.31-36
6. Artun, Tuncay. "Türkiye'de Bankacılık", İkinci Baskı, İstanbul:Tekin Yayınları, 1983
7. Boratav, Korkut. "Türkiye'de Devletçilik" İstanbul: Gerçek Yayınları, İkinci Baskı, 1982
8. Boratav, Korkut. "Dünya Ekonomisi, Türkiye ve İktisat Politikaları" içinde Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım, der: İlhan Tekeli vd.., Ankara: 1984
9. Boratav, Korkut. "Savaş Yıllarında Bölüşüm Göstergeleri ve Rantlar Sorunu" Yapıt, 1984-5, 8, 44-51
10. Buğra, Ayşe. "Devlet ve İşadamları" Çev: Fikret Adaman, İkinci Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997
11. Cohen, A.Gerald. "Karl Marx'ın Tarih Teorisi: Bir Savunma", Çev: Ahmet Fethi, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998
12. Dinler, Demet. "Türkiye'de Güçlü Devlet Tezinin Eleştirisi", Praksis, 2003, 9, 17-55
13. Durand, J.P. "Marx'ın Sosyolojisi", Çev: Ali Aktaş, Birinci baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000
14. Ercan, Fuat. "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi –I: Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinn Anlaşılması İçin Marksist Bir Çerçeve Denemesi" Praksis, Kış 2002, 5, 25-77
15. Ercan, Fuat. "Sınıftan Kaçış: Türkiye'de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçeğinden Kaçış Üzerine", içinde İktisat üzerine Yazılar I: Küresel Düzen, Birikim, Devlet ve Sınıflar, der: A.H.Köse, F.Şenses, E.Yeldan, İletişim Yayınları 2003
16. Eralp, Atilla. "Türkiye'de İzlenen İthal İkameci Kalkınma Stratejisi ve Yabancı Sermaye" ODTÜ Gelişme Dergisi, 1981 Özel Sayı, s.613-635
17. Gülalp, Haldun. "Türkiye'de İthal İkamesi Bunalımı ve Dışa Açılma" ODTÜ Gelişme Dergisi, 7, (1/2) 1980, 37-66

18. Gülalp, Haldun. "Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri" İkinci Baskı, Ankara: Yurt Yayınları, 1987
19. Gülalp, Haldun. "Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet" Birinci Baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 1993
20. Gürsoy, Melih. "Dünyadaki Büyük Ekonomik Krizler ve Türkiye Ekonomisine Etkileri" Metis Yayınları 1989
21. Harvey, David. "Postmodernliğin Durumu" Çev: Sungur Savran, İkinci Baskı, İstanbul: Metis Yayınları, 1999
22. İnönü, İsmet. "Fırkamızın Devletçilik Vasfı", Kadro, 1933, sayı: 22
23. İnsel, Ahmet. "Türkiye Toplumunun Bunalımı" Birikim Yayınları: İkinci Baskı, 1995
24. Keyder, Çağlar. "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tüccarının Millileşmesi" ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-80 Özel Sayısı, 239-257
25. Koç, Vehbi. "Hayat Hikayem", İkinci Baskı, İstanbul: 1974
26. Koraltürk, Murat. "İmparatorlıktan Cumhuriyete Türkiye'de Sanayi Sermayesinin Örgütlenmesi", içinde 75 Yılda Çarkları Döndürenler, Tarih Vakfı, 1999, s.291-298
27. Korum, Uğur. "Türk İmalat Sanayi ve İthal İkamesi: Bir Değerlendirme", Ankara: SBF Yayınları, 1977
28. Manisalı, Erol. "Türkiye'de Sanayileşme İhracat İlişkileri" Türkiye İhracatında GerilemeSebepleri ve Buna Karşı Alınacak Tedbirler Semineri, İstanbul, 6 Mayıs 1975, İktisadi Araştırmalar Vakfı, 36-1975, s.49-63
29. Marx, Karl. "Kapital I" Çev: A. Bilgi, Ankara Sol Yayınları, 1975
30. Marx, Karl. "Kapital II" Çev: A.Bilgi, Ankara Sol Yayınları, 1976
31. Meriç, H.Arzu. "İhracata Katkısı Yüksek Sanayi Dallarında İhracat – Üretim – İç Talep İlişkisi, Türkiye 1970-1987" MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989
32. Olgun, Hasan. "Türkiye'de İthal İkamesi ve Dışa Açılma: Eleştiri" ODTÜ Gelişme Dergisi, 7, (3/4), 1980, 377-393
33. Pamuk, Şevket. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm" içinde Türkiye'de Tarımsal Yapılar, der: Ş.Pamuk ve Z.Toprak, Yurt Yayınevi, Ankara: 1998, s.91-109

34. Pamuk, Şevket ve Owen, Roger. "20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi" Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2002
35. Savran, Sungur. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu"
36. Soral, Erdoğan. "Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri" Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari Bilimler Akademisi Yayınları, 1974
37. Sönmez, Mustafa. "Türkiye'de Holdingler: Kırk Haramiler" Ankara: Gözlem Yayınevi, 1987
38. Tezel, Y.Sezai. "1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri", içinde Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Sempozyumu, Tebliğler ve Tartışmalar, İstanbul: İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezular Derneği, 1977, s.193-229
39. Toprak, Zafer. "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (1900-1950)" içinde Türkiye'de Tarımsal Yapılar, der: Ş.Pamuk ve Z.Toprak, Yurt Yayınevi, Ankara: 1998, s.19-37
40. Toprak, Zafer. "Akbank'ın Kuruluşu ve Kurucu Ortaklar" içinde 75 Yılda Paranın Serüveni, Bilanço 98, 1998, 127-130
41. Tökin, İ.Hüsrev. "Türkiye Köy İktisadiyatında Borçlanma Şekilleri", Kadro Dergisi, 1932, 3, s.25-34
42. Trak, Ayşe. "Liberalizm-Devletçilik Tartışması (1923-1939)", içinde Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 1983, 4. Cilt, s.1085-1089
43. Türkay, Mehmet. "Uluslararası Sistemle Entegrasyon Süreci Olarak Kalkınma" MÜ İİBF İktisat Bölümü İktisat Yazıları Yayın No: 1998-005-2
44. Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, "Kalkınma Planı Hakkında Özel Sektörün Görüş ve Dilekleri 1962", Ankara: 1962
45. Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, "Türkiye'de Özel Sektör ve Kalkınma 1966" Ankara: 1966
46. TÜSİAD. "1982 Ortalarında Türk Ekonomisi" İstanbul: 1982
47. Tüzün, Gürel. "Bunalım, Ekonomi Politikaları, Planlama ve Devlet: Bir Yaklaşım Önerisi" ODTÜ Gelişme Dergisi, 1981 Özel Sayı, s.3-19
48. Wolf, R. Eric. "Köylüler" Çev: Abdulkerim Sönmez, İmge Kitabevi, 2000

49. Yaghmaian, Behzad. "Development Theories and Development Strategies: An Alternative Theoretical Framework" Review of Radical Political Economics, Vol 22, (2-3)174-188, 1990
50. Yaşa, Memduh vd... "Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi", İstanbul, 1979
51. Yavuz, Erdal. "Sanayi İşgücünün Durumu 1923-40", Çev: Cahide Ekiz, içinde Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesine İşçiler 1839-1950, der: D. Quataert ve E.J. Zürcher, İletişim Yayınları: 1995, s.155-195
52. Yıldırım, Nuri. "Türkiye Ekonomisinin İthalata Bağımlılığı 1968 ve 1973 Yılları" ODTÜ Gelişme Dergisi, 1978,20

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE YAPISAL DEĞİŞİM: BİR GİRDİ- ÇIKTI ANALİZİ *

*G. İpek Tunç***

GİRİŞ:

Türkiye ekonomisinde özellikle 1980'lerden bu yana hızlı bir yapısal dönüşüm yaşanmaktadır. Hemen hemen ekonominin tüm alanlarında etkileri gözlemlenen bu değişim ile ilgili farklı birçok analitik çalışmaya rastlamak mümkündür.[1] Bu çalışmanın amacı, Türkiye ekonomisinde yaşanan yapısal değişimi 'Yapısal Ayrıştırma Analizi' (YAA) (Structural Decomposition Analysis) çerçevesinde 1985-1996 dönemi için irdelemektir.

Yapısal Ayrıştırma Analizi (YAA) en geniş biçimde bir özdeşliğin bileşenlerine ayrılması biçiminde tanımlanabilir. Bu ayrıştırma istenildiği şekilde çok basit ya da çok karmaşık olabilir. Rose ve Miernyk (1989:245) YAA'yı bir dizi karşılaştırmalı durağanlık (comparative static) analizi ile ekonomideki değişimin ana kaynaklarını belirlemek biçiminde tanımlarlar. Yazarlara göre herhangi bir değişkenin zaman içindeki değişimi, onu oluşturan bileşenlerin değişimi ile açıklanabilir.[2] Bu analiz sonucunda bir ekonomide sektörlerin göreli durumu ve gelişimini belirleyen etmenler hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılabilir. Öte yan-

---

* Bu çalışmanın bir önceki İngilizce biçimi erc/ODTÜ Uluslararası Ekonomi Kongresi VII (2003)
ve Türkçesi 8. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi (2003)'nde sunulmuştur. Yazar, bu çalışma için gerekli olan fiyat indeksleri verilerini sağlayan Prof. Dr. Erol Taymaz'a teşekkür eder.

** Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü

dan gelişim nedenleri, diğer bir deyişle ekonomik politikaların sektörel etkileri hakkında ancak dolaylı yorumlar yapılabilir. Bu biçimiyle YAA yapısal değişimin kurumsal nedenleri değil, sadece bileşenleri hakkında bilgi verir. (Albala ve Miguel, 1999:301)

Çalışmanın kapsadığı dönem olarak 1985-1996 döneminin seçilmesinin nedeni analiz için kullanılacak temel veri kaynağı olan Türkiye ekonomisine ait girdi-çıktı tablolarından son üçünün 1985,1990 ve 1996 yıllarına ait olmasıdır. Bu dönem 1985-1990 ve 1990-1996 biçiminde iki alt döneme ayrılmıştır. Kubo (1980)'ya göre YAA kısa dönemler için daha anlamlı sonuçlar vermektedir. Bu bölünme ile 1980'de uygulamaya konulan ve amaçlarından biri 'dışa yönelik sanayileşme' olan istikrar programının sektörler üzerindeki kısa ve orta dönemli etkileri izlenebilecektir.

1985-1990 döneminde ekonomide genel bir canlanma yaşanmıştır. Bu dönemde genişleyici para ve maliye politikaları uygulanmış ve dönem sonuna doğru ücretler üzerindeki baskı hafifletilmiştir. Diğer taraftan ihracatı arttırmak için alınan önlemler sonucu talep unsurlarında canlanma yaşanmıştır. 1990 yılından başlayarak gerek iç, gerek dış etmenler nedeniyle ekonomi gerileme dönemine girmiştir. 1990-1996 dönemi 1989'da uygulanmaya konan sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi kararı ile ekonominin özellille dış şoklara daha duyarlı hale geldiği, Körfez krizinin ve 1994 krizinin olumsuz etkilerinin yaşandığı yılları kapsamaktadır.

Çalışma, beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünü izleyen ikinci bölümde YAA'nın temel özellikleri tartışılacaktır. Çalışmada kullanılan girdi-çıktı tablolarının çalışmanın gerektirdiği biçimde düzenlenmesi ile diğer veri kaynakları ve ekonominin sektörel özellikleri üçüncü bölümde açıklanacaktır. Dördüncü bölüm ampirik bulgular için ayrılmıştır. Burada daha önce de belirtildiği gibi bulgular 1985-1996 dönemi ve 1985-1990 ve 1990-1996 alt dönemleri için yorumlanacaktır. Son bölümde de her zaman olduğu gibi bu çalışmadan elde edilen sonuçlar sunulacaktır.

Yöntem:

Girdi-çıktı analizi yazınında çeşitli YAA uygulamalarına sıklıkla rastlanmaktadır.[3] Talep yönlü ayrıştırma modellerinde genel olarak dönemler arasındaki sektörel toplam üretimdeki değişimin kaynakları belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu belirleyiciler temel olarak nihai talep değişkenleri, dış ticaret değişkenleri, teknolojik değişim ve faktör üretkenliği biçiminde sınıflandırılabilinir.

Bu çalışmada Türkiye ekonomisi için sektörel toplam üretimdeki yapısal değişim, talep yönlü bir ayrıştırma modeli çerçevesinde 'toplam birincil farklar' yöntemine göre hesaplanmıştır.[4]

Girdi- çıktı analizinde toplam talep ile toplam arz denkliğini (1-3) no.lu denklemler yardımı ile ifade edilebilir.

Toplam Talep = Ara talep + Nihai Yurtiçi Talep + İhracat (1)

Toplam Arz = Toplam Yurtiçi Üretim + İthalat (2)

Toplam Talep = Toplam arz (3)

Matris notasyonu kullanılarak yazıldığında , materyal denge denklemi:

$X = AX + F + E - M$ (4)

biçiminde ifade edilebilir. Burada X, F, E ve M sırasıyla toplam üretim, nihai talep, ihracat ve ithalat vektörleridir. A ise sektörler için girdiler ve çıktılar arasında sabit oranı gösteren Leontief teknik katsayılar matrisidir.

(4) no.lu denklemin yurtiçi girdi-çıktı bileşenlerini ayırmak için ithalatın, ara talepten kaynaklanan bölümünün toplam ara talebe; nihai talepten kaynaklanan bölümünün toplam nihai talebe oranının sabit olduğu varsayımı yapılır.[5] Böylece ithalat matrisi aşağıdaki biçiminde yazılabilir.

$M = \hat{m}^{w} AX + \hat{m}^{f} F$ (5)

burada $\hat{m}^{w}$ ve $\hat{m}^{f}$ sırasıyla ithal ara girdilerin toplam ara girdilere oranı ve ithal nihai malların toplam nihai mallara oranını gösteren köşegen matrislerdir. Bu varsayım kullanılarak (4) no.lu denklem aşağıdaki biçimde yazılabilir.

$X = (I - \hat{m}^{w}) AX + (I - \hat{m}^{f}) F + E$ (6)

denklemi basitleştirmek için $\alpha\hat{}^{w}$ ve $\alpha\hat{}^{f}$ yurtiçi ara malların arzını ve yurtiçi nihai malların arzını gösteren köşegen matrisler olarak tanımlanabilir:

$\alpha\hat{}^{w} = (I - m\hat{}^{w})$ ve $\alpha\hat{}^{f} = (I - m\hat{}^{f})$

(6) no.lu denklemin toplam üretim için çözüldüğünde;

$X = (I - \alpha\hat{}^{w} A)^{-1} (\alpha\hat{}^{f} F + E)$ (7)

Buradan;

$W^{-1} = (I - \alpha\hat{}^{w} A)^{-1}$ ve $D = (\alpha\hat{}^{f} F + E)$ biçiminde tanımlandığında; toplam üretim,

$X = W^{-1} D$ (8)

biçiminde yazılabilir. Buna göre toplam üretim düzeyinde belirli bir dönemde ortaya çıkan değişim aşağıdaki biçimde ifade edilebilir:

$\Delta X = W_0^{-1} \Delta D + \Delta W^{-1} D_0 + \Delta W^{-1} \Delta D$ (9)

Yukarıda Δ ilgili değişkende ortaya çıkan fark işlemcisidir.

(9) no.lu denklem iki türlü tahmin edilebilir.

$\Delta X = W_1^{-1} \Delta D + \Delta W^{-1} D_0$ (10)

veya

$\Delta X = W_0^{-1} \Delta D + \Delta W^{-1} D_1$ (11)

Değişkenler yerlerine konulduğunda, elde edilecek denklemler:

$\Delta X = W_1^{-1} \alpha_1\hat{}^{f} \Delta F + W_1^{-1} \Delta E + W_1^{-1} \Delta \alpha\hat{}^{f} F_0 + W_1^{-1} \Delta\alpha\hat{}^{w} W_0 i$

$+ W_1^{-1} \alpha_1\hat{}^{w} \Delta A X_0$ (12)

ve

$\Delta X = Wo^{-1} \alpha_0\hat{}^{f} \Delta F + Wo^{-1} \Delta E + Wo^{-1} \Delta \alpha\hat{}^{f} F_1 + Wo^{-1} \Delta\alpha\hat{}^{w} W_1 i$

$+ Wo^{-1} \alpha_0\hat{}^{w} \Delta A X_1$ (13)

olur. (13) no.lu denklemden sektörel toplam üretimde ortaya çıkan değişimin bileşenleri :

$Wo^{-1} \alpha_0\hat{}^{f} \Delta F$: Nihai yurtiçi talebin payı, NYT

$Wo^{-1} \Delta E$: İhracat artışının payı, İA

$Wo^{-1} \Delta \alpha\hat{}^{f} F_1$: Nihai talebin ithal ikamesi, NTİİ

$Wo^{-1} \Delta\alpha\hat{}^{w} W_1 i$: Ara talebin ithal ikamesi, ATİİ

$Wo^{-1} \alpha_0\hat{}^{w} \Delta A X_1$: Girdi-çıktı katsayılarındaki değişim (teknolojik değişim), TD

olarak tanımlanabilir. (12) ve (13) no.lu denklemlerin tahmini farklı sonuçlar doğuracağından, çalışmada sonuçların aritmetik ortalamaları sunulmuştur.[6]

VERİ KAYNAKLARI VE SEKTÖREL ÖZELLİKLER

Çalışmada Kullanılan Veriler

Türkiye ekonomisinin YAA çalışmasında kullanılan temel veri kaynağı T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından hazırlanan 1985, 1990 ve 1996 yıllarına ait girdi-çıktı tablolarıdır. Çalışmanın yapıldığı dönemde Türkiye ekonomisine ait en son girdi-çıktı tablosu1996 yılına aittir.

1985 ve 1990 yılları için hazırlanan girdi-çıktı tabloları 64 endüstri bazında 'endüstri*endüstri' formatındadır.[7] Böylece tabloların ara talep ya da ara tüketim olarak adlandırılan bölümlerinde sütunlar bir endüstrinin kendi üretimini yapabilmesi için diğer endüstrilerden almak zorunda olduğu mal ve hizmet girdilerinin, satırlar ise bir endüstrinin toplam üretiminin hangi endüstriler tarafından kullanıldığını gösterir. Bu bölümlerdeki her bir hücre endüstriler-arası işlemleri göstermektedir. Ancak DİE tarafından 1996 yılı için hem kullanım tablosu hem de arz tablosu hazırlanmıştır. Böylece 'endüstri' ve 'mal' arasında farklılık ortaya konmuş ve endüstrilerin yan faaliyetleri de dikkate alınmıştır. Kullanım tablosunun satırları 98 mal için ayrılmışken, sütunlarında 97 endüstri yer almaktadır. Diğer yandan arz tablosunun sıralarında 97 endüstri, sütunlarında ise 97 mal bulunmaktadır.[8] 1985 ve 1990 yılları tabloları ile tutarlılığı sağlamak amacı ile 'endüstri-teknoloji' varsayımı altında 97 sektör için 'endüstri* endüstri' formatında 1996 girdi-çıktı tablosu oluşturulmuştur. [9,10] Ayrıca piyasa fiyatları ile verilen 1985 yılı girdi-çıktı tablosu da diğer tablolarla uyum açısından üretici fiyatlarına dönüştürülmüştür.

Toplam ithalatın ara mal ve nihai mal ayrımı için bu yılların ithalat matrislerinden yararlanılmıştır. İthalat matrisi, ara malı talebi ve nihai talebi karşılamak için yapılan sadece mal ithalatını kapsamaktadır. Dolayısıyla, girdi-çıktı tablosunun ithalat sütunu ile ithalat matrisinin sektörel toplamları arasındaki fark hizmet ithalatından

gelmektedir. Çalışmada, bu farkın (tüm hizmet ithalatının) nihai talebi karşılamak için yapıldığı varsayılmıştır. Hesaplamalarda kullanılan $\hat{m}^{w}$ ve $\hat{m}^{f}$ matrisleri oluşturulurken ithalat matrislerindeki ara malı ve nihai mal ithalatı değerleri dikkate alınmıştır.

Yapısal ayrıştırma analizi için en önemli faktör girdi-çıktı tablolarının birbirleriyle karşılaştırılabilir nitelikte olmasıdır. Bu amaçla, üç girdi-çıktı tablosu da Tablo I'de ayrıntılandırıldığı biçimde 25 sektör olarak toplulaştırılmıştır. Bu toplulaştırma için belirlenen en önemli ölçüt, sektörel fiyat endekslerinin bulunabilirliği olmuştur.

Bilindiği gibi girdi-çıktı analizinin en temel varsayımı sektörel üretim yapısının sabit girdi katsayıları (Leontief teknolojisi) tarafından belirlenmesidir. Diğer bir deyişle sektörel girdiler arasında ikame olasılığı yoktur; dolayısıyla talep edilen girdi miktarları göreli fiyat değişimlerinden etkilenmemektedir. Oysa, özellikle Türkiye ekonomisi gibi yıllar ve sektörler arası göreli fiyat hareketliliğinin çok fazla ve oynak olduğu bir ekonomide, sabit fiyatlarla girdi-çıktı tablolarının oluşturulması çalışmanın önemli bölümlerinden birini oluşturmaktadır. Sektörel fiyat hareketliliğinin dikkate alınmaması durumunda sektörlerin göreli durumları hakkında yanıltıcı sonuçlara ulaşmak yüksek bir olasılık olacaktır. (Şenesen ve Küçükçiftçi,1994:8).

Sabit fiyatlarla girdi-çıktı tablolarının oluşturulması amacıyla imalat sanayii sektörel fiyat indeksleri, ithalat ve ihracat fiyat indeksleri kullanılmış ve Celasun (1983) tarafından geliştirilen ve Pamukçu ve Boer (1999, 2000) tarafından kullanılan yöntemle tablolar 1987 sabit fiyatları cinsinden ifade edilmiştir. Temel olarak bu yöntemde sektörel toplam üretim değerleri sektörel ihracat, ithalat ve yurtiçi talep fiyat indekslerini dikkate alarak türetilen bir fiyat indeksi ile deflate edilmektedir.

TABLO I: SEKTÖREL TOPLULAŞTIRMA

SEKTÖR NO	SEKTÖR ADI	INPUT-OUTPUT KODLARI YILLAR 1985-1990	1996
1	Tarım	1-4	1-7
2	Madencilik	5-10	8-12
3	Gıda, İçki, Tütün	11-19	13-25
4	Dokuma ve Deri	20-24	26-32
5	**Ağaç ve Ağaç Ürünleri**	**25-26**	**33-34+67**
6	Kağıt ve Kağıt Ürünleri	27-28	35-37
7	İlaç	30	42
8	Kimya	29+31	39-41+43
9	Petrol ve Kömür Ürünleri	32-33	38
10	Kauçuk ve Plastik	34-35	44-45
11	**Cam, Taş, Toprak**	**36-38**	**46-49**
12	Demir-çelik	39	50
13	Metal	40-41	51-54
14	Makina	42-43	55
15	Elektrikli Makina	44	56-61
16	Ulaşım Araçları	45-48	62-66
17	Diğer İmalat	49	68
18	Elektrik, Gaz ve Su	50-51	69-71
19	İnşaat	52-53	72
20	Ticaret	54-55	73-77
21	Ulaştırma ve Haberleşme	56-60	78-83
22	Banka ve Sigortacılık	61	84-85
23	Kişisel Hizmetler	62	86-95
24	Kamu Hizmetleri	63	96
25	Konut Sahipliği	64	97

Sektörel Özellikler

Bu bölümde yukarıda tanımlanan 25 sektörün incelenen dönem ve alt-dönemler için büyüme hızları ve toplam üretim içindeki payları tartışılacaktır. İlk olarak ele alınan dönemlerin sektörlerin paylarını köklü biçimde değiştirecek kadar uzun olmadığı saptanmalıdır.

Tablo II'de sektörlerin incelenen dönem ve alt dönemler için toplam üretimlerinin büyüme hızları verilmiştir. Toplam üretimin büyüme hızına bakıldığında 1985-1990 dönemi için 1990-1996 döneminden daha hızlı bir büyüme yakalandığı görülmektedir. (sırasıyla %55 ve %49). 1985-1990 döneminde genel olarak birincil sektör (I) ve sosyal altyapı (III) sektörlerinin toplam üretim artışlarının toplam üretim artışından daha hızlı, imalat sanayiinin

(II) daha düşük ve hizmet (IV) endüstrilerinde eşit olduğu iddia edilebilir. İmalat sanayii içinde en hızlı büyüyen grup diğer imalat (17) ve hafif ara malları (IIA) sanayileri olmuştur. 1990-1996 döneminde ise birincil sektör (I) ve sosyal altyapı (III) sektörlerinin toplam üretimlerinin büyüme hızları toplam üretimin büyüme hızına göre oldukça yavaşlamış, imalat sanayii (II) ve hizmetler (IV) sektörlerinin ise artmıştır. İmalat sanayii içinde en hızlı büyüyen sektör makine endüstrileri (IIC) olmuştur. 1990-1996 döneminin özeliklerinin, dönemin tümü için geçerli olduğu söylenebilir.

Tablo III 'de sektörlerin 1985,1990 ve 1996 yılları için toplam üretim içindeki payları sunulmaktadır. Tablo III'ye bakıldığında çıkarılacak sonuç; imalat sanayiinin (II), özellikle makine sanayiinin (IIC) toplam üretim içindeki payının bu dönemde arttığı, sosyal altyapı (III) endüstrilerinde hafif bir düşme gözlemlenirken, birincil sektörlerin (I) ve hizmet sektörlerinin (IV) paylarının sabit kaldığıdır. Bu durum, Tablo II'de gözlenen imalat sanayiinin bu dönemde diğer endüstrilere göre fazla büyümesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yine aynı nedene bağlı olarak makine endüstrilerinin (IIC) imalat sanayii içindeki ağırlığı da bu dönemde artmıştır.

TABLO II: SEKTÖREL BÜYÜME HIZLARI (%)

SEKTÖR NO.	SEKTÖR ADI	DÖNEM		
		1985-1996	1985-1990	1990-1996
1-2	**BİRİNCİL SEKTÖR (I)**	**120,9**	**71,1**	**29,1**
1	TARIM	125,8	72,4	30,9
2	MADENCİLİK	67,4	56,5	7,0
3-17	**İMALAT (II)**	**151,3**	**45,7**	**72,5**
3	GIDA, İÇKİ, TÜTÜN	72,4	23,6	39,5
4	DOKUMA VE DERİ	139,9	50,7	59,2
5+6+10	**HAFİF ARAGİRDİLER (IIA)**	**74,3**	**60,6**	**8,5**
5	AĞAÇ VE AĞAÇ ÜRÜNLERİ	44,4	61,5	-10,6
6	KAĞIT VE KAĞIT ÜRÜNLERİ	30,8	48,5	-11,9
10	KAUÇUK VE PLASTİK	171,1	73,0	56,7
(7-9)+(11-13)	**TEMEL ARAGİRDİLER (IIB)**	**136,6**	**44,6**	**63,7**
7	İLAÇ	128,1	91,2	19,3
8	KİMYA	146,2	82,0	35,2
9	PETROL VE KÖMÜR	132,0	9,2	112,4
11	CAM, TAŞ, TOPRAK	139,2	28,3	86,4
12	DEMİR-ÇELİK	106,9	80,0	15,0
13	METAL	163,7	43,1	84,3
14-16	**MAKİNE (IIC)**	**406,6**	**52,5**	**232,3**
14	MAKİNE	44,9	60,9	-10,0
15	ELEKTRİKLİ MAKİNE	927,3	41,3	627,2
16	ULAŞIM ARAÇLARI	191,4	56,6	86,0
17	DİĞER İMALAT	258,8	278,9	-5,3
18+19+21	**SOSYAL ALTYAPI (III)**	**92,6**	**61,6**	**19,2**
18	ELEKT., GAZ VE SU	72,1	45,9	18,0
19	İNŞAAT	105,7	83,9	11,9
21	ULAŞTIR. VE HABERLEŞM.	89,3	52,1	24,5
20+(22-25)	**HİZMETLER (IV)**	**137,6**	**54,9**	**53,4**
20	TİCARET	191,1	82,2	59,8
22	BANKA VE SİGORTACILIK	30,3	11,2	17,1
23	KİŞİSEL HİZMETLER	169,0	43,8	87,1
24	KAMU HİZMETLERİ	15,7	8,6	6,6
25	KONUT SAHİPLİĞİ	152,2	52,5	65,4
	TOPLAM	**130,7**	**55,0**	**48,9**

TABLO III: TOPLAM ÜRETİM İÇİNDE SEKTÖREL ÜRETİM PAYLARI (%)

SEKTÖR NO.	SEKTÖR ADI	YILLAR		
		1985	1990	1996
1-2	**BİRİNCİL SEKTÖR (I)**	**13,8**	**15,2**	**13,2**
1	TARIM	12,6	14,0	12,4
2	MADENCİLİK	1,2	1,2	0,8
3-17	**İMALAT (II)**	**63,5**	**60,2**	**72,3**
3	GIDA, İÇKİ, TÜTÜN	8,5	6,8	6,4
4	DOKUMA VE DERİ	6,9	6,8	7,2
5+6+10	**HAFİF ARAGİRDİLER (IIA)**	**4,4**	**4,6**	**3,4**
5	AĞAÇ VE AĞAÇ ÜRÜNLERİ	1,9	2,0	1,2
6	KAĞIT VE KAĞIT ÜRÜNLERİ	1,3	1,3	0,8
10	KAUÇUK VE PLASTİK	1,2	1,3	1,4
(7-9)+(11-13)	**TEMEL ARAGİRDİLER (IIB)**	**14,4**	**13,5**	**14,8**
7	İLAÇ	0,5	0,6	0,5
8	KİMYA	2,2	2,6	2,4
9	PETROL VE KÖMÜR	4,4	3,1	4,5
11	CAM, TAŞ, TOPRAK	2,1	1,7	2,1
12	DEMİR-ÇELİK	2,5	2,9	2,3
13	METAL	2,7	2,5	3,1
14-16	**MAKİNE (IIC)**	**5,0**	**4,9**	**10,9**
14	MAKİNE	1,3	1,4	0,8
15	ELEKTRİKLİ MAKİNE	1,7	1,6	7,7
16	ULAŞIM ARAÇLARI	1,9	2,0	2,5
17	DİĞER İMALAT	0,3	0,7	0,5
18+19+21	**SOSYAL ALTYAPI (III)**	**22,3**	**23,3**	**18,6**
18	ELEKT., GAZ VE SU	2,6	2,4	1,9
19	İNŞAAT	7,2	8,5	6,4
21	ULAŞTIR. VE HABERLEŞM.	12,5	12,3	10,3
20+(22-25)	**HİZMETLER (IV)**	**24,3**	**24,3**	**25,0**
20	TİCARET	12,1	14,3	15,3
22	BANKA VE SİGORTACILIK	2,7	2,0	1,5
23	KİŞİSEL HİZMETLER	2,2	2,0	2,6
24	KAMU HİZMETLERİ	3,9	2,7	1,9
25	KONUT SAHİPLİĞİ	3,4	3,3	3,7
	TOPLAM	**100,0**	**100,0**	**100,0**

Ampirik Bulgular

1985-1996 döneminin tümü ve iki alt dönemi için ampirik bulgular iki biçimde Tablo IV –IX'da özetlenecektir. Birincisi, toplam sektörel üretim artışına yapısal ayrıştırmanın tanımlanan her bir bileşeninin yüzde katkısı; ikincisi ise her bir sektörün her bileşen içindeki yüzde payıdır.

1985-1990 Alt-dönemi:

Tablo IV'deki sonuçlar incelendiğinde 1985-1990 dönemi için ihracat artışının toplam üretim artışı içinde en önemli paya sahip olduğu görülebilir (% 122). İhracat artışını %70'lik pay ile nihai yurtiçi talep izlemektedir. Toplam üretim artışı içinde ithal ikamesinin dolaylı ve dolaysız etkileri olumsuzdur. Bu olumsuzluk nihai talepte ve ara talepte ithal ikamesi yerine ithalat liberasyonunu işaret etmektedir. Sonuçlar, ara talepte ithalat liberasyonunun payının nihai taleptekinden daha fazla olduğunu göstermektedir (sırasıyla %-61 ve %-38). Diğer yandan, yapısal ayrıştırmanın teknolojik değişim bileşeninin etkisi ise % 7'lik pay ile en düşüktür.

Endüstri düzeyinde bakıldığında, hemen hemen tüm sektörlerde (inşaat (19), kamu hizmetleri (24) ve konut sahipliği (25) hariç , özellikle petrol ve kömür ürünleri (9), banka ve sigortacılık (22) , dokuma ve deri (4), gıda, içki, tütün (3), kişisel hizmetler (23) ve ulaştırma ve haberleşme (21) sektörlerinde büyümenin % 200'ün üzerindeki payının ihracat patlamasından kaynaklandığı söylenebilir. Bu sonuç, 1980 İstikrar Programının 'ihracatı teşvik' vurgusunun ve bu amaçla yapılan düzenlemelerin bir yansıması olarak yorumlanabilir.

1985-1990 döneminde banka ve sigortacılık (22), madencilik (2), elektrikli makine (15), makine(14) ve metal (13) endüstrilerindeki toplam üretim artışının sırasıyla % 300, %242, % 230, %209 ve % 205'i nihai yurtiçi talepten kaynaklanmaktadır. Öte yandan dokuma ve deri (4), gıda, içki, tütün (3) ve ulaştırma ve haberleşme hizmetleri (21) endüstrilerinde nihai yurtiçi talebin etkisi eksi yöndedir (sırasıyla %-42, %-35 ve %-0.1). Bu sektörlerin genellikle tüketim malı üreten sektörler olduğu dikkate alındığında,

bu olumsuz etkinin temel olarak bu dönemde gözlenen reel ücret düşüşlerine bağlı özel tüketim talebindeki azalıştan kaynaklandığı yorumu yapılabilir.

1985-1990 dönemi için inşaat, kamu hizmetleri (24) ve konut sahipliği (25) sektörleri dışında ithal ikamesinin negatif etkisi tüm sektörlerin büyümelerinde gözlemlenebilir. Petrol ve kömür ürünleri endüstrisi (9) hem nihai talep hem de ara talebin ithal ikamesi etkisinden en olumsuz biçimde etkilenen sektör olmuştur (sırasıyla % -329 ve % -591). Petrol ve kömür ürünleri sektöründen sonra, nihai talebin ithal ikamesinden en olumsuz biçimde etkilenen sektör %-327 ile makine sektörü (14); ara talebin ithal ikamesinden ise %-471 ile madencilik sektörü (2) olmuştur. Bu dönem 1980 yılından başlayarak uygulamaya konulan dışa yönelik sanayileşme stratejisinin ithalatta serbestleşme ayağının yoğun olarak uygulandığı1983-1988 dönemini kapsamaktadır. Tabo IV'deki sonuçlar bu politikaların sektörel etkilerinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Kabaca üretim sürecinde sağlanan teknolojik gelişme olarak yorumlanan girdi-çıktı katsayılarındaki değişme, sektörel toplam üretim artışını genel olarak olumlu biçimde etkilemiştir. En yüksek katkının görüldüğü sektörler sırasıyla % 218 ile madencilik (2), % 149 ile metal (13) ve % 141 ile elektrikli makine (15) endüstrileri olmuştur. Diğer taraftan, banka ve sigortacılık hizmetleri sektörü % -289 pay ile teknolojik değişmenin sektörel üretim artışını en olumsuz etkilediği sektör olmuştur.[11] Olumsuz olarak etkilenen diğer sektörler ise elektrik, gaz ve su (21), dokuma ve deri (4), ulaştırma ve haberleşme (21), gıda, içki, tütün (3), kişisel hizmetler (23) ve ticaret (20) sektörleridir. Bunlardan banka ve sigortacılık (22), dokuma ve deri (4), gıda, içki ve tütün (3) ve ulaştırma ve haberleşme (21) endüstrilerinin toplam üretimlerindeki ihracat büyümesi etkisi teknolojik değişim etkisi ile birlikte dikkate alındığında, ihracat büyümesinin üretim tekniklerindeki gelişmeden kaynaklanmadığı söylenebilir. Birçok çalışma [12] bu dönemdeki ihracat artışının temel nedeninin atıl kapasite kullanımı olduğunu belirtmektedir.

1985-1990 dönemi için yapısal ayrıştırmanın saptanan bileşenlerden ihracat artışında sektörlerin rolüne bakıldığında (Tablo V), ulaştırma ve haberleşme hizmetleri sektörünün (21) %20'lik pay ile ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Daha sonra ise Türk ekonomisinin geleneksel ihracat sektörü olan dokuma ve deri (4) ile ticaret (20) sektörlerinin sıralandığı görülmektedir. (her iki sektör için %16). Tahmin edilebileceği gibi inşaat (19), kamu hizmetleri (24) ve konut sahipliği (25) sektörlerinin ihracat artışında bir katkısı yoktur.

Nihai yurtiçi talep bileşenine bakıldığında, bu bileşen içinde sadece tarım (1) sektörünün payının toplamın beşte birinden fazla olduğu (%21), % 16'lık pay ile tarım sektörünü inşaat sektörünün izlediği söylenebilir. Sadece dokuma ve deri (4) ile gıda, içki, tütün (3) endüstrileri için bu bileşen eksi değerler içermektedir (sırasıyla %-4 ve %-2).

Nihai talebin ithal ikamesi bileşeninde yüksek paya sahip olan iki sektör sırasıyla % 15 ile ulaştırma ve haberleşme (21) ve % 13 ile makine (14) sektörleridir. Bu bileşenin, ara talebin ithal ikamesi bileşeni gibi olumsuz katkıda bulunduğu hiç bir sektör yoktur. Ara talebin ithal ikamesi bileşeninin en yüksek paya sahip olduğu sektörler ise % 13 ile tarım (1), %10 ile dokuma ve deri (4) ve kimya (7) sektörleridir.

Teknolojik değişim bileşeni için 18 sektörün payı olumlu iken 7 sektörün olumsuzdur. Girdi-çıktı katsayılarındaki değişim bileşeni içinde en yüksek pozitif paya sahip endüstrilerin başında metal (13) ve tarım (1) sektörleri gelirken (sırasıyla %44 ve %38 pay ile), negatif paya sahip olanların başında da ulaştırma ve haberleşme (21) ve dokuma ve deri (4) endüstrileri gelmektedir (sırasıyla %-55 ve %-33).

TABLO IV:ÜRETİM ARTIŞININ KAYNAKLARI, 1985-1990 (BİLEŞEN PAYLARI %)

SEKTÖR NO.	SEKTÖR ADI	NYT	İA	NTİİ	ATİİ	TD
1-2	**BİRİNCİL SEKTÖR (I)**	**97,2**	**57,6**	**-9,9**	**-74,9**	**30,0**
1	TARIM	86,9	53,5	-10,4	-46,6	16,6
2	MADENCİLİK	242,1	114,1	-3,0	-471,0	217,8
3-17	**İMALAT (II)**	**84,3**	**181,2**	**-74,8**	**-122,9**	**32,2**
3	GIDA, İÇKİ, TÜTÜN	-34,6	278,9	-77,0	-39,3	-28,0
4	DOKUMA VE DERİ	-42,4	299,5	-20,6	-99,3	-37,2
5+6+10	**HAFİF ARAGİRDİLER (IIA)**	**104,3**	**59,3**	**-26,6**	**-73,4**	**36,5**
5	AĞAÇ VE AĞAÇ ÜRÜNLERİ	79,2	19,7	-11,0	-22,7	34,8
6	KAĞIT VE KAĞIT ÜRÜNLERİ	146,7	76,0	-40,7	-141,9	59,9
10	KAUÇUK VE PLASTİK	106,1	99,9	-37,0	-90,1	21,1
(7-9)+(11-13)	**TEMEL ARAGİRDİLER (IIB)**	**131,4**	**172,2**	**-75,2**	**-192,9**	**64,5**
7	İLAÇ	138,5	30,7	-12,5	-83,9	27,1
8	KİMYA	117,0	111,6	-16,8	-190,0	78,4
9	PETROL VE KÖMÜR	198,1	817,2	-328,8	-590,6	4,2
11	CAM, TAŞ, TOPRAK	104,3	126,2	-51,1	-124,8	45,4
12	DEMİR-ÇELİK	94,7	158,3	-48,7	-133,1	28,7
13	METAL	204,5	139,4	-157,2	-235,1	148,4
14-16	**MAKİNE (IIC)**	**198,8**	**137,3**	**-195,5**	**-134,3**	**93,7**
14	MAKİNE	209,1	199,0	-326;7	-51,5	70,1
15	ELEKTRİKLİ MAKİNE	229,8	174,3	-129,6	-315,4	140,9
16	ULAŞIM ARAÇLARI	171,2	68,2	-142,2	-77,8	80,5
17	DİĞER İMALAT	118,4	46,6	-71,6	-7,6	14,2
18+19+21	**SOSYAL ALTYAPI (III)**	**49,6**	**106,5**	**-24,0**	**-11,0**	**-21,1**
18	ELEKT., GAZ VE SU	64,3	128,1	-19,8	-15,0	-57,6
19	İNŞAAT	100,4	-0,4	0,0	0,0	0,0
21	ULAŞTIR. VE HABERLEŞM.	-0,1	201,1	-46,8	-20,4	-33,8
20+(22-25)	**HİZMETLER (IV)**	**51,2**	**104,3**	**-23,5**	**-18,0**	**-14,0**
20	TİCARET	34,6	103,9	-18,2	-12,6	-7,7
22	BANKA VE SİGORTACILIK	299,7	507,3	-143,7	-274,5	-288,8
23	KİŞİSEL HİZMETLER	37,4	205,7	-90,6	-31,2	-21,4
24	KAMU HİZMETLERİ	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0
25	KONUT SAHİPLİĞİ	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	TOPLAM	**69,9**	**121,8**	**-38,1**	**-60,9**	**7,3**

TABLO V: ÜRETİM ARTIŞININ KAYNAKLARI, 1985-1990 (SEKTÖR PAYLARI, %)

SEKTÖR NO.	SEKTÖR ADI	NYT	İA	NTİİ	ATİİ	TD
1-2	**BİRİNCİL SEKTÖR (I)**	**24,8**	**8,4**	**4,7**	**21,9**	**73.3**
1	TARIM	20,7	7,3	4,6	12,7	37,9
2	MADENCİLİK	4,1	1,1	0,1	9,2	35,5
3-17	**İMALAT (II)**	**39,7**	**49,0**	**64,7**	**66,4**	**145,2**
3	GIDA, İÇKİ, TÜTÜN	-1,8	8,4	7,4	2,4	-14,0
4	DOKUMA VE DERİ	-3,9	15,8	3,5	10,4	-32,7
5+6+10	**HAFİF ARAGİRDİLER (IIA)**	**7,3**	**2,4**	**3,4**	**5,9**	**24,5**
5	AĞAÇ VE AĞAÇ ÜRÜNLERİ	2,4	0,3	0,6	0,8	10,1
6	KAĞIT VE KAĞIT ÜRÜNLERİ	2.5	0,7	1,3	2,8	9,8
10	KAUÇUK VE PLASTİK	2,4	1,3	1,5	2,3	4,6
(7-9) + (11-13)	**TEMEL ARAGİRDİLER (IIB)**	**22,0**	**16,6**	**23,1**	**37,1**	**103,4**
7	İLAÇ	1,5	0,2	0.3	1,1	2,9
8	KİMYA	5,5	3,0	1,5	10,3	35,5
9	PETROL VE KÖMÜR	2,1	5,0	6,4	7,2	0,4
11	CAM, TAŞ, TOPRAK	1,6	1,1	1,4	2,2	6,6
12	DEMİR-ÇELİK	5,0	4,8	4,7	8,1	14,5
13	METAL	6,3	2,5	8,8	8,3	43,6
14-16	**MAKİNE (IIC)**	**13,5**	**5,4**	**24,4**	**10,5**	**61,1**
14	MAKİNE	4,4	2,4	12,6	1,2	14,1
15	ELEKTRİKLİ MAKİNE	4,2	1,9	4,4	6,7	24,9
16	ULAŞIM ARAÇLARI	4,9	1,1	7,5	2,6	22,1
17	DİĞER İMALAT	2,5	0,6	2,8	0,2	2,9
18+19+21	**SOSYAL ALTYAPI (III)**	**17,7**	**21,8**	**15,7**	**4,5**	**-72,1**
18	ELEKT., GAZ VE SU	2,0	2,3	1,1	0,5	-17,1
19	İNŞAAT	15,7	0,0	0,0	0,0	0,0
21	ULAŞTIR. VE HABERLEŞM.	0,0	19,6	14,6	4,0	-55,0
20+ (22-25)	**HİZMETLER (IV)**	**17,8**	**20,8**	**15,0**	**7,2**	**-46,5**
20	TİCARET	9,0	15,5	8,7	3,7	-19,2
22	BANKA VE SİGORTACILIK	2,4	2,3	2,1	2,5	-22,2
23	KİŞİSEL HİZMETLER	0,9	3,0	4,2	0,9	-5,1
24	KAMU HİZMETLERİ	0,9	0,0	0,0	0,0	0,0
25	KONUT SAHİPLİĞİ	4,6	0,0	0,0	0,0	0,0
	TOPLAM	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

1990-1996 Alt-dönemi:

Bu döneme ait yapısal ayrıştırma analizinin sonuçları Tablo VI ve Tablo VII'de sunulmuştur. Bu dönem için toplam üretim artışının %70'i nihai yurtiçi talep artışından kaynaklanmıştır. Üretim artışında en önemli ikinci etken ithal ikamesidir. Toplam üretim artışında ara talebin ithal ikamesinin payı %45 iken, nihai talebin ithal ikamesinin payı %23'tür. Toplu sonuçlara bakıldığında 1985-1990 dönemindeki ithalatın serbestleşmesi eğilimi tersine dönerek ithal ikamesi biçimini almıştır. Bir önceki dönem gibi bu dönemde de teknolojik değişimin toplam üretim artışındaki payı sınırlı kalmıştır (%3). Diğer taraftan 1985-1990 döneminin aksine, bu dönemde ihracat etkisinin toplam üretim artışı içindeki payı negatiftir (% -40). Bu dönem 1989 yılında sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve uluslararası anlaşmalar gereği ihracat teşviklerinin kademeli olarak azaltılması veya kaldırılmasının ekonomiye etkilerinin izlenebildiği yıllardır. Ayrıca bu dönem, Avrupa Birliği ile Gümrük Birliğine gidildiği ve ithalattaki korumaların kademeli olarak kaldırılmaya başlandığı 1995 yılını da kapsamaktadır.

Tablo VI sektörel bulgular için incelendiğinde, madencilik (2), kimya (8) ve ağaç ve ağaç ürünleri (5) sanayileri hariç nihai yurtiçi talep sektörel üretim artışına pozitif katkı sağlamıştır. Diğer imalat sanayi (17) % 1216 ile en yüksek paya sahipken, makine (14), kağıt ve kağıt ürünleri (6), banka ve sigortacılık (22) endüstrileri diğer yüksek paylı sektörlerdir (sırasıyla %618, %222 ve % 201).

Ara talebin ithal ikamesi bileşeni toplam sektörel üretimler içinde % 1543 (madencilik sektörü (2)) ile % -333 (kağıt ve kağıt ürünleri (6)) arasında değişen paya sahiptir. Bu bileşenin payının negatif olduğu sektörler, diğer imalat sanayii (17) (% -146), makine (14)

(% -118) ve ağaç ve ağaç ürünleri (5) (% -66) endüstrileridir. Benzer biçimde, nihai talebin ithal ikamesinin payı sektörler arasında % 75 ile (ulaşım araçları (16)) ile %-1594 (diğer imalat sanayi (17)) arasında değişmektedir. Bu bileşenin sektörel büyümeye olumsuz katkısı makine (14) (%-1303), madencilik (2) (% -147), ilaç (7) (%-13),

kauçuk ve plastik (10) (%- 7), elektrikli makine (15) (%-1) ve inşaat (19)(%-1) endüstrilerinde görülmektedir.

Toplam sektörel büyümeye teknolojik değişimin katkısı farklılıklar göstermektedir. Toplam 25 sektörden 11 tanesi teknolojik değişimden olumsuz biçimde etkilenmiştir. En çok olumsuz biçimde etkilenen %-453 pay ile madencilik (2), en az olumsuz biçimde etkilenen ise % -2 ile kişisel hizmetler (23) sektörleridir. Diğer taraftan ağaç ve ağaç ürünleri (5) en çok olumlu biçimde etkilenen sektör (%215) iken kamu hizmetleri (24) ve konut sahipliği (25) endüstrileri bu bileşenden etkilenmemişlerdir.

İhracat artışının toplam üretim üzerindeki olumsuz etkisi on beş sektör için olumsuz olarak devam etmiştir. Bu sektörler içinde madencilik (2) (%- 271) ve demir-çelik (12) (%- 216) en olumsuz etkilenen sektörler olmuştur. Öte yandan makine (14) (%706) ve diğer imalat sanayi (17) (%468) en olumlu biçimde etkilen sektörlerin başında gelmektedir. 1985-1990 döneminde görülen ihracat artışının bu dönemde sürdürülememesinin nedenleri arasında ihracat artışını destekleyecek yatırım politikasının olmaması gösterilebilir.

Tablo VII'de 1990-1996 dönemi için sektörlerin, tanımlanan yapısal ayrıştırma bileşenlerindeki payları sunulmaktadır. Ticaret sektörü (20) nihai yurtiçi talep bileşeninin dörtte birini oluşturmaktadır. Bu bileşen içinde ağırlıklı olan diğer bir sektör de elektrikli makine (15) endüstrisidir (%16). Makine (14) sanayiinin payı en düşük olmak üzere (%-3), madencilik (2), kağıt ve kağıt ürünleri (6) ve kimya (8) endüstrileri de bu bileşen içinde negatif paya sahip olan sektörlerdir.

Genel olarak sektörlerin ithal ikamesi bileşenlerindeki payı düşük ve pozitiftir. Ara talebin ithal ikamesinde en yüksek pay tarım (1), dokuma ve deri (4) ve elektrikli makine (15) sektörlerine aittir. (her üç sektör için % 15). Ulaşım araçları (16) bu bileşen içinde tek negatif paya sahip olan sektördür. Nihai talebin ithal ikamesi bileşeni içinde ulaştırma ve haberleşme (21) ve makine (14) sektörleri en yüksek paya sahip sektörlerdir (sırasıyla % 18 ve %16) Diğer taraftan inşaat (19), kağıt ve kağıt ürünleri

(6), kauçuk ve plastik (10), madencilik (2) ve elektrikli makine (15) sektörlerinin payı az ancak negatiftir.

Girdi-çıktı katsayılarındaki değişimi gösteren teknolojik değişim bileşeni içinde sektörlerin payları %183 (ticaret (20)) ile %-78 (metal (13)) arasında değişmektedir. Bu bileşen içinde ikinci en yüksek paya ulaştırma ve haberleşme hizmetleri sektörü (21) sahipken (%144), en düşük ikinci paya ulaşım araçları sektörü (16) sahiptir (%-61).

Ulaştırma ve haberleşme (21) ve ticaret (20) sektörleri %20'nin üzerindeki payları ile ihracat artışında en önemli sektörler olmuşlardır. Öte yandan kişisel hizmetler (23) %-7 ile bu bileşen içinde en düşük paya sahip sektör olmuştur.

TABLO VI: ÜRETİM ARTIŞININ KAYNAKLARI, 1990-1996 (BİLEŞEN PAYLARI, %)

SEKTÖR NO.	SEKTÖR ADI	NYT	İA	NTİİ	ATİİ	TD
1-2	**BİRİNCİL SEKTÖR (I)**	**49,7**	**-44,5**	**10,7**	**101,6**	**-17,5**
1	TARİM	61,4	-40,3	13,6	74,6	-9,3
2	MADENCİLİK	-572,5	-271,2	-146,6	1542,8	-452,5
3-17	**İMALAT (II)**	**56,0**	**-34,8**	**26,7**	**57,0**	**-4,9**
3	GIDA, İÇKİ, TÜTÜN	130,7	-102,7	39,6	14,6	17,9
4	DOKUMA VE DERİ	80,9	-74,0	1,4	83,1	8,6
5+6+10	**HAFİF ARAGİRDİLER (IIA)**	**138,5**	**-56,8**	**-22,4**	**294,3**	**-253,6**
5	AĞAÇ VE AĞAÇ ÜRÜNLERİ	-86,2	34,9	1,9	-65,6	215,0
6	KAĞIT VE KAĞIT ÜRÜNLERİ	222,2	31,1	21,9	-333,4	158,1
10	KAUÇUK VE PLASTİK	93,0	-13,4	-6,6	66,5	-39,5
(7-9)+(11-13)	**TEMEL ARAGİRDİLER (IIB)**	**33,9**	**-39,6**	**30,8**	**80,6**	**-5,7**
7	İLAÇ	19,6	-11,5	-13,0	141,7	-36,8
8	KİMYA	-14,1	-53,7	29,1	188,8	-50,1
9	PETROL VE KÖMÜR	34,4	-42,1	24,6	54,4	28,7
11	CAM, TAŞ, TOPRAK	35,8	-7,3	8,8	44,4	18,3
12	DEMİR-ÇELİK	60,2	-215,9	66,4	262,6	-73,3
13	METAL	47,8	-16,7	51,9	61,4	-44,4
14-16	**MAKİNE (IIC)**	**47,5**	**1,1**	**25,6**	**31,2**	**-5,4**
14	MAKİNE	617,7	705,7	-1302,8	-118,4	197,8
15	ELEKTRİKLİ MAKİNE	54,3	8,2	-1,3	34,8	4,0
16	ULAŞIM ARAÇLARI	53,8	16,5	75,2	-2,0	-43,5
17	DİĞER İMALAT	1215,8	467,7	-1593,5	-146,4	156,4
18+19+21	**SOSYAL ALTYAPI (III)**	**123,0**	**-130,5**	**48,6**	**23,6**	**35,3**
18	ELEKT., GAZ VE SU	91,4	-81,9	39,6	118,2	-67,3
19	İNŞAAT	86,3	0,7	-1,1	0,0	14,1
21	ULAŞTIR. VE HABERLEŞM.	139,8	-181,5	66,6	17,7	57,3
20+(22-25)	**HİZMETLER (IV)**	**85,8**	**-19,3**	**10,5**	**9,6**	**13,4**
20	TİCARET	97,6	-46,6	14,4	8,8	25,8
22	BANKA VE SİGORTACILIK	201,2	-89,3	35,2	83,3	-130,6
23	KİŞİSEL HİZMETLER	12,3	75,8	1,1	12,5	-1,6
24	KAMU HİZMETLERİ	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0
25	KONUT SAHİPLİĞİ	80,7	19,3	0,0	0,0	0,0
	TOPLAM	**69,5**	**-40,3**	**22,9**	**45,4**	**2,5**

TABLO VII:ÜRETİM ARTIŞININ KAYNAKLARI, 1990-1996 (SEKTÖR PAYLARI %)

SEKTÖR NO.	SEKTÖR ADI	NYT	İA	NTİİ	ATİİ	TD
1-2	**BİRİNCİL SEKTÖR (I)**	**6,5**	**10,0**	**4,2**	**20,3**	**-64,4**
1	TARIM	7,9	8,9	5,3	14,6	-33,7
2	MADENCİLİK	-1,4	1,1	-1,1	5,7	-30,6
3-17	**İMALAT (II)**	**44,6**	**47,7**	**64,2**	**69,3**	**-110,9**
3	GIDA, İÇKİ, TÜTÜN	10,3	14,0	9,5	1,8	39,9
4	DOKUMA VE DERİ	9,5	15,0	0,5	15,0	28,6
5+6+10	**HAFİF ARAGİRDİLER (IIA)**	**1,6**	**1,1**	**-0,8**	**5,2**	**-82,5**
5	AGAÇ VE AĞAÇ ÜRÜNLERİ	0,5	0,4	0,0	0,6	-37,5
6	KAĞIT VE KAĞIT ÜRÜNLERİ	-1,0	0,2	-0,3	2,3	-20,2
10	KAUÇUK VE PLASTİK	2,1	0,5	-0,4	2,3	-24,8
(7-9)+(11-13)	**TEMEL ARAGİRDİLER (IIB)**	**8,6**	**17,2**	**23,5**	**31,1**	**-40,7**
7	İLAÇ	0,1	0,1	-0,1	0,7	-3,4
8	KİMYA	-0,4	2,5	2,4	7,8	-38,2
9	PETROL VE KÖMÜR	3,6	7,5	7,7	8,6	83,8
11	CAM, TAŞ, TOPRAK	1,6	0,5	1,2	2,9	22,3
12	DEMİR-ÇELİK	0,8	4,8	2,6	5,2	-26,8
13	METAL	3,0	1,8	9,8	5,9	-78,5
14-16	**MAKİNE (IIC)**	**15,9**	**-0,6**	**26,0**	**16,0**	**-51,1**
14	MAKİNE	-2,5	4,9	15,9	0,7	-22,5
15	ELEKTRİKLİ MAKİNE	15,7	-4,1	-1,2	15,4	32,6
16	ULAŞIM ARAÇLARI	2,7	-1,4	11,3	-0,2	-61,1
17	DİĞER İMALAT	-1,4	0,9	5,5	0,3	-5,0
18+19+21	**SOSYAL ALTYAPI (III)**	**16,2**	**29,6**	**19,4**	**4,7**	**131,0**
18	ELEKT., GAZ VE SU	1,2	1,8	1,6	2,3	-24,6
19	İNŞAAT	2,6	0,0	-0,1	0,0	11,9
21	ULAŞTIR. VE HABERLEŞM.	12,4	27,8	17,9	2,4	143,8
20+(22-25)	**HİZMETLER (IV)**	**32,8**	**12,7**	**12,2**	**5,6**	**144,2**
20	TİCARET	24,5	20,2	11,0	3,4	183,1
22	BANKA VE SİGORTACILIK	2,0	1,5	1,1	1,3	-36,5
23	KİŞİSEL HİZMETLER	0,6	-6,8	0,2	1,0	-2,4
24	KAMU HİZMETLERİ	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0
25	KONUT SAHİPLİĞİ	5,1	-2,1	0,0	0,0	0,0
	TOPLAM	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

1985-1996 Dönemi:

Tablo VIII'deki verilere göre toplam üretim artışında en önemli bileşenler %87 ile nihai yurtiçi talep ve % 30 ile ihracat artışı olmuştur. 1985-1990 dönemine benzer bir

biçimde ithal ikamesinin etkisi olumsuz yöndeyken ,(%-19), teknolojik değişimin etkisi sınırlı kalmıştır (%2).

Nihai yurtiçi talebin etkisi bütün sektörler için pozitif olup, % 22 (kişisel hizmetler (23)) ile %317 (banka ve sigortacılık (22)) aralığında değişmektedir. Bu etki ortalama olarak % 95'tir ve madencilik (2), hafif ara-malları sanayiinin tümü (IIA), ilaç (7), demir-çelik (12), metal (13), ulaşım araçları (16), elektrik, gaz ve su (18), inşaat (19) kamu hizmetleri (24) endüstrileri ortalamanın üzerinde paya sahiptirler.

Kamu hizmetleri (24) ve inşaat (19) sektörleri hariç ihracat artışı bileşeninin etkisi bütün sektörlerde olumludur. Bu bileşenin %106 ile en fazla ağırlığı olan sektörler kağıt ve kağıt ürünleri (6) ve kişisel hizmetler (23) sektörleridir. Bu iki sektörü %102 pay ile banka ve sigortacılık sektörü izlemektedir.

Toplam üretim içinde payı düşük olmakla beraber, teknolojik değişim bileşeninin etkileri sektörler arasında farklılık göstermektedir. Teknolojik değişimden başta makine (14) (%27) ve cam, taş, toprak (11) (%23) endüstrileri olmak üzere yirmi beş sektörden on üçü olumlu biçimde etkilenirken banka ve sigortacılık (22) (%-249) ve elektrik, gaz ve su (18) (%-77) en olumsuz etkilenen sektörler olmuşlardır.

Genel olarak etkilenmeyen sektörler (inşaat(19), kamu hizmetleri (24) ve konut sahipliği (25)) dışında, ithal ikamesi bileşenlerinin etkisi sektörel üretim artışlarında olumsuzdur. Nihai talebin ithal ikamesi bileşeni sadece diğer imalat sanayi (17) için pozitif paya sahiptir. (%10). Öte yandan bu bileşenin en olumsuz etkilediği iki sektör kağıt ve kağıt ürünleri (6) (%-61) ve banka ve sigortacılık (22) (%-38) sektörleridir. Burada gözlenen aynı süreç ara talebin ithal ikamesi bileşeni için de gözlenmektedir. Sadece elektrik, gaz ve su (18) bu etkenden (% 39) oranında olumlu etkilenirken, başta madencilik (2) (%-88) ve kağıt ve kağıt ürünleri (6) (%-53) olmak üzere diğer tüm sektörler olumsuz biçimde etkilenmişlerdir. Bu bileşenin % -1 ile olumsuz olarak en az etkilediği sektör diğer imalat sanayiidir. (17).

Tablo IX'da sektörlerin her bir yapısal ayrışım bileşeni içindeki payı 1985-1996 dönemi için gösterilmektedir. Nihai yurtiçi talep bileşeni için ticaret (20) sektörünün payı %16, elektrikli makine (15) sektörünün payı ise % 13 ve tarım sektörünün (1) payı %12'dir. Öte yandan ihracat artışı bileşeni için hizmetler (IV) sektörlerinin payı, toplamın %26'sıdır. Bu bileşen için dokuma ve deri (4) sektörü diğer önemli paya sahip sektördür. (%17).

Sektörlerin teknolojik değişim bileşeni içindeki paylarına bakıldığında on üç sektörün bu bileşen içinde pozitif paya sahip olduğu görülmektedir. Bunlardan en yüksekleri %113 pay ile elektrikli makine (15) ve %51 ile ticaret (20) sektörleridir. Öte yandan negatif en düşük pay banka ve sigortacılık sektörünündür (22) (%-67).

İTHAL İKAMESİ BİLEŞENLERİNDE HİÇ PAYI OLMAYAN SEKTÖRLER (İNŞAAT (19), KAMU HİZMETLERİ (24) VE KONUT SAHİPLİĞİ (25)) DIŞINDA, NİHAİ TALEBİN İTHAL İKAMESİ BİLEŞENİ İÇİN EN YÜKSEK İKİ SIRA % 29 İLE ELEKTRİKLİ MAKİNE (15) VE % 10 İLE DOKUMA VE DERİ (4) ENDÜSTRİLERİNE AİTTİR. ARA TALEBİN İTHAL İKAMESİ BİLEŞENİ İÇİN EN YÜKSEK PAY % 15 İLE METAL SANAYİİNİN (11) İKEN, ONU %14 İLE ELEKTRİKLİ MAKİNE (15) VE %13 İLE KİMYA (8) VE DEMİR-ÇELİK (12) SANAYİLERİ İZLEMEKTEDİR.

TABLO VIII: ÜRETİM ARTIŞININ KAYNAKLARI, 1985-1996 (BİLEŞEN PAYLARI, %)

SEKTÖR NO.	SEKTÖR ADI	NYT	İA	NTİİ	ATİİ	TD
1-2	**BİRİNCİL SEKTÖR (I)**	**87,6**	**17,7**	**-3,8**	**-9,7**	**8,2**
1	TARIM	84,2	16,1	-3,3	-5,8	8,8
2	MADENCİLİK	157,0	49,5	-14,8	-88,0	-3,6
3-17	**İMALAT (II)**	**88,7**	**34,6**	**-17,9**	**-13,0**	**7,5**
3	GIDA, İÇKİ, TÜTÜN	94,1	22,5	-9,5	-6,3	-0,8
4	DOKUMA VE DERİ	55,5	70,1	-15,7	-3,1	-6,9
5+6+10	**HAFİF ARAGİRDİLER (IIA)**	**118,6**	**38,3**	**-27,1**	**-15,8**	**-14,0**
5	AĞAÇ VE AĞAÇ ÜRÜNLERİ	134,9	20,9	-21,1	-13,2	-21,5
6	KAĞIT VE KAĞIT ÜRÜNLERİ	114,9	105,5	-61,0	-52,5	-7,1
10	KAUÇUK VE PLASTİK	112,6	31,8	-22,7	-9,4	-12,3
(7-9)+(11-13)	**TEMEL ARAGİRDİLER (IIB)**	**92,6**	**33,4**	**-15,3**	**-22,7**	**12,0**
7	İLAÇ	111,0	21,6	-12,9	-22,7	3,1
8	KİMYA	82,9	43,6	-2,8	-40,2	16,5
9	PETROL VE KÖMÜR	64,9	29,5	-10,4	-4,6	20,6
11	CAM, TAŞ, TOPRAK	69,0	20,7	-9,2	-2,9	22,5
12	DEMİR-ÇELİK	114,2	57,9	-18,0	-47,1	-6,9
13	METAL	135,4	26,2	-33,4	-31,8	3,7
14-16	**MAKİNE (IIC)**	**95,1**	**22,7**	**-23,6**	**-10,2**	**16,1**
14	MAKİNE	86,6	10,4	-1,3	-22,8	27,0
15	ELEKTRİKLİ MAKİNE	91,7	22,0	-27,3	-8,2	21,9
16	ULAŞIM ARAÇLARI	110,7	27,9	-11,3	-16,7	-10,7
17	DİĞER İMALAT	70,6	13,5	9,5	-1,0	7,4
18+19+21	**SOSYAL ALTYAPI (III)**	**87,5**	**27,3**	**-6,9**	**1,6**	**-9,4**
18	ELEKT., GAZ VE SU	96,1	47,7	-6,7	39,4	-76,5
19	İNŞAAT	97,8	-0,2	-0,2	0,0	2,5
21	ULAŞTIR. VE HABERLEŞM.	79,1	42,5	-11,6	-3,7	-6,3
20+(22-25)	**HİZMETLER (IV)**	**80,9**	**30,5**	**-6,8**	**-2,0**	**-2,5**
20	TİCARET	80,0	20,6	-5,5	-1,8	6,7
22	BANKA VE SİGORTACILIK	316,9	101,7	-37,6	-31,7	-249,3
23	KİŞİSEL HİZMETLER	21,8	105,7	-18,7	0,6	-9,3
24	KAMU HİZMETLERİ	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0
25	KONUT SAHİPLİĞİ	87,4	12,6	0,0	0,0	0,0
	TOPLAM	**86,4**	**30,3**	**-11,6**	**-7,4**	**2,4**

TABLO IX: ÜRETİM ARTIŞININ KAYNAKLARI, 1985-1996 (SEKTÖR PAYLARI, %)

SEKTÖR NO.	SEKTÖR ADI	NYT	İA	NTİİ	ATİİ	TD
1-2	BİRİNCİL SEKTÖR (I)	12,9	7,5	4,2	16,6	44,3
1	TARIM	11,8	6,5	3,4	9,5	45,3
2	MADENCİLİK	1,1	1,0	0,8	7,1	-0,9
3-17	İMALAT (II)	47,1	52,5	71,2	80,0	146,3
3	GIDA, İÇKİ, TÜTÜN	5,1	3,5	3,9	4,0	-1,6
4	DOKUMA VE DERİ	4,8	17,2	10,1	3,1	-21,6
5+6+10	HAFİF ARAGİRDİLER (IIA)	3,5	3,2	5,9	5,4	-14,9
5	AGAÇ VE AĞAÇ ÜRÜNLERİ	1,0	0,4	1,2	1,1	-5,9
6	KAGIT VE KAĞIT ÜRÜNLERİ	0,4	1,1	1,7	2,2	-1,0
10	KAUÇUK VE PLASTİK	2,0	1,6	3,1	2,0	-8,1
(7-9)+(11-13)	TEMEL ARAGİRDİLER (IIB)	16,2	16,7	20,0	46,1	77,0
7	İLAÇ	0,6	0,3	0,5	1,4	0,6
8	KİMYA	2,4	3,6	0,6	13,4	17,3
9	PETROL VE KÖMÜR	3,4	4,4	4,0	2,7	39,1
11	CAM, TAŞ, TOPRAK	1,7	1,5	1,7	0,8	20,8
12	DEMİR-ÇELİK	2,7	4,0	3,2	13,1	-6,1
13	METAL	5,4	3,0	9,9	14,6	5,3
14-16	MAKİNE (IIC)	17,1	11,6	31,7	21,3	105,6
14	MAKİNE	0,5	0,2	0,0	1,4	5,2
15	ELEKTRİKLİ MAKİNE	13,0	8,9	28,9	13,5	113,3
16	ULAŞIM ARAÇLARI	3,6	2,6	2,8	6,4	-12,9
17	DİĞER İMALAT	0,5	0,3	-0,5	0,1	1,8
18+19+21	SOSYAL ALTYAPI (III)	16,0	14,3	9,5	-3,4	-63,2
18	ELEKT., GAZ VE SU	1,6	2,3	0,8	-7,6	-46,4
19	İNŞAAT	6,6	0,0	0,1	0,0	6,2
21	ULAŞTIR. VE HABERLEŞM.	7,8	12,0	8,6	4,2	-22,9
20+(22-25)	HİZMETLER (IV)	24,0	25,8	15,1	6,8	-27,5
20	TİCARET	16,4	12,1	8,5	4,3	50,7
22	BANKA VE SİGORTACILIK	2,3	2,1	2,1	2,7	-66,9
23	KİŞİSEL HİZMETLER	0,7	9,9	4,6	-0,2	-11,2
24	KAMU HİZMETLERİ	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0
25	KONUT SAHİPLİĞİ	3,9	1,6	0,0	0,0	0,0
	TOPLAM	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

SONUÇ

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde 1985-1996 döneminde yaşanan yapısal değişim girdi-çıktı modeli çerçevesinde yapısal ayrıştırma yöntemi kullanılarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu analiz için nihai yurtiçi talep, ihracat artışı, nihai talebin ithal ikamesi, ara talebin ithal ikamesi ve teknolojik değişme yapısal değişimin ana kaynakları olarak belirlenmiştir. Bu çalışmada 1987 yılı fiyatları ile ifade edilen 1985, 1990 ve 1996 yıllarına ait girdi-çıktı tabloları kullanılmıştır. Dönem 1985-1990 ve 1990-1996 olmak üzere iki alt döneme ayrılmış ve bulgular bu alt dönemler için de sunulmuştur. Bu inceleme uygulanan ekonomik politikaların, sektörel üretimler üzerindeki etkilerinive ekonmide yaşanan yapısal değişimi ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır.

1985-1990 dönemi incelendiğinde ekonomide toplam üretim artışının büyük ölçüde ihracat artışı ve yurtiçi talep artışından kaynaklandığı görülmektedir. Sadece Birincil sektör (I), imalat sanayinin hafif ara girdiler (IIA) ve makine (IIC) endüstri gruplarında yurtiçi nihai talebin etkisi, ihracat artışının etkisinden fazla olmuştur. Diğer taraftan ithal ikamesi etkisi hem ara mallar hem de nihai mallar için olumsuzdur. Diğer bir deyişle bu dönemde temel olarak ithalatta serbestleşme yaşanmıştır. Dolayısıyla ihracat artışının olumlu etkisi, ithalat liberasyonu ile bir ölçüde gölgelenmiştir. Toplam üretim artışında teknolojik gelişmenin katkısı oldukça sınırlı kalmış ve sadece sosyal altyapı (III) ve hizmetler (IV) endüstrilerinde olumsuz olarak gerçekleşmiştir.

1990-1996 döneminde toplam üretimin artışının en önemli kaynağının yurtiçi nihai talep artış olduğu görülmektedir. Bu dönemde nihai talebin ve ara talebin ithal ikamesi toplam üretim artışına olumlu katkılar sağlarken, bir önceki dönemin aksine ihracat artışının katkısı olumsuzdur. Bu dönemde de teknolojik gelişmenin katkısı oldukça sınırlı kalmıştır. İmalat sanayinin hafif ara girdiler (IIA) endüstrileri grubunda nihai talebin ithalatında serbestleşme, makine (IIC) endüstrilerinde ihracat artışının pozitif olması ve teknolojik gelişmenin birincil sektörler (I) ve imalat sanayi (II) için negatif olması bu dönemin genel özelliklerine ters düşen noktalardır. Bu dönemde bir önceki dönemde olduğu gibi sosyal altyapı (III) ve hizmetler (IV) sektörleri hariç birincil sektör (I) ve imalat sanayii (II) için ara talebin ithal ikamesi nihai talebin

ithal ikamesinden daha baskın olmuştur. Bu sonuç 1960'larda uygulanmaya konan ithal ikameci gelişme politikasının ileri aşamalarına ulaşılması biçiminde yorumlanabilinir.

1985-1996 döneminin tümü ilk alt-dönem ile hemen hemen aynı özellikleri göstermektedir. Dönemin tümünde nihai yurtiçi talebin artışı toplam üretim artışında en yüksek paya sahiptir. İhracat artışı toplam üretim artışına olumlu katkı yapan ikinci bileşendir. Genel olarak dönemin tümünde hem ara mallarda hem de nihai mallarda tüm sektörler için (sosyal altyapı sektörlerinin (III) ara talebi dışında) ithalatta serbestleşme yaşanmıştır.

Sektörlerin paylarına bakıldığında birinci alt-dönemden ikincisine gelindiğinde; nihai talep içinde birincil sektörün (I), hafif ara girdiler (IIA) ve temel ara girdiler (IIB)ve sosyal altyapı (III) endüstrilerinin paylarının düştüğü makine (IIC) ve hizmetler (IV) endüstrilerinin paylarının da arttığı görülebilir. İhracat artışı bileşeni için birincil sektörün (I), temel ara girdiler (IIB) ve sosyal altyapı (III) sektörlerinin payları artmış, diğer sektörlerin payları ise azalmıştır. Nihai talebin ithal ikamesi bileşeni için de sektörel paylar anlamlı değişimler göstermemişlerdir. Hafif aragirdiler (IIA) sektörleri hariç, imalat sanayi (II) ve sosyal altyapı (III) endüstrilerinin payında çok az bir artış, birincil sektörün (I) ve hizmetler (IV) sektörlerinin payında ise çok az bir azalış gözlemlenmektedir. Genel olarak, sektör payları içinde ara talebin ithal ikamesi bileşeni için daha anlamlıdır. Bu bileşen içinde imalat sanayinin (II), özellikle makine (IIC) sektörlerinin payı önemli ölçüde artmış, diğerlerinde ise ciddi değişiklikler olmamıştır. Teknolojik değişim bileşeni içinde birincil sektörler (I) ve imalat sanayinin (II) payları pozitiften negatifte dönüşmüş, sosyal altyapı (III) ve hizmetler (IV) endüstrileri için tersi durum gözlenmiştir.

1985-1996 döneminin tümüne bakıldığında, teknolojik değişim bileşeninin diğer bileşenler içinde birincil sektör (I) ve imalat sanayi(II) sektörleri (hafif ara girdiler (IIA sektörleri hariç) için en yüksek paya sahip olduğu görülmektedir. Benzer biçimde nihai yurtiçi talep bileşeni sosyal altyapı sektörleri (III), ihracat artışı bileşeni de hiz-

metler sektörlerinde (IV) diğer bileşenler içinde en yüksek paya sahiptir.

Notlar:

1.Birçok çalışmanın yanında Türkiye ekonomisinde finansal serbestleşme ile ilgili çalışmalar için bakınız Akyüz (1990), Atiyas ve Ersel (1995); yapısal uyum ile ilgili çalışmalar için Celasun ve Rodrik (1989); sanayileşme deneyimi ile ilgili çalışmalar için Şenses ve Taymaz (2003)

2. YAA'nın gelişimi ve farklı uygulamaları için bakınız Rose ve Casler(1996) ve Dietzenbacher ve Los(2000)

3. Faklı ülke uygulamaları için diğer birçok çalışma yanında bakınız Akita ve Hermawan (2000), Chung ve Kim (2000), Korres (1996), Liu (1998), Napolez (2001), Nijhowne vd. (1984) ve Rozenov(1998).

4. Farklı ayrıştırma yöntemleri için bakınız Celasun (1983, ek 1)

5. Bu varsayımla ilgili farklı görüş ve uygulamalar için bakınız Banouei vd. (2001)

6. Girdi-çıktı yazınında indeks problemi olarak adlandırılan bu durum için bakınız Rose ve Casler (1996)

7. Diğer bir deyişle, tabloda sütunlar bir endüstrinin üretimi için gerekli girdileri ve katma değer unsurlarına yapılan ödemeleri, satırlar ise bir endüstrinin üretiminin hangi endüstriler ve nihai talep unsurları tarafından talep edildiğini gösterir.

8. Kullanım tablosunda sütunlar bir endüstrinin üretimi için gerekli girdileri ve katma değer unsurlarına yapılan ödemeleri, satırlar ise bir endüstri tarafından üretilen ürünlerin hangi endüstriler ve nihai talep unsurları tarafından talep edildiğini gösterir. Arz tablosu ise endüstriler tarafından üretilen malların ne kadarının sektörün kendisi, ne kadarının diğer sektörler tarafından üretildiğini gösterir.

9. Simetrik girdi-çıktı tablolarının oluşturulması ile ilgili farklı varsayımlar için bakınız Bulmer-Thomas (1982) ve Miller and Blair (1985)

10. Yazar, simetrik girdi-çıktı tablosunun oluşturulmasındaki katkılarından dolayı W. J. Hwang'a teşekkür eder.

11. Son yıllarda Türk bankacılık kesiminde gözlenen teknolojik gelişmeye karşı (bakınız Zaim (1995)) ortaya çıkan bu sonuç, DİE tarafından gerçekleştirilen tüm hizmet sektörlerinin üretimlerinin ölçümü yönteminden kaynaklanmış olabilir.

12. Diğer çalışmalar yanında bakınız Baysan ve Blitzer (1990) ve Şenses (1994).

KAYNAKÇA:

1. Akita, T. ve Hermawan, A. (2000), ' The Sources of Industrial Growth in Indonesia, 1985-95: An Input-Output Analysis', ASEAN Economic Bulletin, 17 (3), 270-283
2. Akyüz, Y. (1990), 'Financial System and Policies in Turkey in the 1980s' Political Economy of Turkey: Debt , Adjustment and Sustainability içinde T. Arıcanlı ve D. Rodrik (drl.) 98-131, New York: Mac Millan
3. Albala, B. ve Miguel,J. (1999), 'Structural Change in Chile:1960-1990', Economic Systems Research, 11 (3), 301-320
4. Atiyas, İ. ve Ersel, H. (1995), 'The Impacts of Financial Reform: The Turkish Experience' Financial Reform: Theory and Evidence içinde G. Caprio, I. Atiyas ve J.A. Hansson (drl.) New York: Cambridge University Press
5. Banouei, A.A. Asgari, M. ve Shoraka B. H.R. (2001), 'An Analysis of the Structural Changes in the Iranian Economy During 1969-1994 with Special Reference to Foreign Trade Strategies' The Journal of Humanities of the Islamic Republic of Iran, 8 (3), 1-15
6. Baysan, T. ve Blitzer, C. (1990), 'Turkey's Trade Liberalization in the 1980s and Prospects for its Sustainability' Political Economy of Turkey: Debt , Adjustment and Sustainability içinde T. Arıcanlı ve D. Rodrik (drl.) 9-36, New York: Mac Millan
7. Bulmer-Thomas, V. (1982), Input-Output Analysis: Sources, Methods and Applications for Developing Coutries London, John Wiley and Co.
8. Celasun, M. (1983), Sources of Industrial Growth and Structural Change: The Case of Turkey, World Bank Staff Working Papers, No. 614
9. Celasun, M. ve Rodrik, D. (1989), 'Debt, Adjustment and Growth: Turkey' Developing Countrty Debt and Economic Performance : Country studies: Indonesia,

Korea, Philippines, Turkey içinde J.D. Sachs ve S.M. Collins (drl.) Chicago: The University of Chicago Press
10. Chung, J.H. ve Kim, C. G. (2000), Analysis of Structural Change in the Korean Economy:1975-1995, Working Paper
11. DİE (2001) Türkiye Ekonomisinin Input-Output Yapısı 1996, Ankara
12. DİE (1994) Türkiye Ekonomisinin Input-Output Yapısı 1990, Ankara
13. DİE (1989) Türkiye 1985 Input-Output Projesi Sonuç Tabloları, Ankara
14. Dietzenbacher, E. ve Los, B. (2000), 'Structural Decomposition Analysis with Dependent Determinants', Economic Systems Research, 12 (4), 497-514
15. Jochen, S. (1994),'Does It Make Sense to Apply the Static Open Input-Output Model for Imputation and Structural Decomposition?' , Economic Systems Research, 6 (2), 171- 179
16. Korres, G.M. (1996), 'Sources of Structural Change: An Input-output Decomposition Analysis for Greece', Applied Economics Letters, 3,707-710
17. Kubo, J. (1980), Methodology for Measuring Sources of Industrial Growth and Structural Change, World Bank Washington D.C. mimeo.
18. Liu, A. (1998), 'Sources of Structural Change and Output Growth of China's Economy: 1987-92', Economics of Planning, 31, 95-116
19. Miller, R. ve Blair, P.D. (1985), Input-Output Analysis: Foundations and Extensions, New Jersey,Prentice-Hall
20. Napoles, P. R. (2001), 'Liberalisation, Exports and Growth in Mexico 1978-94: A Structural Analysis', International Review of Applied Economics, 15 (2),163-180
21. Nijhowne, S., Gribble, S. Hamilton, K. ve Syed, A. (1984), Structutral Change in the Canadian Economy, Proceedings of the Seventh Conference on Input-Output Techniques
22. Pamukçu, T. ve Boer, P. (2000), 'Determinants of Imports of Turkey:An Application of Structural Decompositon Analysis (1968-1990)' Yapı Kredi Ekonomik Review 11, (1), 5-30
23. 3-27
24. Pamukçu, T. ve Boer, P. (1999), 'Technological Change and Industrialization:An Implication of Structural

Decompos iton Analysis to the Turkish Economy: 1968-1990' Ekonomik Yaklaşım, 10, (32), 5-30
25. Rose, A. ve Casler, S. (1996), 'Input-Output Structural Decomposition Analysis: A Critical Appraisal', Economic Systems Research, 8 (1), 33-62
26. Rose, A. ve Miernyk, W. (1989), 'Input-Output Analysis: The First Fifty Years' Economic Systems Research, 1, 229- 271
27. Rozenov, R. (1998), Use of Input-Output Tables in the Analysis of Structural Changes: The Case of Bulgaria, Centre for Economic Reform and Transformation, Working Paper
28. Skolka, J. (1989), 'Input-Output Structural Decomposition Analysis for Austria' Journal of Policy Modeling 11 (1), 45-66
29. Şenesen, G. ve Küçükçiftçi, S. (1994), 'Decomposition of Structural Change into Technology and Price Components: Turkey, 1973-1985', Economic Systems Research, 6 (2), 199- 215
30. Şenses, F. (1994), The Stabilization and the Structural Adjustment Program and the Process of Turkish Industrialization Recent Industrialization of Turkey in a Global Context F.Şenses(drl.) Westport, Conn.: Greenwood press
31. Şenses, F. ve Taymaz, E. (2003), Unutulan Bir Sosyal Amaç: Sanayileşme Ne Oluyor? Ne Olmalı? erc Working Paper No. 03/01
32. Torii,Y. ve Fukasaku, K. (1984), Economic Development and Changes in the Linkage Structure: An Input-Output Analysis of the Republic of Korea and Japan, Proceedings of the Seventh Conference on Input-Output Techniques
33. Zaim, O. (1995), 'The Effects of Financial Liberalization on the Efficiency of Turkish Commercial Banks' Applied Financial Economics (5), 257-264

FİNANSAL KRİZLER: TÜRKİYE, MEKSİKA VE GÜNEY KORE DENEYİMLERİ

Nilgün Erdem

GİRİŞ

Krizler özellikle finansal krizler son yıllarda pek çok ülke ekonomisinin ve dolayısıyla iktisat literatürünün gündemini belirlemektedir. 1992 Avrupa Para Sistemi krizi sonrasında 1994-95 Meksika, 1994 ve 2001 Türkiye, 1997 Asya, 1998 Rusya, 1999 ve 2002 Brezilya ve 2002 Arjantin'de tekrarlanan finansal krizler, para ve döviz piyasalarında, borsalarda ve bankalar sisteminde ortaya çıkan ve finansal sistemleri sarsan spekülatif amaçlı "sıcak para hareketleri"ne bağlanan ve giderek reel değişkenlere de bulaşan bir kriz türü olarak tartışılmaktadır.

Bu çerçevede ilk olarak, ulusal finansal sistemlerin giderek piyasaya dayalı sisteme geçişi ve neo-liberal politikalar çerçevesinde serbestleştirme uygulamaları sonucu dünya finansal sisteminin "küreselleşmesi"; pek çok ülkede anti-enflasyonist sıkı para politikası sonucunda yüksek faizler ve nominal döviz kuru istikrarı sağlamaya dönük uygulamalar eşliğinde, çeşitli ülkelerde finansal krizlerin ortaya çıktığı ortam ve koşullara ilişkin kimi benzerlikler dikkat çekmektedir. Bu koşullarda artan likidite ile birlikte, özellikle sınırlar arası sermaye hareketlerini serbestleştiren gelişmekte olan ülkelerin "yükselen piyasalar" olarak keşfedildiği ve bu ülkelere doğru büyük boyutlu sermaye akımlarının gerçekleştiği gözlenmektedir. İkinci olarak, bu sermaye girişlerinin hem ulusal hem de uluslararası düzeyde kırılgan bir yapıya neden olarak bir istikrarsızlık öğesi haline geldiği ve ani çıkışlarla birlikte kriz-

lere yol açtığı vurgulanmaktadır. Bu çalışma, yukarıdaki çerçevede 1994 Türkiye finansal krizinin, 1994-95 Meksika ve 1997 Güney Kore finansal krizleriyle karşılaştırmalı bir değerlendirmesini yapmayı amaçlamaktadır.

Neden Meksika ve Güney Kore?

Türkiye 1994 krizinin karşılaştırmalı bir analizini yapmaya çalışırken ilk olarak neden Meksika ve Güney Kore deneyimlerini seçtiğimizi kısaca açıklamaya çalışalım.

Meksika ve Güney Kore iki farklı deneyimin çarpıcı örnekleridir. 1997 Asya krizinden bir süre öncesine kadar, hem gelişmiş ekonomilerdeki finansal gelişmelerden etkilenme biçimleri, hem de kendi uyguladıkları finans politikaları ve sonuçları farklılaşan iki deneyimden söz edilebilirdi: Finansal liberalizasyon politikaları uygulayan Latin Amerika (LA) ülkeleri ve finansal sistemi kalkınma politikalarına hizmet etmek üzere yönlendiren Doğu Asya ülkelerinin farklı deneyimleri. İkinci deneyim, Asya krizinin ortaya çıkmasından bir süre öncesine kadar, az gelişmiş ülkelerin ulusal kaynaklarını harekete geçirecek ve kendi özgül yapılarına ve kalkınma amaçlarına uygun finans politikaları geliştirmeleri açısından önemli bir örnekti. Ancak bu ülkelerde de, uluslararası sermaye hareketleri önündeki engellerin hafifletilmesi veya kaldırılarak tümüyle serbestleştirilmesi, bu deneyimin de finansal bir krizle sonuçlanmasına katkı yapmıştır. Bu çerçevede söz konusu iki deneyimin çarpıcı örnekleri olarak 1994-1995 Meksika ve 1997 Güney Kore finansal krizlerinin, Türkiye 1994 kriziyle karşılaştırmalı bir analizinin önemli olacağı düşünülmüştür.

Ayrıca ülkelerin temel ekonomik göstergelerindeki benzerlik ve farklılıklar da bu ülkelerin yaşadığı finansal krizleri incelemeyi anlamlı kılmıştır.

Serbestleşme sonrası ve kriz öncesi yıllara ilişkin bazı makro göstergelere bakıldığında, en yüksek ve istikrarlı büyüme oranına Güney Kore'nin sahip olduğu görülmektedir. Güney Kore ile kıyaslandığında, Meksika'nın büyüme oranları oldukça düşüktür; Türkiye ise çok büyük salınımlar göstermektedir. Meksika yaklaşık %20'ler,

Türkiye ise %60'ları aşan bir enflasyon düzeyine sahipken, Güney Kore'de enflasyon problemi yoktur. Cari işlemler açığına baktığımızda ise Meksika oldukça yüksek değerlere sahiptir; Güney Kore 1996'ya dek genellikle cari fazla veya ihmal edilebilir açıklar vermiş, Türkiye ise 1993 yılında oldukça büyük bir cari açık vermiştir. GSYİH'nın yüzdesi olarak toplam dış borç rakamlarına bakıldığında ise en düşük değerler yine Güney Kore'ye aittir, ancak serbestleşmenin büyük ölçüde gerçekleştiği 1996 yılında ve sonrasında önemli bir artış söz konusudur.

Meksika ve Güney Kore için kriz öncesinde bütçe açığı söz konusu değildir. Meksika'da bütçe açığı/GSYİH oranına bakıldığında, 1990'ların başlarından itibaren fazla vermeye başlamış ve 1994 sonu 1995 başında ise neredeyse denk bir bütçeye sahip olduğu görülmektedir. Meksika'da 1988 yılında döviz kuru sabitlendiğinde ise birincil fazla vardı; 1991-93 boyunca da pozitifti ve 1994'de başkanlık seçimleri nedeniyle genişlemeci politikalar uygulanırken, hala birincil fazla veriyordu (Ibarra, 1997). Güney Kore'de ise 1993'ten 1996'ya dek bütçe açığı/GSYİH oranına baktığımızda bütçe fazlası verdiği görülmektedir. 1997'deki açık ise oldukça sınırlıdır. Bu nedenle Meksika ve Güney Kore'de neo-klasik yaklaşım tarafından krizlerin asıl sorumlusu olarak görülen parasal genişlemeye yol açacak hiçbir mali öğe olmadığı söylenebilir.

Meksika ve Güney Kore'nin aksine, kriz öncesinde Türkiye için bütçe açığı/GSYİH oranına bakıldığında 1993 yılında %7'ye yaklaşan bir bütçe açığı söz konusudur. Türkiye için kamu tasarruf-yatırım açığı ve kamu borçlanma gereği gibi göstergelere bakıldığında ise, 1980'lerin sonlarından itibaren kamu kesimi dengelerinin sürdürülemeyecek düzeyde bozulduğu görülmektedir[1]. 1994 krizine giren Türkiye'de kamu kesimi dengesizliğinin olduğu ve iç borçlanmanın sürdürülemez boyuta gel-

[1] Kamunun borçlanma gereği (GSYİH'nın yüzdesi olarak) 1990'dan itibaren hızla yükselmeye başlamış ve 1993'te %12'ye ulaşmıştır. Toplam kamu harcamalarından faiz ödemeleri çıkarıldığında 1991-93 döneminde birincil fazla da negatif değerler vermiştir (Özatay, 1999).

diği açıktır, ancak bu gelişmenin arkasında 1980'li yılların sonlarında dış finansal serbestleşmeye dönük adımların atılmasıyla birlikte, özel kesimin (aynı zamanda merkezi hükümetin dışındaki kamu kuruluşlarının da) doğrudan yurt dışından borçlanma olanağı edinmiş olması ve böylece dışarıdan alınan kredilerin içeride devlet kağıtlarına yatırılması imkanının sağlanması önemli bir rol oynamıştır.

Bu olgu, 1992'de kamu iç borç senetlerinin en yüksek getiriyi sağlayan tasarruf araçları haline gelmesi, kısa vadeli borçlanmanın resmi enflasyon oranından en azından %20 daha yüksek getiri sağlaması (Sönmez, 1994) ile de desteklenmiştir. İç borç faizlerinin GSMH'ya oranı 1992 yılında neredeyse %4'e ulaşmış (Sönmez, 1994) ve bu durum yüksek maliyetle borçlanmak nedeniyle süreç kendi kendini besleyerek 1993 yılı sonunda devlet daha fazla borçlanamaz hale gelinceye dek sürmüştür. Yeldan (2001) ise bu gelişmeyi, devletin iç borçlanma senetleri (DİBS)[2] aracılığıyla sürdürdüğü maliye ve faiz politikalarının, konvertibiliteye açılan TL ile birlikte, ulusal ekonomiyi giderek daha yüksek reel faiz ve aşırı değerli TL-döviz kuru içeren bir fasit daireye hapsolması olarak ifade etmektedir.

Sachs ve diğerlerinin (1996), daha iyi mali performansa sahip ülkelerin krizden kaçınma şansları olduğunu vurgulamalarına (Aktaran, Özatay, 1999:7) karşın, *Meksika ve Güney Kore'nin, Türkiye'nin aksine oldukça iyi mali performansa sahip olmaları, bu ülkeleri sırasıyla 1994-95 ve 1997'de finansal krize girmekten kurtaramamıştır.* Asya ülkelerinde yaşanan finansal krizler öncesinde de, hiçbir ülkede önemli bütçe açıkları kaydedilmemiştir; ülkeden ülkeye düzey olarak önemli farklılıklar olmasına rağmen, hiçbir ülkede resmi rezervlerde düşme eğilimi yoktur, kısacası "birinci nesil" para modelleri için standart hiçbir bulgu yoktur (Corbett ve Vines, 1998). Bu nedenle mali açığı ve makro-ekonomik disiplinsizliği ana etmen olarak gören standart modeller son dönemlerdeki krizleri açık-

[2] Kriz sonrasında Haziran 1994'de üç aylık DİBS faizi %162 ile 42083 milyar TL satış yapılmıştır (Kaynak: Merkez Bankası, Yıllık Raporları)

lamakta yetersiz kalmaktadır. Nitekim Krugman (1998) da Doğu Asya'da yaşanan krizler için böylesi nedenlerin mevcut olmadığını belirtmektedir. Öte yandan kendi kendini besleyen bekleyişlerin temel alındığı modeller de Meksika krizi için yine bir problemle karşılaşırlar; politik şoktan (Mart 1994) dokuz ay sonra devalüasyon (Aralık 1994) yapılmıştır (Ibarra, *1997).* Özellikle 1990'lı yıllarda ortaya çıkan finansal krizlerin farklı özelliklere sahip olmalarına karşın, sınırlandırılmamış uluslararası sermaye hareketleri ortak bir özellik olarak ortaya çıkmıştır. Pek çok krizden önce sermaye hesabının serbestleştirilmesi, özellikle kısa-dönemli arbitraja dönük sermaye hareketlerine ve onların ekonomilere istikrarsızlık unsuru getirmelerine zemin hazırlamıştır. Türkiye için kamu dengesinde görülen problemlerin ağırlaşmasına da katkı yapan sermaye hareketleri önündeki engellerin kaldırılması[3] ile birlikte "kamunun iç borç idaresinin, rantiye kesimine yönelik bir gelir transfer mekanizması olarak işlemekte olduğu" vurgulanmaktadır (Yeldan, 2001:124). Bu nedenle bundan sonraki bölümlerde hem Türkiye hem de mali denge içindeki Meksika ve Güney Kore için sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin krizler üzerindeki etkisini değerlendirmeye çalışacağız.

Kriz öncesi dönemlerde gözlenen dönüşümler ve etkileri

Bu çalışmada incelemeye çalıştığımız üç ülke deneyimine bakıldığında, bu ülkelerin hepsinin yakın tarihlerinde iktisat politikalarında köklü dönüşümler yaşadığı gözlenmektedir.

Türkiye, 1960'lı yıllardan 1970'lerin sonlarına kadar devam eden ve 1977-79 krizi ile noktalanan içe dönük kalkınma biçiminden 24 Ocak kararları ile köklü bir biçimde ayrılmıştır. 1980'den itibaren hızla serbestleşmeye geçişin son aşamalarından biri olan 1989 yılında sermaye hareketlerinin serbestleşmesiyle birlikte, 1994 krizini, o

[3] Özellikle bankaların dışarıdan borçlanıp içeride devlet kağıtları satın alması, kamu açıklarının "dış tasarruflar" yoluyla finansmanı, kamunun borçlanma olanaklarını genişleterek borcun borçla ödenmesine dönük yapıyı olanaklı kılmıştır denilebilir.

güne değin Türkiye ekonomisinin yaşadığı krizlerden farklı kılan yapının temelleri atılmış oldu.

Türkiye ekonomisindeki dönüşümlere benzer biçimde, 1980'lerin başlarındaki borç krizinden sonra Meksika da, ithal ikameci sanayileşmeden ayrılarak, ekonomik stratejisinde temel bir kayma ile devletin ekonomideki rolünü yeniden tanımladı. 1983'de ortodoks bir istikrar programı uygulamaya başladı ve çok taraflı uluslararası kurumları memnun edecek piyasa-merkezli reformları başlatmak zorunda kaldı. 1993 NAFTA anlaşmasından sonra iyimser bekleyişlerin yaygınlaşmasına rağmen, 1994 yılı sonunda gelinen nokta yine büyük bir bunalımdı.

Türkiye ve Meksika ekonomisinin, yaklaşık son yirmi yıllık dönemde yaşadığı köklü dönüşümlere ilişkin tarihsel gelişimleri büyük ölçüde benzeşirken, Güney Kore son yıllardaki kimi değişikliklere değin oldukça farklı bir yapıya sahipti. II. Dünya savaşı sonrasında ve özellikle 1962-1966 arasındaki ilk planla birlikte başlayan süreçte, ihracata dönük olmasına rağmen, belirli sanayilerini korumak için seçici ithal kontrolleri ile sağlam bir sanayi politikası uygulayarak, özel sektörün karşılaştığı fiyatlar matriksini planlamacıların tercih ettiği yönde değiştirmek amaçlanıyordu. (Amsden, 1989) Kore ekonomisinin gösterdiği başarının, kalkınmaya dönük planlamayı bir araç olarak kullanan devlet yönetiminin sonucu olduğuna, büyük ölçüde inanılmaktadır. Yabancı yatırımlar ve finans politikaları, bu yaklaşım çerçevesinde belirlenmekte ve buna uygun olarak da son yıllara değin Türkiye ve Meksika'nın aksine doğrudan yabancı yatırımı teşvik etmekten çok sınırladığı ve kısa dönemli sermaye akımlarının istikrarsızlık yaratan etkilerinden kaçınmak için kontrollerin uygulandığı görülmektedir. Ancak özellikle çok taraflı uluslararası kurumların istekleri doğrultusunda, 1993'ten itibaren belirginleşen serbestleşmeye dönük adımlar atıldı. Finansal alanda serbestleşmeye dönük atılan adımlar sonrasında, Kore'nin bu uygulamalara değin farklı bir deneyime ve ekonomik yapıya sahip olması, Meksika, Türkiye ve diğer ekonomilerin karşılaştığı

finansal krizler gibi ciddi bir finansal krizle karşılaşmasını engelleyemedi[4].

Finansal liberalizasyonla birlikte uluslararası piyasalardan daha yüksek faizler önermek durumunda da kalan ekonomiler, yüksek arbitraj kazançları[5] üretmektedirler. Böylece yurt içi ve uluslararası faizler arasındaki büyük farklılıktan kaynaklanan büyük arbitraj akımları gerçekleşmektedir. Bu akımlar neo-liberal yaklaşımların beklediği gibi kendi kendini elimine etmekten çok güçlendiren bir yapı sergilediği için, yurt içi politikaları sürdürmeyi de zorlaştırmaktadır.

Finansal kuralsızlaştırma ve serbestleştirme uygulamalarına paralel olarak finans sistemleri de giderek Anglo-Sakson sisteme dönüşmüştür. GOÜ'lerdeki finans sistemini GÜ'lerinkinden farklı kılan etmenlerden birine, özellikle Asya ülkelerinde belirgin bir şekilde ortaya çıkan kalkınmaya dönük finans politikalarının belirlediği "bürokratik-bağımlı" "bankaya-dayalı" yapısı gösterilebilirdi. GOÜ'lerdeki finansal sistemi, GÜ'lerdeki finansal sistemden ayıran önemli bir diğer özellik ise, finansal sistemlerinin önemli bir kısmını oluşturan örgütlenmemiş finansal piyasalarıydı. Neo-liberal politikalar çerçevesinde finansal kuralsızlaştırma ve serbestleştirme uygulamaları ile birlikte bu farklılıklar giderilerek piyasaya-dayalı finans sistemine geçiş büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir.

Çok sayıda iktisatçı finansal piyasalardaki bu dönüşümlerin, krizlerin ortaya çıkması için son derece elverişli bir ortam hazırladığını belirtmektedirler. Örneğin finansal piyasa düzenlemelerinin yaygın bir şekilde kaldırılmasını Schor, dünya ekonomisine Keynesyen veya "ulusal" modellerle bakıştan, "küresel neoklasizm"e doğru bir hareket

---

[4] Her üç ülkenin finansal politikalarındaki temel dönüşümler tablo1'den izlenebilir.

[5] Boratav (1995) ve Yeldan (2001) tarafından yapılan hesaplamalar, sermaye kontrollerinin kaldırılmasından 1994 yıla dek, 1989, 1990, 1992, 1993 yılları için pozitif arbitraj getirisi olduğunu göstermektedir. Böylece örneğin rantiyeler, yurt dışından getirilen doları, en güvenceli plasman araçlarından en yüksek getirili olana yatırarak, yıl sonunda geçerli kur üzerinden tekrar dolara çevirerek dolar üzerinden büyük kazançlar elde etmişlerdir.

olarak yorumlamaktadır (Aktaran, Schaberg, 1999: 105-6).

Tablo 1. 1973-1996 Dönemi Finansal Sektör Politikalarındaki Değişiklikler

	Kredi Kontrolleri	Faiz Oranları	Giriş Engelleri	Özelleştirme	Uluslararası Sermaye Akımları
Kore	1980'lerde hedeflenen kredilendirme, ağır ve kimya sanayiilerinden orta ve küçük ölçekli firmalara kaydı. Kredilendirmeye dayalı politikaların çoğu 1996'da aşama aşama kaldırıldı. Kore Bankası'nın otomatik reeskont serbestliğinin yerine toplam kredi tavanları geldi. Büyük bankalar hala moral iknaya tabidir.	1980'lerde kontrolleri kaldırmak için belirsenen önlemler daha sonra kaldırıldı. 1995'ten sonra , vadeli mevduatlar ve devletin desteklediği kredilendirmeler hariç bütün faiz hadleri serbest bırakıldı.	Yurt içi finansal kurumların şubeleri, 1986'da serbestleştirildi. NBFI'ların girişlerine 1962'de izin verildi. Sınırlandırılmış yabancı ortaklıklara (joint ventures) 1988'den itibaren izin verildi. 1993'ten sonra bankalara daha fazla yönetimsel otonomi sağlandı ve finansal faaliyetlere giriş engelleri azaltıldı.	1980'lerin başlarında hükümet, ticari bankalardaki kendi payından mahrum oldu. Toplam finansal varlıklarda kamu mülkiyetindeki bankaların payı, 1994'te %13'tü.	1979'da 200.000 dolardan az ve vadesi üç yıldan az yabancı borçlanma üzerindeki kontroller azaltıldı. 1 milyon dolardan az olanlar, 1982'de kolaylaştırıldı. Dışarıya ve içeriye doğru yabancı yatırımlar 1985'ten itibaren tedrici olarak kolaylaştırıldı. İçeriye doğru yatırımlar üzerindeki önemli kısıtlamalar, 1998'e kadar sürdü. Yerleşiklerin denizaşırı menkul kıymet yatırımlarına 1993'te, bankalara kaydetmeksizin döviz tutmalarına 1995'de izin verildi. Yabancıların devlet bonoları ile küçük ve orta ölçekli firmaların hisse senetlerini almalarına 1994'de; büyük ölçekli firmların bonolarını almalarına 1997'de izin verildi. Yabancı ticari krediler, Mayıs 1995'de oluşturulan kurullara uydukğu süreç hükümet onayı olmaksızın izin verildi. 1997'de yabancı doğrudan yatırımlarla ilgili borçlanma serbestleştirildi; başlıca altyapı projeleriyle ilgili özel işletmelerin, yurt içi inşaat maliyetini ödemek için denizaşırı borçlanmalarına izin verildi. 1991'de döviz kuru işlemlerinde 'reel' talebi ispatlamak için gerekenler kolaylaştırıldı. 1993'te yerleşik olmayanlara won hesabı açma izni verildi
Meksika	Ticari bankalar için kredi kontrolleri kaldırıldı. Kalkınma yardımları kaldı. Yerel para mevduatları üzerindeki zorunlu karşılıklar kaldırıldı.	Maksimum bir oranın altındaki esnek faizli vadeli mevduatlara, 1977'de izin verildi. Mevduat oranları, 1988-89'da serbestleştirildi. Kredi oranları kalkınma bankaları hariç 1988'den sonra serbestleştirildi.	Evrensel bankaların kurulmasına izin veren kanun, 1974'de çıktı ve NBFI'in gelişmesine de izin veren, yasal çerçeve oluşturuldu. Yeni banka girişlerine 1991'de izin verildi. Yabancı mülkiyet %30 ile sınırlandırıldı.	1982'de 18 ticari banka kamulaştırıldı. Kamulaştırılmış bankalar, 1991'de özelleştirildi.	1972'de hükümete doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde takdir hakkı verildi. FDI üzerindeki belirsiz kısıtlamalar 1989'da rasyonalize edildi. Portföy yatırımları üzerindeki kontroller 1989'da daha fazla kaldırıldı.
Türkiye	Zorunlu karşılıklar, 1986-88 boyunca %15 azaltıldı fakat, 1990'da %25 arttı. Doğrudan krediler 1989'dan sonra yavaş yavaş kaldırıldı.	Mevduat ve kredi faizleri üzerindeki faiz tavanları 1980'de kaldırıldı ve 1983'de mevduatlara yeniden kondu. Ocak 1983 TCMB'na mevduat faiz oranlarını saptama yetkisi verildi ve mevduat faizi stopaj oranı düşürüldü. (Ocak-Haziran 1982 bankerler krizinin ortaya çıkışı bu kısmi geri dönüşlerde önemli oldu.) Kontroller 1988'de yine kaldırıldı. Ekim 1989'da tahvil üzerine orta ve uzun vadeli avans ve tercihli reeskont işlemlerine son verildi.	Yabancı bankalara 1980'den itibaren bazı kısıtlamalarla izin verildi. Bankacılık faaliyetlerinin sahası 1980'de genişledi. 1987'de bankalar arası para piyasası, 1988'de döviz piyasası kuruldu. 1986'da İMKB açıldı. Nisan 1989'dan sonra bankalararası TL ve döviz piyasalarının serbest işlerliği ve TCMB nın diğer tarafar gibi alım-satım yapması.	1980-90 boyunca Bankacılık sistemi toplam varlıkları içinde kamu bankalarının payı, yaklaşık %52 olarak sabit kaldı.	Ocak 1980'de kambiyo rejimi kısmi olarak serbestleştirildi. 1984-1988 döneminde bankaların ve firmaların dışarıdan borçlanması ve yurt dışında döviz pozisyonu tutmasına izin verildi. Yerleşiklere yurt dışında aktif alma ve yurt içinde dövizli mevduat hesabı açma imkanı sağlandı. 32 sayılı kararla sermaye akımları 1989'da tümüyle serbestleştirildi, TL'nin konvertibilitesi Şubat 1990'da resmen kabul edildi.

Kaynak: Williamson ve Mahar (1998); Chang, Park ve Yoo (1998); Türel (1993).

Piyasaya dayalı finansal sisteme geçiş özellikle gelişmekte olan ülke ekonomileri açısından bir takım sıkıntıları da beraberinde getirmektedir. Borsa ve Anglo-Sakson tipi piyasalar, hisse senedi fiyatlarının son derece istikrarsız olması ve uzun dönemli yatırımlardan çok spekülasyonu teşvik eden "kısa dönemciliği" nedeniyle özellikle gelişmekte olan çevre ülkelerinin ağır yüklere katlanmalarına yol açmış ve borsanın gelişmesi genellikle sanayi-finans ilişkisini, yatırımları ve rekabet gücünü olumsuz etkileyerek reel ekonomiye zarar vermiştir. Bu gelişmeler sonucunda sanayi ve finans arasındaki ("symbiotic") ilişki bozulabilmekte ve finans kesimi makro-ekonomik istikrarsızlığın kaynağı haline gelebilmektedir (Amadeo ve Banuri, 1991:45). Bu durum Bretton-Woods sisteminin yıkılmasından itibaren artan bir şekilde ortaya çıkmış ve yurt içi ve uluslararası finansal piyasalar arasında güçlü bağlantıların olduğu ve sermaye kontrollerinin sınırlandığı ve etkin olmadığı ülkelerde finans, yatırımcı psikolojisine çok duyarlı olan borsa ve uluslararası sermaye akımları yoluyla ekonomiyi etkiler hale gelmiştir. Dolayısıyla günümüzde pek çok iktisatçı, özellikle Asya krizinden sonra, ihracatta ne kadar başarılı olunursa olunsun, büyük miktarlardaki sermaye girişlerinin istikrarsızlık yaratıcı niteliğinin düzeltilemeyeceğini belirtmekte ve finansal krizlerin piyasaya-dönük kredi ve finans sistemlerinin kendine has bir özelliği olduğunu vurgulamaktadır (Singh, 1992; Amadeo ve Banuri, 1991; Das 2000).

Kısacası neo-liberal politikalar çerçevesinde finansal kuralsızlaştırma ve ödemeler dengesi sermaye hesabının serbestleştirilmesinin, gelişmekte olan ülkelerdeki krizlerin en iyi habercisi olduğu görülmüştür. Sermaye kontrollerinin hafifletilmesi veya kaldırılması, uluslararası faiz farklarından yararlanmak; döviz kuru hareketlerinden korunmak veya bunlar üzerinden spekülasyon yapmak; farklı paralar arasında finansal veya fiziki varlık mülkiyetine angaje olmak şeklindeki finansal işlemlerin büyümesini teşvik etmiştir. Bütün para istikrarsızlıkları, sermaye girişlerinde şiddetli bir artışı izleyen buna eşit derecede şiddetli bir geri dönüşle başlamıştır. Sermaye çıkışları çoğunlukla, yurt içi makro-ekonomik koşullardaki bir

bozulma ile birleşmiştir. Ancak böylesi bir bozulma genellikle yurt içi makro-ekonomik politikalardaki kaymalardan çok, dışsal gelişmeler kadar sermaye girişlerinin kendisinin neden olduğu etkilerden kaynaklanmıştır.

Sermaye Akımlarına İlişkin Ampirik Bulgular

Sermaye akımlarının büyüklüğünü hesaplamaya dönük literatürdeki çalışmaların çoğu, hem bu akımları gerçekleştiren ajanların[6] hem de kullanılan araçların çeşitliliği nedeniyle istatistiksel veri sorunlarına bağlı olarak önemli belirsizlikler içermekteydi. Bu çerçevede ödemeler dengesi verileri başvurulan önemli bir kaynaktır. Bu tür akımları hesaplayabilmek için, sermaye hareketlerinin mümkün olduğunca alt gruplar içerisinde ayrıştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. IMF *Balance of Payments Statistics*'in 1993 tarihli sistematiğinde açıklanan ödemeler dengesi verileri ile ilgili yeni sınıflandırma, özellikle sermaye hareketlerini izleyebilmek açısından oldukça ayrıntılı bir düzeyde ayrışma sağlamaktadır. Yabancı sermaye giriş ve çıkışlarının brüt değerlerini ve bu sınıflandırmanın izin verdiği ölçüde arbitraja dönük kısa vadeli sermaye akımları[7] olan "sıcak para" akımlarını hesaplamayı da mümkün kılan bir yöntem Boratav (1999) tarafından geliştirilmiştir. Arbitraja dönük kısa vadeli sermaye akımlarını hesaplamayı mümkün kılan ilk ayrıntılı çalışma olan Boratav'ın (1999) gelişmekte olan ülkelere dönük sermaye akımlarıyla ilgili bulguları, UNCTAD'ın

[6] Bu çalışmada ajanlar için ulaşılabilen veriler çerçevesinde yerleşikler ve yerleşik olmayanlar ayrımı temel alınacaktır.

[7] Arbitraja dönük kısa dönemli sermaye hareketlerini belirleyebilmek açısından vade dışında önem kazanan bir ayrışma, devletten devlete ikili anlaşmalara dayanan iki-yanlı veya uluslararası kuruluşlarca (Dünya Bankası, IMF gibi) sağlanan çok-yanlı krediler şeklinde gerçekleşen "resmi hareketler" ile "özel sermaye hareketleri"dir. Özel sermaye akımları, IMF sistematiğinde sabit sermaye stokuna yatırımlar şeklindeki üretken ve yalnızca mülkiyetin el değiştirmesi ile sonuçlanan satın alımlar şeklindeki "dolaysız sermaye yatırımları" ile "portföy yatırımları" ve "diğer yatırımlar" olmak üzere üç başlık altında ele alınmaktadır. Portföy yatırımları ile kısa vadeli ticari olmayan krediler başlığı altındaki kısa dönemli ve faiz-kur arbitrajına duyarlı işlemler bu çalışmanın özellikle incelemeye çalıştığı sermaye hareketleridir.

1999 tarihli *Trade and Development Report*'unda tartışılmıştır. Ödemeler dengesinin ve özellikle sermaye hesabının incelenmesine dönük olarak bu çalışmada yapılan hesaplamalar, Boratav (1999) tarafından geliştirilen yöntem ile gerçekleştirilebilmiştir[8].

Tablo 2[9], yerleşiklerin (kayıtlı ve kayıt-dışı[10] olmak üzere) ve yerleşik olmayanların sermaye akımlarına ilişkin büyüklükleri, kriz öncesi ve kriz yıllarına ilişkin kümülatif değerler olarak göstermektedir[11]. Yerleşik olmayanların

---

[8] Boratav tarafından geliştirilen yöntem Boratav ve Yeldan'ın 2001 tarihli çalışmalarında ve Boratav'ın 2003 tarihli çalışmasında aktarılmıştır. Bu yöntemi henüz yayınlanmadığı sırada kullanma olanağı tanıyarak, çalışmanın gerçekleşmesini sağlayan çok değerli hocam Prof. Dr. Korkut Boratav'a teşekkürü borç biliyorum.

[9] Tablo 2'deki büyüklükler milyon dolardır.

[10] Boratav (1999), net hata noksan kaleminin üç unsuru olduğunu belirterek -kayıt dışı sermaye hareketleri, yerleşiklerin ulusal ve yabancı para arasındaki kayıt dışı hareketleri (kaydedilmemiş para ikamesi), yasadışı dış ticaret-, diğer unsurlarının da akılda tutulması koşuluyla kaydedilmemiş sermaye hareketlerinin bir göstergesi olabileceğini ifade etmektedir.

[11] Normal olarak, "yükümlülükler"in pozitif işareti (+), yerleşik olmayanların sermaye girişlerini; "varlıklar"ın negatif işareti (-), yerleşiklerin sermaye çıkışlarını gösterir. Yükümlülüklerin negatif işaret alması ancak net varlık tasfiyesi yer aldığı zaman, yani yerleşik olmayanlar mevcut varlıklarını tasfiye edip ülkeden çıkardıklarında gerçekleşir. Varlıkların istisnai olarak pozitif işaret alması ise, yerleşiklerin yurt dışındaki varlıklarını tasfiye edip ülkeye getirmeleri demektir. Açık bir sermaye hesabı altında, "normal" dönemler boyunca toplam yükümlülükler (TL; yerleşik olmayanların sınırlar arası sermaye/finansal hareketlerinden oluştuğu kabul edilir ve pozitif işaret alır), toplam varlıkları (TA;benzer şekilde yerleşiklerin hareketlerinden oluşur ve negatif işaret alır) aşmalıdır; net kısa vadeli sermaye girişlerine işaret eden TA + TL için pozitif değere ulaşılmalıdır. Ödemeler dengesi özdeşliği gereği de, yerleşik olmayanlardan kaynaklanan net sermaye akımları + yerleşiklerden kaynaklanan net sermaye akımları + cari işlem dengesi + rezerv hareketleri + net hata noksan = 0 olmalıdır (Boratav, 1999; 2000). Ödemeler dengesi özdeşliğini dikkate aldığımızda yerleşik olmayanlardan kaynaklanan net sermaye akımları temel olarak iki büyüklüğe denk olmalıdır: "cari açıklar" ve "sızıntılar" (yerleşiklerin kayıtlı ve kayıt-dışı çıkışları ve rezerv birikimi) (Boratav, 1999; Boratav, Yeldan, 2001: 13). "Diğer bir deyişle net girişler ve cari açığın finansmanı arasındaki açık üç sızıntıdan oluşur: Kayıtlı sermaye çıkışları, kayıt-dışı çıkışlar (net hata noksan) ve rezerv birikimi. Hem rezervler hem de net hata noksan kalemleri için negatif değerler bir anormallik olarak düşünülmelidir.

net sermaye girişleri (NKI), her üç ülkede de pozitif değerini korumakla birlikte krizde önemli düşüş göstermiştir (büyüklük çevrimle-uyumlu[12]; işaret çevrime-karşı). NKI'nın pozitif değerini koruması büyük ölçüde verilen IMF kredilerini kapsamasından kaynaklanmaktadır. Yerleşiklerin net sermaye çıkışları ise (NKO), Meksika ve Güney Kore'de krizle birlikte artarken (büyüklük ve işaret çevrimle-uyumlu); Türkiye'de ters yönlü bir hareket gözlenmektedir. Yerleşikler kriz öncesinde sermaye çıkarırken krizde sermaye girişi gerçekleştirmişlerdir. 1994 krizi boyunca Türkiye'de ise çevrime-karşı bir hareket sergilenmektedir. Bu, para krizinin banka krizine karıştığı Türkiye deneyiminde borçlarını ödeyebilmek için mücadele eden yurt içi bankaların, yurt dışı mevduatlarını tasfiye etmek zorunda kalmalarından kaynaklanmış olabilir (Boratav, 1999). Sıcak para kategorileri üzerine kriz öncesi ve kriz yılları itibariyle kümülatif değerlere bakıldığında toplam yükümlülüklerin (yerleşik olmayanlardan kaynaklanan sıcak para hareketleri), çevrimi gösteren en iyi büyüklük olduğu söylenebilir. Toplam varlıklar (yerleşiklerin kayıtlı sıcak para hareketleri), çevrimi açıklamaktan çok, yerleşiklerin sermaye hareketlerinin nasıl değiştiğini izlemeyi mümkün kılmaktadır. Toplam varlıklar kaleminde (STO), Meksika ve Güney Kore'de yerleşiklerin kriz öncesi yıllar ve kriz dönemleri boyunca sıcak para çıkardıkları; fakat Türkiye'de ise kriz öncesinde çıkışlar-kaçışlar yaşanırken, kriz döneminde yerleşiklerin sermaye

---

Cari açıkları aşan büyük ölçekli sermaye girişleri boyunca, rezerv birikimi ile sonuçlanan sermaye girişlerinin bazı unsurları kaydedilmeyebilir. Bu aykırılık net hata noksanda karşılık olan pozitif işaret yoluyla "düzeltilir". Bunlar kaydedilmemiş girişlerdir ve rezervlere yansıtılmaz. Her iki kalemin negatif değerleri, aşırı girişlerle bir arada varolan sermaye kaçışına (kayıt-dışı çıkışlara) işaret eder."(Boratav,1999).

[12] Eğer sermaye hareketlerine ilişkin çevrim (döngü) toplam yükümlülükler temelinde açıklanırsa, net hata noksan ve rezerv hareketleri gibi bireysel varlık ve yükümlülük kalemleri için beklenen "normal" davranış çevrimle-uyumlu (pro-cyclical) yani, finansal istikrarsızlık altında sermaye çıkışı-kaçışı ve aksi halde sermaye girişi olmalıdır; ancak bulgular, ülkeye özgü istisnalar olabileceğini göstermektedir (Boratav, 1999).

girişi yaptığı görülmektedir. Güney Kore'de de kriz döneminde yerleşiklerden kaynaklanan sıcak para çıkışlarının azaldığı görülmekte, yani büyüklük çevrime-karşıdır; Türkiye'deki gibi yerleşiklerin sıcak para girişleri şeklindeki bütünüyle ters yönlü bir hareket olmasa da, Güney Kore'de yerleşikler kriz döneminde, öncesine göre sıcak para çıkışlarını artırmamış görünmektedirler. Ancak ulaşılabilen aylık değerlerle yapılan hesaplama, Güney Kore'de yerleşiklerin 1997 Temmuz ayından itibaren yıl sonuna dek ciddi miktarlarda sıcak para çıkardıklarını göstermektedir: Kayıtlı çıkışların 1997 toplam değeri –11,5 milyar dolar; kayıt-dışı dahil edilirse –16,6 milyar dolar (bu değerler 1996 yılındaki değerlerin sırasıyla iki ve üç katı kadardır). Dolayısıyla aylık değerler yerleşiklerin krizdeki sıcak para çıkışlarının önceki yıla göre önemli ölçüde arttığını göstermektedir.

Kayıt-dışı sermaye akımlarının bir göstergesi olarak yorumlanabilen net hata noksan kalemi, toplam varlıklar kalemine benzer hareket etmiştir. Türkiye'deki ters işarete karşın (krizde kaydedilmemiş sermaye girişleri), Meksika ve Güney Kore'de kriz döneminde net hata noksan kalemindeki büyük artış (mutlak değer), kayıt-dışı kaçışların (ve/veya para ikamesinin) hızlandığının bir işareti olarak görülebilir.

Tablo 2. Yerli ve Yabancıların Sermaye Giriş-Çıkışları

Kümülatif Yıllar	Türkiye		Meksika		Güney Kore	
	1989-93	1994-96	1989-93	1994-96	1992-1996	1997-1998
Kısa vadeli sermaye girişleri (TL= STI)	9897	-1374	39805	-6207	61532	-32389
Kısa vadeli sermaye çıkışları (TA= STO)	-9746	2772	-1251	-12077	-27821	-2585
Net hata ve noksan (EO)	-1963	2339	-526	-7513	-1603	-11228
Kısa vadeli sermaye çıkışları, EO dahil (STOE)	11709	5111	-1777	-19590	-29424	-13813
Net kısa vadeli akımlar (NSF)	151	1398	38554	-18285	33711	-34973
Net kısa vadeli akımlar, EO dahil (NSFE)	-1812	3737	38028	-25797	32108	-46201
Net girişler (NKI)	24788	9615	104636	53503	131209	16770
Net çıkışlar (NKO)	-10021	288	-8917	-19368	-71086	-17904
Cari hesap ve finansal türevler, net (CA)	-8844	-2144	-76006	-33566	-38720	31455
Rezervler, varlık:net (DR)	-3960	-10098	-19186	6944	-19801	-19093
Denge (B)	0	0	0	0	0	0

Yerleşiklerin ve yerleşik olmayanların sıcak para akımlarının net değerinin (NSFE), Meksika ve Güney Kore için çevrimle-uyumlu; Türkiye içinse çevrime-karşı olduğu görülmekle birlikte, brüt değerlerdeki bazı eğilimleri gizlediği açıktır. Örneğin Meksika ve Güney Kore kriz öncesinde pozitif NSFE değerlerine sahipken, bu dönemlerde her iki ülke yerleşiklerinin sıcak para akımları negatif işaretlidir (çıkış).

Yabancıların Türkiye'ye dönük sıcak para akımlarına (STI) baktığımızda (tabloda içerilmeyen), 1980'li yıllara göre 1990'lı yıllarda önemli artış gösterdiği izlenmektedir (2,5 milyar dolardan 14,5 milyar dolara yükselmiştir). Sıcak para akımlarının, yerleşik olmayanların girişleri içindeki payı (STI/NKI) 1990-99 arasında 1980-89 dönemine göre %10 artmış; 1990-93 arasında ise, %40'lara

ulaşmıştır. Meksika'da 1980-89 arasında yerleşik olmayanların sıcak para hareketleri çok önemsiz iken, 1990-2000 aralığında 45 milyar dolara ulaşmıştır Güney Kore için de benzer bir gelişme söz konusudur; 1994-96 döneminde STI/NKI oranı 1980'li yıllardaki değerinin iki katını aşmıştır. Yerleşiklerin sermaye akımları içindeki "sıcak para" unsurunun (STOE) gelişimi de oldukça çarpıcıdır: Türkiye'de 1980-89 arasında oldukça sınırlı bir sıcak para girişi söz konusuyken, 1990-99 arasında 14,6 milyarlık bir çıkışla yerleşiklerden kaynaklanan çıkışların (STOE/NKOE) %62'sine ulaşan bir değer kaydedilmiştir. Meksika'da yerleşiklerin, Türkiye'nin aksine 1980'li yıllarda da büyük miktarlarda sıcak para çıkardıkları (önemli kayıt-dışı çıkışlar ile), 1990'lı yıllarda ise STOE/NKOE oranının % 60'lar gibi yine yüksek bir seviyeyi koruduğu görülmektedir. Güney Kore'de de bu oran %35-40 arasında iken 1997'de %68'e çıkmıştır. Krizde yerleşiklerin ve yerleşik olmayanların sermaye hareketleri içinde sıcak para hareketlerinin önemi Türkiye ve Meksika'da da artmıştır. Türkiye'de 1994 yılında, yerleşiklerin sermaye girişlerini (çevrime-karşı) aşan bir sıcak para öğesi; yerleşik olmayanların sermaye çıkışlarının (çevrimle-uyumlu) ise neredeyse tamamına ulaşan sıcak para çıkışları görülmektedir. Meksika'da 1995 yılında yerleşik olmayanların çevrime-karşı[13] net sermaye girişleri ile çevrimle uyumlu sıcak para çıkışları bir arada gerçekleşmiştir. Özellikle 1994-96 arasında yerleşiklerin sıcak para çıkışları, net sermaye çıkışlarının önemli bir kısmını oluşturmuştur. Güney Kore'deki rakamlar ise krizde 1997-98 döneminde yerleşik olmayanlardan kaynaklanan çevrime-karşı girişlerin çok üzerinde (neredeyse iki katı büyüklükte) sıcak para çıkışları olduğunu göstermektedir. Yine aynı dönemde Güney Kore yerleşiklerinin çıkışları içindeki sıcak para öğesi de %47'dir. Yerleşik olmayanların sıcak para girişleri ile yerleşiklerin sıcak para çıkışlarının GSMH'ya oranlarına bakıldığında da, GSMH'nın yüzdesi

[13] Meksika ve Güney Kore için kriz sırasında çevrime-karşı ortaya çıkan bu büyüklüğün arkasındaki en önemli etken daha önce belirttiğimiz gibi IMF kredileridir.

olarak oldukça büyük giriş çıkışlar yaşandığı görülmektedir. Örneğin Türkiye'de yerleşik olmayanların sıcak para (STI) giriş-çıkışları, artı-eksi GSMH'nın yaklaşık %4-5'i arasında; yerleşiklerin sıcak para çıkışları (STO) ise, artı-eksi yaklaşık %3-4'ü civarında dalgalanmaktadır[14].

Kısacası sıcak para akımlarına ilişkin bu göstergeler, Türkiye, Meksika ve Güney Kore'nin farklı ve kendine özgü nitelikleri olmasına karşın 1990'lı yıllarda sıcak para akımlarının ödemeler dengesinin çeşitli kalemleriyle kıyaslandığında *önemli ölçüde arttığını ve özellikle kriz yıllarında brüt sıcak para giriş-çıkışlarının ciddi büyüklüklere ulaşması ile önemli bir istikrarsızlık öğesi haline geldiğini sergilemektedir*[15].

Sermaye giriş-çıkışları istikrarsızlığa ve kırılganlığa nasıl yol açar?

Uluslararası sermaye giriş ve çıkışları finansal bir çevrime yol açarak ekonominin uzun dönemli büyüme yapısını etkilemektedir. Sermaye girişlerinin canlandığı dönemlerde, ekonomide bir genişleme yaşanırken; hızlı

[14] Sermaye akımlarına ilişkin bu büyüklüklere dair ayrıntılı bir değerlendirme için bakınız Erdem (2002).

[15] Ülkeler arası ortalamalar veya büyüklükler farklılıklar sergilerken, önemli bir örneği kapsayan ülke düzeyindeki analizlerin sonuçları, sermaye hesabının serbestleştirilmesinden sonraki eğilimleri çok daha belirgin bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Sermaye hesabı tamamıyla serbestleştirilmiş GOÜ'de yerleşiklerin çıkışları, girişler ve net akımlar arasında büyük bir açıklığın oluşmasını önemli ölçüde artırmaktadır. Gelişen-piyasa ekonomileri için, 1980-89 arasında net sermaye girişleri (milyar dolar): 355.3 milyar dolar, net sermaye akımları ise 305.7 milyar dolar, yani aralarındaki fark –49.6 milyar dolar (net sermaye çıkışları) iken; 1990-97 arasında sırasıyla: 1083.8 milyar dolar, 827.6 milyar dolar ve fark da -256.2 milyar dolara çıkmıştır. Net sermaye çıkışlarındaki bu artış kadar çarpıcı bir değişme de rezerv birikimindedir: 1980-89 arası 10.6 milyar dolar rezerv artışı varken, 1990-97 döneminde 231.6 milyar dolar rezerv biriktirilmiştir. Net girişlerin oranı olarak rezerv birikimi aynı dönemde % 3'ten %21.4'e yükselmiştir. Bütün gelişmekte olan ülkeler dikkate alındığında ise 1990'ların sermaye girişlerinin %8.3'ü net hata noksan olarak kayıt-dışına çıkan sermaye akımlarıdır (UNCTAD, 1999: 106). Finansal sistemin serbestleştirilmesi ile ülkeler, ani bir likidite daralmasıyla sonuçlanabilecek spekülatif ataklara ve sermaye kaçışlarına karşı, rezerv birikimindeki bu artışları kaçınılmaz olarak yaşamakta ve dış kaynağın verimsiz ve maliyetli bir kullanımına zorlanmaktadırlar.

sermaye çıkışları olduğunda ise paranın hızla değer kaybetmesi ile birlikte kriz ortaya çıkmakta ve ekonomi daralmakta; toplam gelirin kriz-öncesi düzeye geri dönmesi ile de düzelme gerçekleşmektedir. Uluslararası sermaye akımlarının yol açtığı finansal canlanma-iflas-düzelme (boom-bust-recovery) çevrimi, ekonominin makro-ekonomik göstergelerini etkileyerek gerçekleşir. Örneğin, sermaye girişlerindeki artışlar çoğu zaman tasarruf, yatırım, mali ve dış denge, döviz kurları, istihdam ve ücretler gibi anahtar makro-ekonomik büyüklüklerin uzun dönemli, sürdürülebilir seviyelerinden sapmalarına yol açarken; hızlı sermaye çıkışları ve finansal krizler de olumsuz yönde etkili olmaktadırlar (UNCTAD, 2000).

Özellikle GOÜ'e dönük sermaye girişlerinin, Bacha'nın (1990) "üç açık" modeli çerçevesinde değerlendirildiği zaman, döviz kısıtını hafifleterek büyüme üzerinde olumlu etkilere sahip olabileceği söylenebilir. 1990'larda LA'ya dönük sermaye akımlarındaki kabarma, döviz kısıtının kalkmasına yol açarak, 1990'ların başlarından itibaren ekonomik büyümenin iyileşmesine katkı yapmıştır. 1983-1990 döneminde yıllık büyüme hızı %1,6 iken, 1991-94 arasında %4'e yükselmiştir (Ffrench-Davis, 2000:119). Ancak bu olumlu gelişmenin kalıcı ve sürdürülebilir olmadığı ve sermaye akımlarının tersine dönmesi durumunda çok şiddetli bir daralma eğiliminin yaşandığı görülmektedir.

Nominal döviz kurunda istikrar sağlamayı amaçlayan bir döviz kuru politikası uygulandığı; finansal piyasaların kuralsızlaştırıldığı; sermaye hesabının serbestleştirildiği ve yurt içi ve uluslararası faiz oranlarında önemli farklılıkların söz konusu olduğu bir ortamda, hızlı ve büyük miktarlardaki kısa dönemli sermaye girişleri, gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde iki alternatif veya birleşmiş etkiye yol açabilmektedir (Bustelo; Garcia ve Olivie, 1999:20): Bu girişler eğer sterilize edilmemişse, enflasyonist baskılara neden olabilen yurt içi parasal genişleme ile yurt içi kredilerde bir genişlemeye ve/veya ülke parasının değerlenmesine yol açabilmektedir. Artan krediler tüketim yerine yeni yatırımların finansmanına kanalize edilse bile, süreç aşırı değerlenen ülke parasıyla

birlikte büyüyen cari işlemler açıklarına doğru gitmektedir. İkinci olarak eğer bu akımlar sterilize edilmek istenirse, bu durumda para arzının değişmeden kalması için yurt içi borç kağıtları satışa sunulmaktadır. Bunun sonucu ise, yurt içi faiz oranlarında ve mali açıkta bir artış olmaktadır. Her iki durumda da başlangıçta kısa dönemli sermaye girişlerini en azından belirli bir süre için cezbeden etmenler söz konusu olmaktadır: Yerli paranın değerlenmesine dönük eğilim ve yurt içi faiz oranlarındaki artış, kur-faiz arbitrajıyla hareket eden bu akımlar için cazip koşullar sağlamaktadır. Ekonomide de buna paralel bir genişleme dönemi yaşanmaktadır. Bu süreç başlangıçta, sermaye girişlerinde uzun ve kalıcı bir artış yaratıyor gibi görünse de, paranın reel olarak değerlenmesi ve böylece ortaya çıkan ödemeler dengesi kısıtları, banka kredilerinde aşırı genişlemeye bağlı olarak yaşanan finansal güçlükler gibi gelişmelerle birlikte kırılgan bir yapı ortaya çıkarmakta ve ani ve hızlı sermaye çıkışlarına zemin hazırlanmaktadır. Dolayısıyla sermaye girişlerinin, cari açıkları finanse etmekten çok kendilerinin cari açıklara yol açtığı söylenebilir.[16]

Kısacası sermaye girişlerinin oldukça önemli boyutlara ulaşması karşısında üç farklı müdahale söz konusu olabilir (Ffrench-Davis, 2000: 121): i- Merkez Bankası döviz satın alarak (rezerv biriktirerek), döviz kuru üzerindeki etkiyi yumuşatacak şekilde davranabilir. ii- Rezerv birikiminin parasal etkilerini hafifletmek için, sterilizasyon politikası (açık piyasa işlemleriyle) uygulayabilir. iii- Sermaye girişlerinin hacmini ve kompozisyonunu etkileyecek düzenleme ve kontroller uygulanabilir. Ancak finansal serbestleşme bağlamında genellikle ilk iki müdahale geçerli görülmektedir. Bu çerçevede döviz kuru ve para politikası kompozisyonları içinde iki temel alternatif mü-

[16] 1995-98 dönemi 1990-94 dönemiyle karşılaştırıldığında, gelişmekte olan ülkelerde yabancı kökenlilerin net sermaye girişlerinin cari açığın finansmanında önemli bir düşüş gözlenirken, artan oranda yerleşiklerin net sermaye çıkışlarını finanse etmeye yöneldiği görülmektedir (UNCTAD, 1999, s.106, Tablo:5.2).

dahale söz konusudur: Sterilizasyonun olmadığı müdahale ve sterilizasyon.

Fiyat istikrarını temel amaç olarak almış, nominal döviz kurunu sabitlemiş bir ülkede, pasif bir para politikası uygulanmak istenir ve böylece ulusal faiz ve enflasyon oranının hızla uluslararası oranlara yakınsayacağı beklenir. Bu stratejinin başarısı, otoritelerin nominal döviz kurunu sürdürebileceklerine olan güvene ve nominal döviz kuru ile enflasyonun ilişkisine bağlıdır. Ulusal paranın değerlenmesi ile cari açıklar artar, ulusal tasarruflar azalır ve ekonomi büyük ölçüde sermaye akımlarının sürdürülebilirliğine bağlı hale gelir. Bu stratejiyi uygulayan Arjantin'de, 1990'larda enflasyonla ilgili olumlu gelişme sağlanırken, paranın değerlenmesine engel olunamadı, cari açık hızla arttı; sonuçta deflasyonist bir paket uygulandı ve bankacılık kesimi desteklenmek zorunda kalındı (Griffith-Jones, 1999).

Sermaye girişlerinin artmasından kaynaklanan rezerv birikiminin parasal etkilerinin sterilizasyonu alternatifinde, para stoku, yabancı sermayenin hareketliliğinden kaynaklanan büyük boyutlu dalgalanmalardan korunmak istenir. Para otoritesi özellikle, yüksek enflasyon korkusu nedeniyle rezerv birikimi karşılığında para arzını artırmak istemez ve etkilerini, devletin yurt içi borç kağıtları ile sterilize etmek ister. Sermaye girişlerinin sterilizasyonunun para arzını kontrol altında tutacağı açıktır. Ancak sterilizasyon uygulaması, eğer açık piyasa işlemleri ile yurt içi borç stokunu artırırsa, bir istikrar programının kredibilitesini ve böylece anti-enflasyonist çabayı zarara uğratabilir (Calvo, 1991). Açık piyasa işlemleri ile piyasadaki para çekilirken faiz oranları yüksek kalabilir ve bu, mali açığa neden olabilir. Üstelik faiz farklarının devam etmesi sermaye girişlerini cezbederek ve daha çok sterilizasyona ihtiyaç yaratarak bir kısır döngüye yol açabilir (Ffrench-Davis, 2000:123). Öte yandan yüksek faizler nedeniyle enflasyonun da yüksek olacağı beklentisi yaygınlaşarak, istikrar programının sürdürülemeyeceği kanısı ağırlık kazanabilir ve ciddi kredibilite sorunlarıyla karşılaşabilir (Calvo, 1991). Sermaye girişleri başlangıçta, yurt içi büyümeyi hızlandırmakta fakat yerli paranın de-

ğerlenmesi, ticareti yapılabilen mallar sektöründe karların azalmasına neden olarak, işletme tasarruflarının düşmesine neden olmakta ve uzun dönemli büyüme için olumsuz koşullara yol açabilmektedir. Buna ilave olarak yüksek faiz yükü de finansal hesaplarda baskıyı artırmakta ve likidite sıkıntısı ile birlikte firmalar borç ödeyemez hale gelebilmektedir. Öte yandan döviz kurundaki gelişme cari açıkların da genişlemesine yol açmaktadır. Bu gelişmelerle birlikte yabancı sermayeyi çekmek için daha yüksek faizlere ihtiyaç duyulmaktadır, fakat bankalar ve firmaların iflasları döviz kurunun kredibilitesini azaltmaya katkı yaptığı için, artık yüksek faiz oranları da kısa vadeli dış krediler için yetersiz olmaktadır. Sonuçta kriz ve daralma gündeme gelebilmektedir (Taylor, 1998: 669). Dolayısıyla sermaye girişlerinin kendisi istikrarsızlığın nedeni olmakta ve finansal krize zemin hazırlayan kırılgan bir ekonomik yapı yaratmaktadır. Herhangi bir nedenle (içerden veya dışardan kaynaklanan) sermaye kaçışları başlayabilmekte ve bir finansal kriz ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Buradaki analizin temelini oluşturan sermaye hareketlerindeki gelişmelere bakıldığında, bu akımları gerçekleştiren ve benzer koşullar altındaki aktörlerin davranışlarının ülkeden ülkeye ve belirli bir ülkede aktörler arasında da farklılaştığı görülmüştür. Örneğin toplam varlıklara bakıldığında, her üç ülkede yerleşiklerin krizden önceki yılda sıcak para çıkardıkları; Meksika'da (azalarak) ve Güney Kore'de (artarak) çevrimle-uyumlu çıkışların krizde de devam ettiği, ancak Türkiye'de krizle birlikte çevrime-karşı girişler yaşandığı gözlenmiştir. Dolayısıyla kimi farklı davranış yapıları sergilemelerine rağmen, her üç ülke yerleşiklerinin de, muhtemelen olumsuzlukları yabancı aktörlere göre daha erken algılayarak krizden önceki yıl büyük miktarlarda sıcak para çıkışı yaptıklarını söyleyebiliriz. Toplam yükümlülükler yani yerleşik olmayanlardan kaynaklanan sıcak para hareketlerine bakıldığında ise, her üç ülkede kriz öncesi yılda sermaye girişleri gözlenirken, kriz yıllarında bu büyüklük negatif değere dönüşmekte, kısacası çevrimle uyumlu hareket etmekte-

dir. Sıcak para akımlarına ilişkin göstergeler, Türkiye, Meksika ve Güney Kore'nin farklı ve kendine özgü nitelikleri olmasına karşın 1990'lı yıllarda sıcak para akımlarının ödemeler dengesinin çeşitli kalemleriyle kıyaslandığında önemli ölçüde arttığını ve özellikle kriz yıllarında brüt sıcak para giriş-çıkışlarının ciddi büyüklüklere ulaşmasıyla önemli bir istikrarsızlık öğesi haline geldiğini göstermiştir.

Krizlerin maliyetleri şimdiye dek bu akımları gerçekleştiren yabancı aktörlerle paylaşılamadığı için, toplumsal olarak ödenen yüklere ilave olarak ulusal ekonomilerin uzun dönemli büyüme olanakları da çok büyük hasarlar almaktadır. Bu nedenlerle, sözünü ettiğimiz sermaye hareketlerinin kontrolü özellikle Asya krizinden sonra, neden oldukları canlanma-iflas çevrimlerini hafifletmek için geçerli ve uygulanabilir bir yöntem olarak giderek daha çok kabul görmeye başlamıştır.

Sermaye kontrollerinin, sermaye çıkışlarından çok, girişler üzerine konması yönündeki görüşler daha yaygındır. Şili özellikle 1990-95 arasında, sermaye akımlarının büyük ölçüde geçici olduğu kabulüne dayanan ve bu çerçevede kısa vadeli sermaye akımlarının cesaretini kırmaya ve sermaye girişlerini sterilize etmeye dönük politikalar uyguladı (Griffith-Jones, 1999).

Wade ve Veneroso (1998) Asya krizinden sonra, bölgedeki sermaye kontrolü uygulamalarını ve gerekliliğini tartışmaktadırlar: Krize giren bölge ülkelerinin, yabancı doğrudan yatırımların değil "sıcak para" giriş-çıkışlarının önlendiği Çin'i örnek aldıklarını belirtmektedirler. Malezya, sermaye hesabı en açık ülkelerden biri olmasına karşın, kriz içinde Çin modeline dayanan kontroller uygulamaya başlamıştır. Döviz kontrolleri, ringgit'i sermaye hesabı üzerinde değil, cari veya ticaret hesabı üzerinde konvertibil yaparak dövizin spekülatif amaçlarla alım satımını engellemiştir. Wade ve Veneroso (1998), Malezya'nın sermaye hareketlerinin bütün türleri üzerinde değil, özellikle kısa vadeli akımlar üzerinde kontroller uyguladığını ve bu uygulamayı izleyen günlerde de Malezya borsasının yükseldiğini; Güney Kore'nin de won'un konvertibilitesi üzerindeki bazı sermaye hesabı kontrollerini

koruduğunu ve Malezya'dan çok daha müdahaleci olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca Malezya deneyimi, bir kriz olduğunda çıkışlar üzerindeki geçici kontrollerin de çok etkili olabildiğini göstermiştir (Akyüz, 2000). Ancak kriz anında çıkışları kontrol etmenin güçlüğü dikkate alındığında, girişler üzerindeki kontrollerin daha kesin sonuçlar vereceği söylenebilir.

IMF, krize giren ülkelerin uzun bir dönem boyunca ve reel ekonominin daralması pahasına borçlarını geri ödeyebilme opsiyonunu tercih etmesine rağmen, Asya ülkeleri bu önerileri terk etmeye ve büyüme önceliklerine uygun kontrol ve müdahalelerde bulunmaya başladıkları andan itibaren, ekonomilerinde düzelme eğilimleri gözlenmeye başlanmıştır. Bu deneyimlerin, finansal çevrimin canlanma dönemi boyunca, kısa vadeli arbitraj akımlarını caydırmak ve onları azaltmak konusunda isteksiz olan GOÜ'ler açısından önemli dersler verdiği açıktır. Üstelik GÜ'lerle birlikte etkin, adil bir küresel mekanizmanın oluşturulmasına ilişkin hemen hemen önemli hiçbir gelişme yokken, sermaye hareketlerinin kontrol edilmesi GOÜ'ler açısından önemli bir politika alternatifi olmaktadır. Bu çerçevede, bağımsız iktisat politikaları ve iktisat politikası uygulayıcılarının otonomisi önem kazanmaktadır. Her ülkenin koşulları ve öncelikleri farklılaştığı için, kurallardan çok idari önlemlere dayalı düzenlemeler hem krizlerin ortaya çıkmasını önlemek hem de kriz sonrasında gereken adımları belirlemek için kolaylıklar sağlayabilir.

Finans sistemlerinin piyasaya dayalı modele yakınsaması ve uluslararası finansal piyasalarla artan bütünleşme, finansal istikrarsızlığın giderek sistemsel bir niteliğe dönüşmesine zemin hazırlamış ve uluslararası finans piyasalarının etkin kaynak tahsisinde başarısız olduğu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle özellikle GOÜ'ler açısından kalkınma amaçlarına dönük finans politikaları geliştirmek ve finansal sistemlerini buna uygun olarak düzenlemek kaçınılmaz bir ihtiyaç olarak önemini korumaktadır. Bu çerçevede, finans piyasalarına müdahale etmek, yalnızca son zamanlarda çoğunlukla vurugulandığı gibi bu piyasalardaki bilginin asimetrik olmasından kaynaklanan prob-

lemleri gidermeye ve piyasanın işler kılınmasını sağlamaya dönük bir amaçla değil, kaynak tahsisini kalkınma amaçlarına yönelik bir şekilde gerçekleştirmekle ilgili olmalıdır. Bu bağlamda Güney Kore'nin özellikle 1960'lardan 1990'ların başlarına dek izlediği müdahalecı finans politikaları, GOÜ'ler açısından önemli bir örnek oluşturmaktadır. Yine Güney Kore'nin finansal serbestleşmeye dönük adımları sonrasında, oldukça güçlü ekonomik temellere sahip olmasına karşın, bir finansal krize sürüklenmesi de önemli dersler vermektedir.

Kısacası özellikle uluslararası sıcak para akımlarının istikrarsızlığı ve finansal krizlerin bıraktığı hasar dikkate alındığında, sermaye hareketlerini kontrol edecek, ulusal tasarrufları harekete geçirecek, kaynak tahsisini yatırım öncelikleri ve kalkınma amaçlarına uygun olarak gerçekleştirecek finans politikaları ve düzenlemelerinin önemi ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Akyüz, Yılmaz (2000), "The Debate on The International Financial Architecture: Reforming The Reformers", *UNCTAD Discussion Papers*, No.148, April.
2. Amadeo, Edward J ve Tariq Banuri (1991), "Policy, Governance, and the Management of Conflict", Tariq Banuri (der.), *Economic Liberalization: No Panacea*, içinde, Oxford: Clarendon Press.
3. Amsden, Alice. H. (1989), *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*, New York, Oxford: Oxford Universitiy Press.
4. Bacha, Edmar L. (1990), "A Three-Gap Model of Foreign Transfers and the GDP Growth Rate in Developing Countries", *Journal of Development Economics*, April.
5. Boratav, Korkut (1995), "İktisat Tarihi (1981-1999)", Bülent Tanör, Korkut Boratav ve Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye: 1980-1995*, içinde, İstanbul: Cem Yayınevi.
6. Boratav, Korkut (1999), Yayınlanmamış çalışma (UNCTAD TDR raporu çerçevesinde).
7. Boratav, Korkut ve Erinç Yeldan (2001), "Turkey, 1980-2000: Financial Liberalization,

Macroeconomic (In)-Stability, and Patterns of Distribution", May.
8. Boratav, Korkut (2003), "Yabancı Sermaye Girişlerinin Ayrıştırılması ve Sıcak Para: Tanımlar, Yöntemler, Bazı Bulgular", A.H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (der.) İktisat Üzerine Yazılar II: İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, Oktar Türel'e Armağan, içinde, İstanbul: İletişim yayınları.
9. Bustelo, Pablo; Garcia, Clara and Iliana Olive (1999), *Global and Domestic Factors of Financial crises in Emerging Economies: Lessons from the East Asian Episodes (1997-1999)*, Instituto Complutense De Estudios Internacionales, Universidad Complutense De Madrid, November (http://www.Ucm.es/info/icei).
10. Chang, Ha-Joon; Park, Hong-Jae and Chul Gyue Yoo (1998), "Interpreting the Korean crisis: financial liberalisation, industrial policy and corporate governance", *Cambridge Journal of Economics*, 22, p.735-746.
11. Corbett, Jenny ve Vines, David (1998), "The Asian Crisis: Competing Explanations", *CEPA Working Paper* Series III, July..
12. Das, Dilip K. (2000), "Asian Crisis: Distilling Critical Lessons", *UNCTAD Discussion Papers*, No.152.
13. Erdem, Nilgün (2002), Üç Finansal Krizin Karşılaştırmalı Bir Analizi: Türkiye, Meksika ve Güney Kore" , yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi.
14. Ffrench-Davis, Ricardo (2000), *Reforming the Reforms in Latin America: Macroeconomicss, Trade, Finance*, London: Macmillian Press Ltd., New York: ST. Martin's Press Inc.
15. Griffith-Jones, Stephany (1998), *Global Capital Flows: Should they be regulated?*, New York: ST. Martin's Press.
16. Ibarra, Carlos A. (1997), *Three Essays on the 1994-95 Mexican Currency Crisis*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Notre Dame.
17. Krugman, P. (1998). "What happened to Asia", http://web.mit.edu/krugman/www/ disinter.html.
18. Özatay, F. (1999), "The 1994 Currency Crisis in Turkey", *Yapı Kredi Discussion Paper Series*, No:99-01.

19. Sachs, J; Tornell, Aaron and Andres Velasco (1996), "The Mexican peso crisis: Sudden Death or Death Foretold?", *Journal of Internetional Economics*, December, 41, pp. 265-283.
20. Schaberg, Marc (1999), *Globalization and the Erosion of National Financial Systems: Is Declining Autonomy Inevitable?*, Cheltenham, UK; Northampton, MA, US: Edward Elgar.
21. Singh, Ajit (1992), "The Stock-Market and Economic Development: Should Developing Countries Encourage Stock-Markets?", *UNCTAD Discussion Papers*, No. 49., October.
22. Sönmez, Sinan (1994), "Bütçe Açığının Finansmanı ve Enflasyon", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, vol. 21, no.4.
23. Taylor, Lance (1998), "Capital Market Crises: Liberalisation, Fixed Exchange Rates and Market-Driven Destabilisation", Cambridge Journal of Economics, vol.22.
24. Türel, Oktar (1993), "1980-1992 Döneminde Türkiye'de Finansal Yapı ve Politikalar", Taner Berksoy ve Korkut Boratav (edit.), Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar, içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
25. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD),1999. *Fragile Recovery and Risks; Trade,Finance and Growth*, New York and Geneva: United Nations.
26. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD),2000. *Global Economic Growth and Imbalances*, New York and Geneva: United Nations.
27. Veneroso, F. And Wade, R. (1998), "The Gathering World Slump and Battle over Capital Controls", *New Left Review*, September-October, 231.
28. Williamson, John ve Molly Mahar (1998), "A Survey of Financial Liberalization", *Essays in International Finance*, no.211, Princeton, N. J., Princeton Univeritiy, International Finance Section, November.
29. Yeldan, Erinç (2001), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: İletişim yayınları.

DÜNYA TİCARETİNDEKİ YENİ EĞİLİMLER VE TÜRK DIŞ TİCARETİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dilek Seymen[*]

GİRİŞ

Dünya ekonomisinde bugün iki farklı eğilimin bir arada yaşandığı görülmektedir. Bir yandan globalleşme anlamında bütün dünyanın entegrasyonu çabası sürerken diğer yandan bölgesel ekonomik entegrasyonlarla farklı kutuplaşmalara gidilmektedir.

Globalleşmenin mantığında, serbest ticaretin işbölümü ve uzmanlaşmaya dayalı refah artışı yatar, çünkü serbest ticaret kaynakların etkin dağılımına olanak verir. Globalleşme, serbestleşmeden bir adım ileri giderek sadece mal ve hizmet hareketlerinin değil, faktörlerin de müdahalesiz dolaşımını amaçlar. Günümüze dek, özellikle mal ve hizmet hareketlerinin serbestleşmesi sürecinde GATT/WTO önemli bir fonksiyon üstlenmiştir.

Bugün dünya ekonomisinde var olan ekonomik entegrasyonlar ise her ne kadar entegrasyon olarak nitelendirilse de aslında globalleşme yönünde bir disentegrasyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupa kıtasında AB, Asya-Pasifik ticaretini geliştirmeye yönelik APEC, Kuzey Amerika Ticaretini geliştirmeye yönelik NAFTA, Amerika Kıtası ticaretini geliştirmeye yönelik MERCOSUR ve diğer pek çok ekonomik entegrasyonun etkisiyle artık bölgesel

[*] Yrd.Doç.Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, İzmir,

ticaretin bölgeler arası ticarete göre daha fazla attığı ve bir kutuplaşma eğiliminin ortaya çıktığı görülmektedir[1].

Bunun yanında vurgulanması gereken önemli bir konu, bir yandan globalleşme adı altında dünya genelinde mal, hizmet ve faktör hareketlerinin serbestleşmesi savunulurken, diğer yandan uygulamada, başta liberalizmin savunucusu ülkeler tarafından her zaman dış ticarete ve faktör hareketlerine müdahalelerin olmasıdır. Pür serbesti ve serbestinin kaynak dağılımında yarattığı etkinlik - aynen tam rekabet piyasasında olduğu gibi- teoride bir varsayım olarak kalmıştır.

Farklı eğilimlerin yaşandığı bu süreç içinde, ekonomik faaliyetler içinde dünya ticareti değerlendirildiğinde, ticaretin her zaman üretim artışının önünde seyrettiği görülmektedir. Uluslararası ticari faaliyetler dünya ekonomik ve siyasi konjonktüründen bire bir etkilendiği gibi, ülkelerarası ekonomik ve hatta siyasi ilişkilerin de önemli belirleyicisi olmuştur (Acar,2003:2-5). Son elli yılda dünya ekonomisi beş kat büyürken, dünya ticaret hacminin 14 kat arttığı görülmektedir. Bu anlamda dış ticaretin, bir çok ülkenin ekonomik kalkınmasının sürükleyici unsuru olduğu söylenebilir.

Dünyada yaşanan gelişmelere paralel olarak Türkiye de 1980'li yıllardan itibaren dışa açık bir kalkınma stratejisi uygulamaya başlamıştır. İhracat 1980 yılındaki 2.9 milyar dolarlık düzeyinden, 2002 yılına gelindiğinde yaklaşık on kat artarak 35.1 milyar dolara ulaşmış, İhracatın GSMH içindeki payı %4'lerden %19'lara, dünya ticareti içindeki payı ise %0.15'lerden %0.50'lere yükselmiştir.

Dış ticaretin ülkelerin ekonomik kalkınmalarındaki önemi ve dünya ticaretinin bugün aldığı boyut dikkate alındığında, Türkiye mevcut ticaret yapısı ile ve yaşanan sorunlarla potansiyel ticaret gücünü kullanabilmekte midir? Globalleşmenin Türk dış ticareti üzerindeki etkileri nelerdir? Türkiye ticarette bölgesel kutuplaşmaların nere-

[1]2001 yılında AB ticaret hacminin %70'i Topluluk içi ticaretten oluşmaktadır. NAFTA ülkelerinin toplam ticaretinin %55'i kendi aralarında gerçekleştirilmiştir. APEC Ülkelerinin 2001 yılında kendi aralarında yaptığı ticaret %73.2'dir. Bugün dünya ticaretinin %47'si Pasifik Okyanusunda, %22'si ise Atlantik Okyanusunda yapılmaktadır (WTO, 2002).

sinde yer almaktadır? Türkiye'nin mevcut ürün yapısı ile dış piyasalarda rekabet gücü nedir?

Bu sorulara cevap arayabilmek için aşağıda, Türkiye'nin ticaret partnerleri, ürün yapısı ve uygulanan ticaret politikası araçları dikkate alınarak ticaretteki potansiyel gücünü artırabilmesi için belirlenmesi gereken yeni bir ticaret stratejisinin unsurları tartışılmaya çalışılacaktır.

GLOBALLEŞME, BÖLGESEL KUTUPLAŞMA VE TÜRK DIŞ TİCARETİ

Bölgesel ticaret stratejisi belirlenirken, Türkiye'nin ülkeler itibariyle ticaret yapısı, ticaret partnerleri ile olan ilişkileri, ortaya çıkan sorunlar ve alternatifler düşünülürken hangi unsurların dikkate alınması gerektiği gibi konular ön plana çıkmaktadır. Aşağıda Türkiye'nin farklı ülke ve ülke gruplarıyla ticareti incelenerek, bölgesel kutuplaşmanın neresinde yer aldığı ve mevcut durumu belirleyen kısıtların neler olduğu tartışılmaya çalışılacaktır.

Avrupa Birliği ile Ticari İlişkiler ve Gümrük Birliği

Bilindiği gibi Türkiye'nin en büyük ticaret partneri Avrupa Birliği (AB)'dir. Türkiye'nin dış ticaretinin yaklaşık %50'si AB ülkeleri ile yapılmaktadır[2]. Aday 10 ülkenin katılımıyla bu ticaret hacmi daha da genişleyecektir.

Türkiye'nin AB ile ekonomik ve ticari anlamda ilişkileri, tam üyelik kapsamındaki ve daha çok siyasi boyut kazanan ilişkilerinden çok daha önceye dayanmaktadır. Taraflar arasındaki ilişkiler, 1959 yılından bugüne süregelen ve sonunda bir gümrük birliğini öngören, tam üyelik vaadi vermemekle birlikte geçiş süreci olarak düşünülen Ortaklık İlişkileri ile başlamıştır. Türkiye'nin Batılılaşma yönündeki hedefi, AB ile gerek ekonomik gerek siyasi ilişkilerinde belirleyici olmuştur.

GB, Türk Dış Ticareti'ne ne getirmiş Türk Ticareti'nden ne götürmüştür; GB'nin en bilinen etkisi, uygulanmaya başladığı günden itibaren (1 Ocak 1996) Türki-

[2] 2002 yılı itibariyle AB ülkelerinden yapılan ithalatın Türkiye'nin toplam ithalatı içindeki payı %46, AB'ne yapılan ihracatın, toplam ihracat içindeki payı ise %52 olarak gerçekleşmiştir (DTM, 2003d).

ye'nin AB'den yaptığı ithalattaki artıştır[3]. Ancak o dönemde beklenenin aksine ihracatta önemli bir gelişme sağlanamamıştır.

AB, Türkiye'ye karşı uyguladığı gümrük vergilerini daha 1970'li yılların başında kaldırdığından, GB sonrası Türkiye'nin ihracatının artması yönünde beklenen gelişmenin gerçekleşmemesi doğaldır. GB sonrasında ihracat açısından en olumlu gelişme tekstil sektörüne uygulanan kotaların kaldırılmasıdır.

GB sonrası AB'den yapılan ithalatın artmasında, hem gümrük vergilerinin, hem de Toplu Konut Fonu gibi eş etkili vergilerin kaldırılması etkili olmuştur. İthal edilen malların fiyatlarında bu nedenle ortaya çıkan düşüş Birlik üyesi ülkelerin üretici ve ihracatçıları açısından önemli bir avantaj yaratmıştır. Türkiye hem AB'den ithalatta sanayi mallarına uygulanan vergileri sıfırladığından, hem de Birlik Ticaret Politikasına uyum çerçevesinde pek çok ülkeye karşı gümrük vergisi düzeyini aşağıya çektiğinden vergi gelirleri azalmıştır. Bu GB'nin teoride beklenen statik refah etkisidir.

Türkiye'nin Avrupa Birliğiyle gerçekleştirdiği GB entegrasyonunda üçüncü ülkelerle yapılan ticarette, ticaret saptırıcı etkinin ortaya çıkması ve bu ülkelerden yapılan ticaretin entegrasyon kurulduktan sonra Birlik pazarına doğru yönelmesi de beklenen bir sonuçtur. Bu konuda yapılan çalışmalar da bu teorik sonucu doğrulamaktadır[4].

Bu nedenle aslında, J.Viner'ın konuyla ilgili orijinal kitabındaki gümrük birliği tanımlamasında[5], ticaret saptırı-

---

[3] 1995 yılında AB'den yapılan ithalat $16.8 milyar dolar iken bu değer GB sonrası ilk yıl (1996 da) $22.7'e yükselmiştir. 2000 yılında 26.4 milyar dolara ulaşan AB'den ithalat, bugün (2002 yılında) krizin de etkisi ile 23.1 milyar dolara düşmüştür (DTM,2003a).

[4] Gümrük Birliğinin ekonomik (ticaret yaratıcı ve saptırıcı) etkilerini ölçmeye yönelik çalışma geçen sürenin de kısa olması nedeniyle sınırlıdır. Türkiye-AB Ticaret ilişkileri konusunda aşağıdaki çalışmalardan yararlanılabilir; Manisalı (2001), Dura, Atık (2000), Bakkalcı (2002), Utkulu, Seymen (2003), TURKAB (2003), DTM (1999), Güran (2002), Harrison vd.(1996), Karluk (1996), Laird, Hartler (1999: 2-4).

[5] J.Viner konuyla ilgili klasikleşmiş kitabında, gümrük birliğinin özelliklerini, üye ülkeler arasında ticaretin serbestleştirilmesi, üçüncü ülkelere karşı ortak bir ticaret politikası uygulanması ve ticaret saptırıcı etki nedeniyle ortaya çıkacak gelir kaybının, üye ülkeler tarafından oluşturu-

cı etkinin yarattığı kayıpların Birliğe üye ülkeler tarafından oluşturulacak bir fon tarafından karşılanması gerektiği vurgulanmaktadır. Türkiye AB'ne üye olmadığı için bu fondan yararlanamamaktadır. Türkiye'nin gelir kaybını telafi etmek için oluşturulan mali protokoller ise etkin bir şekilde işletilememektedir[6]. Türkiye'nin, bu konuda AB ile yeniden masaya oturup, GB'nin neden olduğu bu olumsuz etkinin giderilmesi yönünde gerekli olan ve aksayan mali desteği AB'ne kabul ettirmesi gerekmektedir. Bu mali destek sadece vergi gelirlerindeki azalma nedeniyle ortaya çıkan gelir kaybını değil, ortak ticaret politikası ve ticaret saptırıcı etkinin sektörlerin rekabet gücünü azaltıcı etkisini de (en azından bu sektörler rekabet gücü kazanana dek) kapsamalıdır. Bu konuda pazarlığa otururken söz konusu etkilerin net bir şekilde belirlenmiş olması gerekir. Bu son derece kapsamlı bir çalışma olmakla birlikte yeni ticaret stratejisinin bir yönünü oluşturabilir. Bu konuda yapılan çalışmalar GB sonrası geçen sürenin de kısa olması nedeniyle çok sınırlı kalmıştır.

Gümrük birlikleri, üye ülkeler arasında ticaret yaratıcı etkiler de doğurur. Nitekim AB ile olan ticaret hacmimizdeki artış bunun bir göstergesidir. GB sonrası ticaret yaratıcı etkinin ticaret saptırıcı etkiden oransal olarak daha fazla olduğu da yapılan çalışmalarda dile getirilmektedir. Ancak yaratılan bu ticaretin büyük kısmı, Türkiye'nin AB'den ithalatındaki artıştan kaynaklanmıştır. Türkiye'nin AB'den ithalatının %85-90'lık bölümünü yatırım ve ara malları oluşturmaktadır. Yapılan ithalatın daha çok yatırım ve ara mallarından oluşması, bu girdilerin Topluluk pazarından daha ucuz temin edilmesi olanağı vermiştir. Ancak, tüketim malları ithalatının payında da, gümrük birliğinin ardından, tarifelerin sıfırlanmasına bağlı olarak

---

lacak bir fon tarafından karşılanması şeklinde üç aşamada tanımlamıştır; Viner (1950).

[6] Birlik ile Türkiye Arasında dört mali protokol imzalanmıştır. Ankara Anlaşması ile başlayan protokollerin 3'ü işlerlik kazanmış 4üncüsü Yunanistan'ın vetosuyla engellenmiştir. Ayrıca GB kapsamında, Türkiye'ye 750 milyon EURO'luk kredi ve 375 milyon EURO'luk hibe öngörülmüş ve henüz hayata geçirilememiştir. Bunun dışında da Avrupa Yatırım Bankası ve MEDA kapsamında verilmesi öngörülen ve henüz gerçekleştirilmeyen kredi ve hibeler mevcuttur (Seymen, 1998: 4)

hızlı bir artış görülmüştür. Söz konusu mallarda ithalat payı 1999 yılına gelindiğinde yaklaşık üç kat artarak %19.2'ye yükselmiş (gümrük birliği öncesindeki %6,2'lik oranından), daha sonra krizinde etkisiyle biraz düşerek 2002 yılında %13.3 seviyesinde gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin, tam üye olmadan gümrük birliğine girmesi ve ODTP'nı kabullenmesinden kaynaklanan sorunlar yaşanmaktadır; örneğin AB'nin diğer ülkelerle gerçekleştirdiği tercihli ticaret anlaşmalarının üstlenilmesi, toplam ticaretin neredeyse %60'ının bu pazarlarla tamamen serbestleştirilmesi nedeniyle henüz rekabet gücünü kazanamamış sektörlerin bundan olumsuz etkilenmesi sonucunu doğurmuştur. AB'nin otonom ve tercihli ticaret anlaşmalarının tamamen üstlenilmesi 2005-2010 döneminde Türkiye'yi sadece Avrupa ve Akdeniz ülkeleriyle değil, Körfez İşbirliği Konseyi, MERCOSUR üyeleri, Meksika ve Güney Afrika Cumhuriyeti'nin de aralarında yer aldığı çok geniş bir coğrafya ile tercihli ticaret ilişkisi içerisine sokacaktır.

Ayrıca, ODTP'na uyum sonucu AB'nin üçüncü ülkelere uyguladığı miktar kısıtlamaları ve gözetim önlemlerinin kabulü, daha 1980'li yılların başından itibaren kaldırılan kota uygulamasının tekrar gündeme gelmesine neden olmuş, Türkiye bu uygulama ile GATT/WTO ilkelerine aykırı düşmüştür. Çünkü GATT ilkelerinin bir istisnası olan gümrük birlikleri, üye ülkeler arasında ticareti serbestleştirirken, WTO'nun diğer üyelerine daha korumacı politikalar uygulanmasına karşı çıkmaktadır. Bu nedenle, pek çok ülke Türkiye'yi uygulanan tekstil kotaları nedeniyle WTO'ne şikayet etmiştir. Öte yandan Türkiye'nin dış ticaret politikası konusunda pazarlık gücündeki yetersizliği nedeniyle, ABD, örneğin tekstil sektöründe AB ile centilmenlik anlaşmaları yoluyla tamamen serbest bir ticaret yapabilirken, Türkiye'ye kota uygulamasını sürdürmekte, Türkiye bu avantajdan yararlanamamaktadır. Türkiye açısından AB'nin ODTP'na uyumun getireceği avantajların tam olarak sağlanabilmesi ve sorunların giderilmesi ancak Türkiye'nin Birliğe tam üyeliğine, dolayısıyla ODTP oluşturulurken karar mekanizmalarına dahil olabilmesine bağlıdır.

GB'nin oluşturulması sürecinde pazarlık hataları yapılmıştır. 1959 yılından bu yana taraflar arasındaki ortaklık ilişkisini GB aşamasına getiren yeni dönem bazı politik kaygılarla tavizlerle başlamıştır. Süreç içinde tam üyelik konusunda doğru adımların atılamaması ve GB başlarken izlenen olmazsa olmaz yaklaşımlar, Türkiye'yi GB entegrasyonu içine, tam üyelik öncesi getirmiştir. Ardından GB'nin Türkiye'ye tam üyeliği sağlayacak bir aşama olarak görülmesi, Türkiye'yi aslında gümrük birliği kapsamının çok üzerinde yükümlülüklerin altına sokmuştur[7]*. Bu durum AB'nin, Türkiye daha tam üye olmadan ekonomik anlamda sağlayacağı tüm avantajları elde etmesine olanak vermiştir. Türkiye'nin bundan sonra AB üyeliği, AB'ne ekonomik açıdan ek bir avantaj getirmeyeceği gibi, sosyal ve siyasi açıdan sorunlar getirecektir. Bu nedenle AB'nin bu konudaki isteksizliği ve mümkün oldukça bu süreci uzatma yönündeki çabaları doğaldır. Zaten bu nedenle siyasi kriterler Türkiye'nin üyeliği açısından daha çok önem kazanmıştır. Kıbrıs sorununun çözümsüzlüğü, Türkiye'nin AB'ne üyeliğini engelleme sürecinde AB için bir çözüm olmuştur.*

Bütün bu gelişmeler GB'den genel olarak Türkiye'nin olumsuz etkilendiği görünümünü vermektedir. Bu da zaman zaman GB'nin iptali veya bu entegrasyonun Türkiye'ye daha az yükümlülükler getirecek olan bir serbest ticaret anlaşmasına dönüştürülmesi tartışmasını gündeme getirmektedir.

Türkiye'yi ticari anlamda AB'ne yaklaştıran belli unsurlar vardır. Birlik ülkeleri ile Türkiye'nin coğrafi yakınlığı, Türkiye ile Avrupa'nın doğal ticaret partneri olması, her iki tarafın da güçlü ve dinamik bir pazar yapısına sahip olması gibi. Aslında bu unsurlar, GB gibi entegrasyonlardan beklenen faydaları artıran unsurlardır. Türki-

[7] 1/95 Sayılı Karar ile taraflar arasında bir gümrük birliği oluşturulmasının yanı sıra, Türkiye'nin AB Müktesebatına uyumu konusunda da kararlar alınmıştır. Bu kapsamda, Türkiye ortak ticaret politikasına uyum, ortak tarım politikasına uyum konusunda işbirliği, hizmet sektöründe engellerin minimize edilmesi, rekabet politikalarına uyum, fikri mülkiyet hakları, kamu satın alımları, ticarette teknik engeller gibi konularda mevzuatın uyumlaştırılması gibi konularda önemli mevzuat değişikliklerine gitmiştir (DTM, 1995).

ye'nin GB'den beklediği faydayı sağlayamaması, ortak politika belirlenirken pazarlık gücünü yeterince kullanamamasından kaynaklanmaktadır. GB süreci, Türkiye'nin AB'ne üyeliği için bir adım olarak görüldüğünden, gümrük birliğinin gerektirdiği, üçüncü ülkelere karşı ortak ticaret politikası uygulanması kuralı, Türkiye'nin, AB'nin var olan Ortak Ticaret Politikasına ve Tek Pazara uyumu şeklinde gerçekleşmiştir. Türkiye, AB'nin mevcut gümrük birliğine dahil olduğundan, kurallar tek taraflı belirlenmiştir. Bu konudaki bakış açısı değiştirilerek, Türkiye bir taraf, AB, GB'nin diğer tarafı olarak, iki tarafın çıkarları doğrultusunda ortak bir ticaret politikası belirlendiğinde, Türkiye'nin de çıkarları zedelenmeyecek ve ticari hakları korunabilecektir.

GB nedeniyle ortaya çıkan net etkinin Türkiye açısından olumlu olabilmesi için ihracatın artırılmasına yönelik yeni stratejiler geliştirilmesi gerekmektedir. Bu, uzun vadede gümrük birliklerinin dinamik etkilerinin hayata geçirilmesi açısından da önemlidir. AB'nin Türkiye'ye ödemeyi taahhüt ettiği mali yardımlar ve 1986 yılında gerçekleştirilmesi öngörülen ancak hayata geçirilemeyen, emeğin serbest dolaşımı gibi Topluluğun eksikliği olarak düşünülebilecek faktörler, AB ile GB tartışmalarında pazarlık gücünü artırmak üzere vurgulanabilecek konulardır. Türkiye'nin, ODTP'nın oluşturulmasında karar alma sürecine katılımını sağlayacak hukuki düzenlemelerin de yapılması gerekmektedir.

GB'nin dinamik etkileri açısından, olumlu sonuçların ortaya çıkması için geçen süre henüz yeterli değildir. Türk firmalarının çoğunun küçük ve orta ölçekte olması, bu firmaların, büyük çaplı AR-GE harcamaları gerektiren teknoloji hamlesine girmelerini, dolayısıyla kısa sürede üretim artışına bağlı olarak ortaya çıkacak ölçek ekonomilerinden ve dışsal ekonomilerden yararlanmalarını engellemektedir. Dinamik etkiler dikkate alındığında, Türkiye'nin geniş iç pazarı, genç ve dinamik nüfusu, doğal zenginlikleri, stratejik coğrafi konumu gibi faktörler GB'ni Türkiye'nin lehine çevirebilecektir. GB'nin uzun dönemli dinamik etkileri olan; ölçek ekonomilerinin yaratılması, rekabet gücündeki artışlar ve yabancı sermaye ve

yatırımlardaki artışlar Türkiye açısından olumlu olacaktır.

Artık GB'nin uzun vadeli dinamik olumlu etkileri[8] üzerinde odaklanılmalı ve her bir aşama için pazarlık gücünü artırmaya yönelik strateji belirlenmelidir. Bu, geleceği çok iyi gören, WTO Anlaşmalarını çok iyi bilen ve gelişmeleri günü gününe takip eden bürokratlar, ilgili bilim adamları ve firmaların işbirliği ile mümkündür. GB ticari ve hukuki alt yapının uluslararası standartlara çıkartılmasına önemli ölçüde yardımcı olacaktır.

Gümrük Birliğinin iptali, AB ülkelerinin bu konuda misillemelerine neden olur. Türkiye'nin GB'den veya daha nihai hedefi olan AB üyeliğinden vazgeçmesi, ancak onun alternatiflerle ilgili çok net stratejiler-senaryolar belirlemiş ve diğer bölgeler ile ticaretinde kısıtlarını ve olanakları netleştirmiş olmasına bağlıdır. Ancak, Türkiye hiçbir zaman bu konuda strateji oluşturamamıştır. AB üyeliği Türkiye'nin her zaman A planı olmuştur. Türkiye'nin bir B planı yoktur. Alternatiflerle ilgili tutarlı bir strateji oluşturmadan, Türkiye'nin GB ve AB üyeliği ile ilgili radikal kararlar alması doğru olmayacaktır. Ancak bu durum Türkiye'nin her ne olursa olsun üyeliği kabul etmesi anlamına da gelmemelidir. Türkiye ancak eşit ve onurlu bir üyeliği kabul edebilir. Bunun için de yine Türkiye'nin yapması gerekenler vardır. Bu, öncelikle Türkiye'nin siyasi istikrarını sağlamasıyla ve siyasi anlamda bir strateji belirlemesiyle mümkün olacaktır.

NAFTA Ülkeleri ve ABD ile Ticari İlişkiler

1990'lı yıllarda Türkiye ihracatının bölgesel dağılımı incelendiğinde, NAFTA bölgesine ticarette, makul düzeyde bir pazar payına ulaşılamadığı görülmektedir. NAFTA ülkeleri ile ticaret 1990'lı yıllardaki yaklaşık %7'lik değerinden, 2000 yılında %10'lara çıkabilmiştir.

[8] Ekonomik Bütünleşmelerin dinamik etkileri, içsel ekonomiler, dışsal ekonomiler, rekabetin yoğunlaşması, risk ve belirsizliklerin ortadan kalkması, teknolojik gelişme, yatırımlardaki artış olarak sıralanabilir.

Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ürünlerin[9], NAFTA'nın genel ithalatı içindeki payının %9.8 olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, Türkiye'nin bu ürünlerden NAFTA'ya yaptığı ihracat, NAFTA'ya toplam ihracatının %73.3'ünü oluşturmaktadır. Bu durum Türkiye'nin zaten önemli olmayan NAFTA ticaret payı içinde çok fazla mal çeşitlemesine gitmeden geleneksel ürünler üzerinde yoğunlaştığının göstergesidir.

2001 yılında NAFTA ülkelerinin toplam ticaretinin %55'i kendi aralarında gerçekleşmiştir. NAFTA üyeleri, NAFTA dışı bölgelerden, en çok Asya ve Avrupa Birliğinden ithalat yapmaktadır. Avrupa ve Asya ülkeleri dışında kalan ülkelerin ise toplam ağırlığı %7.9 seviyesindedir. İthalatın bölgesel yapısı incelendiğinde ortaya çıkan sonuç, NAFTA üyesi üç ülkenin son 5 yılda kendi aralarında yaptıkları ticareti artırmalarıdır. Örneğin Kanada, ihracatının %78'ini ABD'ne yapmıştır.

NAFTA üyesi ülkelerinin ithalatı genellikle sanayi ürünlerinden oluşmaktadır. Sanayi ürünleri arasında, makine ve ulaşım araçları çok büyük yer tutmaktadır. NAFTA ülkelerinin ithalatı içinde payı azalan ürünler arasında, demir-çelik, madencilik ürünleri, diğer ara mallar, tekstil ve hazır giyim bulunmaktadır. NAFTA ülkelerinin yaklaşık 3 milyar dolara ulaşan, Türkiye'den yaptığı ithalatın içinde en önemli mal grubunu ise hazır giyim oluşturmaktadır.

Coğrafi uzaklık, dolayısıyla ulaştırma maliyetlerinin yüksek oluşu, NAFTA pazarlarına ticaretin artırılmasının önündeki önemli kısıtlardan biridir. Bu, Türkiye'nin, dünya ticaretinin yaklaşık dörtte birinin gerçekleştiği NAFTA pazarında yoğunlaşmasını engellemektedir. NAFTA ülkelerinden sadece ABD'nin ithalat pazarı 1 trilyon doları aşmaktadır. ABD, AB pazarının yarısı büyüklüğe sahiptir. Oysa Türkiye, ABD pazarına, AB'ne yaptığı ihracatın yalnızca altıda birini yapabilmektedir.

[9]Türkiye'nin NAFTA ülkelerine ihracatında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu mallar arasında tütün, pamuk, suni elyaf dışı liflerden mensucat, taş ve topraktan inşaat malzemesi, demir-çelik ve giyim eşyaları sıralanabilir (DTM, 2003b)

Türkiye 137 gelişmekte olan ülkenin de yararlandığı Genelleştirilmiş Preferanslar Sisteminden (GSP)[10] yararlanmaktadır. Ancak ABD, ihracatını olumsuz yönde etkileyen ülkelere yönelik karşı önlemler uygulanması kapsamında, Türkiye'nin GSP çerçevesindeki çıkarlarının genişletilmesini, fikri mülkiyet hakları mevzuatı ve uygulamalarında sağlayacağı gelişmelere bağlamış durumdadır[11].

Türkiye'nin ABD ile ticaretinin, toplam ticaretin yaklaşık %8-10'unu oluşturduğu görülmektedir[12]. Türkiye'nin ABD'ye yönelik ihracatında en büyük paya sahip olan tekstil ve konfeksiyon ihracatı, 1985 yılından itibaren, Çok Elyaflılar Anlaşması (MFA) çerçevesinde, 1 Ocak 1995 tarihinden itibaren ise WTO Tekstil ve Giyim Anlaşması çerçevesinde imzalanan kısıtlama anlaşmaları ile düzenlenmektedir. Oysa ABD, NAFTA ortakları olan Kanada ve Meksika'dan, Serbest Ticaret Anlaşması imzaladığı İsrail'den ve Centilmenlik Anlaşması yaptığı AB ülkelerinden gerçekleştirdiği tekstil ve konfeksiyon ürünleri ithalatında kota uygulamamaktadır.

Türkiye'nin kısıtlama kapsamındaki ihracatı, Türkiye'nin ABD'ne yönelik toplam tekstil ve konfeksiyon ihracatının %80'ini kapsamakta olup, kısıtlamanın büyük bir bölümünü pamuklu ürünler oluşturmaktadır (DTM, 2003e,c).

---

[10] ABD, Genelleştirilmiş Preferanslar Sistemi çerçevesinde, bazı gelişmekte olan ülkelere belirli mallarda gümrük muafiyetli ithalat imkanı tanımaktadır. Bu sistemden yaklaşık 4150 kalem üründe, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 137 ülke yararlanmaktadır (DTM,2003b).

[11] Bu çerçevede, Fikri Mülkiyet Hakları konusunda eksiklikler bulunduğu ve bu durumun ABD'nin ihracatını olumsuz etkilediği ileri sürülerek ABD Ticaret Temsilciliği (USTR) tarafından yapılan incelemeler sonucunda Türkiye, önce 1989 yılında "izleme listesi"ne, 1992 yılında ise "öncelikli izlenecek ülkeler listesi"ne alınmıştır (DTM, 2003e).

[12] Türkiye'nin ABD'ne ihracatının toplam ihracatı içindeki payı 2000 yılında %10.8 (3 milyar dolar), Türkiye ihracatının ABD ithalatı içindeki payı ise, 2000 yılında %0.3'dür. ABD'den yapılan ithalatın toplam ithalat içindeki payı %7.2 (3.8. milyar) iken Türkiye'nin ABD'den yaptığı ithalatın ABD toplam ihracatı içindeki payı %0.5'dir. ABD'ne yapılan ihracatın %37'sini tekstil ve konfeksiyon ihracatı, %6.5'ini ise demir ve çelik ürünleri oluşturmaktadır. ABD'den yapılan ithalatta ise hava taşıtları(%14.6) ve makine sanayii (%7.2) ön sıradadır (DTM, 2003e).

ABD'nin, Türkiye'nin bazı ihraç ürünlerine aynı anda hem telafi edici vergi hem de anti-damping vergisi uyguluyor olması[13], ABD'nin AB ile yaptığı centilmenlik anlaşması çerçevesinde Tekstilde kota uygulamadığı halde, bundan Türkiye'nin yaralanamaması, öte yandan Türkiye'nin AB ile GB ilişkisi nedeniyle ABD ile Serbest Ticaret Anlaşması imzalayamaması gibi konular, yine Türkiye açısından önemli bir karşılaştırmalı üstünlüğü olan kuru üzüm, incir ya da fındık gibi tarımsal ürünlerin sağlık gerekçeleriyle tarife dışı engellere konu olması[14], Türkiye ile ABD arasındaki ticari ilişkiler de dikkate alınması gereken konular arasında yer almaktadır. Ayrıca her ne kadar bu konuda girişimler olduğu görülse de, tekstil kotalarının, 2005 yılında Tekstil Anlaşmasının WTO'ne entegre olmasına dek kalkması beklenmemelidir. Üstelik bu tarihten itibaren ABD'nin, tekstilini anti-damping ve teknik standartlar gibi farklı önlemlerle daha da koruması gündeme gelebilir. Bunun temel sebebi Amerika'da çok güçlü bir emek lobisinin varlığıdır. Emek yoğun tekstil sektörü, bu konuda avantajlı olan gelişmekte olan ülkelere karşı korunmadan, kesinlikle rekabet edememektedir. Stolper-Samuelson teoremi burada çalışmaktadır. ABD ile ticarette ürün yapısının ağırlıklı olarak tekstil ve konfeksiyon ürünlerine dayanması, ihracatın kotalardan çok olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Bu sorunu aşabilmek için ABD'ne ihracatta ürün çeşitlemesine gidilmesi son derece önem kazanmaktadır.

[13] ABD'nin Türkiye'den gerçekleştirdiği ithalatta, demir-çelik tüp ve borularla makarnaya aynı anda anti-damping ve telafi edici vergi uygulamaktadır (DTM 2003e). Bu durum, Türkiye'nin kendi mevzuatına da WTO ve AB Mevzuatından aynen uyumlaştırdığı, Ticarette Haksız Rekabet Mevzuatına tamamen aykırıdır.

[14] Türkiye'nin uluslararası ticarette en avantajlı olduğu ürünlerden biri olan kuru üzüm, ABD'nin limit olarak belirlediği %0.1 oranın üzerinde pestisid ve kurşun kalıntısı içerdiğinden ABD pazarına girmesi mümkün olmamaktadır.

Balkanlar, Bağımsız Devletler, Türk Cumhuriyetleri ve KEİ ile Ticari İlişkiler

Türkiye'nin bu bölge kapsamındaki ülkelerle coğrafi yakınlığının olması, özellikle Türk Cumhuriyetleri ile kültür ve dil bağının olması ticaret açısından önemli bir avantaj yaratmaktadır. Ancak ticari ilişkilerin mevcut durumu incelendiğinde bu avantajların yeterince kullanılamadığı ve ticaretin potansiyelinin çok altında kaldığı görülmektedir.

Türkiye'nin, bu bölgedeki ülkelerle olan ticari ilişkilerini belirleyen bazı kısıtlar bulunmaktadır;

-Coğrafi olarak çok avantajlı bir konumda olan Türkiye, siyasi ilişkileri, ticari işbirliğini teşvik edecek düzeyde olmaması nedeniyle sahip olduğu bu avantajı kullanamamıştır.

-Bölgesel anlamda nisbeten daha hızlı bir gelişme potansiyeline sahip Türkiye, sık yaşanan krizlerin yol açtığı ekonomik ve siyasi istikrarsızlığın etkisiyle bölgesel anlamda lider konum sağlayamamıştır.

-Bölgedeki ülkelerin de istikrarsız bir ekonomik ve siyasi yapıya sahip olmaları Türkiye'nin ticaret artışını kısıtlayıcı bir etken olmaktadır. Ayrıca Rusya krizi de hem Rusya ile hem de bölgedeki diğer ülkelerle olan ticari ilişkileri olumsuz etkilemiştir.

-Bölgedeki bir çok ülkenin üretim ve ticaret yapısı itibariyle Türkiye ile tamamlayıcı özelliğe sahip olması yani birbirlerinin rakibi değil tamamlayanı olan malları satıyor olmaları, rekabetin sağlayacağı üretim ve geliri artırıcı dinamiğin ortaya çıkmasını engellemektedir.

Ayrıca, bir çok ülkenin bağımsızlıklarını kazanarak yeni bir pazar oluşturmalarının ardından, Türk firmalarının son derece kısa vadeli, günü kurtaran ve ucuz, kalitesiz ve hatta kurtlu ve bozuk mallarla piyasaya girmeleri, bu pazarlara bakış açısı, zaman içinde gelişme dinamiğine giren ülkelerin, ikamesi son derece kolay olan bu mallar için başka pazarlara yönelmelerine neden olmuştur.

Bölgedeki devletlerin, geçiş sürecinin ardından, yıllar itibariyle büyüme hızlarının %8-10'lar arasında olduğu görülmektedir. Bu büyüme hızları gelecek dönem için bu ülkelerin ithal taleplerinin hızla artacağının bir gösterge-

sidir. OECD tarafından yapılan çalışmalarda da ortalama %7'ik büyüme hızları ile bu ülkeler, potansiyel bir pazar olarak değerlendirilmektedir. Bu büyüme oranı ithal talep esnekliğinin yüksekliğine bağlı olarak iki katı bir ithal talebi yaratabilecektir.

Türkiye'nin kuzeyinde bir yay şeklinde yer alan bu bölgedeki ticari ilişkileri, Balkan ülkelerini, Bağımsız Devletler Topluluğunu ve özellikle de Türk Cumhuriyetlerini kapsamaktadır. Türkiye, söz konusu ülkelerin çoğu ile ticari ilişkilerini KEİ kapsamında yürütmektedir. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin çoğunun artık AB bütünleşmesinin içinde yer alması, Türkiye ile olan ticari ilişkilerinde de farklı bir dönemi başlatacaktır.

Söz konusu ülkeler ile ticari ilişkiler biraz daha ayrıntılı olarak aşağıda incelenebilir;

Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinin dünyadan yaptığı ithalat 1998 yılındaki krize kadar artış göstermiş, kriz sonrası yüksek oranlı düşüş olmuştur. 1994-1999 döneminde BDT ülkelerinin AB'den yaptığı ithalat %0.1 artarken, diğer OECD ve Asya-Pasifik ülkelerinden yaptığı ithalat %5.9, NAFTA'dan yaptığı ithalat %1.4 oranında azalmıştır. Bu ülkelerin de kutuplaşma süreci içinde kendilerini AB eksenine oturttukları söylenebilir.

Bu grup içinde Türkiye'nin ticari ilişkilerinin en fazla olduğu ülke Rusya Federasyonu olarak görülmektedir. Rusya, ihracat yapılan ülkeler sıralamasında sekizinci, ithalat yapılan ülkeler sıralamasında ise ikinci sırada yer almaktadır. Rusya Federasyonuna yapılan ihracatın toplam ihracat içindeki payı 2002 yılında %3.3 olup, bu ülkeden yapılan ithalatın toplam ithalat içindeki payı ise %7.6 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin ihracatının, Rusya'nın toplam ithalatı içindeki payı 2001 yılı itibariyle %1.7 olup, Rusya'nın Türkiye'ye ihracatının Rusya toplam ihracatı içindeki payı %3.3'dür.

Türk Cumhuriyetleri, geçiş sürecinin sonunda yapısal bir çok sorunu geride bırakarak istikrarlı bir büyüme sürecine girmişlerdir. Türk Cumhuriyetlerinin gelişme potansiyelleri ve Türkiye ile coğrafi ve kültürel yakınlıkları düşünüldüğünde, ekonomik ve ticari ilişkiler açısından önemli avantajlar bulunmaktadır. Türkiye'nin Türk Cum-

huriyetlerine olan ihracatının toplam ihracatı içindeki payı, 1992'deki %1.6'lık düzeyinden 2000 yılında ancak %2.1 yükselebilmiştir.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri'nin 1990'lı yıllardan itibaren ticarette yakaladıkları gelişme trendini, Rusya krizinden sonra tekrar sağlayamadıkları görülmektedir. Bu durum, Rusya Krizinden sonra tekrar toparlanma aşamasına giren bu ülkelerin artık ticaretin yönünü değiştirerek, AB ülkelerine doğru yönelmelerinden kaynaklanmıştır. Türkiye'nin, ikamesi mümkün standart malları üretiyor olması bu sonucu doğurmuştur.

Türk Cumhuriyetleri, zengin kaynakları ile gelecek vaad eden ülkelerdir. Türkiye'nin söz konusu ülkelerle ticari ilişkileri, doğal kaynaklarının üretime dönüştürülmesi sürecinde olabilir. Bu kapsamda, doğal gaz ve petrol boru hatları projelerinin Türkiye ve diğer Avrupa ülkelerine ulaştırılması politikası öncelikle ele alınabilir. Bu projeler, bu ülkelerin ekonomik kalkınmalarında önemli olduğu kadar, Türkiye ile stratejik işbirliğine de kalıcı bir zemin oluşturulması açısından önemlidir.

Romanya, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, Makedonya, Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek ve Yugoslavya'dan oluşan *Balkan Ülkeleri'nden* Yunanistan ile, GB çerçevesinde gümrükler kaldırılmış, Romanya, Bulgaristan, Makedonya ve Slovenya ile serbest ticaret anlaşması imzalanmış, Bosna Hersek Cumhuriyeti'ne tek taraflı AB otonom rejimi tanınmıştır. Hırvatistan ile de serbest ticaret anlaşması görüşmeleri yapılmaktadır.

Türkiye'nin ihracatı içinde balkan ülkelerinin payı 1990-1995 döneminde ortalama %3 dolaylarındayken, daha sonra serbest ticaret anlaşmasının da etkisi ile artarak 2000 yılında %5 düzeyine ulaşmıştır.

Balkan ülkeleri, ekonomik ve sosyal yapı açısından Batı'ya yakınlığı, zengin doğal ve beşeri kaynakları ve yüksek büyüme potansiyeli ile önemli bir pazar konumundadır. Bazı Balkan ülkeleri savaş ortamının ortadan kalkmasıyla hızlı bir kalkınma ve yeniden imar sürecine girmiştir.

Balkan ülkelerinin çoğunun, Türkiye'den önce AB içinde yer alacak olması, Türkiye dış ticareti açısından

bazı sonuçlar yaratacaktır; söz konusu ülkelerle her ne kadar serbest ticaret anlaşması bir süredir mevcutsa da, AB'ne üyeliklerinin ardından bu ülkelerin birlik içi ticarete yönelmeleri (Tek Pazar kapsamında görünmez engellerinde kalkmasına bağlı olarak), Türkiye'den ticaretin sapmasına neden olacaktır. Bu durum özellikle tamamlayıcılık özelliği olan mallar için daha yoğun olarak söz konusu olabilir. Dolayısıyla, bu ülkelere olan ihracat olanaklarının daralmasını engellemek için yeni bir strateji belirlenmesi gerekmektedir.

Türkiye, kuzeydeki ticaret bloğu ile ilişkilerini geliştirme fırsatını, oluşumuna liderlik ettiği *Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ)* ile yakalamaya çalışmıştır;

Yıllık 250 milyar doları aşan dış ticaret hacmi (100 milyar dolarlık ithalat hacmi) ve 625 milyar dolarlık GSYİH değeri ile KEİ, Türkiye açısından önemli bir pazar konumundadır. Bölge, körfez bölgesinden sonra en geniş petrol ve doğal gaz kaynağına sahiptir. Türkiye'nin ihracatı içinde KEİ ülkelerinin payı 1990 yılında %5.9 iken, bu pay 1997 yılında %14.6'ya kadar yükselmiş, ancak 2000 yılında 2.3 milyar dolar ile %8.5'e gerilemiştir. Bu azalmada özellikle Rusya'nın ithalatındaki azalma etkili olmuştur. (2000 yılından itibaren biraz artış söz konusudur). Türkiye'nin, KEİ ülkelerinin bir kısmı ile serbest ticaret anlaşması bulunmaktadır (DTM, 2003b).

KEİ, başlangıçta Türkiye için bölgede bir insiyatif kurma olanağı yaratmıştır. Ancak KEİ kuruluş amacı itibariyle önemini aynı ölçüde sürdüremeyen bir ekonomik işbirliği örgütü haline gelmiştir.

KEİ'ne katılan ülkelerin ekonomileri birbirlerini tamamlayıcı niteliktedir. KEİ ülkelerinin bir bölümü tarıma dayalı gıda, giyim ve diğer tüketim malları sanayileri bakımından, diğer bir bölümü ise yatırım ve ağır sanayi malları bakımından karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Örneğin, Romanya ve Kafkas ülkeleri düşük maliyetli işgücüne, Türkiye ve Yunanistan oldukça gelişmiş hizmet ve turizm sektörü, hafif endüstriler ve teknolojiye, Ukrayna ve Rusya Federasyonu ağır sanayilere, Ukrayna tarım ürünlerine, Bulgaristan gıda sanayiine, Rusya Federasyo-

nu, Azerbaycan ve Ukrayna gibi ülkeler kömür petrol ve doğal gaz gibi enerji stoklarına sahiptir.

KEİ'ne katılan devletler, millet, din, mezhep, kültür bakımından birbirinden oldukça farklı bir grubu oluşturmaktadır. Üye ülkeler gelişmişlik düzeyleri açısından da farklıdır. Ekonomik ve gümrük rejimleri uyumsuzdur; piyasa ekonomisine geçiş sürecinde yapısal reformları gerçekleştirmede yetersiz kaldıkları gibi, aşama farklılıkları vardır. Ticaret ve ödeme alanlarında kurumsal yapı eksiklikleri söz konusudur. Kaynaklar etkin kullanılamamaktadır. Enflasyon ve işsizlik yüksek orandadır. Makro ekonomiyi yönlendirecek güçlü bir özel sektör yapısına sahip değillerdir. Üye ülkelerin çoğunda tarım devlet desteğindedir. Ulaşım ağı yetersizdir. Oysa hem Karadeniz hem de nehirler önemli bir olanak sağlamaktır. Karadeniz'deki büyük limanların tevsii, Ro-Ro sistemleri ile deniz, demir ve karayolu bağlarının kurulması, Karadeniz etrafını çevreleyerek otoyol projesinin gerçekleşmesi mevcut ulaşım kapasitesini artıracaktır. İletişim ağı yönünden özellikle yeni bağımsızlığını kazanmış KEİ ülkelerinin çok yetersiz olduğu görülmektedir. Bu da ticareti etkileyen bir unsurdur (Güran,2002:232-238).

KEİ'nde bölge içi ticaret düşük düzeydedir. Tüm bu kısıtlara da bağlı olarak, Türkiye'nin toplam dış ticareti içinde KEİ'nin payı %8-9 dolayında kalmaktadır.

Ekonomik yönden birbirlerine bağımlı olan, Sovyetler birliğinden bağımsızlığını kazanmış olan KEİ üyeleri ile Rusya Federasyonunun kendi başlarına yeterli bir ekonomik yapıya kavuşmaları güç görünmektedir. Piyasa ekonomisi yönünde köklü değişim bu ülke vatandaşları üzerinde ciddi baskı yaratmıştır. Bağımsızlığını kazanan Cumhuriyetlerin, Rusya Federasyonu ile olan ilişkilerinde karşılıklı çıkara dayalı bir gelişim ağır basmaktadır.

KEİ ile ticari ilişkilerin sınırlı kalmasının nedenleri ve kurulacak bir entegrasyonun kısıtları şunlar olabilir. Ülkelerin birbirleri ile ticaretten sağladıkları avantajı belirleyen önemli faktörlerden birisi rekabettir. Ülke ekonomilerinin rekabet edilebilir düzeyde olmaları durumunda, birlik içinde yapılan ülkeler arası ve endüstriler arası ticaret gelişmektedir. Rekabetten uzak tamamlayıcılık

ilişkisinin hakim olduğu ekonomilerde ise ticaret saptırıcı etkinin ortaya çıkma olasılığı yüksektir. Eğer iki ülkede gümrüklerle korunan endüstriler birbirinin benzeri ise bu ekonomiler rekabetçi sayılırlar, aksine gümrüklerle korunan endüstriler birbirinden farklıysalar, bu ekonomiler birbirinin tamamlayıcısıdırlar. Üye ülkelerin ekonomileri ne derece rekabetçiyse, birleşmeden sağlanacak yarar o derece fazla olabilecektir.

Birlik üyesi ülkelerin birbirlerine coğrafi olarak yakınlığı önemlidir. Çünkü ulaştırma maliyetleri ülkelerin, ticaret yapmalarını engelleyebilir. Birlik üyesi ülkelerin birbirlerinin büyük doğal ticari ortağı olması da gerekmektedir. Doğal ticaret ortaklığının en önemli göstergesi, birlik oluşturmadan önce de ticaret hacimlerin geniş olmasıdır.

Ticarete girilen ülkelerde iç piyasa istikrarı gerekir. Birlik öncesinde ülkelerin birbirleri ile tamamlayıcı bir yapıya sahip olmaları, ayrıca birbirleri ile sınırlı bir ticaret yapmaları, birlik sonrası ticaretin hacminde çok fazla değişiklik yaratmayacaktır.

Bu kısıtlar, Türkiye'nin, en azından KEİ ile veya diğer Türk Cumhuriyetleri ile bir çok yönden avantajları olmasına rağmen alternatif bir birlik kurmasının önünde engel gibi görünmektedir. 1990'lı yıllardan beri söz konusu ülkelerle ticari ilişkilerin sınırlı kalması bu durumu açıklamaktadır. KEİ ülkeleri ile ticari ilişkilerin geliştirilmesi yönünde yeni adımlar atılabilir, yeni stratejiler belirlenebilir.

APEC Ülkeleri ve Çin ile Ticari İlişkiler

APEC'in, önemli bir kutup olarak uluslararası ticaretteki yerini artırdığı görülmektedir. APEC ülkeleri 5.7 trilyon dolarlık ticaret hacmi ile, dünya ticaret hacmi içinde önemli bir paya sahiptir. Öte yandan APEC ülkelerinin ticareti bölge içinden gerçekleştirme eğilimleri de giderek artmaktadır. 2001 yılında bu ülkelerinin kendi aralarında yaptığı ticaret %73.2'ye ulaşmıştır. Yine tüm bölge açısından yüksek sayılabilecek bu ticaret oranı, Asya-Amerika kıtası açısından değerlendirildiğinde nisbeten düşüktür.

APEC'in, ABD'ne yaptığı ticaretin %24.8'i Çin tarafından gerçekleştirilmektedir.

Asya-Pasifik bölgesinin toplam ithalatının %33'ü makine ve ulaşım araçlarından oluşmaktadır. Bu mal grubunu % 8 ile kimyasal ürünler izlemektedir. Demir-çelik, dokumacılık ve hazır giyim ithalatının payları sırasıyla %1.6, %1.9 ve %3.8'dir (DTM, 2003f).

Asya-Pasifik Ülkelerinin ithalatında, NAFTA, diğer Asya ve AB kaynaklı ithalatta makine ve ulaşım araçları ağırlıklı iken, diğer Amerika, Ortadoğu ve Afrika kaynaklı ithalatta madencilik ürünleri ağırlıktadır. Bölge ayrıca ciddi büyüklükte bir tarım ürünü ithalatçısı konumundadır. Ancak, tarım ürünü ithalatının %40'ı bölge içi Asya'dan, yaklaşık % 35'i ise NAFTA'dan gerçekleşmektedir. Tarım ürünleri ithalatı içinde Asya kaynaklı ithalatın payının yüksek olması, coğrafi yakınlık gibi doğal bir avantajdan kaynaklanır, NAFTA'dan yapılan ithalatın büyük olması ise tamamıyla fiyat rekabeti ve ABD'nin tarımsal ürün ihracat potansiyelinin bir sonucudur.

Demir-çelik, dokumacılık ve hazır giyim sektörü ürünleri toplam ithalatta önemli bir paya sahip olmadığından, Türkiye'nin bu bölgeye daha fazla ihracat yapabilmesi, makine ve ulaşım araçları ile kimyasal ürünler üretim kapasitesini artırabilmesi ile mümkündür. Ayrıca, coğrafi uzaklık da rekabet edebilmeyi zorlaştıran ayrı bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Çin, APEC içinde gerek nüfusu ile gerek ticaret hacmi ile önemli bir yer tutmaktadır. Dünyanın en hızlı gelişen pazarlarından birisi olan Çin, 2001 Aralık ayından itibaren WTO'nin de üyesi olmuştur. Çin Halk Cumhuriyeti'nin 2002 yılındaki büyüme hızı dünyadaki durgunluğa rağmen %7.3'tür ve 2003 yılında %7.9 olması beklenmektedir. İhracatı 2000 yılında 278 milyar dolara ulaşan Çin, Dünya ticaret sıralamasında 1970'lerde 30. sırada yer alırken 2000 yılında 6. sıraya yükselmiştir. Ticaretin GSMH içindeki payı 1990'ların sonunda %40'a yükselmiştir. Çin ayrıca, ABD'den sonra en fazla yabancı sermaye çeken ikinci ülke konumundadır. Çin'in en büyük ticaret partnerleri arasında ABD, Japonya ve AB yer almaktadır. Çin'in ve Asya'nın yükselen bir ticaret pazarı

olması, hem ABD'nin hem de AB'nin bu pazarlara girme çabalarını arttırmaktadır (DTM, 2003f).

Dünya ekonomisinde önemli bir ticari kutup olma yolunda olan Çin, Türkiye'nin ihracat sıralamasında 2002 yılı itibariyle 28. sırada yer almaktadır. Türkiye'nin toplam ihracatının %0.7'si Çin'e yapılmaktadır. Toplam ithalat içinde Çin'den yapılan ithalat ise %2.7'lik oran ile 7.sırada yer almaktadır.

Türkiye'nin gerek geniş bir pazar olan Çin'e ihracatını artırılabilmesi, gerek Çin'den gelen mallarla rekabet edebilmesi için bu ülkeyle olan ticaretinde yeni bir strateji belirlenmesi gerekmektedir.

Çin çok ürettiği halde, çok tükettiği için dışarıdan mal ithal eden bir ülkedir. Sürekli büyüyen ekonomisi ile Çin, önemli bir tüketim pazarı konumundadır. Özellikle farklılaştırılmış tüketim malları ile bu pazara girilebilir. Dünya Bankası ve IMF tarafından yapılan araştırmalar, WTO üyeliği sonrası Çin'in emek yoğun sektörü, tekstil ve konfeksiyonda daha da büyüyeceğini, öte yandan daha önce çok korunan otomotiv ve petro-kimya sektöründe küçüleceğini belirtmektedir. Bu durum, Türkiye için otomotiv ve peto-kimya sektörlerinde fırsatlar yaratabilir. ABD'nin, Çin'in artan petro-kimya talebini Irak ile karşılama fırsatının doğması ya da böyle bir fırsat yaratması çabası da dikkati çekmeye değerdir.

Çin'in tekstil sektöründe giderek artan payı ise Türkiye'nin de karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu bu sektörü zor bir rekabetle karşı karşıya bırakmaktadır. Bu durum Türkiye'yi söz konusu sektörde ciddi bir yeniden yapılanmaya ve rekabeti artırıcı yeni strateji belirlemeye zorlayacaktır.

2003 yılı itibariyle Türkiye'nin 25 üründe Çin mallarının istilasına uğradığı ve yurt içi sanayiinin ciddi bir tehtid altında olduğu belirtilmektedir. Hatta bu tehtid, ATO tarafından "Çin'den gelen bir geminin bir fabrika kapattığı" şeklinde dile getirilmektedir. İç piyasayı en fazla zorlayan Çin malları arasında, tekstil konfeksiyon ürünleri, bisiklet, seramik, hediyelik eşya, ayakkabı, halı, hırdavat, kırtasiye malzemeleri gibi ürünler yer almaktadır.

Çin'in dünya pazarlarında giderek artan payı nedeniyle, özellikle WTO'ne üyeliği sonrasında, Çin mallarından gelecek tehtide karşı korunmak isteyen üye ülkelerin de baskısıyla, WTO kapsamında ancak ilkeleri dışında kalan ve ülkelere Çin mallarına karşı ek korunma şansı veren bazı düzenlemeler getirilmiştir (Adhikari, Yang, 2002: 22-23).

GATT'ın ülkelerin yurtiçi sanayilerinin ithalattaki artıştan ciddi zarar gördüğü veya zarar tehtidi ile karşı karşıya kaldığı durumlarda korunma önlemleri uygulamalarına olanak veren istisnası (Md.19) (serious incury), Çin'den yapılan ithalat için biraz daha katı tutularak, ciddi zarar yerine, piyasayı bozucu bir etki yaratması durumunda dahi (market disruption) ülkelerin korunma önlemlerine başvurabileceği şeklinde yorumlanmıştır. Bu karar 12 yıllık bir geçiş dönemi için ülkelere Çin mallarına karşı ek bir korunma sağlamaktadır.

Tekstil ve Giyim Anlaşması çerçevesinde de bu sektörde uygulanan kotalar 2005 yılında kaldırılacakken, bu süre Çin'den ithal edilen mallar için 2008 yılına kadar uzatılmıştır.

Ayrıca anti-damping uygulamasının koşulları belirlenirken, Çin'deki fiyatlar yerine o malın üçüncü ülkelerdeki fiyatı karşılaştırılabilecektir. Aynı yöntem Çin ihracatçılarının sübvanse edilip edilmediğine bakılırken de yapılabilecektir. Asya krizi sırasında da Türkiye, anti-damping mevzuatını yeterince işletemediği için ticari haklarını koruyamamıştır. Çin'in artan ucuz ve kalitesiz ihracatına karşı yurt içi sanayiin anti-damping vergilerine başvurma şansı bulunmaktadır.

Orta Doğu Ülkeleri ile Ticaret

Türkiye 1990'lı yıllarda ihracatının ortalama %8-9'unu bu bölgeye gerçekleştirmiştir. 1990'lı yıllarda Ortadoğu ülkelerine yönelik ihracatın genel ihracat içindeki payının nisbeten azaldığı gözlenmektedir. 1980'li yılların başında İslam ülkelerine yönelik ihracatın toplam ihracat içindeki payı, bu ülkelerde görülen olumlu ekonomik gelişmeler, İran-Irak savaşı ve Batı ülkelerinde yaşanan ekonomik durgunluğun da etkisiyle %45'e kadar yükselmişken, 1986

yılından itibaren bu ülkelerin petrol gelirlerinin azalması ve körfez krizi ile birlikte ihracattaki payları azalmıştır (DTM, 2003b).

Türkiye, ithalatında sermaye ve teknoloji yoğun mallarda gelişmiş Avrupa ülkelerine bağımlı iken, ham petrol açısından Ortadoğu ülkelerine bağımlılık göstermektedir. Ayrıca, coğrafi yakınlık da ithalatın bu bölgelerden yapılmasını kolaylaştırmaktadır.

Türkiye'nin Ortadoğu pazarlarında nisbeten karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ürünler arasında, ülkelerarası bazı farklılıklar olmakla birlikte, işlenmiş gıda ürünlerini, giyim eşyası ve dokuma ipliklerini, demir-çelik, otomotiv ve yan sanayiini, plastik ürünlerini ve tarım ilaçlarını sıralamak mümkündür.

Dünya ticaretinde, özellikle petrol ihracatı açısından stratejik bir yeri olan Ortadoğu ülkelerinin ithalatı 1994-2000 yılları arasında ortalama olarak %4.8 oranında artmıştır. Ancak, bu ülkelerin ihracat ve ithalatının büyüme oranı, dünya petrol fiyatları ile yakından ilişkili bulunmaktadır.

1990-2000 yılları arasındaki dönemde Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerine yönelik ihracatı yılda %1.7 oranında artış göstermiştir. Aynı dönemde genel ihracat artış oranı yıllık ortalama %8.2 olmuştur. Türkiye'nin bölgeye gerçekleştirdiği ihracat 2000 yılında 2,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İhracat içinde yaklaşık %8'lik pay anlamına gelen bu değer, söz konusu ülkelerin coğrafi yakınlıkları düşünüldüğünde oldukça yetersizdir. Nitekim, Ortadoğu ülkelerinin ithalatı içinde Türkiye'nin payı da %1.3'ün altında kalmıştır. Bu ülkelerdeki pazar olanakları yeterince değerlendirilememektedir.

Ortadoğu bölgesinin ithalatında en önemli bölge AB'dir. Sanayi ürünleri ve bu grup içinde özellikle de makine ve ulaşım araçları, Ortadoğu ülkelerinin ithalatının en büyük kısmını oluşturmaktadır. Demir-çelik ürünleri ithalat içinde %2.2'lik, tekstil ve konfeksiyon ürünleri ise %1.8'lik paylarla en düşük paya sahip olan ürünlerdir.

Türkiye'den yapılan ithalattaki görüntü, bu ülkelerin genel ithalat yapısından farklıdır. Ortadoğu Ülkelerinin Türkiye'den ithalatında sanayi ürünleri içinde en büyük

payı %18.2 ile demir-çelik ürünleri almaktadır. Tekstil ise % 14.4 ile ikinci durumdadır. Giyim sanayii %5.2 ile düşük bir paya sahiptir. İhracat içinde önemli paya sahip olan tekstil, konfeksiyon ve demir çelik ürünlerinin, Ortadoğu ülkelerindeki pazar payının geliştirilmesi mümkün görülmekle birlikte, gıda ve makine-ulaşım araçları ihracatında Türkiye'nin, mümkün olan payın oldukça gerisinde bulunduğunu söylemek mümkündür.

Ortadoğu ülkelerinin tarımsal ürün ihtiyacını karşılamak amacıyla, GAP bölgesinde gerçekleştirilecek tarımsal üretimin bu hedefe uygun olarak oluşturulması ve yönlendirilmesi yoluna gidilebilir. GAP bölgesi tarım üretiminin ihracata dönük şekillendirilmesi, hem bölgesel kalkınma açısından, hem de ulaştırma maliyetlerinin nisbeten düşüklüğü nedeniyle, bu ürünlerin Ortadoğu pazarlarında karşılaştırmalı üstünlükler kazanması açısından olumlu olacaktır.

Burada dikkati çekilebilecek bir konu da, özellikle komşu ülkelerle olan siyasi ilişkilerin, ekonomik ve ticari ilişkilerin önemli belirleyicisi olmasıdır. Dolayısıyla bu ülkelerle ticari ilişkilerin geliştirilebilmesinde bölgenin siyasi istikrara kavuşması öncelikli koşuldur.

TÜRK DIŞ TİCARETİNİN ÜRÜN YAPISININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye'nin ihracatının son yıllarda %90'dan fazlasını imalat sanayii oluşturmakla birlikte bu malların genelde emek yoğun, geleneksel mallar olduğu görülmektedir. İhracatın sadece %5.8'i tarım, ormancılık ve hayvancılığa dayalı olup, madencilik ve taş ocakçılığının ihracat içindeki payı %1 ile sınırlı kalmıştır.

Türkiye, toplam ithalatı içinde %72'lik (2002 yılı itibariyle) paya sahip olan ara malları ithalatı ile dış dünyaya son derece bağımlı bir görünümdedir. Yatırım malları ithalatının toplam ithalat içindeki payı %17, tüketim malları ithalatının payı ise %10 düzeyindedir.

Türkiye'nin ihracat avantajına sahip olduğu sektörler arasında, tekstil-konfeksiyon ürünleri, demir-çelik ve işlenmiş tarım ürünleri önceliğe sahiptir. Son yıllarda bisiklet, motorsiklet, ve motorlu kara taşıtları gibi nisbeten

emek yoğun taşıt sanayiinin ve yine elektrikli makine cihaz alet ve parçalarının ticaret içindeki paylarında da artışlar görülmektedir.

Dış ticarette ağırlıklı olarak yer alan ve geleneksel karşılaştırmalı üstünlüğe sahip sektörlerde üretilen bu malların ortak özelliği, dış piyasalarda teknolojileri bilinen standartlaşmış mallar olmaları, dolayısıyla rakiplerinin çok fazla olmasıdır. Söz konusu malların ülkeye yarattığı katma değer düşüktür. Bu tür malların rakiplerinin çok fazla olması, onların dış piyasada ancak fiyat avantajı ile tutunabilmelerine neden olmaktadır. Bu da dış ticaret hadlerinin ülke aleyhine gelişmesine neden olmaktadır. Belirtilen özellikleri nedeniyle bu sektörler her zaman teşviklere ihtiyaç duyacaktır. WTO yükümlülükleri çerçevesinde doğrudan parasal teşviklerin kaldırılması ise bu sektörleri olumsuz etkilemiştir. Artık kısa vadede, ihracat üzerinde en fazla, kur değişmeleri ve dahilde işleme rejimi teşvik edici olmaktadır. Kur politikası ise yapısal anlamda ihracatı teşvik unsuru olarak düşünülmemelidir. Ayrıca söz konusu malların dış piyasa talep esnekliklerinin düşüklüğü kurlar nedeniyle ortaya çıkan fiyat düşüşleri karşısında talebi çok etkilememekte, ihracat gelirlerini beklendiği ölçüde artıramamaktadır. Üstelik son dönemde Türk lirasında görülen aşırı değerlenme ihracatı olumsuz etkilemiştir. Dahilde işleme rejimi ise, uygulamadan kaynaklanan sorunlar ve bu uygulamanın ODTP kapsamında AB'nin öngördüğü çerçevede yürütülmesi nedeniyle ihracatçıyı zor durumda bırakabilmektedir. WTO'nün izin verdiği ve dış ticaret mevzuatına da dahil edilen devlet yardımları ise teknoloji yoğun malların üretimini gerektirmektedir.

Dünya ticaretinde teknolojik, katma değeri yüksek ürünlere olan talep hızla artmaktadır, dolayısıyla söz konusu ürünleri üreten ülkelerin dünya ticaretinden aldığı pay da hızla artmaktadır.

Türkiye'nin imalat sanayiinde en verimli sektörleri, gemi ve hava taşıtları, kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünleri, metalik olmayan mineraller, tıbbi aletler ve hassas optik aletleri olarak belirlenmiştir (DTM, 2003b). Ancak bu sektörlerin ihracatının imalat sanayii ihracatı

içindeki payı sadece %9 düzeyindedir. Katma değer sıralaması 15. ve 18. olan tekstil ve konfeksiyon ihracatının toplam ihracat içindeki payı ise %40'dır.

Türk Dış Ticareti'nin lokomotif sektörü olma özelliğini koruyan tekstil ve konfeksiyon sektöründe çalışan emeğin büyük bir kısmını, kayıt dışı ve vasıfsız işgücü oluşturmaktadır. Tekstil sektörü, bu sektöre rakip olan ülkelerden gelen ucuz mallarla fiyat rekabetini ancak bu şekilde sağlayabilmektedir.

AB'ne ihracatın %65'ini, ABD'ne ihracatın ise %37'sini tekstil sektörü oluşturmaktadır. GB'nin ardından, kotaların kaldırılmasına rağmen sektörde AB'ne ihracatta beklenen artışın gerçekleşmediği görülmüştür. Bu durum, AB'nin söz konusu mallara olan talebini, önemli ölçüde yeni üye olan orta ve doğu Avrupa ülkelerinden, Çin'den ve Hindistan'dan karşılıyor olmasından kaynaklanmıştır. Türk tekstil sektörü, kendi iç pazarında, ucuz Asya malları karşısında zorlandığı gibi en önemli dış pazarı olan AB'nde de bu ülkelerle rekabet mücadelesi içindedir. 2005 yılında WTO Tekstil Anlaşması kapsamında, AB'nin bütün ülkelere tekstil kotalarını kaldırması Türk tekstilinin AB'ne ihracatını daha da olumsuz etkileyecektir. Aynı yıl ABD'nin Türkiye de dahil bir çok gelişmekte olan ülkeye tekstil kotalarını kaldırması ise, emeğini ve emek yoğun olan tekstil sektörünü yine de korumak isteyen Amerika'nın, anti-damping ve teknik engeller gibi farklı yöntemlere başvurmasına neden olabilecektir. Bu da beklenen ihracat artışının aksine, Türk tekstil sektörünü farklı bir rekabet mücadelesinin içine sokacaktır.

Tekstil sektörünün mevcut durumu, sektörün yeniden yapılanmasını gerektirmektedir. Bu da ancak dış piyasalara, fiyat rekabeti yerine markası ile, kalitesi ile, tüketicinin kafasında yarattığı imajı ile açılabilen bir tekstil sektörü ile olabilecektir. Zevkine ve kaliteye önem veren tüketiciler yanında, kullandığı ürünün kendi sağlığına ve doğaya da zarar vermediğini bilmek isteyen bilinçli tüketicilerin ihtiyaçlarına hitap edebilen, dolayısıyla tüketicinin kafasında o malı ikame edilemez kılarak kendi tekelini oluşturabilen, markasını yaratabilen bir tekstil ve konfeksiyon sektörü uluslararası piyasalarda tutunabilecektir.

Dolayısıyla artık Türkiye dışarıya, standart ve dış piyasaya göre ucuz tekstili ile değil, pahalı da olsa markasıyla, dış piyasadaki tüketici üzerinde tekel kurabileceği tekstili ile açılabilecektir. Türkiye ancak bu şekilde yeniden yapılanma ile geleneksel karşılaştırmalı üstünlüklere sahip ihracat sektörlerinde ihracat artışı sağlayarak, dış ticaret hadlerini lehe çevirebilir.

Türkiye'nin varolan geleneksel sektörlerinde ürün farklılaşması ve yenilik yolu ile yaratacağı rekabet yanında, uluslararası piyasalara teknoloji yoğun ve katma değeri yüksek yeni ürünlerle açılma çabası da, dış ticarette ürün stratejisinin temel hedefi olmalıdır. Katma değeri yüksek olan sektörlerde uzmanlaşabilmek için, bu sektörlerde rekabet üstünlüğü yaratıcı alt yapının oluşturulması, ihracat ve özellikle yatırım teşvik sisteminin geliştirilmesi AR-GE teşviklerinin artırılarak girişimcinin bu sektörlere yönlendirilmesi gerekmektedir. AR-GE harcamalarının GSMH içindeki payı pek çok gelişmekte olan ülkede %3'ler düzeyindeyken, bu oran Türkiye'de %0.5 ile sınırlıdır (TURKAB, 2003).

GB sonrası Türkiye'nin geleneksel ihraç ürünlerinin, AB pazarında rekabet güçlerinin zayıfladığı, teknoloji yoğun sektörlerin ise artığı görülmüştür. Buradan aslında, Türkiye'nin geleneksel karşılaştırmalı üstünlüklerinin de sorgulanması gerektiği sonucu çıkarılabilir. Çünkü geleneksel karşılaştırmalı üstünlükler belirlenirken, sosyal maliyetler, ölçek ekonomileri, tüketici kalıpları gibi pek çok faktör dikkate alınmamaktadır. Sadece faktör donanımı ve bunun yarattığı fiyat avantajına bakılmaktadır. Oysa örneğin sosyal maliyetler dikkate alındığında, tarımsal ürünler erozyon gibi faktörlerin etkisi ile ya da tekstil çevre maliyetlerinin ve emeğin çalışma koşullarının etkisi ile karşılaştırmalı üstünlüklerini yitirebilecektir. Nitekim bir çok gelişmiş ülke artık, eskiden sadece fiyat farkına dayanarak önlem aldığı damping için gerekçe olarak, ürünlerin çevre ve insan sağlığına veya işgücünün sosyal koşullarına uygunluğunu sorgulayabilmektedir. Ekodamping ve sosyo-damping kavramları dış ticarette giderek önem kazanmakta ve korumacılık için önemli argümanlar haline gelmektedir.

TÜRKİYE'DE YENİ BİR TİCARET STRATEJİSİNİN ARAÇLARI

1980'li yıllardan itibaren, Türkiye'de ihracata yönelik sanayileşme stratejisi çerçevesinde dışa açılma ve ticaretin serbestleştirilmesi yönünde önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Sanayi mallarındaki gümrük tarifelerinde önemli oranlarda indirimlere gidilmiş, kota uygulamasına 1984 yılından itibaren son verilmiş, kambiyo rejimi serbestleştirilerek, daha esnek bir kur politikası benimsenmiştir. Tarife dışı engel olarak nitelendirilen bir çok ticaret politikası aracının Türkiye'nin dış ticaret politikası içinde yer aldığı görülmektedir. Öte yandan Türkiye, AB ile GB ve WTO'ne karşı yükümlülükleri çerçevesinde yaptığı uyumlaştırma çabaları ile dış ticaretinde önemli bir liberalizasyona gitmiştir. İthalatta haksız rekabetin önlenmesi için anti-damping ve anti-sübvansiyon mevzuatının oluşturulması, devlet yardımları konusunda doğrudan parasal teşviklerden vazgeçilerek, AR-GE, çevre, eğitim, pazarlama, ve istihdam yardımları gibi uluslararası yükümlülüklere uygun yardımların uygulamaya konulması, çevre konusunda oluşturulan uluslararası anlaşma ve sözleşmelere taraf olunarak, gerekli düzenlemelere gidilmesi, bu konuda atılmış önemli adımlardır. Gümrük mevzuatındaki düzenlemelerle, menşe kurallarının, gümrük değerlendirme prosedürlerinin, dahilde ve hariçte işleme rejimlerinin, AB normlarında ve WTO yükümlülükleri çerçevesinde yürütülmeye başlaması, teknik düzenlemeler ve standartların uyumlaştırılması yönündeki çabalar, bu uygulamaların ticareti engelleyen yapısını önemli ölçüde gidermiştir.

1980'li yıllardan itibaren dış ticarete getirilen bu yapısal ve kurumsal yenilikler, ticareti hacim olarak artırdığı gibi, mal ve ülke bileşimi de değiştirmiştir. Böylece Türkiye, globalleşme yönünde WTO tarafından belirlenen normlara uygun düzenlemelerle, dünya ticaretinin neredeyse %90'ını kapsayan WTO ülkeleriyle benzer ticaret politikası araçlarını uygular durumdadır (WTO,1998).

Öte yandan, Türkiye'nin gerek ihracatın artırılmasında, gerekse haksız rekabetin önlenmesi ve sektörlere rekabet gücü kazandırılması amacıyla ithalatın engellenme-

sinde, mevcut politika araçlarını yeterince etkili kullanmadığı görülmektedir. Bu politika araçlarının artık dünya ticaretindeki farklı gelişmelere göre yeniden değerlendirilmesi ve yeni bir ticaret stratejisi yaratacak sağlam argümanlara dayandırılması gerekmektedir. Gerek AB ile GB sürecinde gerek diğer ülkelerle ticari ilişkilerde pazarlık gücünün sağlanması ve haksız ticari uygulamalara maruz kalınmaması açısından, ticaret politikası araçlarının ekonomik etkilerinin çok iyi bilinmesi, kullanılmalarının ardında yatan ekonomik ve meta ekonomik nedenlerin araştırılması gerekmektedir.

Dünya ticaretinde yurt içi sanayinin korunmasına yönelik uygulanan tarifeler ve kotalar gibi klasik korunma araçlarının, çok taraflı ticaret müzakereleri sonucu öneminin giderek azaldığı bilinmektedir.

Korumacılık yönünde kullanılan ticaret politikası araçlarının, sürekli WTO büyüteci altında olması, gelişmiş ülkelerin, günümüzde, amaçları ve ekonomik etkilerinin belirlenmesi daha güç olan, çevre, insan bitki ve hayvan sağlığının korunması, tüketicinin korunması, iş gücünün sosyal şartlarının korunması gibi nedenlerle, ticarette teknik düzenlemeler, standartlar, anti-damping vergileri ve bu konuda alınabilecek diğer önlemleri uygulamalarına neden olmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin de ülke içinde rekabet koşullarını tam olarak sağlaması, uluslararası standartlara uygun, çevreyle duyarlı ve işgücünün sosyal koşullarını dikkate alan bir üretim yapması, ticarette bu tür önlemlere maruz kalmasını önleyecektir. Gerçekte bu konulardaki yetersizliklerin ülke için bir sosyal maliyet unsuru olduğu ve ülkenin karşılaştırmalı üstünlükler yapısının yanlış belirlenmesine neden olabileceği dikkate alınarak, firmalar, çevreyi kirletmeyen ve işgücünün sosyal haklarını koruyan bir üretim konusunda hem bilinçlendirilmeli, hem de bu konuda gerekli düzenlemelerin maliyeti, uygun sübvansiyon programlarıyla desteklenmelidir. Bilindiği gibi bu tür sübvansiyonlar GATT/WTO tarafından da uygulanmasına izin verilen sübvansiyonlardır.

Anti-damping vergisi ve telafi edici vergi uygulamaları, son yıllarda bir çok ülkede en fazla başvurulan tarife dışı

engeller olmakla birlikte, bu önlemler haksız rekabeti önlemek için GATT/WTO tarafından uygulanmasına izin verilen ve ayrımcı nitelikte uygulanabilen yegane önlemlerdir. Ayrıca bu uygulamalar, ülkenin kendi iç piyasasındaki aksaklıklardan kaynaklanmayıp dış piyasadan kaynaklanan sorunların çözümüne yönelik olduğu için, anti-damping veya telafi edici vergi yoluyla dış ticarete yapılan bir müdahale, diğer nedenlerle korumaya göre daha haklı görülebilir bir argüman olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye açısından anti-damping uygulamaları incelendiğinde, Türkiye'nin aleyhine açılan anti-damping soruşturmalarının, Türkiye'nin başlattığı soruşturmalara oranla çok daha fazla olduğu görülmektedir. Özellikle 1990'lı yılların ilk yarısında, Türkiye, AB tarafından açılan anti-damping soruşturmalarına konu olan ülkeler arasında ilk sırada yer almıştır. Türkiye 1979 yılından beri anti-damping soruşturmalarına maruz kalırken, bu konuda ülke içi mevzuat düzenlemelerinin ancak 1989 yılında yapılabildiği görülmektedir. O tarihten bu güne Türkiye'deki anti-damping soruşturmaları uygulamalarında artış görülmekle birlikte, firmaların anti-damping konusunda yeterince bilgiye sahip olmadıkları bilinmektedir. Bu nedenle Türkiye, son yıllarda özellikle Asya ülkeleri ve Bağımsız Devletler Topluluğundan gelen ucuz ithalata karşı korunmakta başarısız kalmıştır. Türkiye gibi bir çok GOÜ'de de anti-damping uygulamalarının yeterince yaygın olmayışı, küçük firmaların bu konudaki yetersiz bilgilerinden kaynaklanmaktadır. Gelişmiş ülkelerde ise anti-damping soruşturmaları ve vergileri, günümüzde GOÜ'lerin ihracatına karşı yaygın olarak kullanılan önlemlerdir. Aslında bu ülkelerde, damping soruşturmalarının büyük bir kısmının tamamlanmadığı ve tamamlananların da ancak belli bir oranının kesin vergilerle sonuçlandırıldığı düşünülürse, bir çok anti-damping soruşturmasına sadece ihracatı caydırmak amacıyla başvurulduğu kanısı uyanmaktadır. Çünkü bir anti-damping soruşturmasını başlatmak bile, sonunda vergi uygulanmasa dâhi ihracatçıyı olumsuz etkilemektedir.

Türkiye'de dış sübvansiyonlara karşı uygulanan telafi edici vergi uygulamalarını da sıklaştırmak mümkündür.

Ancak Türkiye'de de hâlâ sübvansiyon niteliğindeki bazı uygulamaların var olması, bu konuda karşı ülkelerin misilleme yapmalarına neden olabilir. Bu nedenle bir çok gelişmiş ülkenin dahî telafi edici vergi uygulamalarına, anti-damping vergilerine göre daha az başvurdukları görülmektedir. Günümüzde ülkelerin uyguladıkları sübvansiyonların yapısı değişmiştir. Türkiye'de de bu konuda gerek GB çerçevesinde, gerek GATT/WTO yükümlülükleri çerçevesinde önemli uyumlaştırma çalışmaları yapılmıştır. Türkiye'nin AR-GE sübvansiyonlarına önem vermesi, sadece GATT/WTO yükümlülüklerine uyum sağlamak için değil, Türkiye'nin teknoloji yoğun mal üretimi hamlesi için de gereklidir. Bilindiği gibi Türkiye'nin dış ticarette karşılaştırmalı üstünlükleri, emek yoğun Hecksher-Ohlin malları ve işlenmiş tarım ürünleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu malların en önemli özelliği ise katma değerlerinin düşük ve piyasada rakiplerinin çok olmasıdır. Oysa, ticaret hadlerinin ülke lehine dönmesi, teknoloji yoğun malların üretimi ve ihracatı ile mümkün olabilecektir.

Tarım sektörü hâlâ inkar edilemez bir şekilde bir çok gelişmiş ülkede korunmaktadır. Bu sektör her ne kadar Tarım Anlaşması çerçevesinde GATT bünyesine alınmış olsa da, söz konusu Anlaşma bir çok istisnayı da içinde barındırmaktadır. Uruguay Görüşmelerinin bu kadar uzun sürmesinde ve zorlu geçmesinde, özellikle AB ve ABD'nin, tarım sektörünün serbestleşmesi konusunda bir türlü anlaşmaya varamamalarının önemli payı olmuştur. Son olarak Cancun'da gerçekleştirilen WTO toplantısında da, yine anlaşmazlıklar tarım sektörü üzerine yoğunlaşmış ve sektörün gelişmekte olan ülkeler açısından önemi ve korunması gerektiği yönündeki görüşler, Toplantının sonuçlanamadan tamamlanmasına neden olmuştur. Tarım sektörü, onun diğer sektörlerden farklı yapısına bağlı olarak sürekli korunmaya ihtiyaç duymaktadır. Her şeyden önce tarım, mevsimlik dalgalanmalardan en fazla etkilenen sektör durumundadır. Tarım sektöründe arz ve talep esnekliklerinin çok düşük olması, piyasa güçlerinin arz ve talebi kendiliğinden dengeleyebilmesini engellemekte, dış faktörlere karşı son derece duyarlı kılmaktadır. Ayrıca, tarım sektörünün, hem sanayiin ham-

maddesi olması, hem de sanayide kullanılan emeğin maliyeti olması nedeniyle, bu sektörün desteklenmesi, sanayi sektörünün de desteklenmesi anlamına gelmektedir. Gerek WTO gerek IMF yükümlülükleri çerçevesinde alınan önlemler ve tarımsal desteklerin azaltılması Türkiye'de tarım sektörünün gün geçtikçe gerilemesine neden olmuştur. Türkiye en önemli pamuk ihracatçıları arasında yer alırken, 2000'li yıllarda dünya pamuk ithalatında ilk sıralara yerleşmiştir. Doğrudan parasal teşviklerin uygulamadaki sınırlılığı nedeniyle, tarımın korunması konusunda yeniden bir yapılanmaya gidilmeli, tarımın modernizasyonu ve desteklenmesi konusunda en güzel örnek olan, AB Ortak Tarım Politikası çerçevesindeki tarımsal destekleme programları örnek alınmalıdır[15].

Yine belirtmek gerekir ki, Türkiye'de de bir çok ülkede olduğu gibi yurtiçi piyasa yapısındaki yetersizlikler ve aksaklıklardan kaynaklanan sorunlar dış ticaret politikası araçlarıyla giderilmeye çalışılmaktadır. Korumacı politikaların yani ulusal sanayiin dış rekabete karşı korunmasının temelinde esas olarak, ülke içindeki yapısal sorunların yattığı bilinmektedir. Bu yapısal sorunların giderilmesi yönünde, genel ekonomi politikası çerçevesinde yürütülen çabaların sonuçları uzun zamana yayıldıkça, dışa karşı korunma, sorunların giderilmesinde kısa vadeli bir çözüm olarak görülmektedir. Böylece kuramsal açıdan bakıldığında korumacılığın yanlış temellere dayandırıldığını söylemek mümkündür. Oysa bu konudaki temel iktisat öğretisi, iç piyasadan kaynaklanan sorunların, iç piyasaya yani sorunun kaynağına müdahale yoluyla çözülmesidir.

Türkiye'de ihracatın artırılmasına yönelik politikalar da artık WTO'nün izin verdiği teşvik yöntemleri çerçevesinde uygulanabilmektedir. WTO tarafından izin verilen devlet yardımları arasında, AR-GE yardımları, çevre yardımları pazar araştırmasına ve ürünlerin yurt dışında tanıtımına yönelik yardımlar sıralanabilir.

Türkiye'de özellikle ürün stratejisi kapsamında teknoloji yoğun, katma değer yaratan ve çevreye duyarlı ürün-

[15] AB Ortak Tarım Politikası kapsamında tarımına yılda 50 milyar dolar sübvansiyon yapmaktadır (Seymen, 1998: 6).

lerin ihracatı, ar-ge yatırımlarının artırılması ile mümkündür. Devlet yardımların etkin bir şekilde kullanılması, dinamik ve hızlı karar vermek durumunda olan özel sektörün ihtiyaçlarına karşılık verebilmesi açısından önemlidir.

Ürün stratejisi belirlenirken, dikkate alınması gereken konulardan biri de geliştirilmiş ve farklılaştırılmış sanayi ürünlerinin üretiminin ve ticaretinin artırılmasına olanak veren endüstri içi ticarettir. Endüstri içi ticaretin günümüzde klasik faktör donanımının ötesinde ticareti açıklayan en önemli unsurlardan biri olduğu bilinmektedir. Klasik anlamda faktör donanımına dayalı karşılaştırmalı üstünlükler, Türkiye'nin ticaret yapısını belirlerken önemlidir ancak yeterli değildir. Ancak, Türkiye'nin dış ticaretten sağlanan avantajını artırabilmesi, başta karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu mallarda farklılaşmalara ve katma değer yaratacak yeniliklere gitmesi, dış piyasadaki zevk ve tercihleri iyi analiz ederek, farklılaştırılmış ürünlerle kendi tekelini yaratabilmesi ve standart, dış piyasada çok bulunan mallar yerine markası ile çıkabilmesi ile mümkündür.

Türk dış ticaretinde endüstri içi ticaret oranı ortalama %35 olarak hesaplanmıştır (Narin, 2002:86-107). Bu oran, en yüksek AB ile yapılan ticarettedir. Endüstri içi ticaret ülkeler arası aynı kalitede, fiyatları birbirine yakın mallarda yatay endüstri içi ticaret şeklinde olabileceği gibi, birbirinden farklı kalitede, dolayısıyla farklı fiyatlarda mallar arası dikey endüstri ticaret şeklinde de olabilmektedir. Türkiye'nin endüstri içi ticaret yapısını ağırlıklı olarak dikey endüstri içi ticaret oluşmaktadır. Bu farlılaştırılmış ürünler arasında, Türkiye'nin daha fazla katma değer yaratacaklara yönelmesi amaç olmalıdır. AB, nisbeten düşük kaliteli malları, o gelir düzeyindekilerin ihtiyaçlarını karşılamak için Türkiye'den alıp, daha kaliteli ürünleri bize satıyor olabilir. Nitekim AB-Türkiye ticaretinde, tekstilde yıllar itibariyle ticaret artarken, tekstilin rekabet gücünün giderek azalıyor olması bunun bir göstergesidir (Gönel, 2001: 3). Türkiye'nin yeni teknolojiler ve yeni mallar üretememesi yatay endüstri içi ticaretin artmasını engellemektedir.

Uluslararası piyasalarda rekabet edebilmek için ihracatın çeşitlendirilmesi bir zorunluluktur. Türkiye de iç piyasasının genişliği sayesinde ölçek ekonomilerinden yaralanarak bunu yapabilir. Bu ise üretimde etkinliğin artırılması ve teknolojik yeniliklerin gerçekleştirilmesi ile olabilir. Farklı çeşitlilikte mal üretebilecek esnek bir yapıya sahip küçük ve orta ölçekte firmaların varlığı rekabet gücünü artırıcı etki yaratacaktır. Bir endüstride ürün farklılaşması olabilmesi için o endüstride tüketicilerin farklılaşmış taleplerini algılayabilecek ve bunu üretime yansıtabilecek yaratıcı, ileri görüşlü girişimcilerin bulunması gerekmektedir. Bu özelliklere sahip girişimcilerin yetiştirilebilmesinde eğitim programlarının önemi büyüktür. AR-GE harcamalarının artırılması da yeni ve farklılaşmış ürünlerin piyasaya sunulmasını hızlandıracaktır. Bu ülke genelinde uygulanacak bir teknoloji politikası ile mümkün olacaktır.

Türkiye'de ihracat sektörlerinin genel yapısı incelendiğinde firmaların, iç piyasada rekabet güçleri ne kadar yüksek de olsa dış piyasaya açılabilmek için birbirleri ile kıyasıya rekabet içinde oldukları görülmektedir. Bu ise dışa açılmada yanlış bir strateji olabilir. Dış talep esneklikleri düşük olan bu mallarda fiyatlardaki düşüşler ihracat gelirlerini de düşürücü etki yaratmaktadır. Oysa uluslararası piyasalarda artık aynı sektördeki firmalar bir araya gelerek ve sektörde güçlü oligopoller oluşturarak, rekabet gücünü artırmak amacıyla dış firmalara karşı ortak oyun stratejileri geliştirebilmektedirler. Hatta bu anlamda geliştirilen stratejik dış ticaret politikası[16] (modeli), bu firmaların dış pazar paylarını artırmaları yolundaki çabalarının ulusal çıkarlarla çakıştığı dolayısıyla devlet yardımlarıyla desteklenmesi gerektiğini savunmaktadır.

Bilindiği gibi artık dünya sürdürülebilir kalkınmayı tartışmakta ve bu çerçevede sürdürülebilir ticareti tanımlamaya çalışmaktadır. Etkinsiz bir üretim yapısının ve dolayısıyla ticaretin doğaya verdiği zararın asgari düzeye

[16] Bu konuda, Brander, Krugman, (1993: 23-30), Krugman (1993: 75-86) ve Brander, Spencer, (1993: 107-119)'ın çalışmaları incelenebilir.

indirilebilmesi için, üretimden ve ticaretten doğan sosyal maliyetlerin çok iyi belirlenmesi ve mümkün olduğunda içselleştirilmesi, ticaretle ilgili her kararda ve her adımda çevre faktörünün de bir değişken ve bir kısıt olarak dikkate alınması gerekmektedir. Öte yandan günümüzde bu yöndeki gelişmelerin, yani çevre, insan sağlığı, bitki ve hayvan sağlığının korunması yönünde artan duyarlılığın, gelişmiş ülkeler tarafından, zaten var olan korunma amacında bir politika aracı olarak ön plana çıktığı da görülmektedir. Gelişmiş ülkeler tarafından ticarete bu konuda getirilen engeller, bu ürünlerin ihracatçısı olan gelişmekte olan ülkeleri etkilemektedir.

Türk ticareti, katı atık ve sıvı atık sistemlerinin firmalarca yeterince dikkate alınmadığı gerekçesiyle engellere maruz kalabilir. Türk firmaları, Kuş Cennetinin hemen yanında kurulmuş bir limandan mallarını sevk ettikleri için eko-damping yaptıkları gerekçesiyle zor durumda bırakabilir. Eko-damping iddialarına dayanarak ticaret engellenebilir ve firmalar anti-damping soruşturmalarına maruz kalabilirler. Bir çok gelişmiş ülke, özellikle de Türkiye'nin en büyük ticaret partneri olan AB, ticaret politikası kapsamında, sağlık, çevre ve tüketicinin korunması amaçlarıyla, CE işareti, eko-etiket, ISO 14000 gibi standartları yoğun olarak kullanmaya başlamıştır. Bu standartların Türk firmalarından da aynen beklenmesi, standartları tutturamayan ihracatçı için bir ticaret engeli niteliğindedir. 1995 yılından beri AB'ne ithal edilen ürünlerde AB normlarına uygunluğu ifade eden CE işareti aranmaktadır. CE işareti testi ve belgelendirme süreci hem zaman hem de yüksek maliyet getirdiğinden talebin düşmesine ve Türk ihracatçılarının rekabet avantajını yitirmelerine neden olabilmektedir. Yine son yıllarda makine sanayiin, ihracat oranı artan sektörler arasına girmesiyle, AB, Türkiye çıkışlı bu ürünlerden CE işareti aramaya başlamıştır. Öte yandan Türkiye'nin söz konusu malların ithalatında aynı uygulamayı gerçekleştirmemesi, Türk firmaları için haksız rekabet yaratmaktadır.

Bu tür olumsuz etkilerin giderilmesinde en önemli unsur bu standartların uluslararası düzeyde uyumlaştırılmasıdır. Türkiye'de GB sonrası standartlar ve teknik düzen-

lemeler ile ilgili, WTO gereklerine de uygun olarak önemli mevzuat düzenlemeleri getirilmiştir. Türkiye'nin bu konuda uygulanan tarife dışı engellere maruz kalmaması için ama daha da önemlisi, çevre ve insan sağlığına duyarlı üretim ve ticaret kültürünü geliştirebilmesi için, "sürdürülebilir ticaret" kapsamında yeni bir ticaret stratejisine yönelmesi gerekmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada, Türkiye'nin mevcut ticaret yapısı, ülke, ürün ve uygulanan ticaret politikası araçları dikkate alınarak kuramsal temellere dayalı bir şekilde sorgulanmaya çalışılmakta ve yeni bir ticaret stratejisi oluşturabilmek için gerekli unsurlar araştırılmaktadır.

Dış ticaretin, ülkelerin ekonomik kalkınmalarındaki önemi ve dünya ticaretinin bugün aldığı boyut dikkate alındığında, Türkiye'nin mevcut ticaret yapısı ile ve yaşanan sorunlarla potansiyel ticaret gücünü yeterince kullanamadığı görülmektedir. Bu durum, Türkiye'nin yeni bir ticaret stratejisi oluşturmasını gerektirmektedir. Buradan hareketle; Türkiye için yeni bir dış ticaret stratejisinin unsurları neler olmalıdır?

Türkiye'nin tutarlı, teorik temellere dayalı, geleceği öngören, kısıtları ve olanakları net olarak belirlenmiş, farklı senaryolara dayalı bir dış ticaret stratejisinin olduğunu söylemek güçtür. Yeni bir stratejisi oluşturabilmenin ön koşulu, Türkiye'nin mevcut ticaret yapısını, ürün yapısını, ülke kompozisyonu, ticaret politikasında uygulanan araçları, kısıtları ve avantajlarını somut bir şekilde belirlemektir. Bu konuda pek çok çalışma yapılmıştır. Türkiye'nin dahil olduğu anlaşmalar ve bu anlaşmaların getirdiği, yükümlülükler ve avantajlar iyi değerlendirilmelidir. Mevcut yapı ve sorunlar belirlendikten sonra, kısıtlar ve avantajlar da dikkate alınarak,

1)Bölgesel Ticaret Stratejisi (hedef ülkeler veya bölgeler),

2)Ürün stratejisi (hedef ürünler ve bu ülke ve ürün kompozisyonunu belirleyecek, ticaret politikası araçları),

3)Hedef ticaret politikası araçları oluşturulmalıdır.

Bölgesel ticaret stratejisi oluşturulurken, Türkiye'nin bölgesel kutuplaşma içindeki yeri, mevcut konumunu belirleyen kısıtlar, ticaret ilişkilerinde alternatifleri ve bu alternatifleri yaratabilmenin koşulları incelenmelidir.

Ürün stratejisi ve hedef ürünler belirlenirken, Türkiye'nin geleneksel karşılaştırmalı üstünlüklerini sorgulaması ve potansiyel dinamik karşılaştırmalı üstünlüklerini belirlemesi gerekmektedir. Bu da ancak, ülke için katma değer yaratan, fiyatları ile dış ticaret hadlerini ülke lehine döndürebilen, aynı endüstride bile olsa tüketici için ikame edilemez imajını yaratacak farklı özellikleri ile ön plana çıkan ürünlerle olabilir. Dünyada endüstri içi ticaret hızla gelişmektedir. Türkiye'nin dünyanın hızlı gelişimine ayak uydurabilmesi için farklılaştırılmış sanayi ürünlerinin üretimine ve ticaretine önem vermesi gerekmektedir. Bu kapsamda endüstri içi ticarete uygun sanayi dallarının eğitim, girdi ve finansman yönünden desteklenmesi önemlidir. İstikrarlı ve dengeli bir ticaret yapısının oluşturulabilmesi için bu malların ve bu malların satıldığı pazarların çeşitlendirilmesi gerekmektedir. Türkiye'nin mevcut ürün paterniyle ticaretini geliştiremediği görülmektedir.

Yeni bir ticaret stratejisinin temel araçları neler olacaktır? Uygulanan politika araçları dünya ticaretinin yaklaşık %90'ını düzenleyen WTO kuralları kapsamındadır. Gerek ithalatı gerek ihracatı düzenlemeye yönelik politika araçlarının, son derece dinamik olan dış ticaret sektörünün ihtiyaçlarını hızlı bir şekilde karşılayabilmesi önemlidir. Türkiye'de ihracatta dahi bürokrasinin, sektörün ihtiyaçlarına hızla cevap verememesi, iyi niyetle ihracatçı lehine getirilen düzenlemelerin ya da teşviklerin "pratikten kaynaklanan sorunlar nedeniyle" etkin olarak işletilememesi ihracatı olumsuz etkilemektedir.

Ticaret stratejisi oluşturulurken, aynı zamanda dünyada tartışılan sürdürülebilir kalkınma stratejisine paralel bir sürdürülebilir ticaret stratejisi oluşturulmalıdır. Bu hem üretim hem de tüketim yönüyle çevre ve insan sağlığına duyarlı bir ticaret kültürü geliştirilmesiyle mümkündür.

Türkiye için yeni bir ticaret stratejisi, hedefleri çok net ve bu hedeflere ulaşmada alternatiflerin bulunduğu bir yapıda olmalıdır. Stratejide, uzun vadeli hedef vardır, bu hedefe ulaşmak için alternatifler vardır. Bu çalışma, öncelikle bu konuda bir durum tespiti yapmak ve yeni bir dış ticaret strateji için dikkate alınması gereken unsurları belirlemek çabası içindedir. Yeni bir strateji oluşturulması konuyla ilgili tüm tarafların; ilgili otoritenin, ilgili kurum ve kuruluşların, konuyla ilgili bilim adamlarının ve dış ticaret yapan firmaların, işbirliği içinde konuya yaklaşımlarıyla mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

1. Acar, Sadık. (2003). "Dünya Ticaretindeki Globalleşmenin Siyasal Sonuçları: Kıbrıs ve Irak", *Konferans:Ege Ordu Komutanlığı*, Narlıdere İzmir, 10 Nisan.
2. Adhikari R., Yongzheng Yang (2002), "What Will WTO Membership Mean for China and Its Trading Partners?", *Finance and Development*, IMF, September.
3. Bakkalcı Can. (2002). *Gümrük Birliğinin Dış Ticarete Etkileri Açısından Türkiye AB GB'nin Analizi*, Doktora Tezi, DEU, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
4. Brander, James A, Paul R.Krugman. (1993)."A Reciprocal Dumping Model of International Trade", *Imperfect Competition and International Trade*, (edt:G.M.Grossman), MIT Press.
5. Brander James A., Barbara J.Spencer. (1993), "Tariff Protection and Imperfect Competition", *Imperfect Competition and International Trade*, (edt:G.M.Grossman), MIT Press.
6. DTM. (1995). "1/95 Ortaklık Kararı" http://www.foreigntrade.gov.t r/ab/okk95/1-95.htm, (07.09.1998)
7. DTM. (1999*). Avrupa Birliği ve Türkiye*, DTM, Avrupa Birliği Genel Md. Yayını, Ankara.
8. DTM. (2003a). "Dış Ticaret Göstergeleri",http://www.dtm.gov.tr/ead/istatistik.htm, (20.8.2003).

9. DTM.(2003b). "İhracat Stratejisi" http://www.*foreigntrade.gov.tr/ihr*/ihrstr/ihrstr.htm, (04.09.2003)
10. DTM.(2003c). "Türkiye'nin Uluslararası Entegrasyonlara Katılımı", http://www. *dtm.gov.tr* /ekonomi/ 75yilbk/ trkulus.htm.(20.08.2003)
11. DTM (2003d). "Ülke Raporları", http://www.*foreigntrade.gov.tr* /AB/AB%20Sayfasi/ ortktic.htm, (01.09.2003)
12. DTM, (2003e). "Ülke Raporları", http://*www.dtm.gov.tr*/anl/raporlar/amerika/abd/abd.htm (20.08 2003)
13. DTM, (2003f). "Ülke Raporları", http://www. dtm.gov.tr/anl/ raporlar/ ASYA_AVUST/ chc/chc.htm, (20.8.2003).
14. Dura Cihan, Hayriye Atik. (2000). *Avrupa Gümrük Birliği ve Türkiye*, Nobel Yayınları.
15. Güran, Nevzat. (2002). *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme ve Avrupa Birliği*, Anadolu Matbaacılık, İzmir.
16. Gönel, Feride Doğanel. (2001). "Tekstil Sektöründe Endüstri-içi Ticaret", *Dış Ticaret Dergisi*, http://www.dtm.gov.tr/ead/ DTDERGI/nisan2001/tekstil.htm (20.8.2003).
17. Harrison, G.W., F.T. Rutherford and D.Tarr. (1996). "Economic Implications for Turkey of a Customs Union with the European Union", *World Bank Policy Research Working Paper* No. 1599, Washington D.C. May.
18. Karluk, S.Rıdvan. (1996). *Avrupa Birliği ve Türkiye*, İMKB Yayını, İstanbul.
19. Krugman, Paul R. (1993). "Import Protection as Export Promotion: International Competition in the Presence of Oligopoly and Economies of Scale", *Imperfect Competition and International Trade*, (edt:G.M.Grossman), MIT Press.
20. Laird, Sam, Christina Hartler. (1999). *The EU Model and Turkey-A Case For Tanksgiving?*, WTO, Trade Policy Review Division, Working Paper, January.
21. Manisalı Erol, (2001), *Avrupa Çıkmazı*, Otopsi Yayınları, Ankara.
22. Narin, Pınar. (2002). *Endüstri-içi Ticaret ve İhracata Dayalı Sektörler Açısından Türkiye Uygulaması*, Doktora Tezi , DEÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

23. Seymen, Dilek. (1998) "The Effects of the Customs Union on Turkish Foreign Trade", *One Day Conference on: European Union's Policy Towards Turkey Aftermath of the Luxemburg Summit*, Confrerence held by the University of Birmingham, October.
24. TURKAB. (2003)."Türkiye AB Gümrük Birliği Etkileri", http:/www.*turab.net*/gb/gbetki11.htm. (20.8.2003)
25. Utkulu, Utku, Dilek Seymen, (2003), "Trade and Competitiveness between Turkey and the EU: Time Series Evidence, *OPENMINDS Conference*, University of Lodz, September.
26. Viner, Jacob. (1950). *The Customs Union Issue*, Stevens and Sons Ltd. London.
27. WTO. (1998). *Trade Policy Review-Turkey*, Geneva.
28. WTO. (2002). "International Trade Statistics" *2002*, http://www.*wto.org*/ english/res_e/ statis_e/
29. its2002_eits02_toc_e.htm, (20.8.2003)

TARİHSEL PERSPEKTİFLE KÜÇÜK ÜRETİCİLİK VE SANAYİLEŞME: FRANSA VE TÜRKİYE ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME

*Muammer Kaymak**

GİRİŞ

Sanayileşme, İngiliz Sanayi Devriminden bu yana, siyasal bağımsızlığa sahip olan bütün ülkelerin paylaştığı ortak bir ideal ve modernleşmenin temel ölçütü olagelmiştir. Farklı ülkelerde yaşanan sanayileşme deneyimleri, sanayileşmenin teknik ve iktisadi bir olgu olduğu kadar, siyasal, sosyolojik ve kültürel bir olgu olduğunu ortaya koymuştur. Sanayileşme teşebbüsleri, tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal, iktisadi ve siyasal koşullar ile kültürel alışkanlıkların belirlediği çerçeve içerisinde somutlaşmaktadır. Sanayileşme süreci öncesindeki üretim biçimleri, bu üretim biçimlerinin ortaya çıkardığı sınıf yapılarının sanayileşme sürecine uyum sağlama kapasitesi, siyasal rejimin niteliği, ülkenin uluslar arası düzendeki yeri, sanayileşmenin türünü, ritmini ve kararlılığını belirlemektedir.

Bu inceleme tarımdaki küçük üreticiliğin sanayileşme süreci ile ilişkisini yukarıda belirtilen özellikler bakımından sergilemeye çalışmaktadır. Karşılaştırmalı olarak ele alınan Türkiye ile Fransa'nın tarihsel gelişiminde, küçük üreticilik olgusu belirleyici bir öneme sahiptir. Her iki ülkede de küçük üreticiliğin yaygın bir üretim ilişkisi olması, sanayileşme sürecini yavaşlatan bir rol oynamıştır.

* Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümü

Genellikle karşılaştırmalı çalışmalar, ele alınan sorunsal doğrultusunda, benzerlikleri ya da farklılıkları gereğinden fazla öne çıkarmak gibi bir sakınca taşır. Fransa ve Türkiye gibi, tarihsel evrimleri birbirinden oldukça farklı iki ülkenin karşılaştırılmasında da böyle bir sakıncanın göz önünde tutulması gerekir. Büyük Fransız tarihçisi M. Bloch, karşılaştırmalı tarih çalışmaları için şu uyarıda bulunuyor:

"Tarihsel bir karşılaştırma yapabilmek için iki şart var. Gözlenen şeyler arasında belirli bir benzerlik olması gerek –bu zaten açık- ve de gözlenen şeylerin içinden çıktıkları durumların belli bir benzemezliği olması gerek" (Akt. Keyder ve O'brien, 1979: 82).

Bloch'un uyarısını akılda tutarak, bu çalışmada incelenen iki ülkede, kapitalizmin doğuş şartlarındaki farklılığa bağlı olarak ortaya çıkan farklı sanayileşme tipolojilerinin geçerli olduğunu vurgulamak gerekiyor. Gerschenkron (1962)'un bu konudaki önerisini izleyerek; Fransız sanayileşmesinin otonom ya da içsel dinamiklerin etkisi altında ortaya çıkan bir sanayileşme; buna karşılık Türkiye'nin sanayileşme deneyiminin türev ya da dışsal koşulların etkisi altında biçimlenen bir sanayileşme olduğunu söyleyebiliyoruz.

Günümüzde, sanayileşme sorunu, Türkiye'de, Fransa'nın tersine, hala güncel bir sorundur. Cumhuriyet dönemi boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras alınan tarım ağırlıklı iktisadi yapı kendi içinde önemli bir değişikliğe uğramasına karşın, Türkiye, sanayileşmeye 20. yüzyılda başlamış birçok ülkeye göre hala çok geniş bir tarımsal nüfus ve istihdam payına sahiptir. Tarım kesiminde ise, ağırlıklı olarak küçük üreticilerden oluşan bir mülkiyet yapısı hakimdir.[1]

---

[1] DİE'nin 1991 Tarım Sayımı'na göre tarımsal işletmelerin %36'sı 10-19 dönüm, %49'u ise 20-100 dönüm arasındaki işletmelerden oluşmaktadır. Yine DİE'nin 1999 yılındaki hanehalkı işgücü anketi sonuçlarına göre yaklaşık 12,3 milyonluk tarımsal istihdamın %90'ından daha fazlası kendi hesabına çalışanlardan ve ücretsiz aile işçilerinden oluşmaktadır. Tarımsal istihdamın toplam aktif nüfus içerisindeki payı, son 40 yıldır giderek azalmakla beraber, hızlı nüfus artışı nedeniyle mutlak rakam olarak önemli bir değişmeden söz etmek olanaklı değildir (Şahinöz, 1998:90).

Türkiye'nin, kökleri 1930'lu yıllardaki devletçi sanayileşme teşebbüsüne dayanan sanayileşme sürecinde, köylülüğün üretim, nüfus ve istihdam içindeki ağırlığını önemli ölçüde muhafaza etmesi "kendi kendini besleyen" bir sanayileşme için uygun kurumsal çerçevenin oluşmasının önünde önemli bir engel oluşturmuştur. Cumhuriyet dönemi boyunca, benimsenen sanayileşme modelleri, bu sorunun üzerine gitmek yerine, tarımdaki mevcut yapıyla uzlaşmış, bu yapının yeniden üretilmesine katkıda bulunmuştur.[2]

Bu çalışmada küçük üreticilik kavramı, köylü üretiminden küçük meta üreticiliğine uzanan üretim biçimlerini kapsayan bir üst-kavram olarak kullanılmaktadır. Köylü üretimi, köylünün ailesi ile birlikte düzenli olarak işleyebileceği büyüklüğü aşmayan, sahibi ya da zilyedi bulunduğu bir toprak parçası üzerinde, sahip bulunduğu diğer üretim araçlarını kullanarak yürüttüğü geçimlik faaliyeti ifade etmektedir. Küçük üreticilik ise, üreticilerin kendi üretim araçlarını kullanarak, kısmen ya da tümüyle pazar için ancak tüketim amacıyla üretimde bulundukları bir üretim biçimidir (Boratav, 1983a). Küçük meta üreticisi, kendi üretim araçlarına sahip olmasına karşın, temelde geçimlik üretim yapan köylü üreticiden farklı olarak, pazara bağımlıdır. Ve üretimden elde ettiği artığı tüccar ve tefeci sermayesi ile bölüşmektedir. Küçük üreticilik başlığı altında ele aldığımız bu üretim biçimlerinin tanım düzeyinde içerdiği öğelerin saf bir biçimde ortaya çıkması zorunlu değildir. Doğrudan üretici, iktisadi konjonktür, savaşlar, iklim vb. gibi etkenler nedeniyle, küçük meta üreticiliğinden köylü üretimine dönebilmektedir. Keza, köylü de, pazarın talepleri doğrultusunda üretimde bulunmasa bile, yerel tefecilerin sömürüsüne maruz kalabilmekte, dolaylı olarak pazar ilişkilerine dahil olmaktadır. Yukarıda da vurguladığımız gibi, söz konusu ayrım ele aldığımız sorun bakımından büyük bir önem taşımamaktadır. Köylüler, pazarla bütünleşme derecesi hangi düzeyde olursa olsun, Marx'ın 19. yüzyılın ilk yarısındaki

[2] Ayrıca bkz. Üşür, (2001).

Fransız köylülerini tasvir ederken altını çizdiği karakteristikleri paylaşmaktadırlar:

"Küçük köylüler, üyelerinin hepsi aynı koşullar içinde yaşayan ama birbirleriyle gerçek ilişkilerle birleşmemiş bulunan muazzam bir kitle meydana getirir. Onların üretim tarzları, onları, karşılıklı ilişkiler kurmaya götüreceği yerde, birbirlerinden ayırır. Küçük köylülerin bu tecrit edilmiş durumu, Fransa'da ulaşım araçlarının kötü durumu ve köylülerin yoksulluğu yüzünden daha da ağırlaşır. ..." (Marx, 1990: 138).

Bu pasajda çizilen tablo küçük üreticiliğin neden sanayileşmenin önünde büyük bir engel oluşturduğu konusunda bir ön fikir vermektedir. Bu doğrultuda, çalışmanın izleyen ilk bölümünde küçük üreticilik ve sanayileşme ilişkisinin doğası ortaya konulmaya çalışılmaktadır. İkinci bölümde, Fransa'da küçük üreticiliğin tarihsel temelleri ve bu üretim biçiminin Fransız Devrimi'nin ardından nasıl güçlü bir örüntü haline geldiği sergilenmekte ve bu gelişmenin Fransa'nın sanayileşmesi üzerindeki etkileri tartışılmaktadır. Benzer bir tartışma Türkiye için de yapılmaktadır. Türkiye'de küçük üreticiliğin tarihsel temelleri ve bu bağlamda Cumhuriyet dönemine devredilen sosyo-ekonomik mirasın Türkiye'nin sanayileşme çabası önüne çıkardığı engeller kritik dönüm noktaları temel alınarak 3. bölümde ele alınmaktadır.

Küçük Üreticilik ve Sanayileşme İlişkisinin Doğası

Belli bir ülkede tarım kesimindeki mülkiyet ve üretim ilişkileri nasıl olursa olsun, sanayileşme sürecinde tarımla sanayi arasında güçlü bir organik ilişki kurulması gerekmektedir. Genel olarak tarımın sanayileşme sürecinde bir dizi işlevi yerine getirmesi beklenir. Öncelikle, tarım kesimi, bir yandan tarım dışı sektörlerin ihtiyaç duyduğu tarımsal işgücü fazlasını sağlarken, kendi içinde yarattığı artık ürünü bu sektörlere aktarmalıdır. Diğer bir anlatımla tarımsal faaliyet, tarım dışı faaliyet için hem işgücü arz fazlası hem de ürün fazlası sağlayabilmelidir. Söz konusu ürün fazlası hem tarımdan ayrılmış bulunan kentli nüfusun beslenmesini hem de sanayinin girdi gereksinimlerini karşılamalıdır. Sanayileşmenin gerekleri bakımından,

tarım sektörü, tarım dışı sektörlerde çalışan emekçilerin biyolojik gereksinimlerini ve sanayinin girdi talebini ucuza sağlamalıdır. Bunun için tarımda hızlı bir üretim artışı olması, bunun sağlanamadığı koşullarda ise, tarımsal fiyatların siyasi kararlarla düşürülmesi beklenir. Sanayileşmenin eşiğinde bulunan ülkelerde, tarım kesiminin istihdam, üretim ve kentli sektörlerin ürettiği ürünlere yönelik talep açısından taşıdığı yüksek önem nedeniyle, tarımsal fiyatların düşürülmesi seçeneği, tarım sektörünü destekleyici başka politikalarla birlikte elc alınmalıdır.[3]

Sanayi öncesi toplumlar, çok özel istisnalar dışında genellikle tarım toplumlarıdır. Bu nedenle, her sanayileşme deneyimi, karşısında çözmek zorunda olduğu bir tarım sorunu bulmuştur. Sanayileşme sürecinde tarım sorununun çözümü ise, salt iktisadi bir sorun olmanın çok ötesinde, siyasal ve toplumsal uzantıları olan bir sorundur. Tarımın sanayileşme sürecinde kendisinden beklenen işlevleri yerine getirebilmesi için, sanayileşmenin gerekleri doğrultusunda bir dönüşüme uğraması gerekir. Sanayi öncesi toplumlarda tarım kesiminde görülen en yaygın örüntülerden biri olan küçük üreticilik olgusu yapısı gereği sanayileşme sürecini geciktirdiği gibi, tarımdaki dönüşümün önünde büyük bir engel oluşturur. Dahası, küçük üreticilik, sanayileşme için ihtiyaç duyulan emekçi sınıfın yaratılması için gerekli olan nüfus hareketliliğini sınırlar. Küçük üreticiliğin tersine toprak sahibi-tarımsal kapitalist ile topraksız tarım işçilerinin iki ayrı sınıf olarak ortaya çıktığı modelde, fonksiyonel gelir bölüşümü, sanayileşme için gerekli ilk birikimin sağlanması bakımından daha elverişlidir (Kazgan, 1965: 70). Küçük üreticilik ise, yapısı gereği, geniş ölçekli, bilimsel tarım ilkeleri doğrultusunda ve tarımsal makine kullanımına dayalı bir tarıma elvermediği için sanayileşme için gerekli tarımsal artığın oluşmasının önünde önemli bir engel oluşturur. Ayrıca, geniş ölçekli kapitalist tarım modelinde, küçük üreticiliğin tersine, topraksız tarım işçilerinin sanayideki ücretler üzerinde yaratacağı baskı da sanayileşmeyi kolaylaştıran bir etkendir.

[3] Daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Kazgan (1965:64-66).

Öte yandan küçük üreticilik altyapısı üzerinde yükselen bir kapitalizmde, burjuvazi, sanayileşme için gerekli davranışlara sahip olamaz; sınai ve tarımsal üretimi geliştirmek yerine küçük üreticiliğin yaygın olmasından kaynaklanan tüccar-tefeci kazançlarını tercih eder.[4]

Sanayileşme sürecinin klasik örneği olan İngiltere'de tarım sorunu radikal bir biçimde çözüme kavuşturulmuştur. Bu kökten ve toplumsal açıdan sancılı dönüşüm süreci İngiliz sanayi devriminin anahtarını oluşturmaktadır. İngiltere'de 15. yüzyıldan itibaren kırsal yapıda ortaya çıkan farklılaşma sonucunda piyasaya dönük üretim yapan ve ücretli işçi çalıştıran küçük meta üreticileri sahneye çıkmıştır. *Yeoman* adı verilen bu küçük kapitalistlerin doğuşu feodal topluma özgü geleneksel kır dayanışmasını zayıflatmıştır. Köy topluluğundaki dayanışmanın zayıflaması, büyük toprak sahiplerinin, ekonomi dışı zor aygıtlarını da devreye sokarak, köylüleri topraklarından atmasına zemin hazırlamıştır. Böylece toprak, özel kişilerce sahip olunabilen ve özgürce alınıp satılabilen bir metaya dönüştürülmüş ve ticari tarımın fırsatlarından yararlanmak için "onu geliştirmeye can atan ve ...bilgili ve bilinçli bir şekilde, kişisel çıkarları ve kar ardında koşan insanlar"ın eline geçmiştir (Hobsbawm, 1989: 269).

Köylülerin üretim araçlarından koparılması, kır halkını oluşturan büyük kitlenin en azından önemli bir bölümünün ekonominin gelişmekte olan tarım-dışı kesimlerinin işgücü gereksinimini karşılamak üzere bir yerden bir yere özgürce gidebilen ücretli işçilere dönüştürülmesini sağlamıştır. Sonuçta daha 17. yüzyılda İngiliz tarımında toprak sahibi, kapitalist kiracı ve ücretli işçiden oluşan tarımsal kapitalizm modeli hakim hale gelmiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarım temelli iktisadi büyüme, sanayi sektörünün hem arz hem de talep yönünün gelişmesine katkıda bulunmuş, 18. yüzyılın ikinci yarısındaki Sanayi Devriminin temelleri bu dönemde atılmıştır.

---

[4] Bu konuda daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Boratav, (1983a) ve Boratav (1983b). Küçük üreticiliğin doğası ve kapitalist sistem içerisindeki geleceği konusundaki almaşık görüşler için bkz. Llambi (1988) ve Bernstein (1988).

Bu çalışmada ele aldığımız ülkelerden Fransa, tarihsel evrimiyle söz konusu klasik modelden önemli ölçüde ayrılmaktadır. Bu ülkede küçük üreticilik, 19. yüzyıl ortalarına kadar yaygın bir üretim biçimi olmaya devam etmiştir. Fransa'da küçük üreticiliğin yaygın ve güçlü bir örüntü olması sanayileşme süreci önünde 20. yüzyılın ortalarına kadar taşınan bir engel oluşturmuştur. İzleyen bölümde Fransa'da küçük üreticiliğin tarihsel evrimi ve yarattığı sonuçlar tartışılmaya çalışılacaktır.

Feodal Monarşinin Direngen Mirası: Fransa'da Küçük Üreticilik ve Sanayileşme

Fransa'da 19. yüzyılda, köylülüğün, sanayileşme süreci önünde büyük bir engel oluşturan gücü ve yaygınlığı, bu ülkede feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin kazandığı özgül biçimden kaynaklanmaktadır.

Fransa'da köylü üretiminin tarihsel temelleri oldukça güçlüdür. Köylülüğün gücü zaman içerisinde feodal soylulara karşı giriştiği bölüşüm mücadelelerinden kazançlı çıkmasını sağlamıştır (Brenner, 1990: 258-9). Feodal düzenin ilk büyük krizi olan 14. yüzyıl krizi, soylular aleyhine gelişmeleri hızlandırmış, böylece Fransız köylülüğü içerisinde İngiliz köylülüğüne benzer bir farklılaşmanın işaretleri ortaya çıkmıştır. Öte yandan 15. ve 16. yüzyılın iktisadi konjonktürü mülklerini genişleterek ticari tarıma yönelen zengin bir köylü tabakasının ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Ancak kapitalist tarım yönündeki bu eğilim "feodal tepki"nin gücü nedeniyle tersine dönmüştür. Feodal tepki, bu gelişmeler karşısında yeni koşullara ayak uydurmakta zorlanan ve yoksullaşan soyluların olağan davranış kalıbını oluşturmaktadır (Bloch, 1970: 117).

17. yüzyıl başlarında iktidara gelen mutlak monarşi, geleneksel aristokrasinin, feodalizmin çözülmesine ve gerileyen konumlarını iyileştirmek için köylülük üzerinde sömürüyü artırma girişimlerine tepki olarak ortaya çıkan köylü isyanlarının egemen sınıflar blokunda yarattığı endişenin sonucunda, bir direniş hattı olarak ortaya çıkmıştır. Mutlak monarşi mali açıdan köylülüğün vergilendirilmesine bağımlı olduğu için ilk olarak tarımın canlandı-

rılması ve köylülüğün feodal toprak sahiplerinin baskılarına karşı korunması doğrultusunda bir dizi önlem almıştır. Krallığın sağladığı bu koruma sayesinde, köylülük soyluların giderek artan baskıları karşısında önemli bir güvenceye kavuşmuştur. Bu gelişme küçük köylü mülkiyetinin Fransız tarımındaki egemenliğini pekiştirmiştir. Öte yandan bu korunmanın köylülüğe maliyeti giderek katlanan vergi yükü olmuştur. Böylece, mutlak monarşi, İngiltere'dekine benzer bir şekilde, elde ettiği artık ürünü, toprağını genişletmek ve verimliliği artırmak için biriktiren ve pazara yönelik üretim yapan *yeoman* türü küçük üreticilerin ortaya çıkışını engellemiştir.

17. yüzyıl boyunca, Fransa'da mutlak monarşi aracılığıyla feodalizme özgü sosyal ilişkiler korunmuş, Krallık, feodal ilişkileri merkezileştirerek yeniden üretmeyi başarmıştır. Ancak, 17. yüzyıl başlarından itibaren mutlakçı devletin inşa edilmiş olması sorunları ortadan kaldırmamış; aksine soylularla krallık arasında siyasi konularda süregelen çatışma artık ürünün bölüşümü alanına kaymıştır. Krallık, tarımsal artığın önemli bir kısmına vergi yoluyla el koymaya çalışırken toprak sahibi soylular gelirlerinin azalması karşısında rantları artırmaya çalışmıştır. Böylece artık ürünün vergi ve rant arasında paylaşımı sorunu ortaya çıkmıştır. Özellikle savaş dönemlerinde ve kötü hasat yıllarında devletin vergi kanalıyla el koyduğu artığın büyüklüğü, feodal rantların iyice azalmasına yol açmıştır. Feodal soylular, rantlardaki bu düşüş karşısında, sık sık, Krallığın vergi tahsildarlarına karşı köylüleri isyana teşvik etmiştir (Methivier, 1977: 75). Vergi tahsildarlarına yönelen bu isyanlar karşısında Krallık, toprak sahipleri ile doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçınmak için, egemen sınıfları vergileme aygıtı içinde bütünleştirmeye çalışmıştır. Krallık ve aristokrasi arasındaki bu zorunlu işbirliği, yargısal ya da idari bir görevin ya da belli bir bölgede vergi toplama imtiyazı veren bir makamın, belli bir para karşılığında soylulara ve yeni gelişen burjuvaziye satılması anlamına gelen makam satışı uygulamasının yaygınlaştırılmasıyla sağlanmıştır. Böylece, Krallık, artık ürünün feodal rant ve vergi arasındaki eşitsiz dağılımının yol açtığı çelişkiyi ortadan kaldırmış, hem

makam satışından hem de daha etkin vergi toplanması sayesinde vergilerin artmasından kazanç sağlamıştır. Toprak sahiplerinin vergi mekanizması aracılığıyla Krallıkla bütünleştirilmesi sonucunda, vergi, Porshnev (1977: 129)'in deyimiyle "merkezi feodal rant" haline gelmiştir. Bu gelişme, feodalizmi yeniden üreterek, girişimci toprak sahibi soyluları, yeni tarım tekniklerini yaşama geçirmekten ve çitlemelere girişmekten alıkoyan önemli bir etken olmuştur.

Mutlak monarşi ise, makam satışı aracılığıyla, bu makamları satın alan soyluları ve burjuvaziyi kendisine bağımlı kılarak bütün egemen sınıflar açısından bir istikrar odağı haline gelmiştir. 17. yüzyıl boyunca mutlakçı devletin giderek güçlenmesi, burjuvaziyi de bağımlı bir gelişme çizgisine mahkum etmiş, feodal-mutlakçı rejim altında burjuvazi, Krallık gücü ve soylularla kurduğu bağlaşıklık nedeniyle kendi toplumsal varoluşuna karşıt bir yöne evrilmiştir (Porshnev, 1977: 111). Burjuvazi, ticaret ve sanayiden elde ettiği serveti Krallığın yarattığı satılık görev ve makamlara yatırarak, bu makamların sağladığı gelirlere ve vergi ayrıcalıklarına bağlanmıştır. Burjuvazi, bunun yanı sıra sahip olduğu zenginliği, soyluluğa ve devlete yerel ve merkezi düzeydeki feodal ayrıcalıklar karşılığında kredi sağlamakta kullanmaya başlamıştır. Makam sahipliğinin soyluluk payesi edinme şansı vermesi, burjuvazinin, siyasal ve toplumsal nüfuzunu artırmak için feodal-mutlakçı düzene bağlılığını artırmıştır. Böylece, burjuvazinin bir bölümü feodalleşmiş, iktisadi ve siyasi açıdan feodal düzene bağlanmış, giderek soyluların yaşam tarzını benimsemeye başlamıştır. Bu gelişme kapitalist gelişmenin önünde büyük bir engel oluşturmuş, özellikle Colbert döneminde gelişen sanayi ve dış ticaret alanında faaliyet gösteren tüccar ve zanaat loncaları, tekel ihdası, imtiyazlar ve yeni satılık makam yaratma gibi araçlarla feodal-mutlakçı devletin gelir gereksinimlerine bağlanan patronaj ilişkilerine dahil edilmiştir.[5]

[5] Colbert döneminde kurumsallaştırılan başlıca üç sanayi örgütlenmesi göze çarpmaktadır. Birincisi, devlet imalathaneleridir. Sermayesi doğrudan Krallık hazinesinden karşılanan bu imalâthaneler esas olarak sarayın lüks tüketim ihtiyaçlarını üretmekle görevlidir. İkinci tür sanayi

Köylülüğün durumu ise 17. yüzyılda giderek kötüleşmeye başlamış, bir yandan üzerindeki feodal yükümlülükler bir yandan Krallık vergilerinin yükü altında büyük bir yoksulluk girdabına itilmiştir. Yaklaşık iki yüz yıl boyunca devlet vergilerinin ve feodal rantların artması, köylü mülklerinin giderek küçülmesine yol açmıştır. Mülklerin küçülmesi sonucu, 18. yüzyıl sonlarında köylülüğün dörtte üçü geçimini 5 hektardan büyük olmayan topraklardan karşılar hale gelmiştir. Bu dönemde, çoğu bölgede köylü mülklerinin yüzde 5'inden fazlası 1 hektardan azdır (Jacquart, 1974: 70-1).

Fransa'da 18. yüzyıl boyunca, dış ticaret ve sanayide önemli ilerlemeler olmuştur. Ticaret ve sanayideki gelişmeler, tüccar ve sanayicilerin kendi üzerlerindeki denetimin kaldırılmasını talep edebileceği olgunluğa ulaşmaya başlamıştır. Ancak, Fransa yarışa geç başladığı için rakibi İngiltere'nin çok gerisinde kalmıştır. Bu geriliğin temel nedeni yukarıda da vurguladığımız gibi, mutlakçı devletin feodalizme özgü toplumsal ilişkileri muhafaza etmesidir. Feodal monarşinin köylülük üzerindeki ağır sömürüsü, tarımda kapitalizmin gelişmesini sağlayacak toplumsal ve iktisadi dönüşümü sekteye uğratmış, sanayi ve ticaret Krallığın denetimi altında bağımsız bir gelişme olanağı bulamamıştır. Köylülüğün ağır sömürüsünün tarımdaki verimliliği azaltması sonucu zamanla ekonominin kendini yeniden üretme kapasitesi azalmıştır. Fransız tarımına egemen olan yoksulluk, iç pazarın gelişimine engel olmuş, çok sayıda küçük köylü mülkünün mali gerekçelerle ko-

---

ise, *manufactures royales* adı verilen Krallık imalathaneleridir. Özel kişilere ait olan bu imalathanelerde, genel tüketime yönelik mallar üretilmektedir. Ancak adının da çağrıştıracağı gibi bu imalâthaneler Krallığın kontrolü altındadır. Daha doğrusu, hazine sübvansiyonları, kentler ve bölge komisyonlarından faizsiz borçlanma olanağı, *tallage* ve tuz vergisi gibi ağır vergilerden muafiyet elde edebilmek için devlete yaslanmak zorunda olan bu manüfaktürlerde devletin sıkı denetimi söz konusudur. Üçüncü kategori ise *manufactures privilégiées* denilen imtiyazlı manüfaktürlerdir. Bunlar adı üstünde belli stratejik malların üretim ve satışında tekel konumuna sahiptir. Devletin sıkı kontrol ve yönlendirmesi altındaki sanayi tabiatıyla soyluların lüks tüketim ihtiyaçlarına ve devlet yatırımlarına yoğunlaşmıştır (Mantoux, 1960:30-31).

runması, kendine yeterli ekonomik büyüme için yapılacak reformları sekteye uğratmıştır (Kemp, 1971: 27).

İktisadi canlılığın azalması zamanla mutlakçı devletin gücünü de azaltmış ve yoksul köylülük, hantal ve merkezi devletin gelirlerini sağlamada yetersiz hale gelmiştir. En önemlisi mutlakçı devlet bütün egemen sınıfları, makam sahipliği ve patronaj ağı ile kendine bağlamış olduğu için, bağımsız bir kapitalist gelişmeye hizmet edecek bir siyasal rejim değişikliği talebi de gündemden çıkmıştır.

17. yüzyıl sonlarında yapısal hale gelen krizler, Krallığı, geleneksel soyluluğu daha fazla vergilemeye itmiş, böylece Krallık egemen sınıflar içinde zaten sağlam olmayan desteğini tehlikeye atmıştır. Zamanla kronikleşen iktisadi krizler, siyasal krizin tohumlarını ekmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısında, savaşta yenilmiş, dış ticareti iflas etmiş, mali krizin eşiğinde bir Fransa tablosu hakimdir (Marchewski, 1961: 370). Bu sorunu çözmek iddiasıyla sahneye çıkan ve bir tür aydın despotizminden medet uman akımların tarım ve sanayide üretim ve mübadele özgürlüğü ve tarımın İngiliz tarzı kapitalist dönüşümü gibi önerileri köylü yığınlarının ve geleneksel sınıfların direnişiyle karşılaşmıştır. Kapitalist üretim ilişkilerinin tedrici olarak tarım kesimine sızması, tarım alanında devrimci değişikliklere yol açmamasına ve köylülüğü ortadan kaldıramamış olmasına karşın, köylülüğün Monarşiye karşı düşmanlığını artıran bir rol oynamıştır (Moore, 1989: 55) Köylülerin feodal rejime yönelik tepkileri, Fransız Devrimine giden yolu açan etkenlerden birisi olmuştur.

Fransız Devrimi, mutlakçı feodal rejimin bağrında gelişen kapitalizmin ortaya çıkardığı yeni güçlerin taleplerinin mevcut devlet tarafından karşılanmayacağının açık bir biçimde ortaya serildiği bir dizi gelişme sonucunda patlak vermiştir. Devrimin ilan ettiği ve programatik bir nitelik taşıyan insan hakları bildirgesinde "bütün insanlar hür doğar ve yasalar karşısında eşit haklara sahip olarak yaşarlar" ifadesine yer verilmiştir. Ancak bildirgeye hakim olan söylem doğal olarak burjuvazinin talep ve özlemlerini yansıtmaktadır (Hobsbawm, 1989: 113-4). Bu

niyet köylülere ilişkin düzenlemelerde kendini açıkça göstermiştir.

Devrimin köylüler lehine en önemli girişimi feodalizmi tasfiye etmek olmuştur. Buna göre köylülüğü cendere altına alan her türlü feodal yükümlülükler ve ödentiler ortadan kaldırılmış, feodal rejimin köylülük üzerindeki, ürün rotasyonundan, ürünün ekimine ve pazarlanmasına kadar uzanan sıkı düzenlemeleri kaldırılmıştır. 1791 yılında çıkarılan bir yasayla her üreticinin istediğini ekme ve ürünü istediği gibi değerlendirme hakkı olduğu kayda geçirilmiştir. Ancak devrim, ruhuna uygun olarak çitlemeleri serbest bırakmış, köy topluluğu tarafından kullanılan ortak toprakların ve ormanların bölünmesini serbest hale getirmiştir (Clapham, 1968: 10-13).

Devrimin ilk yıllarında ürün dağıtım ve pazarlama konularında liberal politikalar benimsenmesi ve bu politikalardan zengin köylülerin yararlanması, yoksul ve orta köylüler arasında kapitalizm düşmanı radikal akımların güçlenmesine yol açmış; bu akımlar tepkilerini sıkça ayaklanmalarla dile getirmiştir. Köylülüğün giderek radikalleşmesi devrimin kentli unsurlarının radikalleşmesiyle eş zamanlı olmuştur. 1793 yılında bu radikalleşmenin siyasal ifadesi olarak iktidara gelen Jakobenler, köylülerin talepleri doğrultusunda düzenlemelere imza atmıştır. Buna göre, devrimin ardından yurtdışına kaçan soyluların toprakları küçük birimler halinde ve bedeli on yılda ödenecek şekilde satışa çıkarılmış, köy ortak topraklarının istendiğinde köy halkı arasında bölüşülmesi ve soyluluk haklarından kalan ayrıcalıkların tazminat ödenmeksizin kaldırılması konusunda düzenlemeler yapılmıştır (Moore, 1989: 72).

Burjuvazi ve köylülük arasında feodal sınıflara karşı kurulan ittifakın doğal sonucu ise, devrimin mülkiyet haklarını güçlendirmek suretiyle köylülüğe belli avantajlar sağlaması olmuştur. Ancak devrimden esas itibariyle görece varlıklı köylü kesimleri (*labourers*, *fermiers*) kazançlı çıkmıştır. Çünkü devrimden sonra kilisenin ve sürgüne giden soyluların el konulan topraklarının satışından kazançlı çıkan kesimler bunlar olmuştur. Bununla beraber, ortak toprakların bölünmesine karşı çıkanlar da aynı

kesimlerdir. Böylece zengin köylüler yoksul köylülerin devrimci toprak düzenlemelerinden pay almasını engellemiştir (Mooers, 1997: 94). Öte yandan devrim, olağanüstü savaş koşullarının etkisiyle devraldığı kırsal ekonominin geçimlik üretim yapan kesimini güçlendirmiştir. 18. yüzyıl sonlarında ortalama elli dönüm toprağa sahip olan ve köylülük içinde çok küçük bir azınlığı oluşturan orta ve zengin köylülük ise, devrim sırasında resmi düzenlemeler ve fiyat denetimleri yüzünden sert darbelere maruz kalmıştır.[6] Süre giden siyasal istikrarsızlık nedeniyle zaten yapısı gereği tarımı kapitalist yöne çekmekten çok uzak olan küçük üreticiler mümkün olduğunca kendi tüketimlerini sağlamak yönünde davranmıştır.

Devrim sırasında orta ve yoksul köylüleri ve zanaatkarları feodalizme karşı burjuvazinin yanında mücadeleye sevk eden temel saik, bu kesimlerin kişilikleri ve emekleri üzerinde özgürce tasarruf edebilmek için başkalarının toprağına bağımlı olma ve işletme tutsağı olma biçimindeki feodal egemenlikten kurtulma hedefi olmuştur. Ancak, bu sınıfların özlemlerinin kapitalizmin gelişme dinamikleriyle çeliştiği açıktır. A. Soboul (1989: 25-6)'un ifadesiyle:

"Devrim sırasında köylü ve zanaatkarlar, doğrudan üretici olarak ya da böyle olmak hırsıyla mülkiyeti kişisel emeğe bağımlı kılan bir piyasa ütopyası çerçevesinde herkesin toprak, atölye veya bakkal sahibi olduğu küçük müstakil üreticiler toplumunu düşlemiş, bir yandan bir zenginlik tekelinin oluşmasını engellemeye çalışırken diğer yandan proleterleşemeye karşı çıkmışlardır".

Köylülüğün ve kentli zanaatkarların en azından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar kısmen de olsa amaçlarına ulaştıkları söylenebilir. Devrim sırasında büyük bir güç kazanan küçük üreticiliğin Fransız ekonomisi üzerindeki ağırlığı Napolyon dönemindeki köylü mülkiyetini güçlendiren miras yasaları ile perçinlenmiştir. Toprağa aç geniş bir köylü kitlesinin bulunduğu koşullarda bu yasa küçük toprak mülkiyetinin Fransız tarımındaki ağırlığını artır-

[6] 1826 gibi geç bir tarihte bile, orta köylülük toprak sahiplerinin yalnızca %10'unu oluşturmaktadır.

mıştır. İlk bakışta sanayi kapitalizminin gelişmesi ile çatıştığı düşünülebilecek olan bu gelişme özünde, kentlerdeki serbest rekabeti ve ilk adımlarını atan büyük sanayi sistemini kırda da tamamlamak hedefini gütmektedir. Üstelik, yeni geliştirilen bu küçük üreticiler sınıfı yeni rejim açısından iktisadi olduğu kadar siyasal bir dayanak oluşturmaktadır. Marx (1990: 142)'ın ifade ettiği gibi, küçük üreticiler:

"...yeni devrilmiş olan toprak aristokrasisine karşı her yerde hazır bulunan bir protesto oluşturuyordu. ... Küçük toprak mülkiyetinin Fransız toprağına saldığı kökler, ...burjuvazi için, eski feodal beylerin her türlü saldırgan geri dönüşlerine karşı, doğal bir sur oluşturuyordu."

Ancak sistemin bekası bakımından önemli bir dayanak olarak görülen küçük üreticilere dayalı iktisadi yapı, uzun vadede kapitalist sanayileşmeye karşı güçlü bir engel oluşturmuştur. Bu düzenlemeler sonucunda ortaya çıkan tarımsal yapı, mülklerin genişliği bakımından devrim öncesine göre büyük bir farklılık taşımamaktadır. Devrimin, özellikle soyluların el konulan topraklarının satılması yoluyla toprak mülkiyeti konusunda getirdiği geniş olanaklar orta köylülükte ve büyük toprak sahiplerinde çitlemelere ve toprak iyileştirmeye yönelik bir eğilime yol açmamıştır. Devrim sonrasında görülen genel eğilim devrim öncesinde varolan yapıya benzer bir şekilde mülklerin bölünmesi yönünde olmuştur. 1826'da Fransız köylüsünün %89,3'ü ortalama 2,65 hektarlık topraktan geçimini sağlamaya devam etmektedir (Price, 1981: 55).

Özetle 19. yüzyılın ilk yarısında hakim olan eğilim, kent merkezlerinde proleterleşme eğiliminin tersine dönmesi, kırda ise, kendi topraklarının sahibi olan küçük üreticilerin sayısındaki artış olmuştur. Geçimlik üretime dayalı çiftçilik, 19. yüzyıl boyunca, %50 oranında artış kaydetmiştir. Küçük mülk sahipleri de doğal olarak, emekten tasarruf sağlayan teknolojinin devreye sokulmasıyla tarımda iyileştirmeler yapmak yerine, ürünü artırmak için ekim yapılacak toprak miktarını artırmak ve tarıma elverişli hale getirmek gibi geleneksel ekstansif tarım yöntemlerini tercih etmişlerdir. Büyük malikanelere gelince; 1826'da yaklaşık olarak toprağın %20'sini

oluşturan büyük malikaneler devrimden sonra da ekonomide büyük rol oynamayı sürdürmüşlerdir. Ancak bu malikaneler toplumsal yapıları bakımından İngiltere'deki benzerlerine göre belirgin farklılıklar göstermektedir. Bu malikaneler büyük toprak sahiplerinden arazi kiralamaya çalışan yarı topraksız köylülerle kuşatılmış durumda olduklarından, büyük toprak sahipleri, yeni kiracı bulmak her an olanaklı olduğu için üretimde iyileştirmeye yönelmek ve sabit sermayeye yatırımda bulunmaktansa, rantları yükseltmek ve borçlu çiftçilerin arazilerini satın alarak topraklarını genişletmek suretiyle gelirlerini artırma yoluna gitmeyi tercih etmişlerdir (Mooers, 1997: 94). Sonuçta Devrim sırasında ve sonrasında toprakların önemli bir bölümü el değiştirmiş olsa da Fransa tarımının yapısında radikal bir dönüşümden söz etmek en azından 19. yüzyılın ortalarına kadar mümkün değildir.[7] Ancak küçük üreticiliğin yeni düzenle bağlaşıklığı giderek kendi aleyhine sonuçlar doğurmaya başlamıştır:

"19. yüzyıl boyunca, kent tefecileri feodal beylerin; ipotek, toprağa bağlı feodal yükümlülüklerin; burjuva sermayesi ise aristokratik toprak mülkiyetinin yerini aldı. Köylünün küçük toprak parçası, artık, kapitaliste topraktan kâr, faiz ve rantı çekip almasına ve köylünün kendisine de nasıl olup da gündeliğini çıkarabileceğinin tasasını bırakmasına olanak veren bir bahaneden başka bir şey değildir..." (Marx, 1990: 142-3).

Marx, 19. yüzyılın ilk yarısında hakim olan köylü tarımını bir üretim tarzı olarak nitelemiş ve bu olgunun yarattığı iktisadi ve siyasal sonuçlarla Fransa'da kapitalizmin gelişmesinin önünde nasıl büyük bir engel oluşturduğunu vurgulamıştır. Keza köylülük 1848 Şubat Devrimi'nin ardından yapılan ve ilk kez yaşama geçirilen genel oya dayalı seçimlerde kentlerdeki radikal işçi hareketini boğacak geniş oy potansiyeli oluşturmuş, kendilerine toprak mülkiyeti alanında geniş haklar getiren Napolyon Bonapart'a duydukları bağlılıktan ötürü onun yeğeni olan

[7] 1840 yılında yapılan tarım sayımları 19. yüzyıl boyunca tarımsal üretimin durgun bir seyir izlediğini ve 18. yüzyıla göre büyük bir artış kaydetmediğini ortaya koymaktadır. Bu konuda bkz. Morineau (1970:179).

Louis Napolyon'u iktidara getirmiştir. Louis Napolyon 1851 yılında bir hükümet darbesiyle kendisini imparator ilan etmiş ve Fransa'da köylü tarımının temellerini ortadan kaldırmaya yönelen uygulamalara imza atmıştır.

Özetle Fransa'da devrim sonrasında köylü mülkiyetini pekiştiren ve toprakların bölünmesini teşvik eden miras yasaları, bir tür geçiş biçimi olarak işlev görmüştür. Başlangıçta köylü mülkiyeti güçlü aristokratik direnişe karşı bir emniyet sübabı olarak görülmüştür. Ancak, feodal vergi ve yükümlülüklerin yerini bu kez, tefeci ve tüccar sermayesinin sömürüsü ile haciz ve ipotekler almıştır. Bu gelişmenin sanayileşme süreci açısından en temel sonucu ise, sanayileşmenin gecikmesi olmuştur. Bu gecikmeyi yaratan etkileri şu şekilde sıralanabilir: Miras yasaları vasıtasıyla küçük mülkiyetin yaygınlaşması kırdan kente demografik hareketliliği azaltmıştır. Böylece kentsel sanayi için gerekli emek gücünün gelişmesi engellenmiştir. Nüfusun büyük bir bölümünü oluşturan köylülük, kendi gereksinimlerinin önemli bir bölümünü üretmeye devam etmiş, piyasaya girmek zorunda kaldığında ise, sattığı ürün çok düşük düzeyde kalmıştır. Sattığı ürün çok düşük düzeyde kaldığı için de satın alma gücü çok düşük olmuştur. Bu durumun olağan sonucu ise iç pazarın oluşumunun oldukça yavaş bir tempoda gerçekleşmesidir (Kemp, 1985: 45). Öte yandan küçük üreticilere dayalı yapı, sanayi kesimine anlamlı bir artık aktaracak üretkenlik artışına engel olmuştur. Ancak, 1850'li yıllardan itibaren gelişen demiryolları iç pazardaki bütünleşmeyi hızlandırmış, makinalaşma ve kredi olanakları en azından orta ve büyük işletmeler için verimlilik artışları sağlamıştır. Tüm bu gelişmelere karşın, küçük üreticilik, 20. yüzyıl ortalarına kadar Fransız tarımında güçlü bir örüntü olmaya devam etmiş, siyasal gücü sayesinde devletten önemli iktisadi ödünler koparmayı başarmıştır. Bu olgu, Fransa'nın yarışa oldukça erken başladığı halde, dünyanın en önde gelen sanayi gücü olamayışının en başta gelen nedenlerinden birisidir. Sözgelimi ABD feodal bir geçmişe sahip olmadığı için çözmek zorunda olduğu bir tarım sorunu ile karşılaşmamış, yarışa Fransa'dan çok

daha geç başladığı halde, dünyanın en büyük sanayi gücü haline gelmiştir.

Küçük üreticilik olgusu, sanayileşme deneyimine dışsal koşulların etkisi altında ve 20. yüzyılda başlayan Türkiye'de de Fransa'dakine benzer sonuçlara yol açmıştır. Ancak geri bir ülke tarımında küçük üreticiliğin hakim iktisadi ilişki olması bir azgelişmişlik örüntüsü yaratmıştır.

Türkiye'de Geri Kapitalizmin İktisadi Örüntüsü Olarak Küçük Üreticilik

Türkiye tarımında küçük üreticiliğin temelleri Osmanlı toplumsal kuruluşunda yatmaktadır. Tarihçiler tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemi olarak adlandırılan 14. yüzyıldan 16. yüzyıla uzanan dönemde tarımsal üretim, tımar sistemi etrafında örgütlenmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tımar sisteminin çözülmeye başlaması, devletin, tarımsal artığa el koymak için giderek artan ölçüde iltizam sistemine dayanmasına yol açmıştır. Osmanlı toplumsal kuruluşunun mantığı içersinde, merkezi devletin sürekli artan gelir gereksinimi, sürekli ve istikrarlı vergileme kapasitesi bakımından küçük ölçekli üretimi daha elverişli kılmaktadır. Bu doğrultuda tımar sisteminin, tarımsal arazi mülklerinin parçalanmasını önlemek üzere konulan hükümleri, zaman içerisinde tedrici olarak gevşetilmiş, böylece kuşaklar boyunca, arazi mülkleri giderek daha küçük parçalara bölünmüştür (Aktan, 1965: 21).

İltizam sistemine öncülük eden başta devlet görevlileri olmak üzere varlıklı kesimler, varlıklarını mevcut yapının sürekliliğine borçlu oldukları için piyasaya dönük geniş ölçekli tarım yönünde bir yönelime girmemişlerdir. Sistemde kırılma yaratma potansiyeli taşıyan bu yöndeki olası bir girişim, en başta varlığını köylü üretimine borçlu olan merkezi devletin toprak mülkiyeti ile ilgili düzenlemelerinin engeliyle karşılaşmıştır. Tımar sisteminin çözülmesinin ardından ortaya çıkan büyük çiftlikler ve 18. yüzyılda *ayan* adı verilen yerel soyluların yükselişi ve bu kesimlerin tarımsal üretimi kapitalizme yönelmesi muhtemel bir tarzda örgütleme girişimleri, temelini köylü

ailelerin oluşturduğu küçük birimlerden oluşan işletme yapısının egemenliğini azaltacak bir etki yaratmamıştır.[8]

Osmanlı İmparatorluğunun tarımsal hammadde ihracatçısı olarak dünya pazarlarıyla bütünleşmesinin ivme kazandığı 19. yüzyıl boyunca, küçük köylü işletmeleri önemlerini korumaya devam etmiştir. Bu dönemde, iç ve dış pazarlara yönelen tarımsal meta üretiminin önemli bir bölümü küçük ve orta ölçekli köylü işletmeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Aynı dönemde küçük ve orta büyüklükteki köylü işletmelerinin yanı sıra kimi bölgelerde büyük mülklere rastlanmaktadır. Ancak büyük toprak sahipleri, topraklarını ücretli işçiler kullanan kapitalist işletmeler biçiminde değil, ortakçılık yoluyla köylü hanelerine kiralayarak işletmeyi tercih etmişlerdir (Pamuk, 1984: 79-102).

19. yüzyılda tarımsal yapılar üzerindeki etkisi bakımından vurgulanması gereken en önemli gelişmelerden birisi 1858 tarihli *Arazi Kanunnamesi*dir. Bu yasa ile devlet toprak üzerinde özel mülkiyeti tanımış, belli sınırlamalar altında toprağın alım satımını serbest bırakmıştır (Barkan, 1980: 291-375). Osmanlı Devleti açısından yasanın en önemli amaçları bir yandan başta *ayan* olmak üzere yerel unsurların gücünü azaltmak, öte yandan da tarımsal üretimi geliştirerek vergi gelirlerini artırmaktı. Bu yasa kapitalist gelişmenin bir ifadesi olmasına karşın, toprak üzerindeki fiili mülkiyet yapılarının siyasi, toplumsal ve iktisadi birçok etken tarafından belirlendiği dikkate alındığında, uzun vadede kırsal yapıların dönüşümünü hızlandırmak yerine, daha ziyade yasayı hazırlayanların kısa vadeli hedefleriyle uyumlu sonuç doğurmuştur (Pamuk, 1993: 173). Nitekim, kırsal alanlarda büyük toprak sahiplerinin güçlenmesi bu kesimin tarımsal artıktaki payını devlet aleyhine genişletmesi anlamına gelmektedir. Oysa yukarıda da vurgulandığı gibi küçük üreticiler kolaylıkla vergilendirilebilen bir kesim olarak merkezi devletin mali temelini oluşturmaktadır. Bu anlayış doğrultusunda Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl boyunca, bir yandan yerel unsurların ve büyük toprak sahiplerinin gücünü

[8] Daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Keyder, (1998) ve İnalcık, (1998).

sınırlandırmaya çalışırken öte yandan küçük ve orta ölçekli işletmelerdeki köylü üreticileri ağır bir biçimde vergilendirmeye devam etmiştir.

Özetle 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda, tarımın üretken temelini, devlet mülkiyetinde olan küçük toprakları işleyen aile işletmesi birimleri oluşturmaktadır. Tarımdan elde edilen artığa ise, devlet tarafından atanan mültezimler aracılığıyla el konulmaktadır. Bu sistemin istikrarı ve sürekliliği, köylünün özgür bir üretici birim olarak kalmasına; vergi toplayıcı olarak devlet tarafından atanan yerel bürokratın ise bağımsız bir iktisadi ve siyasi gücü bulunmayan bir kişi olmasına bağlıdır. Ayrıca Osmanlı hukuk sisteminde toprağın el değiştirememesi, tarımda büyük ölçekli üretimi engelleyen bir başka etken olarak ortaya çıkmıştır. Varolan büyük ölçekli çiftlikler ise tarımın yapısını dönüştürecek bir ağırlık ve etki kazanamamıştır. Sistemin çözülmesini hızlandıran dışsal etkenler ise ticaret aracılığıyla ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda özellikle Batı Anadolu'da dünya pazarıyla artan bütünleşme sonucu, tarımın ticarileşmesi hızlanmış, bu durum toprak ve üretim süreci üzerinde, gayrimüslim tefeci ve tüccar sermayesinin denetiminin artışına neden olmuştur.

Kapitalizm öncesi bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa'daki mutlak monarşi arasında, köylü ve devlet ilişkileri bakımından önemli bir benzerlik bulunmaktadır. Her iki ülkede de merkezi monarşi esas itibariyle bağımsız köylülerin ürettiği artığa vergi kanalıyla el koymaktadır. Bu nedenle her iki devlet de köylülüğü mülksüzleştirmeye yönelik girişimlere karşı çıkmıştır. Devletin bekasının köylü artığına bağlı olması ve bu artığın merkezin elinde toplanması zorunluluğu devleti yalnızca artığa el konulması sürecinde değil aynı zamanda yeniden dağıtım sürecinde de önemli bir rol üstlenmesine yol açmıştır. Kapitalizme özgü iktisadi devletten farklı olarak, kapitalizm öncesi devlet yapılarının üstlendiği bu ikili rol, bulunduğu kadarıyla burjuvazinin de kendi varoluşuna karşıt bir yöne evrilmesine yol açmıştır. Fransa örneğinde *intendant* ve Osmanlı'da *mültezim* adı altında merkezi devlet tarafından vergi toplamakla gö-

revlendirilen varlıklı ve nüfuzlu kesimler köylü artığına el koyma sürecinde, kendi varlıklarını borçlu oldukları devletle işbirliği içinde olmuşlardır. Bu çerçevede oldukça genel bir soyutlama ile sanayi devriminin beşiği olan İngiltere'nin burjuvalaşan feodallerinin tersine her iki ülkede de burjuvazinin feodalleşmesinden söz etmek mantıklı görünmektedir. Ancak bu olgu, söz konusu iki ülkede farklı sonuçlar doğurmuştur. Fransa küçük üreticiliğin güçlü olduğu bir ülke olmasına karşın 19. yüzyılın ikinci yarısında "kalkış"a geçmeyi başarmıştır. Bunda, devletin başta demiryolları olmak üzere ulaşım ve altyapı alanındaki girişimleri, büyük banka sermayesinin ortaya çıkışı ve İngiltere'nin rekabetçi baskısı etkili olmuştur.

Modern Türkiye'ye gelindiğinde ise küçük üreticiliğe dayalı tabloda önemli bir değişiklikten söz etmek olanaklı değildir. Cumhuriyet rejimi, Osmanlı tarımındaki küçük köylü işletmelerinin egemen olduğu yapının mirasını karşısında bulmuştur. Ancak Cumhuriyet rejiminin dayandığı siyasal koalisyonun unsurları da bu tarımsal yapının yarattığı sınıf yapısının ürünüdür. Cumhuriyet Devrimine önderlik eden sınıflar, varlığını köylü artığının pazarlanmasına borçlu olan ticaret burjuvazisi, büyük toprak sahipleri, yine tefecilik ve çeşitli aracılık faaliyetleri vasıtasıyla köylü artığından beslenen eşraftan oluşmaktadır. Kapitalizmin doğuş döneminin ürünü olan bu sınıflar, sadece kendi dolaysız çıkarları nedeniyle değil, içerdiği potansiyel politik riskler nedeniyle de tarım sorununun köktenci bir çözümüne uzak durmuşlardır.

Cumhuriyet rejiminin tarım kesimi üzerindeki en önemli girişimi 1925 yılında başlayan kadastro çalışmaları ve ardından 1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun ile birlikte toprak üzerindeki mülkiyetin yasal olarak perçinlenmesi ve toprağın sahip değiştirmesine olanak tanınmasıdır. Bunu izleyen bir diğer adım ise, tarım kesiminden ayni olarak alınmakta olan *aşar*'ın kaldırılması, bunun yerine para ile ödenmek zorunda olan ve arazi büyüklüğüne göre alınan bir vergi konulmasıdır. Bu gelişmenin nitelik bakımından tarımda metalaşma sürecini hızlandıracak bir öz taşıdığı açıktır. Söz konusu verginin ödenmesi için önce ürünün pazara getirilip paraya dönüş-

türülmesi gerektiğinden tarım kesiminin piyasa ile temas zorunluluğu artmaktadır.[9]

Ancak, yukarıda da vurgulandığı gibi, Cumhuriyet rejiminin dayandığı sınıf yapısı nedeniyle, Türkiye'de 1980'lere kadar güncelliğini sürdüren "toprak reformu" taleplerinde ifadesini bulan tarım sorununu çözmek yolunda bir adım atılamamıştır. Tarım sorununu evrimci bir biçimde çözemeyen toplumlarda, kırda kapitalizmin gelişmesi için, köylülük içinde farklılaşma yaratmaya yönelik olarak köylülere toprak dağıtılması, toprak mülkiyetinin vergilendirilmesi ve etkin bir devlet müdahalesiyle kapitalizm öncesi ilişki ve alışkanlıklara sahip toprak sahiplerinin ve tüccar sermayesinin üretim süreci üzerindeki etkinliğinin kırılması vb. önlemler alınması büyük bir önem taşımaktadır (Aktan, 1965: 15).

Cumhuriyet rejiminin "milli dava" olarak ilan ettiği sanayileşmenin gerçekleştirilebilmesi için tarım sorununun çözümü kendisini bir zorunluluk olarak ortaya koymuştur. Ne var ki, Türkiye'de kapitalist sanayileşmenin temellerinin atıldığı 1930'lu yıllarda dahi tarımın mevcut yapısıyla uzlaşan iktisat politikaları hakimiyetini sürdürmüştür. Sanayileşmenin temelleri 1929 bunalımının yarattığı özel koşullarda tarımdan aktarılan kaynak ile atılmış ama tarımdan sanayiye kaynak aktarma politikası, tarım sorununu çözmeye dönük uzun vadeli bir perspektife dayanmayan, pragmatik bir politika olarak kalmıştır.

1929 Bunalımının ardından buğday fiyatlarındaki dramatik düşüşler karşısında dönemin iktidarının benimsediği politika tarımdaki mevcut yapıyla uzlaşmanın en önemli kanıtı sayılabilir. 1929 Bunalımıyla birlikte tahıl fiyatlarının tütün, pamuk gibi geleneksel ihraç ürünlerinin fiyatlarından daha hızlı bir düşüş göstermesi karşısında, dönemin hükümeti, 1932 yılından başlayarak buğ-

[9] Küçük (1971: 213), iktidarın tarımdaki hakim sınıflarla ittifakı nedeniyle bu olgunun, niteliksel öneminin nicelik bakımdan önemli düzeylere ulaşmasına engel olduğunu vurgulamaktadır. Başka bir ifadeyle Cumhuriyet rejimi, yerli ticaret burjuvazisi ve toprak ağaları sınıfı ittifakına dayandığı için tarımın kapitalist sermaye birikimini mümkün kılacak biçimde yeniden yapılandırılması mümkün olmamıştır.

day fiyatını destekleme politikası başlatmıştır. Bu politika, görünüşte, ithal ikameci sanayileşme için tarım kesiminden elle tutulur bir artık yaratılması ve ödemeler dengesi sorunlarını çözmek için besin maddeleri alanında kendine yeterliğin sağlanması gibi bir iktisadi rasyonele hizmet etmektedir. Bu amaçla hükümet, ülke sathında kurulan satın alma büroları aracılığıyla piyasa fiyatının oldukça üstünde fiyatlarla buğday almaya başlamıştır. Hükümet bir yandan buğday üretimini teşvik eder ve buğday üreticisini desteklerken bir yandan da sanayi ürünlerinin fiyatlarını buhran öncesi düzeyde tutarak, ticaret hadlerinin bir bütün olarak tarım kesimi aleyhine dönmesine imkan tanımıştır (Margulies ve Yıldızoğlu, 1998: 291-2). Buğday üreticilerinin ticaret hadleri 1929 yılı 100 alındığında, 1934'de 46'ya düşmüştür (Keyder, 1999: 142). Hükümet, uyguladığı politika aracılığıyla tahıl üreticilerinin geniş kesimini piyasa ilişkileri içine çekmek, sanayinin ihtiyaç duyduğu yatırıma dönüştürülebilir kaynakları tarımdan sağlamak gibi hedefler öngörmüştür. Aynı politikanın bir diğer hedefi ise, işlenen tarım arazilerinin genişlemesi olmuştur. Hükümetin buğday alım politikası ilk yıllarda genel toplam içersinde ihmal edilebilir bir büyüklükte kalmış olmasına karşın, politikanın tasarlanışı, piyasaya artık tahıl sunabilen büyük toprak sahiplerinin çıkarları doğrultusunda olmuştur.[10] Sonuçta, köylülüğün büyük bir bölümünün geçimlik üretim yaptığı koşullarda etkili bir toprak reformu yapmadan, bu politikadan kırsal üreticile-

[10] Üstelik 1934 yılında çıkarılan bir kanunla "un ve undan yapılmış maddeler buğday vergisine tabidir ve bu kanun sadece kentsel bölgeler için geçerlidir" denilerek buğday fiyat politikasının yükünün bir bölümü kentli tüketicilere ödetilmiştir (Küçük, 1971:231). Türkiye'de piyasaya dönük buğday üretimi alanında, diğer nakit-ürünlere nazaran (cash-crop) küçük üreticilik çok güçlü değildir. Nitekim 1963 gibi küçük üreticiliğin güç kazandığı geç bir tarihte yapılan tarım sayımı sonuçları buğday üreten 2 milyon işletmenin %5,5'ine tekabül eden yaklaşık 110 bin işletmenin toplam buğdayın %32'sini ürettiğini ortaya koymaktadır. Keza işletmelerin %18,5'i üretimin %53,5'ini sağlamaktadır. Varlıer (1978:21)'in 1970 tarım sayımı sonuçlarına dayanarak yaptığı hesaplamalar da piyasaya dönük buğday üretiminden esas itibariyle büyük toprak sahiplerinin yararlandığını göstermektedir.

rin ticari tarıma yönelmesi türünden sonuçlar elde edilemeyeceği görülmüştür.

Türkiye'de Cumhuriyetin erken döneminde hakim olan tarımsal yapı konusunda sağlıklı veriler bulunmamaktadır. Bu döneme ait az sayıdaki verilerden birisi *Ziraat Vekaleti Köy Etüdleri Bürosu*'nun 1937 yılında yaptığı bir envanter çalışmasının sonuçlarına dayanarak 1945 yılında hazırlanan bir rapordan Barkan (1980: 473) tarafından aktarılan tablodur. Bu tablo 500 dönümün altındaki işletmeleri kapsayan geniş bir küçük işletme tanımını yaptığı için tarımsal yapıya ilişkin ayrıntılı bir bilgi içermemektedir. Ancak, tabloya göre 500 dönümden küçük işletmelerin toplam işletmelerin %99,75'ini oluşturması ve bu işletmelerin ortalama 60 dönüm olması, Türkiye tarımında küçük işletmelerin hakimiyetinin açık bir göstergesi olarak yorumlanmalıdır. Büyük işletmelerin ise işlenebilir arazilerin %14'ünü kapsamasına dayanarak tarımsal yapıda önemli bir yer teşkil etmediği öne sürülebilir. Ancak tablo, ortakçı vasıtasıyla işlenen mülkleri içermemektedir. Türkiye'de 1929 bunalımının ardından köylülerin çift hayvanlarını elden çıkarmak zorunda kalmaları nedeniyle ortakçılık adıyla bilinen üretim ilişkisi, özellikle piyasaya dönük üretim yapan bölgelerde yaygınlaşmıştır (Keyder, 1985).

Cumhuriyeti kuran kadrolar, ittifak halinde oldukları varlıklı sınıflar koalisyonun çıkarları ile çelişmesine karşın tarımdaki ortakçılık vb. üretim ilişkilerinin tarımsal üretimin artırılması ve sanayileşme için gerekli artığın elde edilmesi bakımından büyük bir engel oluşturduğunu görmüşler ve toprak reformu sorununu sürekli gündemde tutmuşlardır. Toprak reformu, Cumhuriyet dönemi boyunca Türkiye'de birçok siyasi akımın talepler ve vaatler listesinde baş sıraları işgal etmiştir.[11] Kuşkusuz bu talebin anlamı ve içeriği konusunda bir görüş birliği bulunmamaktadır. Ancak daha geniş bir perspektiften bakıldığında, bu talebin canlılığını muhafaza etmesi Cumhuriyet devriminin, dayandığı sınıf ittifakı nedeniyle tarımda ka-

[11] Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Aktan (1965).

pitalist öncesi ilişkilerin çözülmesine yönelik bir tarım reformunu hayata geçirememesinden kaynaklanmaktadır.

1930'lu yıllarda, devlete bir tür kolektif kapitalist niteliği kazandıran çok özel koşullarda bu konunun çözümüne ilişkin niyetler ciddiyet kazanmıştır. İ. İnönü 1936'da yaptığı bir konuşmada, ülkede topraksız çiftçi sayısının "her tasavvurun üzerinde" olduğunu belirttikten sonra şunları söylemektedir:

"...Hiçbir vakit hiçbir adamın malını cebren zaptetmek fikrinde değiliz. Fakat hiçbir surette köylüyü ilelebet topraksız kalmaya mahkum eden bir çerçeve içinde bırakmaya razı olamayız. Toprağı köylüye dağıtmak meselesi medeni memleketlerin birer birer içinden geçtiği ve "rejim agrer" namını alan bir zirai ilerleme safhası olmuştur. Memleketimizin de bu safhadan geçmesi bir tekamül eseri olacaktır" (Akt. Tezel, 1982: 349).

İnönü bu konuşmasında toprak reformunun, kapitalizmin kırsal kesime nüfuz etmesinde bir tür kaldıraç rolü oynadığını kabul etmektedir. Burada dile getirilen niyetler 1945 yılında *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*'nun gündeme getirilmesiyle daha somut bir anlam kazanmıştır.[12] *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*'nun gerekçesi yasanın asıl mantığını özetlemektedir: "...ortakçılıkla işletmenin hali hazırdaki şekli hem mülk sahipleri, hem ortakçılar hem de millet(in) iktisadi menfaatleri bakımından zararlıdır. Bu sistem kendi içerisinde Türkiye ziraatinin teknik, iktisadi ilerlemesini köstekleyen bütün engel kuvvetleri toplamaktadır." Hükümet tasarısında kanunun amaçları "i) topraksız ya da az topraklı çiftçiye toprak vermek, ii) ülkedeki tarımsal arazilerin sürekli işlenmesini sağlamak ve iii) arazi mülklerinin aşırı derecede büyümelerini ve bir hadden aşağı düşmelerini önlemek" şeklinde sıralanmış, topraksız köylülere dağıtılacak arazilerin Hazine arazileri ile kamulaştırılacak özel arazilerden karşılanacağı hükme bağlanmıştır (Tezel, 1982: 352).

[12] Keyder ve Pamuk (1984-5), Kemalist kadroların toprak reformu konusundaki ısrarlarını, tarımsal üretimdeki dalgalanmalara ve siyasal kaygılara bağlama eğilimindedir. Buna göre toprak reformu argümanı tahıl üretiminin düşük olduğu dönemlerde üretimi artırma kaygısıyla dile getirilmiştir.

Ancak, kanun uygulamaya geçmemiş ve kanunun pratikteki tek sonucu CHP içindeki farklı eğilimleri bir ayrışmaya yönelecek şekilde ortaya çıkarmak olmuştur. Bu ayrışmadan doğan Demokrat Parti, savaş yıllarında dünya ve ülke pazarındaki olağanüstü konjonktürden yararlanarak zenginleşen tüccar ve tefeci sermayesinin ve büyük toprak sahiplerinin sözcüsü olarak ortaya çıkmıştır. Savaş koşullarının sağladığı rantlar ve spekülasyon fırsatları, büyük kentlerdeki ve kırdaki tüccar sermayesine yaramış; büyük kentlerdeki dış ticaret aracıları, temel besin pazarlarında spekülasyon yapan taşra tüccarları ve ticari tarımla uğraşan toprak sahipleri savaştan büyük bir güç kazanarak çıkmıştır.[13]

Bu sınıfların çıkarları II. Dünya Savaşından sonra kapitalist dünyadaki gelişmelerle ortak bir yörüngeye kavuşmuştur. Ticari tarımla yakından bağlantılı olan ticaret burjuvazisinin iç ve dış ticaretin artırılması için daha liberal bir dış ticaret düzenine sahip açık bir ekonominin inşası ve savaş nedeniyle kesintiye uğrayan tarımsal üretimin yeniden canlandırılması yönündeki talepleri, ABD'nin savaş sonrasında çevre ülkelerde açık ve liberal ekonomilere dayalı, ABD yanlısı rejimlerin kurulması yönündeki telkinleriyle büyük bir uyum içindedir. ABD'nin politikası Türkiye'nin ardarda BM, NATO, IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlara üye olmasıyla somut bir başarı sağlamıştır. Asıl başarı ise DP'nin iktidara gelmesiyle somutlaşacaktır.

Türkiye'de çok partili hayata geçiş süreci ve bu sürecin sonunda Demokrat Parti (DP)'nin iktidara gelmesi küçük üreticiliğin yerleşik bir nitelik kazanmasına yol açan en önemli uğraklardan birisi olmuştur. CHP içinde "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu" nedeniyle derinleşen tartışmaların ardından yaşanan ayrışma ile kurulan DP, esas itibariyle büyük toprak sahipleri ve taşradaki tüccar tefeci kesimleri de kapsayan ticaret burjuvazi arasındaki ittifakın sözcülüğünü üstlenmiştir. Çok partili genel seçimler sonucunda iktidara gelen DP'yi sürükleyen başlıca güç ise, küçük üretici kitlesi olmuştur. Piyasaya dönük küçük

[13] Daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Timur (1994).

üreticiliğin doğası gereği pazar idealine yatkın olması, DP'nin benimsediği iktisadi model doğrultusunda bu kesimin özlemlerini oya dönüştürmesinde etkili olmuştur. Öte yandan CHP'nin savaş yıllarında köylülüğü baskı altına alarak uyguladığı savaş ekonomisinin henüz oldukça taze olan anıları bu kesimin DP'ye yönelmesindeki etkenlerden biri olmuştur. Ayrıca, CHP'nin militan laiklik uygulamaları, kırsal kesimde hakimiyetini sürdüren kapitalizm öncesi toplumsal ilişkiler nedeniyle dinsel ideolojinin etkisi altında bulunan köylülüğün DP saflarına çekilmesinde önemli bir rol oynamıştır. DP'nin temsilciliğini üstlendiği toplumsal sınıfların Türkiye'de gerçek bir toprak reformunun gerçekleştirilmemiş olmasından dolayı, nüfusun önemli bir bölümünü barındıran kırsal kesimdeki kapitalizm öncesi toplumsal ilişkilere dayanmaları ve bizzat bu ilişkilerin koruyucusu olmaları siyasal söylemine ve pratiğine de yön vermiştir. DP, muhafazakar ve dinsel söylemi büyük bir maharetle kullanmış, oldukça tutucu ve baskıcı bir siyasal pratik sergilemiştir.

DP'nin iktidara gelmesinin ardından yaşama geçirdiği ilk icraatlar temsilcisi olduğu kesimlerin dolaysız taleplerine karşılık düşmektedir. DP, iktidara gelir gelmez esas itibariyle ticaret burjuvazisinin özlemlerini yansıtan düzenlemelere ek olarak, önderi Adnan Menderes'in önde gelen üyelerinden olduğu büyük toprak sahipleri sınıfının ve kendisini iktidara taşıyan piyasaya dönük küçük üreticilerin lehine icraatlara girişmiş, bu çerçevede devletin elindeki boş topraklar çiftçilere dağıtılmış,[14] tarım kesiminde yaygın bir makineleşmeye gidilmiş, Ziraat Bankası kredileri önemli ölçüde artırılmış, göreli fiyatlar tarım lehine düzenlenmiş, tarım ürünlerinin depolanması için önemli yatırımlara girişilmiştir. Bu politikalar, tarımda küçük üreticiliğin pekişmesinde önemli bir rol oynamıştır (Keyder, 1999: 181-183).

DP'nin tarım kesimine yönelik politikası II.Dünya Savaşının ardından ABD hegemonyasında oluşan "yeni dün-

[14] 1947-1962 yılları arasındaki 15 yıllık dönemde 18 milyon dönüm tarım arazisi 360,000 aileye dağıtılmıştır. Bu arazinin tamamına yakını devlet arazisidir. (Aktan, 1965:29-30).

ya düzeni"nin geri ülkelerin tarımsal ürünlerin üretimi ve ihracatı konusunda uzmanlaşmalarını öngören stratejisiyle uyumludur. ABD bu doğrultuda başta tarımsal makinalaşma olmak üzere tarımsal hasılanın artırılmasına yönelik, kredi, yardım, hibe ve teknik destek gibi araçlarla etkin bir şekilde iktisat politikasının stratejik hedeflerinin biçimlenmesinde rol almıştır.

1960 yılına gelindiğinde DP iktidarının kaderini belirleyecek gelişmeler hız kazanmış ve 27 Mayıs darbesi ile DP iktidarı devrilmiştir. 27 Mayıs darbesine giden sürecin temelleri, DP'nin temsilciliğini ve sözcülüğünü üstlendiği sınıfların taleplerini yerine getirirken, 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren yükselen sanayi burjuvazisinin taleplerine duyarsız kalmasıyla adım adım atılmıştır. DP'nin sanayi burjuvazisinin yükselişine rağmen, sanayiye karşı tarıma ve ticarete önem veren çizgisini inatla sürdürmesi; bu çerçevede, sanayinin talep ettiği özel teşvik önlemlerini almaktan kaçınması, dış ticarette liberasyon politikasından vazgeçmemesi ve ekonominin bütününü sanayicilerin çıkarları temelinde düzenleyen planlamadan uzak durması, sanayi kesimini giderek bu partiden uzaklaştırmıştır. 1957-58 yıllarında derinleşen iktisadi bunalım ve DP'nin yükselen muhalefete karşı baskıcı bir siyasal tutum izlemesi sonucunda, sanayi burjuvazisi öteden beri DP'nin politikalarından rahatsız olan kentsel sınıfların öncülüğünü alarak siyasal dönüşümün karakterini belirleyici bir konum elde etmiştir. Türkiye gibi küçük üreticilerin çoğunlukta olduğu bir ülkede kaçınılmaz olarak azınlıkta olan kentli sınıflar koalisyonunun bir siyasal dönüşüme fiilen önderlik etmesinin mümkün olmadığı koşullarda, devreye ordu müdahalesi girmiştir. 27 Mayıs darbesi tarihsel olarak siyasi üstyapının tarımsal -ticari sermaye birikiminden sınai sermaye birikimine geçişin ihtiyaçlarına uyarlanması görevini yerine getirmiştir (Savran, 1992: 96). Bu doğrultuda siyasal yapı sanayi kesiminin ihtiyaçları doğrultusunda düzenlenmiştir. Ancak 1960 sonrası döneme damgasını vuran planlarda tarımdaki mülkiyet yapısı veri kabul edilmiş, ithal ikameci sanayileşmenin iç pazar gereksinimini karşılama ve uluslararası işbölümünün telkin ettiği tarımsal uzmanlaşma

hedefi doğrultusunda, tarım kesiminde üretkenlik ve gelir artışlarının sağlanması için, yüksek destekleme fiyatları ve devlet eliyle tarımsal modernizasyon politikası uygulanmıştır. Bu çerçevede 1960'dan 1977'deki kriz dönemine uzanan dönemde, bölüşüm ilişkilerine popülist politikalar damgasını vurmuş, bu politikalardan tarım kesimi de payını almıştır (Boratav, 1983c:14-15). Şüphesiz popülist politikalar, iç pazar gereksiniminin yanı sıra önemli bir bölümü küçük üreticilerden oluşan geniş halk kitlelerinin seçmen olarak siyaset sahnesinde yer almasını sağlayan çok partili parlamenter rejimin doğal bir sonucu olarak gündeme gelmiştir. Boratav (1993: 99)'ın ifadesiyle uygulanan popülist politikalar, büyük toprak sahipleri, ticaret ve sanayi sermayesinden oluşan "egemen güçler blokunun uzun dönemli çıkarları ile geniş halk kitlelerinin kısa dönemli çıkarları arasında kurulan dengeyi" yansıtmaktadır.

İthal ikameci dönemde milli gelirdeki değişmeye sanayi kesimi tarım kesiminden daha fazla katkı yapmıştır. Ne var ki, bu dönemde, kırsal kesimde küçük üreticiliğin yaygın oluşu tarımını vergilendirilmesini siyasal açıdan zorlaştırmış, tarımdan sanayiye değer aktarımının kur politikası gibi dolaylı mekanizmalar aracılığıyla yapılmasına yol açmıştır (Keyder, 1984: 52). Ancak yine küçük üreticiliğin yaygın olması, tarımsal desteklemelerin iktisadi açıdan etkin biçimde kullanılmasını engellemiş, tarımda sanayiye göre oldukça düşük olan üretim artışları, büyük ölçüde ithal yatırım ve aramalına dayalı sanayinin ihtiyaç duyduğu döviz için -işçi dövizleri ve kolay borçlanma gibi seçenekler tıkandığında- tarım kesiminin ihracat potansiyeline başvurması mümkün olmamıştır. Keza, sanayinin ithal girdi gereksinimini ucuza maletmek için döviz kurunu yüksek tutma politikası, tarımsal ihracatı olumsuz yönde etkilemiştir.

1960'lı yıllardan itibaren tarımdaki modernleşme çabaları, hızlı nüfus artışı ve toprakların bölünmesine izin veren miras yasaları nedeniyle küçük üreticiliğin doğal sınırlarına dayanması, kırdan kente göçün hızlanmasına yol açmıştır. Bu olgu, küçük üreticilik altyapısı üzerinde yükselen kapitalizmin toplumsal hizmetlerin organizas-

yonunda büyük ölçekli girişimlerden uzak durma alışkanlığı ile birleşince, hızla büyüyen geniş bir hizmetler sektörü ortaya çıkmıştır.

Öte yandan tarımsal faaliyetin mevsimlik bir uğraş alanı olması, maddi yaşam koşulları bakımından kırla karşılaştırıldığında önemli avantajlar sunan kent hayatına katılmanın köyle bağlantı kesilmeden sürdürülmesine olanak tanımaktadır. Köyden kente göçün bu niteliği sanayinin ihtiyaç duyduğu eğitimli ve tümüyle emek piyasasına tabi işgücünün oluşması açısından da önemli handikaplar içermektedir. 1980 öncesinde sanayici kesimin sıkça yakındığı yüksek ücretlerin bir kaynağı da sınıf mücadelesinin yanı sıra, kırsal bağlantıların çok güçlü olması ve kapalı tarım yapısının "yedek işgücü ordusu" yaratılmasının önünde bir engel oluşturmasıdır (Sönmez, 1987: 233).[15].

Türkiye'de 1980 sonrasında gündeme gelen ihracata dayalı sanayileşme stratejisi de küçük üreticilik dinamiğinin sosyal ve iktisadi sömürüsünden güç almıştır. Türkiye'nin 1980'den sonra benimsediği dışa açık liberal sanayileşme modeli doğrultusunda uygulanan politikalarla, küçük üreticilerin hakim olduğu bir tarımsal yapının hızla piyasalaşması ve gelişmiş ülkelerin tarım ürünlerinin rekabetine açılması ve tarımın dış ticaretin kaldıracı olması politikasından vazgeçilmesi iktisadi ve sosyal açıdan yıkıcı sonuçlara yol açmıştır. Bu politikalarla tarımdan koparılan büyük kitle, esas olarak emek yoğun sektörlerin, fiyat rekabetine dayalı ihracat performansına yaslanan yeni sanayileşme modeli için gerekli ucuz işgücü kaynağını oluşturmuştur.

Tarımdaki büyük gerilemeye rağmen, başta da vurgulandığı gibi, Türkiye'de tarıma dayalı nüfus ve istihdam

[15] Ancak bu olguya Türkiye'de 1980 öncesi sanayileşme süreci açısından mutlak bir önem atfetmek yanlış olacaktır. Çünkü, yukarıda da vurgulandığı gibi dinamik bir iç pazara dayanan ithal ikameci modelde, ihracata dayalı modelden farklı olarak ücretler temel rekabet unsuru değildir. Bu dönemde burjuvazi, sermaye birikimi alanı olarak korumacı politikalar sayesinde oluşan dış ticaret rantlarını, kur düzenlemelerini ve önemli ölçüde politize olmuş teşvik ve destekleri daha çok önemsemiştir. Ancak, bu burjuvazinin ücret artış taleplerine ılımlı yaklaştığı anlamına gelmemektedir.

yapısı varlığını büyük ölçüde devam ettirmektedir. Diğer yandan tarımın milli gelir içindeki yeri Cumhuriyetin ilk yıllarında %40 civarında iken bu oran günümüzde %15'e düşmüştür. Yani, Cumhuriyetin ilk yıllarından bu yana, tarımsal işgücü, yarı yarıya azalırken, tarımın milli gelir içindeki payı yaklaşık üçte bir oranında düşmüştür. Bu durum, tarım kesiminin giderek yoksullaştığını göstermektedir. Buna karşılık sanayide de beklenen gelişme olmamıştır. 1980 yılından bu yana, ihracat içindeki payı artmasına rağmen sanayinin milli gelir içindeki payı halen %25 civarındadır. (Şahinöz, 1998: 90,100). Sanayinin yapısı sanayileşmiş ülkelerde son 20 yıldır gerçekleşmeye başlayan yapısal dönüşümün çok uzağındadır.[16]

Sonuç

Sanayileşme süreci, tarım sektöründeki iktisadi ve sosyolojik dönüşümle yakından ilişkilidir. Bu nedenle tarım sorununun çözümü sanayileşme süreci için yaşamsal bir önem taşımaktadır. Ne var ki, tarım sorunu, yalnızca iktisadi bir sorun değildir. Fransa ve Türkiye'nin küçük üreticilik altyapısı üzerinde yükselen tarımsal yapılarını sanayileşme sürecine uygun bir biçimde dönüştürememeleri tarım sorununun siyasi ve sosyolojik yönünün taşıdığı önemi ortaya koymaktadır.

Fransa ve Türkiye, tarım sorununun kökten bir çözümünü gerçekleştiremedikleri için küçük üreticilik olgusunun sanayileşme sürecinde doğrudan ve dolaylı olarak yarattığı sorunlarla yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Ancak tarım sorunun çözümünde, sorunun nesnesi olan küçük üreticiler kitlesi ile çözümün dolaysız öznesi olan devletin yapısı arasında diyalektik bir ilişki bulunmaktadır. Fransa'da küçük üreticilere verilen iktisadi ödünler devrimi izleyen dönemde eski rejimin kalıntılarına karşı bir toplumsal dayanak oluşturmaya yönelik bir işlev görmüştür. Eski rejimin direnişinin kırılmasının ardından, küçük üreticiler bu kez, kentli emekçilerin radikalizmine karşı tutucu bir toplumsal güç olarak sisteme destek ol-

[16] Bkz. Boratav ve Türkcan, (1993).

muş ve sınırlı ölçüde de olsa, bu ittifak küçük üreticiliğin bekasına hizmet etmiştir.

Türkiye'de ise, Cumhuriyetin kuruluşu döneminde büyük toprak sahiplerinin kırsal bölgelere hakimiyetine kesin bir darbe indirilememiş olması, paradoksal gibi görünse de küçük üreticiliğin pekişmesine hizmet etmiştir. Küçük üreticiliğe dayalı tarımsal yapı, tarımdaki verimlilik artışının sanayinin çok gerisinde kalmasına yol açmıştır. Tarımdaki düşük verimlilik, tarımsal artığın sınırlı düzeyde kalarak sanayi sermayesinin gelişmesinin önünde sınırlayıcı bir etken halini almasına neden olmuştur. Tarımsal artığın yeterince büyümemesinin yanı sıra, burjuvazi, sanayileşmeye öncülük ettiği son 50 yıllık dönemde mevcut tarımsal artığın sanayi kesimine aktarılmasında da büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. Öte yandan, küçük üreticiler ve büyük toprak sahipleri arasında kentli sınıflara karşı varolan çıkar ortaklığı, sorunun daha da çetrefilleşmesine yol açmıştır. Sanayi burjuvazisinin siyasi gerekçelerle kırsal sınıflarla kurduğu tutucu ittifaklar, tarımın vergilendirilmesini engellemiş ve özünde varlıklı kırsal sınıflara hizmet eden popülist politikaların önünü açmıştır.

Sonuç olarak Cumhuriyet tarihi boyunca, kırdaki sosyo-ekonomik ilişkiler kendiliğinden ve içten içe önemli bir değişim geçirmiş olmasına karşın, Türkiye, tarım sorununu çözememiş olmasının faturasını, kentlerin çevresini saran yoksul ve her türlü altyapıdan yoksun gecekondularda yaşayan milyonların, düşük ücretle kayıt dışı atölyelerde ürettiği ürünlerle dış piyasalarda rekabet etmeye çalışarak ödemeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

1. Aktan, R. (1965), *"Türkiye'nin Toprak Reformu Meselesi" İktisadi Kalkınmanın Zirai Cephesi*, İstanbul:Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti. ss.12-44.
2. Barkan, Ö.Lütfü (1980), *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul:Gözlem Yay.
3. Bernstein, H. (1988), Capitalism and Petty Bourgeois Production:Class Relations and Division of Labour", *Journal of Peasant Studies*, XV:3:258-71.

4. Bloch, Marc. (1970), *French Rural History*. Fr.'dan Çev. J. Sondheimer, Berkeley:University of California Press.
5. Boratav, Korkut (1983), *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları:İktisat Yazıları 1969-81*. İstanbul:Belge Yayınları
6. (1983a) *"Tarımda Feodal Üretim İlişkisi ve Basit Meta Üretimi", içinde Boratav* (1983) ss. 38-41.
7. (1983b) *"Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine", içinde Boratav* (1983), ss. 42-83.
8. (1983c) *"Türkiye'de Popülizm:1962:76 Dönemi Üzerine Bazı Notlar" Yapıt*, s. 4.
9. (1993) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, İstanbul:Gerçek.yay
10. Boratav, K. ve E. Türkcan (1993)*Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler*,
11. İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
12. Brenner, Robert (1990), *"Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre- Industial Europe"*, (Ed.),
13. T.H. Aston ve C.H.E. Philpin, *The Brenner Debate*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 231-328.
14. Clapham, J.H. (1968), *The Economic Development of France and Germany 1815-1914*,
15. London:Cambridge At the University Press.
16. Gerschenkron, A. (1962), "The Typology of Industrial Development as a Tool of Analysis"
17. A.Gerschenkron, *Continuity in History and Other Essays*, Harvard University Press
18. Hobsbawm, Eric J. (1989), *Devrim Çağı*. Çev. Alaeddin Şenel ve Jülide Ergüder, Ankara:Dost.
19. İnalcık, Halil (1998), *"Çiftliklerin Doğuşu: Devlet , Toprak Sahipleri ve Kiracılar"*, (Der.) Ç.Keyder ve F.Tabak,
20. *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları. ss.17-35.
21. Jacquard, Jean (1974), "French Agriculture in Seventeenth Century", P. Earle, (Ed.),*Essays in European Economic History 1500-1800*. Oxford: Clarendon.pp.165-184.
22. Kazgan, G. (1965), "Tarımsal Yapı, Sanayileşme ve Türkiye'de İller İtibariyle Tarım-Sanayileşme İlişkisi Üzerine Bir Tartışma" *İktisadi Kalkınmanın Zirai Cephesi*, İstanbul:Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.
23. Kemp, Tom (1971), *Economic Forces in French History*. London: Dobson.

24. (1985) *Industrialization in Nineteenth Century Europe*, London and New York:Longman
25. Keyder, Çağlar (1985), "Türkiye'de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi", *Yapıt*, 11:89-105.
26. (1998) *"Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?"*, (Der.) Ç.Keyder ve F.Tabak,
27. *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları. ss.1-16.
28. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul:İletişim Yayınları
29. Keyder, Çağlar ve P.K. O'brien (1979), "Bir Karşılaştırmalı Tarih Örneği", (Der.) F. Görün,
30. *İktisatta Kapsam ve Yöntem:Seçme Yazılar*, Ankara:Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
31. Keyder, Çağlar ve Şevket Pamuk (1984-85), "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler" *Yapıt*, 8:52-63.
32. Küçük, Yalçın (1971), *Planlama Kalkınma ve Türkiye*, İstanbul:Gerçek Yayınları.
33. Llambi, Luis (1988), "Small Modern Farmers:Neither Peasants nor Fully-Fledged Capitalists?",
34. *Journal of Peasant Studies*, XV:3:350-372.
35. Mantoux, P.(1960), *Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, London: Jonathan Cape.
36. Marczewski, Jan (1961), "Some Aspects of the Economic Growth Of France, 1660-1958", *Economic Develepment and Cultural Change*, IX:369-386.
37. Marx, K.(1990), *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, Çev. Sevim Belli, Ankara:Sol Yayınları.
38. (1997a) *Kapital*. c. I. Çev. Alaattin Bilgi, Ankara:Sol Yayınları.
39. Margulies, R ve E.Yıldızoğlu (1998), "Tarımsal Değişim:1923-1970", (Der.) E.A.Tonak ve İ.C. Shick *Geçiş Sürecinde Türkiye* İstanbul:Belge Yayınları.
40. Methivier, Hubert (1977), *"A Century of Conflict: Economic and Social Disorder of the Grand Siécle"*, (Ed. ve Fr'dan Çev.), P. J. Coveney, *France in Crisis - 1620-1675*, London:Macmillan and Co. 65-77.
41. Mooers, Colin (1997), *Burjuva Avrupanın Kuruluşu*. Çev. B. S. Şener, Ankara:Dost Kitabevi Yayınları.
42. Moore, Barrington (1989), *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, Çev. Ş. Tekeli ve A. Şenel, Ankara:Verso.

43. Morineau, Michel (1970), "Was There an Agricultural Revolution in 18th Century France", (Ed.), R. Cameron, *Essays in French Economic History*. Georgetown, Richard D.Irwin.
44. Pamuk, Şevket (1984), *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Ankara:Yurt Yay.
45. *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul:Gerçek yay
46. Price, Roger (1981), *An Economic History of Modern France 1730-1914*, London:Macmillan
47. Porshnev, Boris (1977), *"The Bourgeoisie and Feudal Absolutism in Seventeenth-Century France"*,(Ed. ve Fr'dan Çev.), P. J. Coveney, *France in Crisis, 1620 1675*, London:Macmillan and Co. 103-135.
48. Savran, Sungur (1992), *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, İstanbul:Kardelen.
49. Sönmez, Mustafa (1987), "Büyük Burjuvazi ve Tarım", *11.TEZ*, 7:230-7.
50. Soboul, A. (1989), Fransız Devrimi'nin Kısa Tarihi, Çev. İ. Yarkın, İstanbul:İnter.
51. Şahinöz, A (1998), "Tarım Sektörü", (Der), A. Şahinöz *Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz*, Ankara:Turhan Kitabevi,
52. Tezel, Y.S. (1982), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara:Yurt
53. Timur, T. (1994), *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İstanbul:İletişim.
54. Üşür, İşaya (2001), "Tarihsel Perspektifte Sanayileşme ve Türkiye'de Sanayileşme", (Der.) O. Esen,
55. *Anadolu'da Kalkınma Süreçleri ve Malatya Örneği*. Ankara:Türkiye Ekonomi Kurumu. 67-88.
56. Varlıer, Oktay (1978), *Türkiye Tarımında Yapısal Değişme, Teknoloji ve Toprak Bölüşümü*, Ankara:DPT Yayını.

TÜRKİYE'DE YAPISAL REFORMLAR

Fuat Ercan[*1]

Ve Yasa, körlüğüyle elini uzatıp hepsini parçalamıştı.
Ya yasa- yasa nedir?....
Yasayı göklerden gün ışığına kim indirdi?.."
(H.Cibran-Asi Ruhlar)

"Sen diyorsun ki
'şu ileride elli beşinci dalgaya yüzelim birlikte,
bak o dalga ne kadar güzel!'
Ben de 'hangisi' diye soruyorum.
Daha sorumu bitirmeden
Yer değiştirmiş oluyor senin işaret ettiğin dalga.
Bak artık söylediğin yer de değil.
Elli beşinci değil de
Otuz beşinci olmuş şimdi"
(E.Şafak-*Bit Palas*)

Sunuş

TBMM Başkanı Bülent Arınç, 22. Dönem 1. Yasama yılı çalışmalarının sona ermesi nedeniyle düzenlediği değerlendirme toplantısında konumuz açısından oldukça anlamlı bir konuşma yapmıştır:

"Bu dönem Meclis'imiz, yasama ve denetim faaliyetlerini gerçekleştirmek için 111 birleşim gerçekleştirmiş ve

*Marmara Üniversitesi-İktisat Bölümü

[1] 8.Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'ne Sunulan metin, daha sonra İktisat Dergisi'nde iki bölüm olarak yayınlanmıştır.Kitap için yazının düzeneğinde ve dilinde küçük değişiklikler yapılmıştır. Yasal değişiklikler ve diğer tüm olgusal bilgiler 2003 tarihine yani metnin sunulduğu yıla aittir.

579 saat 26 dakika çalışmıştır. 20 ve 21. döneme oranla Meclis bu dönem % 40 daha fazla çalışmıştır.

Bu Yasama Yılında TBMM Başkanlığı'na; 390 adet kanun tasarısı, 176 adet kanun teklifi verilmiş, tasarı ve tekliflerden 184 adedi TBMM Genel Kurulu'nda kabul edilerek kanunlaşmıştır. .....Yine bu dönemde ayrıca 31 adet TBMM Kararı alınmıştır. Bu süreçte, TBMM Başkanlığı'na intikal eden Kanun Hükmünde Kararname toplamı ise 262 adettir. Meclis'imizin ana fonksiyonu olan kanun yapma yönü sayısal olarak yüksek olsa da çıkartılan kanunların içerik ve anlamı da oldukça çarpıcıdır." (www.tbmm.org.tr).

TBMM gerçekten de son yıllarda yoğun bir çalışma temposu içine girmiştir. Aslında 22.dönem 1.Yasama yılı için harcanan enerjinin bu anlamda yeni olmadığını da söyleyebiliriz. TBMM'nin yasama faaliyetinin sekteye uğratıldığı 1980'lı yıllardan itibaren yasama açısından oldukça yoğun geçmiştir. O.Oyan (2001) bir çalışmasında 1980 yılını önceleyen yıllarla 1980 yılı sonrasını yasama faaliyeti açısından karşılaştırmış ve sonuçta 1980 yılından önce yıllık yasa çıkarma sıklığının 84 olduğunu, buna karşılık 1980 sonrası bu sayının 223'e ulaştığını işaret etmiştir. OECD'nin Türkiye'de reformların genel gidişatına ilişkin detaylı bilgi içeren raporunda "Türkiye 1985-1988 yılları arasında yürürlükte bulunan bütün kanunlarını ve düzenlemelerini gözden geçirmiş ve kodifiye etmiştir. 11 binden fazla kanun teker teker incelenmiş ve konularına göre tasnif edilmiştir. 1664 kanun ve düzenleme iptal edilmiş ve geri kalanı derlenip toplu halde" yayımlandığı belirtilmiştir (OECD,200,369).

1980'li yıllarda başlayan ve günümüze kadar farklılaşarak devam eden süreci anlamamız açısından tüm bu yasal düzenlemelerin incelenmesinin önemli bir dizi açılım sağlayacağını düşünüyorum (Bkz: Tablo-1ve Tablo-2). Yasal değişikliklerin incelenmesi yasal değişime konu olan gerçeklik ve bu gerçekliğe taraf olan sosyal sınıf/kesim ya da grupların etkinliğine ait bir dizi ipucu vermenin yanı sıra, toplumsal ilişkilerin ulaştığı aşamaya

ilişkin yapısal/sistemik açıklamalara da olanak sağlayacaktır.[2]

GENEL EĞİLİMLER

a-Uyum İçin "15 Günde 15 Yasa"

1980'den günümüze Türkiye'de önemli yapısal-toplumsal dönüşümler gerçekleşiyor. Öncelikle düzeni yeniden tesis etmek için askeri darbe ile başlayan süreç, daha sonra istikrar politikaları, yeniden yapılanma, yapısal uyum politikaları ve yapısal reform politikaları ile devam ediyor. Günlük yaşamımızı tepeden tırnağa değiştiren tüm bu değişikliklerin, *ne için ve neye uyum* olduğunun sorgulanması gerekiyor. Bu soru beraberinde, uyum için gerekli reformların yani gerçekliğe yapılacak müdahalelere kimlerin karar verdiği yada kimlerin yaşama geçirdiği sorusunu açığa çıkarıyor. Hiç kuşkusuz bu ve benzeri soruların sayısı arttırılabilir, süreci anlamamız açısından bu tarz soruların sorulması ve dolayısıyla sayının da artması gerekiyor.

Değişimin yönü ve gerçekleşme biçimlerini anlamamız açısından *"yasalar"* özel bir öneme sahiptir. Süreci anlamamız açısından sadece çıkartılan yasalar değil, yasaların çıkarılma sürecide gerçekliğe ilişkin bir çok ipucu sağlıyor. Yasaların çıkarılma süreci, belirli nesnel çıkarları temsil eden aktörler yada sınıfların kendi aralarında çatışmalara yada bir dizi ittifakların varlığına neden olmuştur. Tüm bu ittifak yada çatışmalar ise, sınıf yada sınıf içi konumları temsil eden birimlerin, siyasal karar alma

---

[2] Gerçekleşen yasal değişimler üzerine bütünlüklü bir çalışma olmadığını belirtmemiz gerekiyor, fakat tekil yasalar ve etkileri üzerinden çeşitli çalışmalar yapılmıştır. H.İslamoğlu'nun (2002)"Tütün Yasası" üzerine yapılan çalışma (ki aslında bu yönde yapılan bir çok çalışmaya öncülük etmiştir), kamu yönetimine ilişkin değişiklikleri ise B.G.Ayman'ın çalışmalarında (2003), enerji sektörüne ilişkin dönüşüm eğilimlerini F.Ataay'ın çalışmaların da (2003), tarımsal alana ilişkin dönüşümleri H.Kendir'in çalışmasında (2003), küçük ve orta boy işletmelere ilişkin dönüşümleri B.Müftüoğlu'nun çalışmasında (2003), İş Yasasına ilişkin dönüşümleri Y.Akkaya (2003) ve Ö.Müftüoğlu'nun (2003) çalışmalarında, ihale ile ilgili Çağdaş ve Cafer (2003), son zamanlarda kendisinden sıkça söz edilen kamu arazilerine ilişkin de ilk olarak detaylı çalışmayı E.Gülöksüz'e(2003) bakmak yararlı olacaktır.

süreçleri ile olan ilişkilerinin yoğunlaşıp artmasına yol açıyor. Diğer bir değimle uyum yada reform süreci, sınıfların biçimlendirdiği "devlet"in de değişim göstermesine ve sürece uyum göstermesine neden oluyor. Yasalar bu anlamda sadece reform yada uyum sürecini anlamamızı kolaylaştırmıyor, çok daha önemlisi kapitalizmin genel dinamiklerine ilişkin teorik çıkarımlar yapmamızı kolaylaştırıyor.[3]

Değişikliklerin yasal düzlemde gerçekleşmesini önemli kılan bir diğer özellik ise, çıkan her yasa ilişkilerin hangi sınırlar içinde gerçekleşeceğine dair kurallar koymasıdır. Yasal değişiklikler, ilişkilerin hal ve gidişatının genel çerçevesini bir dizi kural dolayında sınırlamakta. Bu anlamda son iki-üç yıl içinde çıkartılan yasaların sayısındaki artış, aynı zamanda yeni ilişki yada verili ilişkilerin yeni kurallara tabi olması anlamına geliyor. Günlük dilde ifade edilen *'15 Günde 15 Yasa'* dönüşümün ve değişimin yoğunluğunu gösteriyor. Son iki-üç yıl içinde 80'den fazla yasa çıkartıldı. Bir o kadar ve daha da fazlası da TBMM'nın gündeminde. Çıkartılan her yasa verili toplumsal ilişkiler üzerinde önemli etkilere yol açacak nitelikte.

b-Farklılaşan Yapısal Reformlar

Gerçekleştirilen yasal değişiklikler aslında bir yandan bir yol ayrımında olduğumuzu gösteriyor, diğer yandan ise 1980'li yıllarla başlayan dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecinin devamlılığını gösteriyor. Bu anlamda 1980'lerde başlayan sürecin kendi içinde farklı dönemlere ayrılması olası. Zaten gerçekleştirilen değişimlerin genel çerçevesini belirleyen DB yada IMF'de son yıllarda yapısal reformları iki ayrı başlık altında ele alıyor:

-"birinci nesil yapısal reformlar" ve

-"ikinci nesil yapısal reformlar."[4]

---

[3]J.Hubermas "toplumsal ilişkilerin *hukuksallaştırılmasının* türü, dizge ile yaşama evreni arasındaki sınırlar için iyi bir gösterge " olduğunu işaret eder (Hubermas, 2001,759).

[4] Bu ayrıma ilişkin bir çok çalışma olmakla birlikte, ayrımı detaylı olarak ilk defa dile getiren Moises Naim"in çalışması için bkz: (Naim, 1999)

Yapısal reformları bileşenleri açısından *Washington Uzlaşması*, yada *Post-Washington Uzlaşması* olarak da sınıflandırılıyor. Fakat çalışmada bu süreci "piyasanın orman yasalarını harekete geçiren reformlar" ve "kapitalizmin küresel kurumsallaşmasına geçişini sağlayan reformlar" olarak , iki başlık altında ve iki farklı dönem olarak tanımlayacağım.[5]

Yapısal reformların anlaşılması açısından vurgulanması ve açımlanması gereken nokta; "ikinci nesil reformların ilk nesil reformları tamamlayıcı nitelikte olduğunu, fakat bunun yanı sıra ilk kuşak reformlara kaynaklık eden teorik çerçevede önemli bir kırılma olduğunu" işaret edilmesi olacaktır (Acuña ve Tommasi, 1999). Teorik açıdan kırılmayı tanımlayan temel değişiklik; piyasanın etkin işlemesi için kurumların, kurumların piyasanın gereklerine uygun hale getirilmesi için ise yasaların önemli olduğu yönündeki vurguların belirgin bir şekilde öne çıkarılması olmuştur.[6] Kısaca teoriye, kurumların ve kurumsal yapının güçlenmesi için "hukukun üstünlüğü" ilkesinin monte edilmesi gerekmiştir. Pür piyasacı mantık açısından, bu monte işlemi kolay bir işlem değildir. Piyasa ile devlet arasındaki uzlaşmaz karşıtlık üzerinden inşa edilen egemen iktisat, düzenlemeye ilişkin taleplerin yoğunlaştığı bu aşamada, devlet ile piyasanın yeniden bir arada değerlendirilmesine olanak tanıyacak bir teorik çerçevenin gerekliliğini işaret etmeye başlamıştır.[7]

c-Reformlar ve Aktörleri

Gerçekleştirilen yapısal reformları tanımlayan bir diğer özellik ise, DB, IMF ve OECD gibi uluslararası kuruluşlar tarafından genel çerçevelerinin çıkarılması ve daha da önemlisi işaret edilen değişikliklerin hayata geçirilip-geçirilmediğini kontrol eden baskı mekanizmalarının geliştirilmesidir. Türkiye'de gerçekleşen yapısal dönüşüm-

[5] Buna benzer bir ayrım için bkz: (Peck ve Tickell, 1997) ve (Gill, 2000).
[6] BU konuda eleştirel bir çerçevenin olanakları için bkz: Chang(2001)
[7] Dünya Bankası 1997 Raporu'nu tamamen bu konuya ayırmıştır. Yıllık Rapor'a verilen ad içeriğe açığa çıkaracak nitelikte *Değişen Dünyada Devlet*. Bkz: DB(1997).
yönde bir gelişmenin en açık ve en organzie temsil edildiği

leri anlamak ve açıklamak, bu uluslar arası kuruluşların varlığında çok daha kompleks bir hal alıştır. Yasal dönüşümlerde etkili olan değişkenlere baktığımızda bir yanda hızla uluslararasılaşmak ve/ve ya ulusal pazarı korumak isteyen ve farklı çıkarların temsilcisi olan ve kendi içinde çelişen/ uzlaşan yerel aktörleri temsil eden kurumlar (TUSİAD, MUSİAD, TOBB, İKV, İSO, İTO, GUNSİAD, TMMOB, USİAD,Türk-İş ve benzeri), diğer yanda AB'ne uyum için istenen değişiklikler, borç ve diğer mali sorumluluklar için IMF'nin talepleri /zorlamaları, yapısal dönüşüm için gerekli kaynak sağlayan ve kaynak sağlarken bir dizi talebi olan DB, ticari ilişkiler için GATTs gibi uluslar arası birimler karşımıza çıkıyor. Tüm bu istek ve müdahalelerde belirleyici olan neredeyse ortak denecek eğilim; "piyasanın dünya piyasalarına daha güçlü bir şekilde katılmasını sağlayacak düzenleyici reformların" gerçekleştirilmesi olmuştur (OECD, 2002a ve 2002b). Türkiye'de yasal dönüşümlerin gerçekleşmesinde, toplumda çok düzeyli egemenliğini kuran TUSİAD yada egemenliğini arttıran TOBB gibi sermaye kurumlarının belirleyici olduğunu söyleyebiliriz.[8] Uluslararası sistemle bütünleşmek isteyen sermayelerle, uluslararası sermayenin ortak mantığına göre hareket eden kurumlar, her ne kadar dünya kapitalist sistemine entegre olma amacını taşısalar da, bütünleşme süreci bireysel sermayeler arası çelişkilerin daha bir yoğunlaşmasına yol açmıştır. Özellikle yerel ve uluslararası piyasa ile kurulan ilişkiler ve sahip olunan sermaye miktarı, yasal değişikliklerin içeriğini belirlemede farklı talep ve istekleri öne çıkarıyor.

Hiç kuşkusuz "uyum" yapmak zorunda kalan sadece Türkiye değildir. İkinci kuşak yapısal reformların detaylı olarak Latin Amerika'da uygulamaya sokulduğunu be-

[8] Türkiye'de gerçekleşen yasal değişiklikler ve bu değişiklikleri zorunlu kılan *yapısal reformlar* özellikle de TUSİAD'ın gündeminde olduğunu ve genel çerçevesini çizdiğini belirtilmesi gerekiyor. Bu anlamda DSP_MHP-ANAP koalisyonunu gerçekleştirdiği yasalar ve yapısal reformlar açısından değerlendiren çalışma (Beris ve Gurkan, 2001) ile bağımsız düzenleyici kurumların önemini işaret eden çalışmayı(TUSİAD,2002) incelemek bile TUSİAD'ın etkinlik düzeyini belirlemek açısından yeterli olacaktır.

lirtmemiz gerekiyor.[9] Diğer yandan yapısal reformların sadece geç kapitalist ülkelere de özgü olmadığını belirtmemiz gerekiyor. Yeni ihtiyaç ve ihtiyaçların açığa çıkardığı ilişkiler için yasal düzenlemeler, İngiltere ve ABD gibi gelişmiş ülkelerde de hayata geçirilmiştir. Özelleştirme, düzensizleştirme ve finansal serbeslik gibi uygulamaların ABD'de Reagen ve İngiltere'de Thatcher döneminde acımasız bir şekilde uygulamaya konulduğunu biliyoruz. Diğer ülkelerde de yapısal uyum programlarının yada müdahalelerin gerçekleşiyor olması, Türkiye'de sosyal bilimlere özgü bir eğilimden, yani olup-bitenleri Türkiye'ye özgü olduğuna ilişkin hatalı yaklaşımdan uzaklaşmamıza olanak sağlıyor.

d-Küresel Kapitalizmin Kurumsallaşması

Diğer yandan bu yapısal reformların tüm dünya ülkelerinde uygulanıyor olması, başka tür bir hatalı bakış ve analizlere yol açıyor. Bu tür analizlerde ise, yapısal reformların tek belirleyeni olarak 'küreselleşme' gösterilmesidir. Hiç kuşkusuz süreç, kapitalizmin dünya ölçeğinde sermayenin sosyal evrenini inşa etme sürecidir, ve küreselleşme olgusu tek tek ülkelere dışsal bir gerçeklik değildir. Kapitalizme ilişkin uzun erimli yapısal özellikler ile, bu özelliklerin belirli toplumlarda biçimlenmesine yol açan sınıf-pratiklerinin analizlerde yer alması, küreselleşmenin farklı donanımdaki sermayelerin eş zamanlı birikim dinamiklerince biçimlenen bir olgu olduğu gerçeğini açığa çıkartacaktır. Küreselleşme süreci, farklı düzeylerde sermaye birikimine sahip ülke yada bölgenin varlığında gerçekleşiyor. Yani yasal süreçlerle inşa edilen kapitalizmin küresel düzeyde kurumsallaşması, tekil–dışsal bir müdahalenin ürünü değildir. Küreselleşme sermayenin dünya ölçeğinde toplam döngüsüne katılan, tüm tekil sermayelerin ürünüdür. Diğer bir değişle, küreselleşme farklı mekanlarda ve dolayısıyla farklı ulus-devlet ortamında gelişen ve fakat dünya ölçeğinde süren sermayenin

[9] Latin Amerika'da Yapısal Reformların uygulama sonuçlarına ilişkin detaylı bir çalışma için bkz(Lora ve Panizza, 2002) ve Dünya Bankası baş iktisatçılarından Guillermo E.Perry'in Shahid Javed Burki'nin çalışmaları (1997).

sosyal toplam döngüsüne eklemlenme ihtiyaç ve zorunluluğunu yaşayan bireysel sermayelerin gerçekleştirdiği çok düzeyli kompleks bir olgudur.

Bu anlamda yapısal reformlar ve reformları tanımlayan yasal düzenekler genelde dünya ölçeğinde kapitalizmin, özel de ise Türkiye'nin önemli bir yol ayrımında olduğuna ilişkin vurguyu haklı çıkarıyor. Fakat bu vurgunun detaylarına ulaşmak için, sağlıklı bir bilgi kuramsal çerçevenin geliştirilmesi gerekiyor. Sosyal yapıların bütünlüklü değişim sürecine girdiği dönemlerde, farklılaşma eğilimleri yaşamın bir çok alanında kendini gösterir. Gerçeği analize yönelen sosyal bilimciler için teorik çerçevelerin sınanması ve geliştirilmesi açısından tikel çalışmalar, gözlemler oldukça önem kazanır. Ama yaşamın her alanında değişimin artan bir tempo ile kendini eş zamanlı olarak göstermesi, sistematik analizlere ve teorik düzeyin göz ardı edilmesine neden olacak bir eğilime de yol açıyor.

Diğer yandan yapısal reform ve ardı ardına çıkan yasalar, süreçten olumsuz etkilenen kesim/sınıfların tekil çıkar alanlarını etkilediği ölçüde sınırlı bir çerçevede analiz ediliyor. Oysa çıkartılan yasalar, birbirleriyle bağlantılı ve birbirini gerekli kılan bir sistematiğe sahip. Çıkartılan yasalar birbirleriyle etkileşim halinde yapısal bir dönüşümün varlığına neden oluyorlar. Yapısal dönüşüme yol açan yasalar, bu anlamda verili toplumsal ilişkileri ve bu ilişkileri çevreleyen kurumsal yapıları dönüştürüyor. Böylece günlük yaşamın içsel mimarisi değişmekte/değiştirilmekte. Bu aşamada Türkiye için gerçekleşen yapısal dönüşümü tanımlayabiliriz. Yapısal reformlarda işaret edilen "uyum", Türkiye'nin *dünya kapitalizmine eklemlenmesinin* gerekli yada belirli sınıflar için zorunlu olduğu bir aşamayı işaret ediyor. Gerçekleştirilen değişimin *yapısal-teorik* düzlemdeki anlamı ise *sermayenin sosyal evrenin* dünya ölçeğinde inşa sürecinin hızlanmasıdır. Sermaye birikimine içkin olan insan yaşamının her alanının *metalaştırılması* (commodification) yönündeki eğilim, *piyasalaştırma* (marketizasyon) ve *özelleştirme* (privitization) biçiminde yoğunluk kazanırken, Kees van der Pijl'in ifade ettiği gibi aynı zamanda bu eğilimlerin

sosyalleştirilmesi (socialisation) gerekiyor (Pijl, 2001,2). Türkiye için ifade edecek olursak, yapısal reformlar içe yönelik sermaye birikim koşullarında belirlenen düzeneklerin aşılması anlamına geliyor. Aşma işlemi meta-para ve emek üzerindeki verili düzeneklerin yeniden, yeni dönemin ihtiyaçlarına göre biçimlendirilmesi anlamına geliyor. Gerek piyasanın derinleşmesi, gerekse kamusal alanların dönüştürülmesi (özelleştirme) bu anlamda yapısal reformların en önemli belirleyenleri olmuştur. Sermayenin yeni alan ve yeni mekanlara yönelmesi, yeni ilişkilerin varlığını gerekli kıldığı ölçüde bu ilişkilerin genel çerçevesinin de hukuksal düzeyde belirlenmesini gerekiyor. Yani yeni ilişkilerin sosyalizasyonu ve sosyalizasyonun belirli kurallar dolayında gerçekleştirilmesi bir zorunluluk halini alıyor. En azından bu zorunluluğu yaşayan toplumsal kesimler için, bu böyle. Günümüzde sosyalizasyon süreci ve mekanizmalarında gerçekleşen en önemli değişim, sosyalizasyon sürecinin dünya ölçeğinde oldukça kompleks bağlantılar dolayında gerçekleşmesi yönündeki eğilimler olmuştur. Meta ve sermayelerin hareketliliği, "ilişkilerin" ve ilişkilere içkin olan "mülkiyet"i koruyacak düzeneklerin dünya ölçeğinde standartlaşmasını gerekli ve hatta zorunlu kıldığı ölçüde, sosyalizasyon süreci ve düzeneklerin de dünya ölçeğinde gerçekleşmesini zorunlu kılıyor. Bu sadece dışarıdan Türkiye'ye gelecek sermaye için değil, dışarıya giden yada dışarıdan gelen sermaye ile ittifak kuran henüz uluslar arasılaşmamış yerel sermayeler için gereklidir.

e-Yapısal Reformlar-Farklılaşan Nesnel Sınıflar

Değişimin temel özneleri olarak IMF, DB, WTO ve ABD'nin gösterilmesi bir diğer önemli sorundur. Doğruyu içeren, ama doğruyu tek başına bu kurumlar dolayında açıklamaktan kaynaklanan bir sorunla karşı karşıyayız. Burada soyutlamaya ilişkin bir problemle karşı karşıyayız. Gerek küresel kurumlar, gerekse siyasal karar alıcılar (hükümetler) sistemin önemli belirleyenleri olmakla birlikte, sistemi harekete geçiren belirli nesnel konumları/çıkarları doğrudan temsil etmezler. IMF, DB veya WTO gibi değişime neden olduğu söylenen aktörler, kapi-

talizmi tanımlayan nesnel sınıfsal konumlara tekabül etmezler. Bu kurumlar sistemin kolektif mantığının gereklerini yerine getirirler. Bu kurumlar, bu anlamda farklı çıkarların kesiştiği ve çıkarların tekil konumlarından bağımsızlaşarak sistemin kolektif mantığını ifade eden bir karaktere sahiptirler. Oysa sınıflar, nesnel-yapısal durumları belirleyen, inşa eden ve bu anlamda kurumlara göre daha soyut düzeye ait gerçekliklerdir. Sınıflar sistemi tanımlayan temel mekanizma açısından, hem nesnel hem de belirlenen nesnel konumları dönüştüren öznel konumları ifade ederler. Diğer yandan bu nesnel ve öznel konumlar, sermaye birikiminin belirli aşamalarında kısa erimli bireysel çıkarlarla, uzun erimli yapısal çıkarlar arasında çelişkili bir konum arz ederler. Bu çelişkili konumlar, sisteme ilişkin yapısal belirleyenlerin dönüşümünü sağlayacak dinamikleri harekete geçirirler. Tüm bu vurgulardan sonra kurumları analizin merkezine yerleştirmek, kapitalizmi tanımlayan temel eğilimler ve bu eğilimleri harekete geçiren sınıfların göz ardı edilmesine neden olacaktır.

f-İçerisi Dışarı, Dışarısı İçeri Oluyor

Kapitalizmin yapısal-birikimli dinamiklerinin bu gün ulaştığı aşamada, özellikle mekansal ve belirli düzenlemeler açısından *iç-dış ayrımı* önemini kaybediyor. Yada ulusal-yasal sınırlara sığmayan kesimler için, bu sınırlamaların etkisinin azalması için sürekli yeni düzenlemeler gerçekleştiriliyor. Birikimi temsil eden ve birikime dönüşecek her kaynağın hızla harekete geçirilmesi ve yaratılan değerlerin de servet yada sermaye olarak muhafazası edilmesi, yaşanan süreci dünya ölçeğinde tanımlayan temel eğilimdir. Sermaye birikiminin toplam döngüsünün dünya ölçeğinde gerçekleştiği bu aşamada, sermaye içi bileşenler daha bir belirginlik kazanmıştır. Diğer yandan sermayenin dünya ölçeğinde belirleyiciliğinin artmasına paralel olarak, uzmanlaşma ve farklılaşma daha bir artmış ve çok daha önemlisi, sermayeler arası ilişkiler çok kanallı, çok yönlü ve mekansal olarak dünyayı ağ gibi sarıp sarmalayan bir biçim almasına neden olmuştur. Yukarıda işaret ettiğimiz metalaştırma süreci dışarıda

olanı, farklı olanı içselleştirme sürecidir.[10] Eşitsiz ama, ağ gibi örgütlenen ve çelişkilerin farklılaşarak kendini çoğalttığı bir dönem de, yapısal reformlar verili kurguları önce bozup-darmadağın ediyor, sonra yeniden, yeni koşullara göre kurguluyor. Belki daha doğru değimle, dünya ölçeğinde yeni düzenekler oluşturuluyor.

g-Devletin Dönüşümü

Bu yeni düzeneklerin oluşturulmasında tartışmalı alanlardan biri de "devlet" tir. Bitiyor, tükeniyor sızlanmaları arasında devlet, sermaye birikiminin hareket yeteneklerini yeniden tanımladığı sınıfsal ilişkiler dolayında biçimleniyor. Tüm bu değişiklikler, özellikle devletin temel işlevlerinin önemli ölçüde yeniden tanımlanmasını zorunlu kılıyor. Bu zorunluluğu yerine getiren ise bizzat "devletin" kendisi oluyor. Fakat diğer yandan, devletin sınıflar karşısındaki konumunda meydana gelen değişikler, bir özne olarak devletin kendi içinde gerçekleşen dönüşümlerle gerçekleşmiyor. Devletin dönüşümü, sermaye birikiminin dünya ölçeğinde açığa çıkardığı nesnel konumlara karşı sınıfların birbirine karşı ve kendi içinde açığa çıkan çelişkilerin, çatışmaların ve uzlaşmaları sonucunda gerçekleşiyor. Sermayenin sosyal evreni dünya ölçeğinde inşa edilirken *devletin içsel mimarisi* (Jayasuriya, 2001) değişmek zorunda ve değişiyor da. Devletin içsel mimarisi yada verili sosyal ilişkileri tanımlayan düzeneklerin değiştirilmesi, yeni kurumların varlığını gerektirdiği ölçüde "yasalar" yada yasal dönüşümler daha bir önem kazanıyor. Yapısal reformlarda gerçekleşen devletin içsel mimarisindeki değişim, bir kaç başlık altında ele alınması gerekiyor. Yapısal reformlarla "devletin içsel mimarisindeki" dönüşüm, yapısal reformların farklılaşan aşamalarına bağlı olarak ele almak anlamlı olacaktır. Birinci kuşak yapısal reformlar aslında verili düzeneklerin ortadan kaldırılması ve bunun yukarıdan aşağıya doğru yapılması anlamına geldiği ölçüde daha çok *kuralsızlaştırma* (deregülasyon) ve *özelleştirme*

[10] M.Hardt ve A.Negri'nin ifadesi ile "sermayeleştirme dışarıyı içselleştirme sürecidir"(Hardt ve Negri,2001).

*(*privitization*)* dolayında gerçekleşiyor. İkinci kuşak reformlarının hayata geçirildiği dönem de ise, devletin *yeniden düzenleyici* işlevleri (reregülasyon) öne çıkıyor. Devletin yeniden düzenleyici işlevi dediğimiz anda yukarıda ifade ettiğimiz içerisi ile dışarısı arasındaki farklılıkları ortadan kaldıracak tarzda düzenlemelerden bahsettiğimizi belirtmek isteriz. İçerisi ile dışarısını farklı kılan en önemli değişkenler, her ülkenin tarihsel ve toplumsal-sınıfsal özelliklerinde biçimlenen kurumlar ve bu kurumları oluşturan ilişkilerin tabii olduğu kurallar yani yasal düzeneklerdir (hukuk sistemi). Sermayenin sosyal toplam döngüsünün dünya ölçeğinde işleme eğiliminde olduğu bir dönemde, verili kurumsal ve yasal düzenlemeler arasında bir standart oluşturmak, iletişimin sağlıklı devam etmesi ve daha da önemlisi risklerin aşağıya çekilmesi anlamına gelecektir. Tüm bu düzenekleri gerçekleştirmek üzere, ikinci kuşak reformlar devletin piyasanın yapamayacağı işleri yapacağı yönündeki bir hatırlatma ile devlet, yeniden yeni işlevlerle tanımlanıyor.. Standartlaşma sürecinin temel amacı, sermayenin çok daha etkin ve çok daha fazla kaynağa yönelmesi olduğunu düşündüğümüz de, özelleştirmenin daha büyük oranlarda gerçekleştirilmesini gerekli kılıyor. Ama süreç içinde devlete ilişkin en önemli değişiklik, devletin zorunlu olarak yürüttüğü etkinliklerin de piyasa koşullarına uygun gerçekleştirmesi yani *kamusal alanın ticarileşmesinin* başlatılmasıdır. Kapitalist toplumsal ilişkilerde devlet, sınıfların güç donanımına bağlı olarak biçimlenir. Dünya ölçeğinde belirleyiciliğinin artması, devletin işleyişinde sermayenin belirleyiciliğinin de artmasına neden olmuştur. Sermayenin devletin yeniden biçimlenmesindeki etkisini, ilk elden siyasetin ekonomiden ayrılması gerektiği yönündeki vurgu ile açığa çıkarmıştır. Siyasal karar alma süreçlerine farklı kesimlerin müdahale olanağı yada katılımını kısıtlayan temel değişim ise, karar süreçlerinin aşırı teknik bir dile dönüştürülmesi şeklinde gerçekleşmiştir.[11] Karar alma süreçlerini "bağımsız düzenleyici kurumlar" olarak

[11] Bu konuda oldukça anlamlı ve sağlıklı bir dizi açıklama için bkz: H.İslamoğlu (2002).

teknik ve dolayısıyla "nötr" kurumlara devredilmesi, politikanın ekonomiden ayırt edilmesine neden olmuyor, sadece toplumun belirli kesimlerinin politik süreçlerden uzak tutulmasına neden oluyor.

HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ VE YASALARIN SINIFSAL İÇERİĞİ

a-)Sermayenin Sosyal Evreninin Küreselleşmesi ve Yasal Düzenekler

Yasal değişikliklerin yoğunlaştığı dönemde, "yasanın üstünlüğü" ve yasal değişikliklerin gerekliliğini işaret eden yeni açıklamalar yapılıyor.[12] Bu açıklamalarda gerçekliği açıklamak için yeni denebilecek kavramlar ve yeni bir dil kullanılıyor[13]. Temel amaç ise yeni yasal düzeneklerin gerekliliğini gösterebilmek. Yeni yasalara yapılan vurguları tamamlayan bir diğer değişim ise verili kurumların ya dönüştürülmesi ya da yeni kurumlar oluşturulmasıdır. Kapitalizmin 1970'lerden itibaren içine girdiği krizden çıkmak için, bireysel sermayelerin el yordamıyla kendilerini sınırlayan verili kural ve düzenekleri ortadan kaldırmaları bu süreci başlatmıştır. El yordamıyla gerçekleştirilen değişiklikler, zamanla sistematik bir biçim kazanmıştır. Sistematikleşen pratikler ise piyasaya içkin sınıf-güç ilişkilerini açığa çıkarmıştır. Yenilenme ve gelişme yönelimli güç ilişkileri ise verili kuralların/daha önceki birikime ilişkin bazı kuralların/düzenlemelerin hızla ortadan kaldırılmasına neden olmuştur. 1980'lerle birlikte başlayan kuralsızlaştırma süreci, bir yandan sistemin özelliklerinin çok daha belirgin hale gelmesine neden olurken, diğer yandan ise sisteme ilişkin özelliklerin yeni mekan ve yaşam tarzlarını içine alacak şekilde genişlemesine neden olmuştur. Özellikle 1990'lı yılların

---

[12] Yasal düzeneklerdeki değişiklikler oldukça farklı teorik çerçeveler dolayında ele alınıp-analiz ediliyor. J.Habermas, N.Luhman ve G.Teubner'in tanımladığı genel çerçeveden hareketle yapılan detaylı bir analiz için bak:I.J.Sand(2002), tarihsel ve politik ekonomik yaklaşım için bak:Cutler(2002)

[13] B.G.Ayman bu yeni dil için haklı olarak "kavramsal ve kuramsal kuşatma" tanımını yapıyor. Ankara'da KESK'e yapılan kamu reformlarına ilişkin sunuşunda dile getirmiştir.

ikinci yarısında art arda çıkan krizler ve kriz yönelimli gelişmeler, bireysel sermayeleri ama daha çok "büyük sermayeleri" tedirgin etmeye başladı. Bu tedirginlik 1990'ların sonlarına doğru farklı bir aşamaya geçişin gerekliliğini de açığa çıkarmıştır.[14]

Kapitalizmin küresel bir özellik kazandığı günümüz koşullarını tanımlayan en önemli özellik, piyasanın ulaştığı bu yeni aşamaya uygun kurumlar ve yasal düzeneklerin, yeniden tanımlanması ve oluşturulmasıdır. Hukukun üstünlüğü ya da yasal düzeneklerin önemini ısrarla işaret edilmesinin birçok nedeni olmakla birlikte, temel nedenin içinde yaşanılan toplumun farklılaşması, uzmanlaşması olduğunu söyleyebiliriz. Son yıllarda gerçekleşen değişimin özellikle hukuk ve yasalar açısından önemi hiç kuşkusuz sosyal ilişkilerin ulusal sınırların dışına taşmasıdır. Toplumsal ilişkilerin farklılaşmasını hızlandıran bu süreç, farklılaşmaya bağlı olarak, dünya ölçeğinde oluşan ilişkiler ağını harekete geçiren yeni aktörlerin varlığına neden olmuştur. Tüm bu gelişmelerin hukuk açısından önemi, ulusal düzeyde tanımlanan ve belirleyici olan yasal düzeneklerin artık yetersiz kalmasıdır. Dünya ölçeğinde hareket yeteneği kazanan aktörler için "yetersizlik" "risklerinin artması" anlamına gelecektir. Ulusal hukukun tanımladığı düzenekler, ya dünya ölçeğinde hareket yeteneği artan sermayeler için engel teşkil etmeleri anlamında "risk" yada dünyanın farklı ulusal-ekonomilerine yapılan yatırımların dolayısıyla sermaye yada servete ilişkin mülklerin korunması anlamında "risk" anlamına gelecektir. Son yıllarda açığa çıkan bu gerilimi G.Teubner küreselleşmeye bağlar. Küreselleşme süreci uluslararası politikalar ile yasalar arasındaki ilişkiyi koparmıştır. Bu kopuşla merkezileşmiş politika ile yasal-politik egemenlik tarzları hızla dönüşmeye başlamıştır (Sand,2001). Yasal düzeneklerin dünya ölçeğinde yeniden tanımlanma sürecini, sadece erken dönem uluslararasılaşmış sermayeye bağlamak doğru bir tanımlama olmaz. B.S.Chimni'nin

[14]Hüricihan İslamoğlu ile yaptığımız ve bu sayıda çıkan söyleşide hocamızın işaret ettiği gibi bu iki farklı aşama önceden genel çerçevesi belirlenmiş bir süreç değil.

haklı olarak işaret ettiği üzere; 1980'lerde kapitalizmin dünya ölçeğinde egemenliğinin oluşumunda önemli bir diğer aktör *"azgelişmiş ülkelerin uluslararasılaşmış sermaye gruplarıdır."* Süreç bu "grupların istek ve yardımları ile gerçekleşiyor"(Chimni,2002).[15]

Kapitalizmin dünya ölçeğinde etkili olduğu bir dönemde, etkisi daha çok ulusal sınırlar içinde geçerli olan ulusal-hukuk sisteminin dönüşmesi ve dünya piyasasının tanımladığı ilişkiler seti içinde yeniden tanımlanması kaçınılmaz bir zorunluluk halini almıştır. Hukukçuların "yasaların küreselleşmesi" olarak tanımladıkları bu değişimi, uluslararası ilişki uzmanları "dünya politikasının yasal bir zemine taşınması olarak tanımlıyorlar. Yasal zemine taşınmada amaçlar;

-dünyaya saçılan *servet ve sermayenin özel mülkiyet olarak korunması*

-daha da önemlisi kendini *"sermaye olarak değerlendirme olanaklarını geliştirmesi* için,

-sınırların ortadan kaldırılması" ve

-bu işlerin sorunsuz ve uzun erimli gerçekleşmesi için *dünya ölçeğinde standartlar oluşturacak kurallar* ve,

-bu kuralları uygulayan ve gözetleyen *küresel kurumların* oluşturulmasını sağlamak olmuştur(Cutler,2002 ve Chimni, 2002, Jayasuriya,2002).

Tüm bu değişiklikler, yukarıda işaret ettiğimiz *sermayenin sosyal evrenini dünya ölçeğinde geçerli kılmanın bileşenleri* olmuştur. Kapitalizmin yapısal-sınıf yönelimli ve birikimli varoluşu, bu değişikliklerin temel kaynağıdır. Başka bir değişle süreci sermayenin dünya ölçeğinde sosyalizasyonu olarak da tanımlayabiliriz (Pijl, 2001). Bu aşama eşitsiz bir dizi ilişkiyi içermekle birlikte, süreci ilişkiye taraf olanlar belirliyor. Sermayenin sosyal evrenin inşası, sürece içkin olan tüm bileşenler tarafından biçimleniyor. Bileşenler arasında muazzam eşitsizlikler olsa da bu böyle, belki de eşitsizliklerin varlığında bu mekanizma daha bir işler hale geliyor. K.Jayasuriya dışarıdan

[15] Bu karşılıklı ilişkinin somut analizi için bak:İslamoğlu(2002) ve bu sayıdaki söyleşi ve enerji sektörü için F.Ataay(2003), tarım için ise H.Kendir (2003).

müdahele ile küreselleşme kavramı yerine, küreselleşmeye ilişkin temel kaynağın firmaların, piyasaların ve devletlerin kendilerine içkin yapısal değişimler olduğunu belirttir(Jayasuriya, 2002,4),

Sürecinin zorunluluk halini almasını sağlayan en önemli mekanizma ise, dünya ölçeğinde gerçekleştirilen yeni yasal düzeneklerdir. İstikrar programları, yapısal uyum programları bu düzeneklerin gerçekleşmesinin somut belirleyenleri olmuşlardır. Fakat küresel kapitalizmin dünya ölçeğinde yeni şartlara uygun düzeneklerin oluşturulmasında, Avrupa Birliği'ne giriş ön koşulları, Dünya Ticaret Örgütü'nün kuralları, Dünya Bankası'nın yapısal uyum kredilerini alma koşulları, Bankacılık ve Düzenleme için Basle Sermaye Komitesi'nin standartları, IMF'nin düzenekleri ve taleplerinin belirleyici olduğunu söyleyebiliriz.

Bu kurumların taleplerini bir kaç başlıkta toplayabiliriz.

-Piyasaya girişleri kolaylaştırmak,

-ticari ve finansal liberalizasyon,

-mülkiyet haklarının dünya düzeyinde korunması,

-kamusal mülkiyetin özel mülkiyete dönüşümünü sağlayacak düzeneklerin gerçekleştirilmesi,

-sermaye üzerindeki sosyal sorumlulukların kaldırılması

-ve karar alma süreçlerini geniş kitlelerin katılımına kapatacak yeni özerk düzenleyici kurumların oluşturulması.

Sermayenin küresel egemenliğini oluşturmada karar alma süreçlerine katılmayı sınırlama en önemli gelişmedir. H.İslamoğlu bu gelişmeyi oldukça açık bir şekilde ifade etmektedir "1980'li yıllardan bu yana küresel piyasa toplumlarının oluşturulma süreçlerinde güç dengelerinin radikal bir şekilde dönüşmesi ile merkezi idarelerin ve onların temsil ettikleri uzlaştırma ve paylaştırma siyasetlerinin alanının bilinçli bir şekilde daraltıldığı savından yola çıkıyor. Kabaca söylersek, küresel piyasa düzeninin oluşma sürecinde ulusal bir ortamda refahı kitlelere yayma kaygısı yerini, küresel bir ortamda özel grup çıkarlarına hizmet etmeye yönelik hikmeti kendinden menkul

yaklaşımlara bırakıyor" (İslamoğlu, 2002). Jayasuriya'nın "politika karşıtı politika" (Jayasuriya,2001) olarak tanımladığı bu gelişmeyi P.Burnham sermayenin uluslararasılaşma sürecinin temel belirleyenlerinden biri olarak analiz edecektir: "Apolitikleşmenin kendisi oldukça politiktir. Esasında söz konusu olan karar alma sürecinin politik yönünü daha uzakta korunaklı bir yere yerleştirmektir (Burnham,2003,177)."

b-Kapitalizmde yasa-toplum ilişkisi üzerine genel bir çerçeve

Kapitalist toplumsal ilişkiler setini anlamamızın önünde önemli bir perde işlevi gören 'para' ve 'devlet' olguları gibi, 'hukuk' ve 'yasanın üstünlüğü' de benzer bir işlev görür. Yasanın üstünlüğüne ilişkin vurguların arkasında liberal hukuk anlayışı yatar. K.Jayasuriya'nın işaret ettiği üzere liberal hukuk anlayışını şu varsayımlar tanımlar:

-toplumun bireyler ve gönüllü organizasyonlar topluluğundan oluştuğu,

-hukukun amacı bireyler arasındaki özel çatışmaları çözdüğü,

-kamusal kurum ya da etkinlikleri herhangi bir birey ya da diğer etkenler tarafından değil yasanın tanımladığı sınırlar içinde hareket etmesi gerektiği ve son olarak

-yasaların meşru olduğu ve herkesi kapsayan kurallar olduğu varsayılır.

Tüm bu varsayımlar üzerinden hareketle yasaların üstünlüğünün temel belirleyeni kamunun ya da yönetimin gücünün sınırlanmasıdır (Jayasuriya,1998).

Liberal hukuk anlayışının statik, genel ve evrensel varsayımları sermaye birikim sürecinin dinamik sonuçları ile örtüşmez. Çünkü sermaye birikim süreci, aynı zamanda sosyal ilişkilerin farklılaşan birikim sürecidir. Liberal hukuk teorisinin varsayımlarıyla, sermaye birikiminin zamansal uyuşmazlığını G.Lukacs anlamlı bir şekilde dile getirmiştir: "toplumsal yaşamın tikel olaylarıyla, bu kez elde daima hazır, kılı kılına sabitleştirilmiş, yani dondurulmuş bir sistem olarak yüz yüze gelmesini şart koşuyor. Bu durum kapitalist ekonominin durmadan gelişen kendi

devrimci güçleri ile donmuş veya kaskatı kesilmiş hukuk sistemi arasında "sürekli olarak bir dizi uzlaşmazlığa" yol açıyor: ama bunlar da sadece yeni yasalara yansıyor ve yeni sistem buna rağmen eski sistemin değişikliklere karşı pekişmiş ve dirençli yapısını korumak zorunda kalıyor" (Lukacs, 1998, 176). Hukuk sistemi bir yandan sisteme içkin olan yapısal özelliklerin sınıfsal gerçeklikler dolayında üretilmesine olanak sağlarken, diğer yandan sisteme içkin değişim yönelimli dinamikler de hukuksal düzenlemeler de gerilim olarak kendini gösteriyor. Cutler daha iddialı bir dil kullanır. Cutler son dönem hukuksal yapıda gözlemlenen değişim eğilimlerinin, yeni toplumsal ilişkiler alanına geçişin önemli işareti olarak tanımlar(Cutler,2002).

Hukuk sistemi ve yasalar, genel geçer algılama sistemi içinde ele aldığımızda gerçekliği anlamamızı önlemekle birlikte, aynı hukuksal düzenekler eleştirel bir gözle okunduğunda sisteme içkin bir dizi özelliği anlamamız ve açıklamamıza olanak sağlar. Hukuku teknik/nötr bir araç olarak tanımlama yerine *kapitalizmin yapısal sistemik bileşenleri* açısından analiz etmek, bu yönde anlamlı bir başlangıç olacaktır.[16] Bileşenler derken, özellikle işaret etmek istediğim, devlet, para, emek ve hukuk gibi birbiriyle ilişkili ve bu ilişkilerle anlam kazanan *ilişkisel bir varoluş halidir.* S.Clarke'ın işaret ettiği gibi para-yasa ve devlet, sermaye iktidarının ekonomik, hukuk ve politik olarak açığa çıkan biçimleridir. Kapitalist gücün bu farklılaşmış ama birbirini tamamlayan birlikteliği, Marx'ın değer teorisi dolayında anlam kazanır. Üç düzeyin birlikteliğinde kapitalist mülkiyette anlam kazanır, para ser-

[16] Kapitalist toplumda hukuk-devlet ilişkilerinin analizi için bak: Pasukanis (2002) ve kısa bir çerçeve için Ercan(2001), Marx-Engels'in çalışmalarında hukukun yerine ilişkin oldukça anlamlı bir çalışma için bak:O.Karahanoğulları(2003). Karahanoğulları çalışmasında sadece bir döküm yapmakla kalmıyor, hukuk konusunun nasıl ele alınması gerektiğine ilişkin bir dizi tespitte de bulunuyor. Anlamlı iki vurguyu işaret etmek çalışmamız açısından yararlı olacaktır. "Dünyaya ilişkin bilgi hukuksal bilgi değildir zira, hukukun kendisi bir "ifade"dir, bir dolayımdır. ..... Hukuk bir gerçekliğin ifadesi, bir başka alanda yenien kurulmasıdır. Bu ifade ilişkisinin nasıl işlediği araştırılmalıdır."(Karahanoğulları, 2003, 72-73).

mayenin en soyut biçimini temsil ederken, kapitalist mülkiyetin gücü yasa ile kurumsallaşır ve devlet tarafından bu güç harekete geçirilir, uygulanır(Clarke,1988).

Hukuk açısından bu yönde bir ele alışı ilk defa Evgeny B.Pasukanis gerçekleştirmiştir.[17]

"Paranın var olduğu ve dolayısıyla özel bireysel emeğin ancak genel bir eşdeğer aracılığıyla toplumsal emeğe dönüştüğü bir toplumda, *hukuksal biçimin ön koşulları*, nesnel ve öznel, kamusal ve özel karşıtlıklarıyla, çoktan ortaya çıkmıştır" (Pasukanis,2002,37,vurgular bana ait).

Pasukanis (2002,37) "biçim olarak hukukun" sadece beyinlerde ve uzman hukukçuların kuramlarında var olamayacağını" belirterek, hukukun "kavramsal bir sistem olarak değil, fakat ilişkilerin özel bir sistemi olarak gelişen paralel ve gerçek bir tarihe sahip" olduğunu vurgulayacaktır. Yüz yüze toplumsal ilişkilerin hızla birbirinden ayrışarak farklılaştığı, uzmanlaştığı, dolayısıyla işbölümünün arttığı bir toplumda, para nasıl toplumdaki ilişkilere aracılık ediyor ve bu anlamda atomize olmuş unsurlar arasında ortak bir dil oluşturuyorsa, (toplumsal zenginliğin yaratıcısı olan emek ve emeğin yaratıcı emeğinin ürünü olan metaların dolaşımını sağlayarak) hukuk ve yasal düzenekler de ilişkilerin hareket edeceği/etmek zorunda olduğu genel çerçeveyi belirliyor. Özellikle şeylerin sahipliği olarak mülkiyet kavramının yasal/hukuksal bir dile dönüşmesi ya da dönüştürülmesi, A.Claire Cutler'ın ifadesi ile şeylerin sahipliği olarak mülkiyetin hukuksal bir nitelik kazanması, aynı zamanda bir dizi özelliğin belirginleşmesine neden olur: Bu özelliklerin 'özel mal sahipliğinin bireyselleşmesi', 'nesnelleşmesi', 'metalaşması' ve 'dışlanması' gibi toplumsal ilişkiler açısından önemli sonuçları vardır (Cutler,2002,242).

Kapitalizmin toplumsal ilişkiler sistemi olarak inşa edildiği on yedinci ve on sekizinci yüzyıla baktığımızda, kapitalizmin ideolojisi olan liberalizmin sözcülerinin analizlerinde yasa ve devlet ile bu iki değişkenin kesiştiği

[17]Aynı zamanda Evgeny B.Pasukanis'ın kitabını Türkçeye çeviren O.Karahanoğulları Birikim'deki yazısında (2003) Pasukanis hakkında bir dizi bilgi veriyor.

noktada yasa ve hukuk kavramlarının önemli bir yer tuttuğunu görürüz. Hukuk ve yasa, özel mülkiyet kavramı dolayında biçimlenirken, aynı biçimlenme beraberinde kapitalist toplumsal ilişkiler için belirleyici olan mülkiyet ilişkilerini, söz konusu mülkiyete sahip olan ile mülkiyete konu olan (nesne) arasındaki ilişkiye indirgeyerek kapitalizmin sınıfsal özünü anlamamızı zorlaştırmıştır. Hukuk dilinde yasalar önünde herkesin eşit olduğu yönündeki temel vurgu, "eşit olmayan bireyleri eşit" olarak tanımladığı ölçüde, sınıfsal farklılıklara yol açan bir dizi düzeneği anlamak ve açıklamak zorlaşmıştır (Fine, 1986). Kapitalist toplumda hukuk sistemi ve yasaların tanımladığı genel çerçeve, toplumsal zenginliğin yaratılması için gerekli emek-sermaye arasındaki ilişkinin tamamen özgür koşullar altında gerçekleştirilen "sözleşme" ilişkileri dolayında belirlenir ya da böyle bir algılamaya yol açar. Dolaşım alanında emek gücünün emekten çekilip alınması ya da emek gücünün bir değişim değeri olarak sözleşme ilişkisine konu olması, emek ile sermaye arasındaki sınıfsal bir dizi ilişki ve sürecin hukuksal olarak eşitler arasında gerçekleşen bir 'sözleşmeye' indirgenmesine neden olacaktır. E.Balibar *Tarihsel Materyalizmin Temel Kavramları Üzerine* başlıklı çalışmasında, mülkiyet ve yasal düzenekleri kavramsal bağlantılar olarak analiz ederken kapitalist üretim sürecinin bütünlüklü işleyişinin gerçekleşmesi için (yani üretim, dolaşım ve sosyal üretimin bölüşümü) yasal bir sistemin varlığının gerekli olduğunu belirtir. Bu yasal sistemin temel bileşenleri ise *sözleşme yasası* ile *mülkiyet yasasıdır*. Her iki yasa ise sistemin yapısal bileşenleri arasındaki yukarıda işaret ettiğimiz, özne-özne ve özne nesne ilişkilerinin yasal bir çerçevede biçimlenmesine olanak tanır, yani mülkiyet yasası özne ile nesne arasındaki ilişkileri yasal-soyut kabul edililir/edilmesi zorunlu bir alana taşırken, sözleşme ilişkileri mülkiyet ilişkilerinin sağladığı olanak/olanaksızlıklar üzerinden özne-özne ilişkilerinin çerçevesini belirler (Balibar, 1979,Bölüm III).

Kapitalist toplumda üretim sürecini başlatacak yasal düzenekler, sadece gerçekliğin bütünlüklü olarak algılanmasına neden olmaz, aynı zamanda ve daha da önem-

lisi emeğin üzerinde kontrol-denetim ilişkilerinin kurulmasına yol açar. Yasal süreç bu anlamda emek gücünün üretim sürecine aktaracağı enerjiyi parasal bir değişkene (ücrete) indirgediği ölçüde, emeğin kendisini de metalaştıracak /nesneleştirecektir. Kapitalist toplumda ekonomi disiplini nasıl tüm sosyal ilişkileri meta ve para kavramı dolayında birey ile nesne arasındaki ilişkiye indirgiyorsa, *verili hukuk sistemi ve hukuk disiplini de özünde sosyal ilişkinin ürünü olan mülkiyet ilişkilerini, söz konusu mülkiyete sahip olanla mülkiyet (nesne) arasında gerçekleşen bir ilişkiye indirgiyor* (Fine, 1986). Kapitalist devlette hukuk, dolayısıyla özel mülkiyetin teminat altına alındığı ve yüceltildiği ölçüde aslında özel mülkiyet ve onun sağladığı olanaklar yüceltiliyor. Tüm bu açıklamalardan hareketle kapitalist toplumda temel eğilim üretim araçlarına sahip olan sermaye kesimiyle, üretim araçlarından yoksun ama tek mülkiyeti emek-gücü olan kesim arasındaki mülkiyete dayanan eşitsiz ilişkidir. Şimdi toplumda bu iki farklı konuma tekabül eden eşitsizliğin varlığında, yasalar önünde herkesin eşit olması çelişkili bir durum değil midir? Oysa "niteliği gereği, hak ancak aynı ölçü birimi kullanıldığında söz konusu olabilir" (Marx ve Engels, 1976,30). Bob Fine'ın vurguladığı gibi eşitsiz bireyleri eşit olarak değerlendirmek kapitalist topluma özgü çelişkinin önemli bir boyutunu açığa çıkarır. Anlaşılacağı gibi özsel olarak toplumsal eşitsizlik, emek ile sermaye arasında gerçekleşen ücret ilişkisinde gözlerden kaybolur. Piyasa koşullarında tamamen serbest ve dışsal bir zorlama olmadan bir satıcı (emek-gücünü satan işçi) ile bir alıcı (emek-gücünü) arasında gerçekleşen ilişki, aslında toplumsal olarak tanımlanmış bir zorunluluğa, emek-gücünün yasal anlamda bir meta olarak kabul edilmesine olanak hazırlamıştır. Kapitalist toplumdaki temel ilişkinin yönelimini belirleyen bu mekanizma, bu alanın özel ve ekonomik olarak tanımlanmasına bağlı olarak politik olanın dışında tanımlanmasına neden olur (Wood,1995).

Hukukun üstünlüğü ve yasal düzenekler muazzam bir meta birikimi ve bu birikime bağlı olarak da "muazzam

bir hukuksal ilişkiler ağının" yaratılması anlamına gelir (Pasukanis, 2002,83). Hukuksal düzenleme, emeğin enerjisini nesneleştirirken emekçiyi ve sermaye sahibini de hukuk öznesi haline getirir, ama hukuk öznesi olarak sermaye sahibi emeğin enerjisinin sonucu olarak sahip olduğu/el koyduğu toplumsal zenginliği sermaye ya da servet olarak yasal güvence altına almak isteyecektir. Bu yasal güvence, sermaye ve servet olarak sahip olunanlar üzerinde karar-kontrol olanağını sermaye-servet sahibine verdiği ölçüde, servet-sermaye sahipleri ile diğer toplumsal kesimler arasındaki ilişkinin niteliğini de belirler. Yasal düzenek bu anlamda üretim alanındaki ilişkileri düzenlediği ölçüde, dolaşım alanında ve dahası bölüşüm alanındaki sosyal ilişkiler için de genel bir çerçeve sağlar. Bu genel çerçeve kapitalist sermaye birikiminin gelişmesine bağlı olarak sürekli değişiklik gösterecektir. Toplumsal ilişkilerin yapısal birikimli varoluşunda sınıflar sürecin hem nesnesi hem de öznesidirler. Sınıflar böylece aynı zamanda yasal düzeneklerin hem öznesi hem de nesnesidirler. Bu alan aslında sosyal bilimcilerin referans vermekten pek hoşlanmadıkları, nesnel konumları paylaşma anlamında sınıfsal konumlarla, yasal dönüşümler arasındaki ilişkiyi açığa çıkarır. Bu ilişkinin yasal düzenekler içinde biçimlenmesi, güç ve donanım farklılığı dolayında gerçekleşir. M.Weber'in açıklamasında bu ilişkinin genel yönelimi çok net bir şekilde ifade edilmiştir.

"Her hukuk düzenin yapısı, ekonomik vb. gücün toplum içindeki dağılımını doğrudan etkiler. Bu yalnız devlet için değil bütün hukuksal yapılar için geçerlidir."

Weber hukuksal düzenlemelerin sonucu olan kanunların ise:

"bir emrin, o emre uyulmasını sağlamak ve uyulmaması halinde yaptırımlar uygulamak" amacına yönelik olduğunu belirtmiştir.

Hukuk sistemi ve kanunlar, böylece güç (iktidar) ilişkileri içinde "bir ya da birden fazla kişinin bir toplumsal eylem içinde, o eyleme katılan başkalarının direnişine karşı da olsa, kendi iradelerini gerçekleştirme" biçimi olduğunu vurgulamıştır (Weber,1986,176).

Aslında bu vurgularla, her yasal düzeneğin verili potansiyel güçler arasında ve üzerinde bir dizi müdahaleye/sınırlamaya yol açtığını işaret etme amacıyla yapılıyor. Tekrar pahasına, yasal değişmelerin sınıflar arası ve sınıf-içi çatışmaların/uzlaşmaların ürünü olduğunu ve sınıflar kendi çıkarları doğrultusunda kurumlar üzerinde etkide bulundukları ölçüde de, kurumların bu çıkarlar dolayında biçimlendiğini işaret etmemiz gerekiyor. Yasalar ve dolayısıyla kurumlardaki bu değişikler ise belirli tarz sosyal ilişkileri gerekli kılar (Tigar,1977).

Bu açıklamalardan sonra 1990'ların ikinci yarısında neredeyse tüm dünyada belirleyici bir ivme kazanan *reform fetişizmi* ya da yasal değişikliklerin nasıl bir yaşam tarzı ya da sosyal ilişkinin ürünü olduğunu sormamız gerekir. Bu soruya cevap vermenin kolay olmadığını belirtmemiz gerekiyor. Bir başlangıç olarak bu sorunun cevabını Türkiye gerçeğinden hareketle açıklamaya çalışacağız.

TÜRKİYE'DE YASAL DEĞİŞİMİN ÜÇ EVRESİ/ÖZELLİĞİ

1980'le birlikte Türkiye'de önemli bir dizi yasal değişikliğin gerçekleştiğine tanık olduk, yaşadık. Tanık olduk ve yaşadık vurguları burada değişimin sadece nesnel ve bizim dışımızda bir gerçeklik olmadığını işaret etmek için seçilmiştir. Yirmi yılı aşkın sürede gerçekleştirilen yasal değişikliklerin dökümünü yaptığımızda, 1980'den günümüze gerçekleşen toplumsal dönüşüme ilişkin (en azından bu yazının genel yönelimi açısından) bir dizi farklılık ve bu farklılıkların kendi içinde görece dengeli olduğu belirli aşamaların varlığını açığa çıkaracaktır. Farklılıklar ve farklılıkların belirli dönemlerde yoğunlaşması anlamındaki ifadeler, son yirmi-yirmi beş yılı tanımlayan bir dizi temel özelliği açığa çıkaracaktır. Türkiye'de son yirmi beş yılda gerçekleşen yasaların genel bir dökümünü yaptığımızda, üç önemli evreden geçildiğini ve bu evrelerinde kendi içinde bir dizi özelliği olduğunu söyleyebiliriz. Dönemlendirme ile yasal değişimlere içkin olan özellikle-

ri, eşzamanlı olarak belirli başlıklar altında toplayarak analiz etmeye çalışacağız.[18]

a)- Piyasa ve Düzen İlkesi

Öncelikle yasal düzenlemelerin devletin çıplak gücünün açığa çıkmasına koşut olarak *"düzen"* ilkesi etrafında biçimlendiğini görüyoruz. Düzen ilkesi "güçlü devlet" vurgusu ile anlam kazanmıştır. 1980'li yıllar güçlü devlete ilişkin tüm özelliklerin en belirgin olarak açığa çıktığı yıllar olmuştur, Tablo 1'den de gözlemleneceği gibi 1980'li yıllara ait yasal düzenlemelerin önemli bir kısmı, devletin işleyişini yeniden tanımlayan ve tanımlarken de bir dizi kısıt ve sınırlar koyan düzenlemelerdir.[19] Devlet Denetleme Kurulu Kurulması Hakkında Kanun, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu Kanunu, Danıştay Kanunu, Bölge İdare Mahkemeleri, İdare Mahkemeleri ve Vergi Mahkemelerinin Kuruluşu ve Görevleri Hakkında Kanun, Jandarma Teşkilat, Görev ve Yetkileri Kanunu ve Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kuruluş ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun bu dönemi anlamamızı sağlayan önemli yasal düzenekler olmuştur.

Devletin işleyişine ilişkin bu düzenlemelerin yanı sıra toplumsal ilişkilere taraf olan bazı kesimlerin kendini ifade etme olanaklarını da ortadan kaldıracak düzenlemelerinde bu dönemde yapıldığını gözlemliyoruz. Örnek olarak Faaliyetleri Durdurulan Sendika, Federasyon ve Konfederasyonlara Kayyim Tayini Hakkında Kanunun 1.Maddesi "Faaliyetlerinin durdurulması bir aydan fazla sürmüş bulunan sendika, federasyon ve konfederasyonların, sendikal faaliyetleri hariç olmak üzere kanun ve tüzükleri hükümlerine uygun olarak mallarının idaresi, menfaatlerinin korunması, akdi ve kanuni ödemelerinin bloke edilmiş parasından yapılması tüzelkişilerin merkezlerinin bulunduğu iş davalarına bakmakla görevli mahalli mahkemelerce tayin olunacak bir veya üç kayyım tarafından sağlanır. Faaliyeti durdurulan mesleki teşekküller,

[18]Çalışmayı bu yönde atılmış bir ilk adım olarak düşünmek anlamlı olacaktır.

[19] Çalışmadaki yasal düzenekler için **Kazancı Hukuk Otomasyon Sistemine** başvurulmuştur.

sıkıyönetim komutanlığınca, kayyım tayini için görevli mahkemeye bildirilir. Kayyım, görevini sıkıyönetim komutanlığının gözetim ve talimatı altında yerine getirir "ifadesine yer verecektir. Yasanın temel yönelimi toplumsal ilişkiler seti içinde önemli bir yeri olan işçi sınıfının hareket yeteneğini azaltmanın ötesinde yasaklanmasıdır. Belirli bir toplumsal kesimin hareket alanı sınırlanırken, diğer yandan aynı yasal düzenekler "düzen"i sağlama ve "güçlü devlet"e olanak sağlayacak bir dizi yasal değişikliğin gerçekleşmesine olanak sağlamıştır. Hiç kuşkusuz sınırlama ve olanaklar 1982 Anayasası'nda bariz biçimde kendini göstermiştir. Örnek olarak 1983 yılında çıkartılan Siyasi Partiler Yasası ya da Dernekler Yasası gibi sınırlamaları içeriyordu, Bu sınırlamaların yanı sıra yine aynı yıl çıkartılan 2911 ve 2935 sayılı yasalar yani Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu ve ve Olağanüstü Hal Kanunları gibi kanunlarda yasal engellere rağmen gerçekleştirilecek diğer etkinliklerin önüne geçilmesi amaçlanıyordu.

Güçlü devlet ve düzeni sağlamaya yönelik yasal düzeneklerle, eş zamanlı gerçekleşen bir diğer değişiklik ise Türkiye'deki toplumsal ilişkiler setini piyasanın gereklerine uygun bir şekilde yeniden düzenlemek, ama müdahale ile ya da yukarıdan aşağı düzenlemek olmuştur. Piyasanın gizli eli, devletin balyozvari elinin sağladığı 'düzen' ilkesi sayesinde zincirlerinden koparcasına sosyal ilişkiler alanında belirleyici olmaya başlamıştır. Bu piyasa yönelimli değişimler İngiltere örneğine atfen işaret edildiği üzere, *"güçlü devlet-serbest piyasa"* mantığı ile paralellikler gösteriyor. Düzenin sağlanması ile piyasanın gereklerinin yerine getirilmesi eş zamanlı işliyor. OECD'nin Türkiye'ye ilişkin yayımladığı bir raporda değişimin yönü açıkça belirtilmiştir:

"Makro-ekonomik istikrarı tesis etmek amacıyla 1980'lerde önemli reformlara başlanmıştır. Değişiklik, ekonomiyi rekabete açacak büyük bir reform programı ile 1980'de başladı. Program, sübvansiyonları ve fiyat kontrollerini azaltmış (mesela, kamu iktisadi teşebbüsleri ürünlerinin fiyatları üzerindeki devlet kontrolleri kaldırıldı) döviz rejimini liberalleştirmiş, faiz oranlarını serbest

bırakmış ve daha sürekli bir özel sektör gelişmesini ve ihracatın artırılmasını teşvik etmek üzere ticareti serbestleştirmiştir."(OECD,2003).

Düzeni sağlama çabaları arasında çıkartılan bir dizi yasa, Türkiye'de kapitalizmin tarihsel gelişimi açısından özel bir yere sahiptir. Örnek olarak 28 Temmuz 1981 tarihli Sermaye Piyasası Kanunu bu anlamda özel bir öneme sahiptir. Yasa düzene ilişkin vurguların yapıldığı bir dönemin ilk günlerinde çıkartılıyor. Yasanın konu ve amaçlar kısmında şu ifadeye yer verilecktir. "Madde 1 - Bu Kanunun konusu, tasarrufların menkul kıymetlere yatırılarak halkın iktisadi kalkınmaya etkin ve yaygın bir şekilde katılmasını sağlamak amacıyla; sermaye piyasasının güven, açıklık ve kararlılık içinde çalışmasını, tasarruf sahiplerinin halk ve yararlarının korunmasını, düzenlemek ve denetlemektir." Sermaye piyasası kanunu aslında kapitalizmin Türkiye'de ulaştığı aşamayı işaret etmesi açısından önemli, ama bu aşamanın düzen vurguları dolayında gerçekleşmesi ilgiye değer. Diğer yandan 1980'lerdeki değişime ilişkin önemli bir diğer yasal düzenleme 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu'dur. Kanunun ilk maddesinde "Bu Kanun, Türkiye'de ihracat için yatırım ve üretimi artırmak, yabancı sermaye ve teknoloji girişini hızlandırmak, ekonominin girdi ihtiyacını ucuz ve düzenli şekilde temin etmek, dış finansman ve ticaret imkânlarından daha fazla yararlanmak üzere, serbest bölgelerin kurulması, yer ve sınırlarının tayini, yönetimi, faaliyet konularının belirlenmesi, işletilmesi, bölgelerdeki yapı ve tesislerin teşkili ile ilgili hususları kapsar" açıklaması yapılacaktır. 1980'leri tanımlayan ilk iki özellik düzen ve piyasa yönelimli gelişmeler iken, bir diğer özellik ise piyasanın artık ülke sınırlarını aşan bir içerik kazanmasıdır.

Aslında 1980'lerden günümüze kadar geçen yasal düzenlemelerin temel yönelimi sağlanan düzen içinde dünya piyasası ile gerekli ya da zorunlu ilişkilerin kurulmasıdır. İlişkinin nasıl kurulacağı ve hangi değişikliklerin gerekli olduğuna ait genel çerçeveyi IMF ve DB'sının istikrar ve yapısal uyum programları sağlamıştır. Düzen ve piyasanın dünya ölçeğinde işleyen mekanizmasına eklemlenme

ya da eklemlenerek dünya piyasasının oluşumuna enerjisi dolayında var etme, gerçekleşen yasal düzeneklerin temel yönelimi olduğunu söyleyebiliriz. Düzen ile piyasa üzerine vurguların yoğunlaştığı bu zaman diliminde çelişkili bir durumun var olduğunu da belirtmemiz gerekiyor. Düzen ilkesi verili toplumsal ilişkileri belirli kural ve düzenek içine çekerken, "serbest piyasa" yönelimli gelişmeler içe yönelik sermaye birikimine özgü sınırlamaları ortadan kaldıracak bir dizi değişikliği gerekli kılıyordu. Düzen ilkesi toplumsal ilişkilere taraf olanlar arasındaki ilişkileri tanımlarken sınırlayıcı bir dizi kuralın varlığına yol açıyordu, ama diğer yandan serbest piyasa yönelimli gelişmeler toplumun belirli kesimleri için ise piyasanın tanımladığı olanakları daha fazla kullanacak serbestlik koşullarını yaratıyordu. Süreci çelişkili ve sınıf yönelimli kılan tamda bu çelişkili alandır Örnek olarak ticari liberalizasyon ya da finansal liberalizasyon, toplumsal ilişkilere taraf olan belirli kesimler için bir dizi olanak, bir dizi hareket kabiliyeti sağlıyordu. Diğer bir gelişme ise kamusal alanın yeniden tanımlanmasında açığa çıkıyordu. Kamusal alana ilişkin yeni uygulamalardan önemli biri de özelleştirme uygulamasıydı. Özelleştirmeye ilişkin düzenlemeler, girişimciler için önemli olanaklar yaratıyordu. Özelleştirme bu anlamda kamusal alanda birikmiş ve devletin yönlendirdiği bir dizi varlığın mülkiyet ve yönetim yetkisini özel kesime ama bu olanağı elde edebilecek sermaye ve güç donanımına sahip olan kesimlere bırakılması anlamına geliyordu. Örnek olarak içe yönelik sermaye birikim döneminde önemli ölçüde kısıtlanan banka kurmaya ait düzenekler ortadan kaldırılacak ve bu anlamda banka-sermayesi dolayısıyla para-sermayesini kontrol etme olanağı, bu olanağı kullananlar açısından serbesite anlamına gelecektir. Özellikle 24 Ocak Kararları olarak anılan uygulamalar bu anlamda sermaye birikim mekanizmasının bileşeni olan faiz, para, emek, meta gibi temel değişkenlere ilişkin daha önceki sermaye birikim mekanizmasına ilişkin düzeneklerin ortadan kaldırılmasına neden olmuştur. Bu mekanizmalardan en önemlisi sermaye birikimi açısından özel bir önem arz eden para-sermaye üzerindeki sınırlamaların kaldırılmasıdır. Faiz

oranları üzerindeki düzenlemelerin kaldırılması, 1980 sonrası gerçekleşen yasal-kurumsal dönüşümün temel belirleyenlerinden biri olmuştur. 24 Ocak 1980 kararlarıyla faiz oranları üzerindeki sınırlamaların kaldırılması yukarıda işaret ettiğimiz yasa-mülkiyet ilişkileri açısından ama daha da önemlisi mülkiyetin en soyut biçimi olan para üzerindeki denetim-kontrolün farklılaşması açısından özel bir öneme sahiptir. Faiz oranları üzerindeki düzenlemelerin kaldırılması, para-sermaye pazarlayan birimler arasında rekabetin yoğunlaşarak artmasına neden olmuştur. Bu yeni gelişme ise sermayeler arası ilişkilerin çelişkili bir süreçte yeniden biçimlenmesine yol açacaktır. Türkiye'de sermayenin uluslararasılaşması açısından bu yasal dönüşümün önemli ve belirleyici etkisi olduğunu söylememiz gerekiyor. Yasal süreçlerle başlayan faiz oranlarının serbest bırakılması, ülkede para-sermaye döngüsüne katılmayan tasarrufların (yastık altı denilen paralar) sisteme katılmasına olanak sağlamıştır. Bu olanak aynı zamanda tasarrufların para-sermaye döngüsüne katıldığı oranda, bu miktarların belirli ellerde toplanmasına neden olmuştur.

Toplumsal ilişkiler üzerinde sağlanan denetimin sağladığı olanaklar piyasa mekanizmasının daha etkin ve belirleyici olmasını sağlıyordu, ama diğer yandan piyasa yönelimli tüm yasal düzenekler toplumda var olan toplumsal kesimler arası ilişkilerde dengesizliği arttırıyordu. 1980 sonrasını tanımlayan en önemli özelliğin tekrar pahasına bu olduğunu söylememiz gerekiyor. Bu düzen-serbestlik belirli kesim/sınıflara güç verirken yani bu kesimlere enerji aktarırken, diğer kesim/sınıflar açısından bir güç-enerji kaybı anlamına geliyor. Düzen-serbestlik ilişkisinin çelişkili doğası da tam buradan kaynaklanıyor. Örnek olarak 2644 sayılı ve 30.Mar.1982 tarihli *Ödeme Güçlüğü İçinde Bulunan Bankerlere Ve Bunlarla İlgili Kişilere Uygulanacak Ceza Hükümleri Hakkında Kanun*'un neden çıkartıldığının sorgulanması anlamlı olacaktır. Finansal liberalizasyona ilişkin düzenlemeler sonucunda açığa çıkan bankerzede olayı, toplumun küçük tasarruf sahibi geniş bir kesimin, serbestleşme sürecinde tasarruflarını kaybetmelerine ilişkin bir sonuç yaratmıştı. Toplu-

mun belirli bir kesimi enerji kaybederken, çok az sayıda bir kesim ise verili enerjilerinin çoğalmıştır.

Düzen ve piyasa arasındaki ilişkinin toplumsal sınıf ve kesimler için farklılaşan işleyişi kendine özgü kılan önemli bir özelliği vardır. Bu özellik piyasa yönelimli işleyişin ülke içinde yoğunlaşarak derinlik kazanmasına paralel olarak bu derinleşme dolayında dünya piyasaları ile bütünleşmenin hızlandırılmasıdır.

b)- Uluslararası Piyasalara Eklemlenme

Piyasa yönelimli düzenlemeler daha başından itibaren "ihracata yönelik sanayileşme" olarak tanımlanan bir strateji dolayında gerçekleşmiştir. Bu yöndeki yasal düzenlemelerin temel belirleyeni para-sermaye ve metaların uluslararası hareketliliğinin sağlanması ya da var olan sınırlamaların ortadan kaldırılmasıdır. Dış Ticareti Düzenlenmesi Hakkında 2976 sayılı kanun ya da 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu 1980'lerin başlarında çıkartılan önemli yasal dönüşümlerden sadece bir kaçı olmuştur.[20]

Diğer bir yasal düzenleme ise ülkenin dış dünya ile meta ve para ilişkilerinde belirleyici olan yabancı paranın yerli para cinsinden fiyatı olarak döviz kuru rejiminin değişmesidir. Dünya ölçeğinde işleyen sermayenin yeniden üretim mekanizmasına eklemlenme, aynı zamanda yabancı paraların yerel para ile ilişkisinin sabitlenmiş konumdan çıkmasını gerekli kılmıştır. Piyasa yönelimli gelişme stratejileri beraberinde siyasal karar alıcıların yabancı para üzerinde karar verme yetkilerinin azaltacak düzenlemelere yol açıyordu. 1980 yılı ile birlikte aşırı değerli olduğu düşünülen Türk lirasının uluslararası koşullara göre değerlenmesinin yeniden belirlenmesi bu alandaki ilk düzenlemeydi. Bunun anlamı TL'nın yabancı paralar karşısında hızla değer kaybetmesidir. 1981 yılı mayıs ayından itibaren ise döviz kuru Merkez Bankası tarafından günlük açıklanan değerler üzerinden belirlenmeye başlamıştır.

[20] Bu konuda anlamlı ve sağlıklı bilgi için bak: bu sıyda K.Tanyılmaz'ın çalışması.

Sermaye birikimin dünya ölçeğinde işlemeye başlayan sosyal toplam döngüsüne eklemlenmenin diğer bir koşulu ise, yabancı paranın yerel aktör olarak ticari bankalar tarafından elde tutulmasına olanak sağlayan 1982 tarihli düzenleme olmuştur. 7 Haziran 1984 tarih ve 30 sayılı kararname ile döviz kurunda serbestliğe olanak sağlayan önemli bir yasal düzenleme daha gerçekleşmiştir. [21]

Yabancı paranın yerli para ile olan ilişkisindeki düzenekler üretim-dolaşım etkinliklerinin dünya ölçeğinde işleyen sürece açılması açısından önemli olmuştur, ama bu kararların gerçekçi olması için meta hareketliliğinin başka bir değimle ticari sermayenin ulusal döngüsünün de dünya ölçeğinde işleyen sürece eklemlenmesini gerektirmiştir. Bu gerekliliğin önemli açılımlarından biri, ülke içine girecek mallar üzerindeki düzenlemelerin kaldırılmasıdır. Düzenlemelerle ithal mallarını sınırlayan gümrük rejiminin değiştirilmesi ve var olan sınırların kaldırılması biçiminde gerçekleşmiştir. 1980 yılında ithal üzerindeki sınırlamalar % 25'ten % 1'e indirilmiş ve 1981'de ise kotaya ilişkin sınırlamalar/düzenlemeler ortadan kaldırılmıştır. 1984 Ocağında gerçekleştirilen reformla ithalat rejimine ilişkin düzenlemeler Hazine'nin hazırladığı çalışmada da işaret edildiği gibi geçmişle kopuşu işaret edecek bir yasal düzenleme olmuştur.(TC Hazine,2002). 1985 yılında ithali yasaklanan 500 ürünün üçü dışında hepsi serbest bırakılmıştır. 1989 Haziran ayında ise ithalatta liberalizasyon ivme kazanmış, ithalat üzerindeki engeller önemli bir düzeyde azaltılırken aynı zamanda ve lisansa tabi 33 malın 17'si lisansa tabii olmaktan çıkartılmıştır.1990 yılında ithalat rejimi tamamen değişmiş ve yeni sistem "Yatırım malları listesi olarak tanımlanmıştır. Tüm bu uygulamalar Avrupa Birliği ve GATT'ın doğrudan etkileri ile 1990'lı yıllarda ithalata ilişkin mevzuatın tam anlamıyla serbestleşmesine neden olmuştur. İthalat rejiminin radikal değişimine ilişkin bir dizi yasal değişim ve bu değişimi analiz eden bir dizi teknik-ekonomist analiz olmasına rağmen, bu analizlerin ötesine geçerek değişi-

[21] Burada işaret edilen dönüşümler için anlamlı bir kaynak için bak: TC. Hazine Müşteşarlığı(2002).

min toplumsal-sınıfsal sonuçlarını analiz eden detaylı bir çalışmanın olmadığını üzülerek belirtmemiz gerekiyor. Oysa ticari sermayenin uluslararasılaşması, aynı zamanda ülke içinde sermaye içi ilişkilerin önemli ölçüde değişmesine yol açmıştır. Anlamlı sonuçlardan biri şu olmuştur; ülke içinde daha önce üretilen bir dizi ürünün ülke içinde üretiminden vazgeçilmiş ve dışarıdan ithal edilmeye başlanmış. Yani içe yönelik sermaye birikim döneminde üretken sermaye işlevini gören bazı kesimler, hızla ticari sermaye döngüsüne katılmış ve ticari sermaye işlevini üstlenmişler. Bunun anlamı; fabrikaların kapanması ve işçilerin işini kaybetmesi, üretken sermaye sahibinin ise ticari sermaye etkinliğine dönüş yapmasıdır. Bu dönüşüm, sınıfsal çıkarların önemli ölçüde değişmesine neden olmuştur.

Metaların dünya ölçeğinde işleyen sürecine eklemlenmesine yönelik süreci tamamlayan bir diğer önemli yasal düzenleme, ulusal süreçte işleyen sermayenin toplam sosyal döngüsünün dünya ölçeğinde işleyen sürece eklemlenmesidir. Süreci anlamamızı sağlayacak en önemli gelişme/değişim, sermaye hareketlerinin önündeki engellerin kaldırılması iken, bu düzenlemeler belki de kapitalizmin genel işleyişini analiz/çözümleme de en önemli engellerden biri haline gelmiştir. Dünya ölçeğinde süregelen sermayenin toplam sosyal döngüsüne eklemlenme mücadelesinde olan bireysel sermayeler için para-sermaye en önemli araç haline gelirken, bu aracı kullanmaya yönelik düzenlemeler hep uluslararası sermayenin kötü niyeti ve yerel siyasi karar alıcıların hatalı kararları ile açıklanmaya çalışılmıştır. Sistemin bütünlüklü işleyişini anlama ve karşı çıkma yerine, kısa süreli sermaye hareketlerini temel sorun olarak görme ve çözümü de bu hareket serbestliğini önleme biçiminde tanımlama dönemi tanımlayan temel analiz tarzı olmuştur. Oysa sermayenin uluslararasılaştığı ve sistemik bir krizin varlığında rekabet daha bir acımasız hale gelirken, para-sermaye üzerinde kontrol –denetim kurma sermayeler için en önemli strateji haline gelmiştir. Bu 'zorunluluk' ve 'ihtiyacı', Türkiye sermayesi 1980'lı yıllardan itibaren oldukça sorunlu bir şekilde yaşadı. Bu süreç (sermaye hareketlerinin ser-

best bırakılması) 1980'le yani düzen ilkesinin hayata geçirilmesi ile başlamış, ve 28 ile 30 sayılı kararnamelerle 1983 yılında bir dizi düzenleme yapılmış ve sonunda sermayenin uluslararası liberalizasyonu 1989 yılında çıkartılan 32 sayılı kararname ile tamamen gerçekleşmiştir. Burada genel geçer açıklamaların dışında, bir dizi alternatif açıklamanın gerekli olduğunu düşünüyorum. Bu alternatif açıklama için başlangıç noktasının, soruna ulusal-devlet merkezli bir bakış açısından uzak durmak olduğunu düşünüyorum. Böyle bir bakış açısı yerine, sermaye ama dünya ölçeğinde işleyen sürece eklemlenmek isteyen bireysel sermayeler ve onların bu alanda var olma mücadelesi açısından bakmanın gerekli olduğunu düşünüyorum. 1980'e kadar sermayenin toplam döngüsünün ülke düzeyinde işleyişinde egemen olan sermayeler, ne zamanki bu olanakların sınırlarına geldiler, bu aşamada dünya ölçeğinde işleyen mekanizmaya katılma ihtiyaç/zorunluluğunu da varolma mücadelesi olarak kabul etmek zorunda kaldılar. Bu aşamada en önemli enerji, daha fazla para-sermayeye sahip olmaktı, ama bu sefer yabancı para cinsinde para sermayeye sahip olmaktı. Bu zorunluluğu aşmak için seçilen ilk yol, ülkede ne varsa ihraç edilmesiydi. 1980 - 1988 yılları arasında bu anlamda ihracat yolu ile para-sermaye oluşturma süreci yetersiz kaldığında, bir başka yola yani ülke içi sermaye yetersizliğini kapatmak için dışsal finansa başvurma temel amaç olarak görüldü. Bu yolu kullanmak için, 32 Sayılı düzenleme gerçekleştirildi. 32 sayılı kararla birlikte artık her Türk vatandaşı banka ya da diğer finans kurumlarında, herhangi bir sınırlama olmadan istediği kadar yabancı para satın alma hakkını kazandı. Diğer yandan Türkiye'de yerleşik olmayanlara, sermaye piyasasındaki tüm işlemleri yapma hakkı verildi. Aynı zamanda yerleşikler de banka ya da diğer özel finans birimlerini aracı olarak kullanarak, sermaye piyasasında işlem gören değerli kağıtları sadece ülke içinde değil, dünya piyasalarında da alıp-satma olanağına kavuştu. Dünya ölçeğinde işleyen sürece eklemlenme açısından en önemli karar, banka ve diğer özel finans kurumlarının yabancı sermaye üzerinden serbestçe işlem yapma olanak verilmesiydi. Yerleşik-

lerin dünya ölçeğinde işleyen para-sermaye döngüsüne girerek, bu piyasadan ihtiyaç duyduğu krediyi satın almasına izin verilmesi, belki de sistem açısından en akılcı karar, ama sisteme içkin olan geniş kesimler için olumsuz sonuçlar veren bir düzenlemeydi.

32 Sayılı Kararname piyasanın dünya ekonomisi ile eklemlenmesi açısından gerçek bir milat olduğunu işaret etmemiz gerekiyor. Kapitalizmin 1970'lerde içine girdiği aşırı sermaye birikim yönelimindeki krizi aşma çabası, dünya ölçeğinde para-sermayesinin toplam döngüsünün hız ve yoğunluğunun artmasına neden olmuştur. Geç kapitalistleşen ülke sermayeleri için ise bu "artık sermayeleri" kullanma stratejik bir tercih haline gelmiştir.[22] *Yabancı sermaye yada borç yönelimli kalkınma* olarak anlatılan süreç (Rocha,2002,6) aslında *borç yönelimli sermaye birikim sürecidir*. Borç yönelimli kalkınma ile borç yönelimli sermaye birikimi arasındaki fark, borç yönelimli kalkınmada borcun "ulusal ortak iyi" için kullanılması yönünde bir anlamı içinde taşımasın rağmen, borç yönelimli sermaye birikiminde dışsal finansın maliyeti toplumsallaştırılırken, bireysel sermayeler süreç içinde donanımlarını artırırlar. Ulusal çıkar adına piyasa yönelimli düzenlemeler, sınıf yönelimli stratejilerin ideolojik dile geliş biçimidir. Sonuç ulusal ekonomiler açısından olumsuz olsa, bile sistemin mantığı içinde az sayıda bireysel sermayeler için olumlu sonuçlar yaratır. Bu sınıfsal tercih, yasal-düzenlemeler olarak kendini göstermiştir. Ama bu tercihin yasal düzenlemeler olarak hayata geçirilmesi, ulusal yönelimli çıkarlar arasındaki bir önceki döneme ilişkin tüm ittifakların bozulmasına neden olmuştur. Yasal düzeneklerle gerçekleştirilen dünya kapitalizmi ile eklemlenme süreci, sınıflar ama özellikle sermayelerin eşzamanlı olarak ulusal-uluslararası düzeyde farklılaşan çıkarlarına neden olduğu oranda sürecin daha çelişkili bir hal almasına neden olmuştur.

---

[22]Eski Brezilya Cumhurbaşkanı bir konuşmasında bu durumu açıkça dile getirmiştir. Sermayelerin hızla uluslararasılaşmasının düşünülemeyecek miktarda sermayeyi açığa çıkardığını ve bu sermaye bolluğundan sermaye kıtlığı çeken ülkelerin yararlanarak avantajlı konuma geçebileceğini belirtir. Rocha(2002,8)

c)Küresel Kapitalizmin Kurumsallaşması: İkinci Kuşak Reformlar ve Yasanın/Mülkiyetin Üstünlüğü

i- Piyasa İçin Kurumlar İnşa Etmek

Yukarıda işaret edilen ve ilk kuşak yapısal reformlar olarak tanımlanan yasal düzenlemeler bir çok ülkede, ülkenin sınıfsal-tarihsel özellikleri dolayında biçimlenerek yasal düzleme taşınmıştır. Uygulamaya konan yasalar toplumsal ilişkilerin genel çerçevesini belirleyen bir önceki döneme ait tüm düzenekleri piyasa adına darmadağınık ederken, diğer yandan piyasaların dünya ölçeğinde birbirleriyle etkileşimini arttırdığı ölçüde, kapitalizmin kırılganlığı da diğer ülkelere hızla sirayet eden bir özelik kazanmıştır. Düzensizlik ve kırılganlığın iyice belirginleştiği 1990'ların sonunda uygulamaya sokulan yasal düzenlemeler yeniden gözden geçirilecektir. Dünya ölçeğinde kapitalizmin artan kırılganlığını azaltma ya da başka bir değişle risk ve belirsizliklerin ortadan kaldırılması genel olarak tüm dünyada özelde ise Türkiye'de yasal değişimlerin ya da düzenleyici reformların yeniden yeni özellikler dolayında tanımlanmasını neden olmuştur. İkinci kuşak reformlar ya da Post-Washingon Uyuşması olarak da adlandırılacak yeni reformlar, yeni yasal düzenlemelerin gerekliliğini ve önemini işaret ediyor.

Tablo:1 1980-2002 Yılları Arasında Çıkartılan Yasalardan Seçmeler

Kanun NO:	R.G.No	R.G Tarihi	Kanun
442316	17132	11.Eki.80	FAALİYETLERİ DURDURULAN SENDİKA, FEDERASYON VE KONFEDERASYONLARA KAYYIM TAYİNİ HAKKINDA KANUN
2443	17299	03.Nis.81	DEVLET DENETLEME KURULU KURULMASI HAKKINDA KANUN
2461	17340	14.May.81	HAKİMLER VE SAVCILAR YÜKSEK KURULU KANUNU
2464	17354	29.May.81	BELEDİYE GELİRLERİ KANUNU
2499	17416	30.Tem.81	SERMAYE PİYASASI KANUNU
2547	17506	06.Kas.81	YÜKSEK ÖĞRETİM KANUNU
2575	17580	20.Oca.82	DANIŞTAY KANUNU
2576	17580	20.Oca.82	BÖLGE İDARE MAHKEMELERİ, İDARE MAHKEMELERİ VE VERGİ MAHKEMELERİNİN KURULUŞU VE GÖREVLERİ HAKKINDA KANUN

2577	17580	20.Oca.82	İDARİ YARGILAMA USULÜ KANUNU
2634	17635	16.Mar.82	TURİZMİ TEŞVİK KANUNU
2644	17649	30.Mar.82	ÖDEME GÜÇLÜĞÜ İÇİNDE BULUNAN BANKERLERE VE BUNLARLA İLGİLİ KİŞİLERE UYGULANACAK CEZAHÜKÜMLERİ HAKKINDA KANUN
2797	17953	08.Şub.83	YARGITAY KANUNU
2802	17971	24.Şub.83	HAKİMLER VE SAVCILAR KANUNU
2803	17985	12.Mar.83	JANDARMA TEŞKİLAT, GÖREV VE YETKİLERİ KANUNU
2820	18027	24.Nis.83	SİYASİ PARTİLER KANUNU
2821	18040	07.May.83	SENDİKALAR KANUNU
2822	18040	07.May.83	TOPLU İŞ SÖZLEŞMESİ GREV VE LOKAVT KANUNU
2839	18076	13.Haz.83	MİLLETVEKİLİ SEÇİMİ KANUNU
2845	18081	18.Haz.83	DEVLET GÜVENLİK MAHKEMELERİNİN KURULUŞ VE YARGILAMA USULLERİ HAKKINDA KANUN
2874	18134	13.Ağu.83	TASFİYE HALİNDEKİ BANKERLERİN TASFİYELERİNİN HIZLANDIRILMASI HAKKINDA KANUN
2879	18140	19.Ağu.83	CUMHURBAŞKANLIĞI GENEL SEKRETERLİĞİ TEŞKİLATI KANUNU
2886	18161	10.Eyl.83	DEVLET İHALE KANUNU
2893	18171	24.Eyl.83	TÜRK BAYRAĞI KANUNU
2908	18184	07.Eki.83	DERNEKLER KANUNU
2911	18185	08.Eki.83	TOPLANTI VE GÖSTERİ YÜRÜYÜŞLERİ KANUNU
2935	18204	27.Eki.83	OLAĞANÜSTÜ HAL KANUNU
2937	18210	03.Kas.83	DEVLET İSTİHBARAT HİZMETLERİ VE MİLLİ İSTİHBARAT TEŞKİLATI KANUNU
2941	18215	08.Kas.83	SEFERBERLİK VE SAVAŞ HALİ KANUNU
2942	18215	08.Kas.83	KAMULAŞTIRMA KANUNU
2945	18218	11.Kas.83	MİLLİ GÜVENLİK KURULU VE MİLLİ GÜVENLİK KURULU GENEL SEKRETERLİĞİ KANUNU
2954	18221	14.Kas.83	TÜRKİYE RADYO VE TELEVİZYON KANUNU
2976	18313	15.Şub.84	DIŞ TİCARETİN DÜZENLENMESİ HAKKINDA KANUN
3065	18563	02.Kas.84	KATMA DEĞER VERGİSİ KANUNU
3143	18639	18.Oca.85	SANAYİ VE TİCARET BAKANLIĞININ TEŞKİLAT VE GÖREVLERİ HAKKINDA KANUN
3146	18639	18.Oca.85	ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞININ TEŞKİLAT VE GÖREVLERİ HAKKINDA KANUN
3152	18675	23.Şub.85	İÇİŞLERİ BAKANLIĞI TEŞKİLAT VE GÖREVLERİ HAKKINDA KANUN
3154	18681	01.Mar.85	ENERJİ VE TABİİ KAYNAKLAR BAKANLIĞININ TEŞKİLAT VE

			GÖREVLERİ HAKKINDA KANUN
3194	18749	09.May.85	İMAR KANUNU
3213	18785	15.Haz.85	MADEN KANUNU
3218	18785	15.Haz.85	SERBEST BÖLGELER KANUNU
3226	18795	28.Haz.85	FİNANSAL KİRALAMA KANUNU
3332	19417	31.Mar.87	SERMAYE PİYASASININ TEŞVİKİ, SERMAYENİN TABANA YAYGINLAŞTIRILMASI VE EKONOMİYİ DÜZENLEMEDE ALINACAK TEDBİRLER VE 3182 SAYILI BANKALAR KANUNUNDA DEĞİŞİKLİK YAPILMASI HAKKINDA KANUN
3335	19424	07.Nis.87	ULUSLARARASI NİTELİKTEKİ TEŞEKKÜLLERİN KURULMASI HAKKINDA KANUN
3346	19426	09.Nis.87	KAMU İKTİSADİ TEŞEBBÜSLERİ İLE FONLARIN TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNCE DENETLENMESİNİN DÜZENLENMESİ HAKKINDA KANUN
3376	19473	28.May.87	ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİNİN HALKOYUNA SUNULMASI HAKKINDA KANUN
3713	20843	12.Nis.91	TERÖRLE MÜCADELE KANUNU
3996	21959	13.Haz.94	BAZI YATIRIM VE HİZMETLERİN YAP-İŞLET-DEVRET MODELİ ÇERÇEVESİNDE YAPTIRILMASI HAKKINDAN KANUN
4046	22124	27.Kas.94	ÖZELLEŞTİRME UYGULAMALARININ DÜZENLENMESİNE VE BAZI KANUN VE KANUN HÜKMÜNDE KARARNAMELERDE DEĞİŞİKLİK YAPILMASINA DAİR KANUN
4054	22140	13.Ara.94	REKABETİN KORUNMASI HAKKINDA KANUN
4070	22207	19.Şub.95	HAZİNEYE AİT TARIM ARAZİLERİNİN SATIŞI HAKKINDA KANUN
4077	22221	08.Mar.95	TÜKETİCİNİN KORUNMASI HAKKINDA KANUN
4182	22755	12.Eyl.96	KAMU KURUM VE KURULUŞLARININ TAŞINMAZ MALLARININ SATIŞI HAKKINDA KANUN
4283	23054	19.Tem.97	YAP-İŞLET MODELİ İLE ELEKTRİK ENERJİSİ ÜRETİM TESİSLERİNİN KURULMASI VE İŞLETİLMESİ İLE ENERJİ SATIŞININ DÜZENLENMESİ HAKKINDA KANUN
4389	23734	23.Haz.99	BANKALAR KANUNU
4457	23866	04.Kas.99	TÜRK AKREDİTASYON KURUMU KURULUŞ VE GÖREVLERİ HAKKINDA KANUN
4458	23866	04.Kas.99	GÜMRÜK KANUNU
4501	23941	22.Oca.00	KAMU HİZMETLERİ İLE İLGİLİ İMTİYAZ ŞARTLAŞMA VE SÖZLEŞMELERİNDEN DOĞAN UYUŞMAZLIKLARDA TAHKİM

			YOLUNA BAŞVURULMASI HALİNDE UYULMASI GEREKEN İLKELERE DAİR KANUN
4562	24021	15.Nis.00	ORGANİZE SANAYİ BÖLGELERİ KANUNU
4603	24241	25.Kas.00	TÜRKİYE CUMHURİYETİ ZİRAAT BANKASI, TÜRKİYE HALK BANKASI ANONİM ŞİRKETİ VE TÜRKİYE EMLAK BANKASI ANONİM ŞİRKETİ HAKKINDA KANUN
4628	24335	03.Mar.01	ELEKTRİK PİYASASI KANUNU
4634	24378	19.Nis.01	ŞEKER KANUNU
4641	24380	21.Nis.01	EKONOMİK VE SOSYAL KONSEYİN KURULUŞU, ÇALIŞMA ESAS VE YÖNTEMLERİ HAKKINDA KANUN
4646	24390	02.May.01	DOĞAL GAZ PİYASASI KANUNU (ELEKTRİK PİYASASI KANUNUNDA DEĞİŞİKLİK YAPILMASI VE DOĞAL GAZ PİYASASI HAKKINDA KANUN)
4686	24453	05.Tem.01	MİLLETLERARASI TAHKİM KANUNU
4691	24454	06.Tem.01	TEKNOLOJİ GELİŞTİRME BÖLGELERİ KANUNU
4697	24458	10.Tem.01	BAZI VERGİ KANUNLARINDA DEĞİŞİKLİK YAPILMASINA DAİR KANUN
4688	24460	12.Tem.01	KAMU GÖREVLİLERİ SENDİKALARI KANUNU
4737	24645	19.Oca.02	ENDÜSTRİ BÖLGELERİ KANUNU (ENDÜSTRİ BÖLGELERİ KANUNU VE ORGANİZE SANAYİ BÖLGELERİ KANUNUNDA DEĞİŞİKLİK YAPILMASI HAKKINDA KANUN)
4734	24648	22.Oca.02	KAMU İHALE KANUNU
4735	24648	22.Oca.02	KAMU İHALE SÖZLEŞMELERİ KANUNU
4743	24657	31.Oca.02	MALİ SEKTÖRE OLAN BORÇLARIN YENİDEN YAPILANDIRILMASI VE BAZI KANUNLARDA DEĞİŞİKLİK YAPILMASI HAKKINDA KANUN
4749	24721	09.Nis.02	KAMU FİNANSMANI VE BORÇ YÖNETİMİNİN DÜZENLENMESİ HAKKINDA KANUN (KAMU FİNANSMANI VE BORÇ YÖNETİMİNİN DÜZENLENMESİ HAKKINDA KANUN İLE HAZİNE MÜSTEŞARLIĞI İLE DIŞ TİCARET MÜSTEŞARLIĞI TEŞKİLAT VE GÖREVLERİ HAKKINDA KANUNDA VE BELEDİYELERE VE İL ÖZEL İDARELERİNE GENEL BÜTÇE VERGİ GELİRLERİNDEN PAY VERİLMESİ HAKKINDA KANUNDA DEĞİŞİKLİK YAPILMASINA DAİR KANUN)
4760	24783	12.Haz.02	ÖZEL TÜKETİM VERGİSİ KANUNU

Kaynak: Kazancı Hukuk Otomasyon Sistemine

Art arda çıkan krizler, özellikle 1998'de Asya krizinden sonra Dünya Bankası ve IMF'nin ortaklaşa düzenledikleri *İkinci Kuşak Yapısal Reform* başlıklı konferansın açılış konuşmasında Michel Camdessus oldukça anlamlı bir tespit yapmış ya da soruna dikkatleri çekmiştir:

"Her bir ülkenin kendi sosyal, kültürel ve politik özellikleri dolayında biçimlenen kurumlarıyla, küreselleşmenin ihtiyaç duyduğu kural ve standartlar arasındaki gerilimi nasıl çözeceğiz?" (Camdessus, 1999)

M.Camdessus ise sağlam bir uluslararası mimari için uygulamaya sokulan düzenlemelerin ulusal düzeyde kabul görmesi ve uygulamaya sokulmasının aslında İkinci Kuşak Reformların inşasını güçlendiren bir özelliği olduğunu belirtmiştir.

Aynı toplantıda DB'nı temsilen konuşan James D. Wolfensohn ise, ikinci kuşak reformlarının 'doğru kurumsal yapıların belirlenmesi devletin idari, yasal ve düzenleyici işlevlerinin iyileştirilmesi konularında yoğunlaştığını ve bu konuların da aslında *özel sektörü teşvik edip geliştirme* amacına yönelik oluğunu belirtecektir. (Wolfensohn, 1999).

Konferansa sunulan tebliğlere baktığımızda, kurumlar ve yasanın üstünlüğü ile mülkiyet haklarının güvenceye alınmasına ilişkin vurguların öne çıktığını görürüz. Bu öncelik ve üstünlükte en çok referans alınan isimlerin Dougllass C.North ve başka bir açıdan North'u daha popüler dile geliş biçimi olarak De Sotho olduğunu söyleyebiliriz. North çalışmalarının birinde "zenginlik içinde yoksulluğun ısrarlı var oluşunu nasıl açıklarız" sorusunu sormuştur. Bu soruya başka bir soruyla cevap verir aslında, kaynakların zenginliğine rağmen, yoksul ülkeler kaynaklarını niçin kullanamazlar? Soruyu açıklamak için verilen cevapta, yoksulların teknoloji kullanmaları ve donanımlarını arttıran etkin bir organizasyona gitmeleri ve son olarak piyasayı teşvik sistemlerinin önemine dikkatler çekilecektir. Bu söylenenlerin gerçekleşmesi için verili kurumsal yapıların uygun olması gerekir. Yada yoksulluğu azaltmaya ilişkin tüm bu seçeneklerin aslında *kurumlara* içkin (embodied) olduğu belirtecektir.

North'un temel referans aldığı *kurumları* nasıl tanımlayacağız. Son yıllarda kurumlara ilişkin tanımlamada da North'un genel çerçevesini çizdiği tanımın kabul gördüğünü belirtmemiz gerekiyor. North'a göre kurumlar "oyunun kurallarını" belirler. Bu kurallar/sınırlamalar formel (genel ve ortak yasalar yada düzenlemeler) ya da formel olmayan bir dizi düzenek (davranış kuralları ve diğer formal olmayan genel geçer kabul gören belirlemeler) ve her ikisinin etkileşimi dolayında tanımlanır. Tanımlamada veya düzeneklerde politik, kültürel ekonomik aktiviteler belirleyici olur. O zaman temel sorun uygun olan kurumların belirlenmesinden geçiyor ki, bu uygunluk oyunun kurallarının uygunluğu anlamına geliyor (North, 1990 ve1997). 1990'lı yıllarda açığa çıkan piyasa aksaklıkları için anlamlı bir açıklama olmuştur.[23] North'un epeyce kabul gören bu açıklamaları Dünya Bankası ve diğer kesimlerce bir dizi politik uygulama aracına dönüşmüştür. Bu çerçeve içinde kurumların önemi ve rolü öne çıkartılırken, kurumların "mülkiyet ve sözleşme haklarını" koruyucu/kollayıcı nitelikte olması, sivil toplumun kendini ifade edecek bir dizi araca sahip olması ve tüm bu söylenenlerin gerçekleşmesi için "iyi yönetişime" olanak sağlamasının gerekliliği ileri sürülecektir (Aron, 2002).Tüm bu vurgulardan çıkartılacak ilk önemli sonuç Stiglitz'in da ısrarla işaret ettiği gibi "kapitalist pazar ekonomisinin kendi başına bırakılamayacağıdır." Sosyal bir sistem olarak müdahale edilerek desteklenmesi gerekir. Müdahale ise düzen ve yasa ilkesi ile devletin yönetişimi ve mali yeni düzenlemeler gibi çeşitli araçlardan oluşur (Ankarloo,2002,10). Dünya Bankası'nın 2002 Yıllık Raporu'na koyduğu isim belki de ihtiyacın ne olduğunu daha iyi açıklamaktadır: *Piyasa İçin Kurumlar İnşa Etmek.* Raporda belirtildiği üzere piyasalar eğer kurallar varsa, piyasa mekanizması güçlendirilmişse ve piyasa işlemleri destekleniyorsa çalışır. Kurumların inşa süreci birikimli bir süreçtir. Süreç içinde farklı alanlarda

---

Bu açıklamaların öncü isimlerinden Stiglitz sistemin önünü açan ve sistemin yoğunlaşıp-derinleşmesine yönelik açıklamaları ne yazık ki muhalif-alternatif gruplarca büyük bir coşkuyla kabul görmüştür. Garip!

birbirini destekleyen ve birbirini tamamlayan değişikliklerin yapılması gerekiyor. Kurumsal inşa sürecinin iki temel çabayı içermesi gerektiği işaret edilmiştir. İlk olarak piyasayı destekleyen kurumların ne olduğu açığa çıkarılmalı, ikinci olarak da bu kurumların inanlar tarafından istenmesi ve onlar tarafından kullanılmasını sağlayan düzenlemelerin yapılmasının gerekli olduğu belirtilmiştir. Bu aşırı genel vurguları tamamlayan ama daha somut işleyişe ait açıklama hemen yapılıyor. Gelişmiş piyasalar, küresel düzeyde işleyen içerici mekanizmalarla entegre bir sistem olarak bir çok olanağa sahip olduğu belirtilirken, azgelişmiş piyasaların daha çok yoksul ülkelerde daha ayrımlaşmış ve yerel olduğu belirtilecektir. Peki aradaki fark nasıl kapatılacaktır? Piyasa olanaklarını sınırlayan temel değişkenler olarak işlem maliyeti olarak tanımlanan yetersiz ve eksik bilgi ile mülkiyet haklarının yeteri kadar tanımlanmamış ve güçlendirilmemiş olmasına ve piyasaya girmenin sınırlandırılmış olmasına bağlandığı anda çözümler de gösterilmiş oluyor. Öyle yasal düzenlemeler yapılmalı ki, bu düzenlemeler dolayında inşa edilen kurumlar piyasadaki işlemlerin getirisini yükseltsin, riskleri azaltsın ve etkinliği arttırsın (Dünya Bankası,2002).

Liberal cenahta değişime ilişkin oldukça yetkin analizleri yapan Acuña,C.H ve M.Tommasi yönetişimi ikinci kuşak reformların temel belirleyeni olarak tanımlarlar (1999). Yönetişim her şeyi içerecek bir kavram olarak tanımlanmıştır. Kavram ekonomik, politik ve idari otoritelerin ülkenin sorunlarını tüm detayları ve tüm düzeyleri ile analiz etmeye ilişkin bir içeriğe sahiptir. İyi yönetişim öyle bir mekanizmadır ki, kurumlarla süreçler arasındaki ilişkide çıkarı olan tüm kesimlerin karar alma mekanizmalarına katılmasına olanak sağlar(Acuña,C.H ve M.Tommasi, 1999). Aslında yönetişim bu anlamda devletin içsel mimarisini değiştirecek bir çok düzenlemeyi içeriyor. Kamu yönetimi, kamu personel rejimi, kamusal hizmetlerin tanımlanması ve bu tanımlamaya bağlı olarak gerçekleştirilen tüm dönüşümler, iyi yönetişim vurgusunda anlam kazanıyor. İyi yönetişim aslında kamusal alanda karar alma yol ve yöntemini değiştirmekte, kamusal olan-

la özel olan arasındaki sınır sermayenin belirleyiciliğinde her geçen gün yeniden tanımlanmakta. Kamusal alan, sermayenin kendini yeniden üretecek alanlara dönüştürülmekte. Ama diğer yandan, her zaman kamusal bir alan kalacaktır ve bu alanından gözetlenmesi/denetlenmesi gerekiyor. Kimlerin gözetleyeceği ve nasıl gözetleneceği temel soru olarak açıkta kalmakta.

Bu soru aslında bir başka soruyu yani çıkarı olan kesimlerin sürece katılmasına ilişkin vurguyu anlamlı kılar, hangi çıkarlar ve hangi kesimler süreçte belirleyici olacaktır. Bu soruya verilecek cevap oldukça açıktır. Örnek olarak son zamanlarda Türkiye'de oldukça tartışılan İhale Yasası tam da bu sorunsal etrafında biçimlenmekte. Özelleştirme tamda bu sorun etrafında biçimlenmekte. Birinde kamusal mülkiyetin devri diğerinde ise kamusal işlerin gerçekleşmesinde izlenecek yol-yöntem önem kazanıyor. Ama her ikisinde de temel katılımcı devlet üzerinde etkili olan sermayenin farklı bileşenleri oluyor.

Kurumsal yapıların inşasında yönetişim kamusal alanların özelleştirilmesi ile yönetiminin özelleştirilmesi anlamına geliyor. Diğer yandan yasa ve mülkiyet üzerin başka açıdan bir açılım sağlanmakta. Bu yöndeki açıklamayı Latin Amerika'nın liberal peygamberi olarak tanımlanan Peru'lu ekonomist Hernendo De Sotho yapacaktır. ***The Mystery of Capital*** adlı çalışmasında yazar kapitalizmin gelişiminin temel belirleyenin, ölü varlıkları dolaşıma sokarak "sermaye"ye dönüştürmek olduğunu açıklar. Bu mekanizmada belirleyici olan varlıkların dolaşıma girmesine olanak sağlayan *yasal-hukuksal sistemin* gelişmesidir. Batı kapitalizminin gelişmesini sağlayan şey, "ölü varlıkların" sermayeye yani kendini yeniden üreten varlığa dönüştürmesidir. Doğu ülkelerinde ise zenginlik içinde yoksulluk-sefalet yaşanmakta, çünkü varlıklar ölü olarak tutulmakta, onların kendilerini yeniden üretebilmesi için yasal-hukuksal ve kurumsal çerçeveler geliştirilmemekte (de Sotho, 2000). Bu belirlemelerde iki önemli nokta önem kazanıyor;

-ilki ölü varlıkları sermayeye dönüştürecek yasal-hukuksal çerçevenin geliştirilmesi

-ve bu olanağı sağlayacak kurumsal düzeneklerin yapılması.

Tüm bu vurgular daha detaylı yapısal reformların gerçekleştirilmesi için temel ideolojik referans olmuştur.

İkinci kuşak yapısal reformların gerekliliğini açığa çıkaran bu açıklamalar, son yıllarda hemen hemen bir çok ülkenin pratiğini belirleyen yapısal reformların gerçekleşmesine neden olmuştur. Örnek olarak Meksika'da 1998 ile 2002 yılları açısından var olan tüm yasal düzeneğin %80' değiştiğini söylemek bu anlamda anlamlı bir ipucu verecek niteliktedir.

Tüm değişimler kapitalizmin birikimli yapısal mantığının sonuçlarıdır. Kapitalizmin dünya ölçeğinde etkinliğini artırdığı ve sosyal ilişkilerin dünya ölçeğinde iç içe geçtiği bir aşamada, ulusal düzeyde belirlenen bir dizi düzeneğin ve bu düzeneğin işaret ettiği kurumsal yapının değişmesi sermayeler için artık bir zorunluluk biçimine dönüşmüştür. 'Yeni politik ekonomi' ya da 'yeni kalkınma ekonomisi' olarak da tanımlanan ve ikinci kuşak reformlara yol açan teorik açılımların işaret ettiği yasal-kurumsal dönüşümler, aslında sermayenin dünya ölçeğinde ulaştığı aşamaya ilişkin yeni düzeneklerdir. Ya da söylem düzeyinde tanımlandığı gibi "yeni liberalizmin küresel disipline edici" gücüdür (Gill, 1995). "Sermayenin yapısal gücü"nün açığa çıkışı ve tüm değdiği noktaları güvence altına alma ihtiyacı, genel geçer açıklamalarda olduğu gibi merkezin çevreye etkisi, ya da daha fukara formülasyonla ABD hegemonyasının ürünü olmadığını, en azından tek başına olmadığını belirtmemiz gerekir. İkinci kuşak reformlar çevreyi de içeren, içerdiği ölçüde dünya ölçeğinde işleyecek sermayenin evrensel hegemonyasının daha bir güçlenmesine yol açıyor. Hegemonya her şeyden önce yeni artı-değer yaratma koşulları üzerinde ve dolayısıyla emek üzerinde, doğal olan-olmayan kaynaklar üzerinde, ihtiyaçların-isteklerin karşılanması anlamında tüketim üzerinde denetim kurma anlamına geliyor. Bu denetim sınıfsal bir içeriğe sahiptir, dünya düzeyinde iç içe geçmiş eşzamanlı bir dizi karlılık ittifakının kurulması anlamına geliyor. İttifaka taraf olanlar açısından ulusal-

uluslararası, kamusal-özel, insani-gayri insani sınırlar önemini kaybediyor ve/veya belirsizleşiyor.

ii-) II.Kuşak Yapısal Reformların Bileşenler

İkinci kuşak yapısal reformları acaba neler içeriyor? [24] Washington Uzlaşması ya da I.Kuşak Yapısal Reformların detaylı eleştirisini yapan Moises Naim'e göre II.Kuşak Yapısal Reformlar için belirleyici olan reform stratejileri:

-Yeni kurumlar yaratmak ve var olanları gözden geçirmek,

-özel sektörün rekabet edebilirliğini arttırmak,

-eğitim, sağlık ve diğer kamu hizmetlerinin finansmanı, üretimi ve arzını yeniden gözden geçirmek,

-kapitalizmin ekonomik kurumlarını yaratmak,

-Yeni Uluslararası Ekonomik sistemle bütünleşmek.

Naim'e göre reform stratejilerinin temel öncelikleri ise:

-sosyal koşulların iyileştirilmesi,

-Uluslararası rekabet gücünü arttırılması,

-Makroekonomik istikrarın sağlanması olarak belirlenmiştir(Naim,1999).

Dikkat edilirse öncelikler ile reform stratjileri uyum içindedir ve aslında II.Kuşak Reformları tanımlayan temel değişken, uluslararası sisteme uygun kurumların yaratılmasıdır.

Dünya Bankası'nın II.Kuşak Reformlarının neler olacağına ilişkin oldukça yoğun bir enerji harcadığını söyleyebiliriz. Özellikle DB iktisatçılarından Burki ve Perry ***Long March*** adlı çalışmalarında Latin Amerika özelinde II.Kuşak Reformlarının bileşenlerini detaylı olarak işaret etmişlerdir.

[24] İkinci kuşak reformlarının detaylı bir anlizi için bak:(Naim, 1999) ve (Acuña ve Tommasi,1999).

Tablo:2 Dünya Bankası'nın Latin Amerika İçin Belirlediği Reform Programı (II.Kuşak Yapısal Reformlar)

Uygulama Alanı	Öncüller	Reform Programı
I-Beşeri Sermayeye Yatırım	Orta ve uzun dönemde üretim ve rekabeti belirleyen beşeri sermayenin etkinliğini arttırmak. Eğitimin etkinliğini ve verimliğini arttırmak	Eğitim ve sağlık sisteminde düzenlemeler özellikle kamu ve özel alanda rekabeti artıracak ve bu hizmetlerin gelişmesine olanak sağlayacaktır
II-Güçlü ve Etkin Finansal Piyasa	Güçsüz finansal sistem makroekonomik denge için önemli bir tehdittir. Banka ve sermaye piyasasının eş zamanlı olarak gelişmesi yatırımların artmasına ve aynı zamanda kaynakların etkin paylaşımına yol açar.	Modern kurallar ve düzenlemeler finansal yapıları güçlü kılar, bu düzenlemeler; -Etkin olmayan devlet bankalarının özelleştirilmesi, -Bankacılık sektörünü uluslar arası rekabete açılması, -Fonların oluşumuna finansal olmayan kurumlarında katılmasını sağlamak, -ulusal ve uluslar arası rekabeti arttırmak, -Tahvil ve hisse senedi piyasasında derinliğin artmasını sağlamak, -Parçalanmış piyasanın bütünleşmesini sağlamak.
III-Yasal ve Düzenleyici Çerçevenin Geliştirilmesi	Mülkiyet haklarının geliştirilmesi, yargı sisteminin düzenlenmesi yatırımların etkin ve hızlı gelişmesine olanak tanır. Dahası tüm bu düzenlemeler özel sektörün kamusal alana (alt yapı yatırımları ve sosyal servislere) yatırım yapmasının temel koşuludur. Mülkiyet haklarının uygun bir şekilde sağlanması yoksulluktan kurtulmak için de özel önem arz eder. Özellikle aşırı düzenlemeler –daha da çok işgücü piyasasında- ekonomik etkinliklerin enformel	Belirsizlik ve işlem maliyetlerini aşağıya çekmek için, program şunları içerir: -Mülkiyet haklarını koruyacak ve sözleşme güvencesini sağlayacak düzenlemeler yapmk, -Mülkiyete ilişkin alanaları tanıyan programları genişletmek, -Etkin bir rekabet yasası oluşturmak, -Ekonomik eylrnlilikler için gereksiz ve etkin olmayan düzenlemeleri kaldırmak. Özellikle işgücü piyasasında reformlarla işçi kullanı-

	alanlara kaymasına neden olur.	mi ve toplu sözleşme esnekliğini sağlamak ve eğer varsa emek kullanımına ilişkin vergileri aşağıya çekmek. Altyapı ve sosyal servislere yönelik özel yatırımlar için kuralları belirlenmiş teşvik edici bir sistem geliştirmek. (Burada en anlamlı araçlar 'bağımsız düzenleme birimleri oluşturma ile özel sektör alt yapı yatırımlarında karşılaşacak risklerin aşağıya çekilmesini sağlamaktır)
IV-Kamu Sektör Kalitesi ve Yönetişim	Hükümetlerin işaret edilen reformları gerçekleştirilmesi için *etkinlik, sorumluluk* ve *güven* ön koşullardır. Hükümetin kalitesi yatırımlar ve ekonomik büyüme üzerinde etkileri olduğu ölçüde kalkınma için temel öneme sahiptir. Yasanın üstünlüğü, sorumluluk ve açıklık burada hükümetlerin etkinliği için temel öneme sahiptir.	Bu amaçlara ulaşabilmek için: -Kamu yönetiminin ve harcamalarının etkin bir biçimde desantralizasyonuna gitmek, -Kamu yönetiminde reformlar gerçekleştirmek (kamu çalışanları için teşvik sistemi ve performansa dayalı iş sözleşmeleri yapmak ve yeni düzenleyici kurumları oluşturmak) -Yargı gücü ve ceza sisteminin adil olmasına ilişkin düzenlemeler yapmak.
V-Mali Sektörün Sağlamlaştırılması	Tüm programın gerçekleştirilmesi için mali sağlamlık temel öneme sahiptir. Sermaye hareketlerinin bütünleşmesi ve artan dengesizliklerin olduğu bir dünyada mali sistemin esnekliği ve öngörüşlü olması makroekonomik denge için köşe taşı niteliğindedir.	Kaynakların etkin dağılımı ve vergi dağılımının etkinliğini arttırmak için; -Sosyal güvenlik reformlarının gerçekleşmesi gerekiyor.

Kaynak: Burki ve Perry'den hareketle Acuña,C.H ve M.Tommasi (1999, bazı kısaltmalar tarafımızdan yapılmıştır).

iii-Türkiye'de II.Kuşak Yapısal Reformları

İkinci kuşak olarak tanımlanan reform paketinin bileşenleri ne kadar tanıdık değil mi? İkinci kuşak yapısal reformların Türkiye gerçeğinde karşımıza çıkması 1999 yılından itibaren ivme kazanmıştır. Tablo-1 ve Tablo-2'de Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren yasal dönüşümü daha bir net görüyoruz. Dikkat edilirse 1998 yılının ortalarında yasal düzenlemelerin hızlı bir artış olmuştur. "Acı ama zorunlu ilaç" ya da "ev ödevi" vurgularıyla uygulamaya konulan yeni düzenlemeler daha sonra Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı olarak tanımlanacak. Bu düzenlemelerin mimarı K.Derviş hayata geçirilen yapısal reformların temel amacını,

"mal ve hizmetlerin üretim miktarları ile fiyatlarının piyasa kuralları kapsamında belirlenmesini ve böylece kıt kaynakların en etkin biçimde halkın önceliklerine göre kullanımını sağlamak"olarak açıklamıştır. K:Derviş'e göre

"Reformlar, globalleşen dünya ekonomisinde gelişmiş ve çağdaş ekonomilerin izlediği ve izlemekte olduğu yola paralel bir yapı arz etmektedir."(www.hazine.gov.tr).

K.Derviş'in Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı olarak tanımladığı kapsamlı yapısal değişiminin nedenleri OECD'nin 2003 Raporunda daha açık bir şekilde dile getirilmiştir:

"Fakat 1980'lerin reformları piyasa ekonomisi için bütün zemini hazırlamaya yetmemiştir. Şimdi Türkiye açık bir ekonomi haline gelmekle birlikte hükümet ekonomik hayatın ana konularında hakim bir rol oynamaya devam etmiştir. Bu yaklaşım da sürdürülebilir olamazdı..... Ayrıca 1980'lerin reformları, iyi işleyen bir piyasa ekonomisinin yönetiminin, iyi işleyen kurumlara ve etkili ve hesap verebilen bir hükümet sistemine ihtiyaç duyduğu gerçeğini de dikkate almamıştır"(OECD,2003).

Gerçekleştirilen yapısal reformların piyasa için yeterli olsa bile dünya ölçeğinde işleyen eklemlenme açısından yetersiz olduğu gerek IMF gerek WB gerekse OECD'nin çalışmalarında açıkça işaret edilecektir. Aynı OECD Raporu'na gore Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ihtiyaç duyulan kapsamlı değişikliğe sahip olduğu ölçüde geçmişe olan bağları kopartacak niteliktedir:

"Bu son kriz, 1980'lerden beri yapılan reformlara oranla, anahtar konular hakkında köklü bir strateji değişikliği yapılmasını zorunlu kılmıştır Hükümet, yeni bir programı "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programını" uygulamaya koymuştur. Bu program, mali sektör ile kamu maliyesi reformunu ve sonunda fiyat istikrarına dayandırılmış ve esnek döviz kuru rejimine bağlanmış olan yeni bir para politikasını içermektedir. İşte bu son hususta dolayıdır ki, geçmişten kopuş en belirgin hale gelmiştir. Para politikası artık, kendisi uzun vadeli reformların konusu olması gereken maliye politikasının bir uydusu değildir. Hükümet ayrıca yapısal, kurumsal ve düzenleyici reformun gerçekleşmesi için o zamana kadar teşebbüs edilmiş olandan daha fazla bir çabanın içerisine girmiştir."(OECD,2003).

İşaret edilen çabaların en anlamlı ifade tarzı krizin sağladığı ortamda "15 günde 15 yasanın" çıkarılması gerektiği yönündeki vurgu olmuştur. Türkiye'de süregelen toplumsal ilişkileri piyasanın tanımladığı ya da zorunlu kıldığı şartlara göre yeniden düzenlenmesi ve bu düzenlemelerin herkes için zorunluluk arz edecek yasal bir çerçeveye taşınması iki-üç yıl gibi kısa bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. OECD'nin "düzenleyici reformlar" ya da Dünya Bankası'nın yukarıda işaret ettiğimiz reform ilişkin belirlemeleri hızla hayata geçirilmiştir. Kemel Derviş ve Faik Öztrak'ın 2002 yılı Şubat ayında Londra'da **Yeni Ekonomik Program ve Beklentiler** başlıklı ortak bir sunuş yapmışlardır. Bu sunuşta yapısal reformların hangilerinin hayata geçirildiği tarih ve içerik olarak belirtilirken, henüz gerçekleştirilmeyen düzenlemler ise ayrıca belirtilmiştir. Derviş ve Öztrak, Dünya Bankası'nın yapısal reformlara ilişkin sınıflandırmasına yakın bir sınıflandırma yaptıklarını görüyoruz. Bu sınıflandırma daha sonra IMF ve DB ile yapılan yazışmalarda da kullanılacaktır. Reformlar üç başlık etrafında (belirtilen düzenlemelerin bir çoğu 2001 yılında yasal hale getirilmiştir) toplanmış. Bunlar:

Bankacılığa İlişkin Reformlar

-Bankacılık sektörünün yeniden yapılanmasının tamamlanması,

-Kamu bankalarının yeniden yapılanmasının tamamlanması,

-Kamu bankalarının özelleştirmeye hazırlanması

-Özel bankaların güçlendirilmesi,

-İstanbul Yaklaşımı

(Bankacılık yasası,bankacılığın yeniden yapılanma maliyetinin yasal zemine çekilmesi, kamu bankalarının görev zararlarına ilişkin düzenlemeler, kamu bankalarının özelleştirilmesi, bankalar arası birleşmeleri kolaylaştırmasına ilişkin yasal düzenekler)

Kamu Sektörüne İlişkin Reformlar:

-Kamu sektöründe etkinliğin ve açıklığın sağlanması

-harcamalar ve kamu personel rejiminin disiplin altına alınması

-gelirlerin geliştirilmesi, vergi reformu.

Bu amaçlar yönünde Derviş döneminde gerçekleştirilen yasalar ise (Tablo:1'de yasa sayısı ve tarihi açıkça belirtilmiştir) Merkez Bankasının bağımsızlığı, vergi numarası uygulanmasının genişletilmesi, devlet ile vatandaşlar arasındaki toprak uyuşmazlıklarının çözülmesi)

Özel Sektörün Rolünün Genişletilmesi:

-özelleştirmenin yeniden canlandırılması,

-özel sektörde şirket yönetişiminin sağlanması,

-yatırımlara ilişkin yönetimsel engellerin kaldırılması,

-ve yabancı sermayenin teşvik edilmesi.

Bu amaçlar yönünde Derviş döneminde gerçekleştirilen yasalar ise (Tablo:1'de yasa sayısı ve tarihi açıkça belirtilmiştir) Elektrik piyasası yasası, özel emeklilik sistemi, sivil havacılık, doğal gaz piyasası yasası, şeker piyasası yasası, Kamu İhala yasası,Tahkim yasası, ekonomik-sosyal konsey yasası vs).

Table:3 AKP Döneminde Çıkartılan Önemli Yasalar

Kanun Numarası	Kabul Tarihi	Başlığı
4813	25.02.2003	VERGİ BARIŞI KANUNU
4850	15.04.2003	AVRUPA BİRLİĞİ UYUM KOMİSYONU KANUNU
4860	22.05.2003	İŞ KANUNU
4897	05.06.2003	DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR KANUNU
4900	17.06.2003	İL İDARESİ KANUNUNDA DEĞİŞİKLİK YAPILMASINA DAİR KANUN
4907	24.06.2003	TÜRKİYE İŞ KURUMU KANUNU
4921	08.07.2003	DOĞAL GAZ PIYASASI KANUNUNA BİR GEÇİCİ

		MADDE EKLENMESİ HAKKINDA KANUN
4929	10.07.2003	KAÇAKÇILIKLA MÜCADELE KANUNU
4954	16.07.2003	SOSYAL GÜVENLİK KURUMU TEŞKİLATI KANUNU
4956	17.07.2003	İCRA VE İFLAS KANUNUNDA DEĞİŞİKLİK YAPILMASINA DAİR KANUN
4959	24.07.2003	TÜTÜN, TÜTÜN MAMULLERİ, TUZ VE ALKOL İŞLETMELERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜNÜN YENİDEN YAPILANDIRILMASI İLE TÜTÜN VE TÜTÜN MAMULLERİNİN ÜRETİMİNE, İÇ VE DIŞ ALIM VE SATIMINA, 4040 SAYILI KANUNDA VE 233 SAYILI KANUN HÜKMÜNDE KARARNAMEDE DEĞİŞİKLİK YAPILMASINA DAİR KANUNA BİR GEÇİCİ MADDE EKLENMESİ HAKKINDA KANUN
4962	29.07.2003	SOSYAL SİGORTALAR KURUMU KANUNU
4966	30.07.2003	TÜRK PARASININ KIYMETİNİ KORUMA HAKKINDA KANUNDA DEĞİŞİKLİK YAPILMASINA DAİR KANUN
4968	30.07.2003	BAZI KANUNLARDA DEĞİŞİKLİK YAPILMASI HAKKINDA KANUN
4969	30.07.2003	ÇEŞİTLİ KANUNLARDA DEĞİŞİKLİK YAPILMASINA İLİŞKİN KANUN
4970	31.07.2003	BAZI KANUNLARDA VE BAYINDIRLIK VE İSKAN BAKANLIĞININ TEŞKİLAT VE GÖREVLERİ HAKKINDA KANUN HÜKMÜNDE KARARNAMEDE DEĞİŞİKLİK YAPILMASINA DAİR KANUN
4972	31.07.2003	540 SAYILI DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI KURULUŞ VE GÖREVLERİ HAKKINDA KANUN HÜKMÜNDE KARARNAMEDE DEĞİŞİKLİK YAPILMASI HAKKINDA KANUN

Kaynak: Kazancı Hukuk Otomasyon Sistemine

Kamu ile özel, ulusal olanla uluslararası olan arasındaki sınırları yeniden tanımlayan bu yasal değişiklikleri sadece IMF veya DB ya da çokuluslu şirketlere yani değişimi dışsal etkilere bağlayarak açıklamak mümkün değil. Yasal oluşumlar için IMF-DB tarafından baskılar uygulandığı bir gerçek olmakla birlikte, yukarıda adı geçen yasal düzenlemelerin neredeyse tümü için TUSİAD, TİSK,TOBB, İKV doğrudan destek vermiş ve dahası bu dönüşümleri Türkiye'nin havasına-toprağına uygun hale getirecek raporlar-araştırmalar yaptırarak sürece müdahale etmişlerdir. Başka bir değişle sermaye içi farklılaşan konumların tanımladığı çıkarlar dolayında öneriler-müdahaleler yapılmıştır. Yasalar bazı kesimler için acı

ilaç anlamına geliyorsa da S.Sabancı *yapısal reformların acıtmasının normal olduğunu söyleyecektir*. Yapısal reformlarda ısrarla vurgulanan piyasanın güçlendirilmesi ya da derinleştirilmesi sermaye sınıfının önündeki engellerin kaldırılması anlamına gelecektir.

Tüm bu açıklamaları anlamlı kılan bir diğer gelişme ise oldukça farklı söylemlerle iktidara gelen AK Parti'nin aynı program için "IMF gelmese de program sürecek" (Milliyet,20,Ocak,2003) ifadesini kullanması olmuştur. Gerçekten de II.Kuşak Yapısal Reformların en önemli ve en zorlu maddeler, AK Parti'nin etkin müdahaleleri dolayında çıkartılacaktır(Bak:Tablo 3). Yasaların sadece dışsal baskılar dolayında belirlenmediğine ilişkin en önemli pratikler de yine AK Parti döneminde açığa çıkacaktır. Özellikle İhale Yasası ile Bağımsız Düzenleme Kurulu'na ilişkin hükümetin direnci ve dönüştürücü müdahaleleri bu anlamda önem kazanıyor. Hükümetin henüz iki aylık görev süresinde TUSİAD'ın basının değimi ile "kulak çekerek yeni yönetimi uyarmasında" üç temel talep öne çıkıyordu:

"1-IMF anlaşmasını, istikrar programı hedeflerini revize edilerek süresinin 2006'ya uzatılması,

2-Özel sektörün teşviki

3-Özelleştirmede yabancılara kolaylık sağlanması isteniyor"(Uras,2003).

TUSİAD'ın bu yoğun tepkisinden sonra A.Gül TUSİAD'a hükümet olarak *"açık çek"* verdiğini açıklayacaktır.Gerçekten de 2000-2001 yılında gerçekleştirilen yapısal reformlara hızla devam edilmiş ve özel sektörü destekleyecek en önemli düzenleme yani "İş Yasası" Bilim Kurulunun da de katkılarıyla yasal hale gelecektir. Yasanın gerekçesi ise oldukça anlamlıdır, teknolojik-bilimsel gelişmenin ulaştığı bu aşamada emeğin önemi artık kalmamıştır. Böylece uluslararası rekabet ve etkinlik adına emeğin üzerindeki denetim-kontrol mekanizmaları daha da sıklaştırılmıştır.[25] İş Güvencesi Yasası ile İş Yasası yapısal reformların sınıfsal içeriğini iyice açığa çıkara-

[25]İş yasasının sınıfsal yönelimi ve sağladığı denetim mekanizmaları için bak:F.Ercan(2003)

caktır. Sermayeyi temsil eden örgütlerin tümü ortak bir tavır geliştirmişlerdir, bu tavırı aslında doğal-sınıfsal bir reaksiyon olarak tanımlamak gerekiyor. Doğal olmayan aynı doğal reaksiyonu gösteremeyen yasadan etkilenecek kesimlerdi. Kesimler diyorum, çünkü sınıf diyebilmek için sınıfsal bir reaksiyonun olması gerekiyor. G.Uras'ın yazısına koyduğu anlamlı başlıkla *"İş Güvencesi idi, İşveren Güvencesi Oldu.*[26]"

Devlet Bakanı Ali Babacan'ın ***Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler*** adlı sunuşunda (2 Ağustos 2003) yapısal reform programının önümüzdeki dönemde hangi alanlarda devam edeceğini detaylı bir şekilde açıklamıştır. Bakan 6.Gözden geçirme çerçevesi içinde Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun kabulü ve Doğrudan Vergi Reformuna ilişkin ikinci paketin hazırlanması, KİT'lerde atıl istihdamın azaltılması, Halk Bankası'nın özelleştirme sürecine ilişkin stratejik çalışmanın tamamlanacağı sözünü veriyor.7.Gözden geçirme sürecinde ise Doğrudan Vergi Reformunun İkinci Paketinin ve KIT Yönetişim Kanununun yürürlüğe konacağı belirtiliyor. Tüm bu sözler fetiş haline getirilen yapısal reformların süreceğini gösteriyor. Hani yönetişimde tüm tarafların sürece katılması amaçlanıyordu. Gerçeklikte süreç farklı işliyor.Yapılacak yasal dönüşümlere önceden karar veriliyor ve toplumun geniş kesimlerine sadece yasanın sonuçlarına katlanmak kalıyor!

SONUÇ

Zaman ve yer darlığı nedeniyle, yeni başlanacak bir aşamada sonucu yazmak zorunda kalıyoruz. Son yıllarda Türkiye'de gerçekleştirilen yasal değişimler aslında bu anlamda var olan güç ilişkilerinin dönüşümünü işaret etmekte, ama bu yasal-hukuksal dönüşümün sadece Türkiye ile sınırlı olmadığının da ayrıca belirtmemiz gerekiyor. Sermayenin 1970'li yıllardan itibaren uluslararasılaşma süreci, aynı zamanda yasal çerçevenin de değişmesine yol açmıştır. Yves Dezalay'ın çalışmasın-

[26] Bu konuda Bilgin'in ve Başak'ın ilerleyen sayfalardaki çalışmalarında detaylı bilgiler bulabilirsiniz.

da işaret ettiği gibi sermayenin uluslararasılaşmasına paralel olarak liberal hukukçular, hukukun özünde devletin müdahalelerinden özgürleşme süreci olduğunu ve bu süreci tanımlayan temel değişimin piyasa düzenlemelerinin belirleyiciliğinde devletin etkinlik alanının azaltılması olduğu işaret etmişlerdir. Yine Dzeley'in vurgusu ile hukuksal alandaki bu yenilik maliyetsiz gerçekleşmemiştir. Hukukun sosyalliğine ilişkin ideal anlayış, piyasa ilişkilerinin uluslararasılaşmasına ilişkin hukuksal anlayış ile yer değiştirmiştir. (Dzeley,1995). Piyasa ilişkilerinin uluslararasılaşması aslında hukuksal değişimi ve yeni yasal düzenekleri anlamak için önemli olmakla birlikte yetersiz kalıyor. Özünde kapitalist sermaye birikim mantığına içkin olan sermayenin genel işleyiş mekanizmasının daha bir yoğunlaşması (intensification of capital) ve genişlemesi (extensification of capital) beraberinde yeni güç ilişkileri ve dolayısıyla müdahaleleri gerekli kıldığı ölçüde yeni yasal süreçlerin de gelişmesine yol açmıştır. Örnek olarak 1970'lerin başından itibaren kapitalizmin uzun dönemli bir durgunluk eğilimine girmesi üretken sermaye için para sermayeyi önemli kıldığı ölçüde, sermaye ve servetlerin parasal bir biçim alması ve dolayısıyla finansal mekanizmaların ve ilişkilerin gelişmesine neden olmuştur. Ulusal-tarihsel bağlamda biçimlenen koşullar artık dünya ölçeğinde işleyen sürece eşitsiz de olsa eklemlenmek zorunda, dünya ölçeğinde gerçekleşen/gerçekleşmesi istenen yasal düzenlemelere uymak sermaye tarafından dönüşen/dönüştürülen devlet için bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu yasal düzenleme ve müdahaleler bir dizi yasal değişikliğe ve yeni kurumların varlığına neden olmakla birlikte aynı zamanda, sınıflar arası ve ,sınıf içi dinamiklerin önemli ölçüde değişmesine yol açacaktır.

Tüm bu vurguları yeniden tanımlayacak olursak, 1970'lerden günümüze yasal-hukuksal açıdan iki önemli değişikliğin olduğunu işaret etmemiz gerekiyor. Neoliberal küreselleşme ideolojisi ve uygulamaları ilk elden var olan düzenlemeleri ortadan kaldırarak *yasal düzeneklerin içinin boşaltılmasını* sağlamıştır. Bu süreç aslında *piyasa mantığının orman yasalarının* harekete geçmesinin ürünüydü. Piyasa mantığının orman yasalarının harekete

geçmesinin en önemli nedeni 'erken kapitalistleşen ülkelerde' sermayenin toplam yeniden üretiminin koşullarının ortadan kalkması ve buna bağlı olarak sermayeler arası rekabet dolayısıyla kardeş katli sürecinin başlamasıdır. Kapitalizme içkin olan yapısal zorunlulukların açığa çıktığı bu dönemde, bireysel kapitalistlerin ayakta kalma amacıyla açığa çıkardıkları pratikler ve dolayısıyla pratik mantık, verili düzenlemelerin hızla ortadan kaldırılmasını gerekli ve zorunlu kılmıştı. Bu dönem piyasa mantığının orman yasaları ya da acımasız rekabet sürecinin gereklerinin işlemesi anlamına gelmekle birlikte, aynı gerekliliğin diğer iki zorunlu sonucu sermayenin yeni toplumsal ilişkiler alanını metalaştırması ve yeni alanlara (mekanlara) yönelmesi (dünya ölçeğinde etkinleşmesi) gerçekleşmiştir. Bu gereklilikler daha önce var olan düzenlemelerin ortadan kaldırılması biçiminde bir süreci başlatmıştır. Yasal çerçevelerin yetersiz kalmasına neden olduğu ölçüde, süreç devlet olgusu ve devleti tanımlayan genel özelliklerin de yeniden tanımlanmasını zorunlu kılmıştır. Neo-liberal küreselleşme sürecinin ilk aşaması olarak tanımlayacağımız bu süreci tanımlayan temel vurgu, "piyasaların iyi piyasalara yapılacak her türlü müdahalenin kötü" olduğu yönündeki ideolojik açıklama ve bu açıklamaya uygun düzenlemeler olacaktır. Bu düzenlemelerin erken ya da geç kapitalistleşen ülke sermayeleri için farklılaşan anlamları vardır. Fakat diğer yandan IMF, DB, WTO gibi kapitalizmi uluslararası düzeyde temsil eden kurumlarla, TÜSİAD, TİSK, TOBB gibi sermayenin farklı fraksiyonlarını temsil eden ulusal kurumlar sermayenin küresel sosyal evrenin inşası için çıkarları doğrultusunda önemli enerjiler sarf ediyorlar. Ulusal ölçekte geliştirilen sınıf içi uzlaşma/çatışma ve dayanışma/rekabet mekanizmalarıyla dünya kapitalizminin acımasız rekabet ortamında ayakta kalma stratejileri, dönemi tanımlayan en dinamik özellik olmuştur. Ayakta kalmak için verilen her tür mücadele küresel kapitalizmin güç kazanmasına yol açıyor.

Sermayenin dünya ölçeğinde toplam sosyal döngüsü farklı mekanları içerecek bir biçim aldığı ölçüde, sınıfsal konumlar/mücadeleler de çok değişkenli çok düzeyli bir

gerçekliğe dönüşüyor. Bu etkileşimin kesiştiği nokta yani sermayenin dünya ölçeğinde toplam döngüsü yeni ilişki ağları yarattığı ölçüde, sınıfsal mücadelenin odak noktası da devlet oluyor. Yapısal reformları kapitalizmin dünya ölçeğinde yarattığı çelişkili etkileşimin sonuçları olarak tanımlanabilir. Bu sonuçlar sınıfsal süreçlerce belirleniyor, ama süreç içinde devlet üzerinden devleti dönüştürecek yeni sınıfsal açılımların ve çatışmaların genel yönelimini belirliyor.

Sonuç olarak Türkiye'nin nasıl bir yapısal dönüşüm sürecine girdiğini anlamak için, bir biriyle ilişkili ve bir biri üzerinde etkileri olan bir kaç düzeyin birbiriyle olan ilişkilerinin analiz edilmesi gerekiyor.

i)-İlk olarak kapitalizmin birikimli süreci açısından sisteme içkin olan *değer yasasının* işlemesinin açığa çıkış biçimleri olarak *emek*, *para*, *yasa* ve *devlet* olguları ve bu olguların değişimine yol açan mekanizmaların ele alınması gerekiyor. Yapısal reformların ve dolayısıyla yol ayrımında bulunan Türkiye'nin sağlıklı bir şekilde analiz edilmesi için, 'hukukun üstünlüğü' yada 'yasanın gücü' ifadelerinin yeniden gözden geçirilmesi gerekiyor. Kapitalist toplumda, hukuk ve yasanın gücü ile toplumsal sınıflar arasında var olan ilişkiler bu anlamda yeniden sorgulanmalı. Kapitalist toplumda hukuksal düzenekler, yasalar sınıfsal bir içeriğe sahiptir. Kapitalizmin yapısal önemli dönüşümler geçirdiği her dönemde, yasa ve hukukun üstünlüğüne ilişkin vurgu farklılaşarak yeniden gündeme getiriliyor. İkinci kuşak yapısal reformların hızlanarak arttığı günümüzde de, bu tarz vurguların ısrarla dile getirildiğine şahit oluyoruz. Yasaların ilişkilere ve olgulara yeni sınırlar çizdiğini de biliyoruz. Eleştirel politik-ekonominin temel açılımlarından biri, hukuk ve yasa ile mülkiyet ve değer ilişkileri arasındaki bağlantıları açığa çıkarmak yönünde olması gerekiyor.

ii)-Yapısal reformların gerçekleştirme sürecinde geliştirilen söylem, bu anlamda önem kazanıyor. Sermaye birikiminin bir önceki dönemine özgü olumsuzluklar, özellikle devletin etkinliğinden kaynaklanan olumsuzluklar yeni değişim isteklerinin temel meşruluk kaynakları oluyor. Rant arama faaliyetleri, yolsuzluk, rüşvet, eş dost-

kapitalizmi kavramları ile bir kamuoyu yaratılıyor. Bu kamuoyundan alınan destek ile yasal düzenekler gerçekleştiriliyor. Sürecin analizi için yapısal reformları haklı kılan bu söylemlerin ele alınması gerekiyor. Diğer yandan borç sorumlulukları yada yaşanan krizler, reform yada yasal değişikliklerin temel itici gücü oluyor. Tüm bu söylemler, söylem olmanın ötesinde değişim için temel meşruluk kaynağı oluyor. Yapısal reformlar ve dolayısıyla reformların açığa çıkardığı yeni ilişkiler alanının açık lanması/anlaşılması için egemen olan söylemlerin ve söylemelere içkin olan dilin deşifre edilmesi gerekiyor. Özellikle Türkiye gerçeğinde değişime meşruluk sağlayan "güçlü devlet", "müdahaleci devlet" söylemleri, dönüşüme ilişkin müdahalelerin temel belirleyeni oluyor. Türkiye'de yaşanan süreçleri anlamamız açısından tam bir fukara ve şabloncu analizlere yol açan merkez-çevre ayrımına dayalı kavramlaştırmalar, her zaman için egemen sınıf ve ya sınıfların belirleyici ideolojisi olmuştur. Özellikle küresel neo-liberal analizlerin piyasa-devlet ayrımı üzerine kurdukları genel çerçeve, bu "güçlü devlet" vurgularından önemli destek almıştır. "Zayıf bir biçimde organize olmuş çevre ve sivil toplum ile karşı karşıya olan güçlü bir merkezin temsil ettiği paternalistik devlet geleneğine sahip olan Türkiye'de, iş adamları hükümetle ilişkilerini kurumsal bir ilişkiye taşıyamadığı için, hükümet ve iş dünyası arasındaki ilişkiler esas olarak kişisel düzeyde ortaya çıkmaktadır."(TUSİAD,2002,59). Bu tarz bir gelişme analizi, yapısal reformlar için önemli meşruluk kaynağı olan yolsuzluk olgusunun nedenlerini açığa çıkarmış oluyor: "Türkiye'nin devlet desteğiyle müteşebbis yaratmak amacıyla siyasi be bürokratik yapıya geniş takdir yetkisi veren (belirsizlik yaratan) sermaye birikim modeli aynı zamanda ülkede yaşanan yolsuzlukların önemli nedenlerden birisini oluşturmaktadır" (TUSİAD, 2002,59). Piyasa yönelimli ve piyasanın donanımını arttırmak isteyen analizler için bu vurgular, özel bir önem taşıyor. Değişimin hızlandırılmasına olanak sağlıyor. Aslında ampirik düzeyde kalındığında doğru gibi görünse de, bu tarz analizler de örtük olarak "devlet" tanımı farklı bir yerde duruyor. "Bu tür bir rekabette mücadele piyasa-

da değil, Ankara'daki hükümet ve bakanlık binalarında yapılmaktadır" (Buğra'dan aktaran TUSİAD, 2002,59) yönündeki bir açıklama "devlet"in nötr ve toplumsal ilişkilere dışsal olduğu yönünde örtük bir kabulden hareket ediyor, bu kabul ise birinci ve ikinci nesil yapısal reformlar için önemli açılımlar sağlıyor. Analiz açısından ilk elden gözlemlenen bu tekil durumlar arasındaki ilişkileri açığa çıkaracak sistemik ve yapısal dinamiklerin açığa çıkarılması gerekiyor, böyle bir çaba ise sisteme ilişkin uzun erimli yapısal birikimli sonuçlarla, bu sonuçlara yol açan ve bu sonuçlardan etkilenen nesnel konumların işaret edilmesi gerekiyor. Ama öncelikle bir çok anlama gelen kavramlar, kelimelerden kurtulmak gerekiyor.

iii)- Eğer Türkiye için bir yol ayrımından söz ediyorsak, yol ayrımına gelene kadar kat edilen bir yol ve bir sürecin olduğunu da kabul ediyoruz demektir. Yasal düzeneklerin açığa çıkaracağı yeni yapısal ilişkileri anlamamız açısından sürecin yani geçmişin *yapısal birikimli sonuçlarının* bu gün açısından ne anlama geldiğinin analiz edilmesi gerekiyor. Bu yönde yapılacak bir analizde *yapısal birikimli sürecin* hemen hemen tüm dünyada ve Türkiye'de iki aşamada gerçekleştiğini söylemek mümkün.

-İlk aşamada verili kurallar, düzenekler ortadan kaldırılıyor ve *piyasanın orman yasaları* harekete geçiriliyor (deregülasyon).

-İkinci aşama da ise piyasanın orman yasalarının açığa çıkardığı çelişkiler ve özellikle yapısal krizlerin yarattığı risklerden korunacak yasal-kuramsal düzenekler (reregülasyon) gerçekleştiriliyor. 1990'ların sonunda Türkiye'de gerçekleşen son dönem yasa değişikliklerinin ikinci kuşak yapısal reformların ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Genel olarak bu iki yapısal reformun bileşenlerini verdikten sonra, Türkiye'de yaşanan dönüşüm eğilimlerinin açığa çıkarılması gerekiyor.

iv-) Gerçekleştirilen tüm yapısal reformlar, toplumsal ilişkilere taraf olanları farklı düzeylerde etkiliyor. Yapısal reformların analizinde gerçekleştirilen değişikliklerin sınıflar üzerindeki etkileri analiz edilmesi gerekiyor. Toplumsal ilişkiler ve bu ilişkilerin biçimlendirdiği yapısal

gerçekliğin önemli bir yol ayrımında olması, hiç kuşkusuz sürece taraf olanların süreçten etkilenmesine neden olacaktır. Bu etkileşim beraberinde toplumsal aktörleri, daha açık bir ifadeyle belirli nesnel koşulları paylaşan sınıfların sürece kendi çıkarları doğrultusunda müdahale etmelerini gerektirecektir. Bu sınıflar ve sınıf içi bileşenler açısından yol ayrımında karar verme anlamına gelecektir. Diğer bir değişle sınıflar kendi konumları güçlendirmek için bir dizi *strateji geliştirmesi* gerekiyor. Karar alma sürecini etkilemek için geliştirilen stratejiler, sınıfların verili toplumsal ilişkilerde sahip oldukları güçleri dolayında güncel olanı belirleyecektir. Stratejilerin geliştirilmesi güç donanımına bağlı olmakla birlikte, değişim sürecini anlama ve açıklama özel bir önem kazanacaktır. Yol ayrımındaki Türkiye için karar almada belirleyici olan aktörler kimler derseniz, ilk elden çıkan yasalara ya da çıkartılacak yasalara bakmamız yeterli olacaktır. Yasalar verili toplumsal ilişkilerin sınırlarını belirlediği ölçüde, sınıfların stratejilerinin hayata geçip-geçememelerinin temel belirleyeni haline dönüşüyorlar. Yol ayrımı ve yapısal değişimi anlamamız açısından sınıflar ve sınıfların nesnel gerçeklik olarak var olmalarını sağlayan mekanizma olarak sermaye birikimine referans verilmesi, yapılacak analizin tercihini ve yönelimini de belirleyecektir. Bu açıdan biraz da aceleci tavırla, son zamanlarda yasal düzenlemeleriyle gerçekleşen kurumsal sürecin temel aktörlerinin dünya ölçeğinde işleyen sermaye birikim sürecine *katılmak isteyen* yada *eklemlenmek* zorunda kalan *uluslararasılaşmış yerel sermayeler*, *uluslararasılaşmak isteyen ama henüz uluslararasılaşmamış* sermayeler ile dünya ölçeğinde hareket yeteneği artan ama arttığı ölçüde de hareket etme kabiliyeti kısıtlanan erken dönem uluslararasılaşmış sermayeler olduğunun ifade edilmesi gerekiyor.

KAYNAKÇA

1. Acuña,C.H ve M.Tommasi, (1999) "Some Reflections on The Institutional Reforms Required for Latin America" basılmamış çalışma..

2. Arınç,B(2003) "TBMM Kapanış Konuşması", www.tbmm.org.tr
3. Akkaya,Y(2003) "Yeni İş Yasası:Neden ve Kimin İçin?", Tes-İş, Ağustos 2003.
4. Aron,J(2002) Building Institutions in Post-Conflict African Economies", WIDER Tartışma Metinleri, Sayı 124
5. Ankarloo,D(2002) "New Institutional Economics and Economic History", Capitl and Class, sayı 78 Güz.
6. Ataay,F Güler,B.A(2003) "Enerji Sektöründe Özelleştirme:Rekabetçi Bir Piyasada Yönetişim mi?", Praksis,sayı 9-Kış-Bahar.
7. Balibar,E(1979) "On the Basic Concepts of Historical Materialism" içinde (L.Althusser ve E.Balibar)Reading Capital, Verso, London.
8. Burnham,P(2003) "Küreselleşme, Apolitikleştirme ve 'Modern' Ekonomi Yönetimi," Praksis,sayı 9-Kış-Bahar.
9. Burki,S.J vce G.E.Peryy (1997) The long March: A Reform Agendo for Latin America and The carıbbean in the Next Decade, Dünya Bankası yayınları, Washington.
10. Cable,V(1995) "The Diminished Nation-State: A Study in the Loss of Economic Power", Deadalus, Spring.
11. Chang,H.J(2001)Breaking Mould An Institutionalist Political Economy Alternative to the Neoliberal Theory of the Market and the State, UN Research Instititue for Social Development.
12. Camdessus,M (1999) "Second Generation Reforms: Reflections and New Challenges",IMF'nin düzenlediği İkinci Kuşak Reformlar Konferansına sunulan metin
13. Chimni,B.S(2002)"Marxism and International Law: A Contemporary Analysis" www.tripod.com/cssjnu/marx.html
14. Clarke,S(1988) Keynesianism Monetarism and Crisis of The State,Edward Elgar, London.
15. Cutler,A,C(2002) "Historical Materialism, Globalization and Law:Competing Conceptions of Property",(ed:M.Rupert ve H.Smith),Historical Materialism and Globalization, Routledge,London.
16. Derviş,K(2002)New Economic Programs and Prospects, www.hazine.gov.tr
17. De Soto,H(2000) The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else, Bantam Press,New York.

18. Dezalay,Y(1995) "Internationalization of Law", Culture and Society,
19. Dicken,P(1992) "International Production in a Volatile Regulatory Environment: The Influence of Natinal Regulatory Policies on The Spatial Strategies of Transnational Corporations", Geoforum, cilt 23, sayı 3.
20. De Angelis,M (2001) "Market Order and Panopticism", www.uel.ac.uk/M.deAngelis , indirme tarihi 15. 11. 2002
21. Fine,B(1986) Democracy and The Rule of Law, Pluto Press, London
22. Gill,S(1991) "Reflections on Global Order and Sociohistorical Time", Alternatives, cilt 16
23. Gill,S(1995) "Globalization, Market Civilisation, and Disciplinary Neoliberalism", Millenium, cilt 24, sayı 3.
24. Gill,S (1997) "Globalization, Democratisation, and The Politics of Indifference", (ed:J.H.Mittelman) Globalization: Critical Reflections, Lynne Rienner Publishers, London
25. Gill,S (2000) "The Constitution of Global Capitalism", www.theglobalsite.ac.uk , indirme tarihi 25. 11. 2002
26. Gül,A(2003) "IMF Gelmese de Program Sürecek", Milliyet Gazetesi, Ekonomi Sayfası Haber, 20 Ocak,2003.
27. Güler,B.A(2003) "Yönetişim:Tüm İktidar Sermayeye", Praksis,sayı 9-Kış-Bahar.
28. Gülöksüz,E(2003)"Yapısal Reformlar ve Kamu Topraklarının Özelleştirilmesi",İktisat , sayı 437, sayfa:55-66.
29. Hardt,M ve A.Negri(2001) Empire, Harvard Üniversity yayınevi,Oxford.
30. Hazine Müşteşarlığı (2002) The Impact Of Globalızatıon On The Turkısh Economy, Hazine Müşteşarlığı,June 2002, Ankara, Turkey
31. Hubermas,J(2001) İletişemsel Eylem Kuramı,(çev:M.Tüzel), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
32. İslamoğlu,H (2002)" Yeni Düzenlemeler ve Ekonomi Politik IMF Kaynaklı Kurumsal Reformlar ve Tütün Yasası", Birikim Dergisi, sayı 158, haziran.
33. Jayasuriya, K(1998) "Introduction: A Framework for the Analysis of Legal Institutions in Esat Asia", (ed:K.Jayasuriya), Law, Capitalism and Power in Asia: The Rule of Law and Legal Institutions, Routledge, London.

34. Jayasuriya, K(2000) "The Rule of Law and Regimes of Exception in EastAsia", Southeaest Asia Research Center, Working Paper Series, Hong Kong.
35. Jayasuriya, K(2001) "Governance, Post Washington Consensus and the New Anti Politics" Southeaest Asia Research Center, Working Paper Series, Hong Kong.
36. Jayasuriya, K(2002) "Globalisation, International Standarts and The Rule of Law:A New Symbolic Politics", Southeaest Asia Research Center, Working Paper Series, Hong Kong.
37 Kendir,H (2003) "Küreselleşen Tarım ve Türkiye Tarım Reformu", Praksis,sayı 9-Kış-Bahar.
38. Karahanoğulları,O(2003) "Marksizm ve Hukuk", Birikim, sayı 173.
39. Lora,E ve U.Panizza(2002) "Structural Reforms in Latin America Under Scrunity", Inter-American Development Bank, Discussion Paper.
40. Lopez-de Silanes F(2002) "The Politics of Legal Reform", G-24 Discussion Paper , No 17.
41. Lukacs,G(1998)Tarih Bilinci, (çev: Y.Öner), Belge Yayınevi,İstanbul.
42. Marx, K veF. Engels (1976) Seçme Eserler-I, Sol Yayınevi, Ankara.
43. Müftüoğlu,B(2003) "Yeniden Yapılanmada KOBİ'ler, Sihirli Değneğin Sihirsizliği", İktisat, sayı 435.
44. Müftüoğlu,Ö(2003) "Çalışma Yaşamında Kuralsızlığın Kurallaştırılması", İktisat, sayı 435.
45. Naim,M(1999) "Fads and Fashion in Economic Reforms: Washington or Washington Confusion", IMF'nin düzenlediği İkinci Kuşak Reformlar Konferansına sunulan metin.
46. OECD (2002a) Goverment Capacity to Assure High Quality Regulation, OECD Yayınları, Paris.
47. OECD (2002b) Enhancing Market Openness Though Regulatory Reform,OECD Yayınları, Paris.
48. Panitch,L(1997) "Rethinking the Role of the State", (ed:J.H.Mittelman) Globalization: Critical Reflections, Lynne Rienner Publishers, London
49. Pijl,K. (2001) "International Relations and Capitalist Discipline", (ed:R.Albritton ve diğ.,) Phases of Capitalist Development Booms, Crises and Globalizations, Palgrave, London.
50. Peck,J ve Tickell,A (1997) "Searching for a New Institutinal Fix: the *After*-Fordist Crisis and the Global-

Local Disorder", (A.Amin:Derleme), Post-Fordism, Basil Blackwell, Oxford.
51. Rocha,G.M(2002) "Neo-dependency in Brazil", New Left Review, ikinci seri, sayı 16 July-August
52. Sassen,S(1997) "The Spatial Organization of Information Industries: Implications for the Role of the State", (ed:J.H.Mittelman) Globalization: Critical Reflections, Lynne Rienner Publishers, London
53. Sand,I.J(2001) "Changing Forms of Governance ant the Role of Law", Arena Working Papers, WP 00/14
54. Tsuma,L(2000)"Hierarchies and Goverment Versus Networks and Governance: Competing Regulatory Paradigms in Global Economic Regulation", Social & Legal Studies, cilt 9 sayı 1.
55. TUSİAD(2002) Bağımsız Düzenleyici Kurumlar ve Türkiye Uygulaması, TUSİAD yayınları, İstanbul.
56. World Bank (1997) The State in a Changing World, Dünya Bankası Yıllık Raporu, Dünya Bankası Yayınları, Washington.
57. World Bank (2002) Building Institution for Markets, Dünya Bankası Yıllık Raporu, Dünya Bankası Yayınları, Washington.